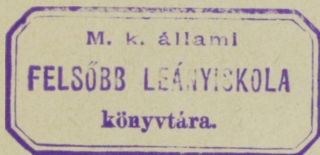

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HUSZONHATODIK KÖTET.

(52. 53. 54. SZÁM.)

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1881.

P. 11901/959

EGYETEM
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

~~BIBLIOTHECA . SCIENT.
UNIVERSIT. HUNGARICAE
BUDAPESTINENSIS.
DUPLUM VENDITUM~~

Budapesti Történelmi Társulat
1895. 61. 10. 1. sz.

Franklin-Társulat nyomdája

TARTALOM.

LII. szám.

JÓKAI MÓR. — Péterfy Jenőtől...	1
A SZABADKERESKEDÉS MEG A VÉDVÁM RENDSZEREIRŐL. — Hunfalvy Jánostól ...	28
ANGLIA IRODALMA. (I.) — Mac-Carthy után, angolból, Belényesi Gábortól ...	48
METTERNICH. — Thallóczy Lajostól ...	65
AZ ÚJABB ÁLLATTANI MOZGALMAK. (III.) — Dezső Bélától ...	77
JÓZSEF NÁDOR ESZMEI MAGYARORSZÁG ÉS AUSZTRIA RE- GENERÁLÁSÁRÓL 1810-ben. — Wertheimer Edétől ...	102
A VARDOMBI SZENT EDÉNYEK. — Elbeszélés. Tolnai Lajostól ...	113
KÖLTEMÉNYEK: <i>Meglátogatom anyámat.</i> — Gróf Zichy Gézátl. — <i>Újabb olasz költőkből.</i> I—IV. — Radó Antaltól ...	130
TEMESVÁRY PELBÁRT. — Heinrich Gusztávtól ...	134
MÉG EGYSZER KOSSUTH ÉS A PRAGMATICA SANCTIO. — Gyulai Páltól ...	144
SZABADKERESKEDÉS VAGY VÉDVÁM KÉRDÉSE. — (Hunfalvy Jánosnak.) Kautz Gyulától ...	156

LIII. szám.

MÉG EGYSZER KOSSUTH ÉS GÖRGEI. Nyílt levél a szerkesztőhöz és észrevételek Kossuth <i>Irataira.</i> — Görgei Arthurtól ...	161
AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ VALLÁSTUDOMÁNY JELEN ÁLLÁSÁRÓL. — Goldziher Ignácztól ...	203
ANGLIA IRODALMA. (II.) — Mac-Carthy után, angolból. Belényesi Gábortól ...	226
RÁSKAI LEA. Költői beszély. — Beöthy Zsolttól ...	246
OLASZORSZÁG KÖZGAZDASÁGI HELYZETE. — Cucheval Clarigny után, francziából. —y—t ...	276
A TUDOMÁNYOS LOGIKA HALADÁSÁRÓL. — Medveczky Frigyesztől	298
ÉRTESÍTŐ: Alexander Bernát: <i>Philosophiai írók tára.</i> —ő. — Széchy Károly: <i>Szép Ilonka.</i> —i. — <i>Bírálóimnak.</i> Péterfy Jenőtől. — A szer- kesztő jegyzete ...	308

LIV. szám.

A KÖZÖS ÜGYEK ÉS A FORRADALOM. (I.) — Salamon Ferencztől ...	321
ANGLIA IRODALMA. (III.) — Mac-Carthy után, angolból. Belényesi Gábortól ...	342
MAGYARORSZÁG ADÓRÉNDSZERE 1780-ban. — Marczali Henriktől	370
OXFORD ÉS CAMBRIDGE. (I.) — Felméri Lajostól ...	388
A MAGYAR BIRTOKOS OSZTÁLY HANYATLÁSA. — Asbóth Jánostól	409
A TENGEREK ELOSZLÁSÁNAK VÁLTOZÁSA. — Both Samutól ...	430
A BŰNBÁNÓ. Elbeszélés. — Naumov Miklós után, oroszról. Asbóth Oszkártól ...	450
KÖLTEMÉNYEK. Erdélyi János hagyományaiból. I. Szóköltészet. II. Késő tavasz. III. Este ...	467
ÉRTESÍTŐ: Kossuth Lajos: <i>Trataim az emigratióból</i> . M. H. — Kotzebue W.: <i>August von Kotzebue: Urtheile der Zeitgenossen und der Gegenwart</i> . Heinrich G. — Butler cikkei Magyarországról az <i>Encyclopaedia Britannica</i> -ban ...	469

JÓKAI MÓR.

I.

Az ember képze a franczia és angol regényben.

A regényíróra döntő körülmény, hogyan fogja föl az embert. E szempontból legegésebben meghatározhatni az író értékét, jellemét. Ott, hol a regény legeredetibb s legművészebb kifejlését vizsgálhatjuk, Francia- és Angolországban e részben kiáltó ellentétre találunk, Stendhalt, Balzacot, Flaubert-t — egyébként bármennyire különbözzenek egymástól — Dickens- vagy Thakeray-tól egész világ választja el. A francia írók a moralista haragja helyett, a világfi nyugalomával tekintik a bűnt és skepsisre hajlók az erény, az erkölcsi erő s lelki fegyelemmel szemben. A «bonhomme» nálok nyilván csak tréfás alak. Senki jobban nem ösmeri a *Vanity fair* fényes sátorainak titkát, mint ők. Montaignetől Chamfortig, Molièretől a vígjáték-írók mai nagy csapatáig, Saint-Simontól a legújabb memoire-írókig sehol annyit nem figyeltek a nagyok gyöngéire, az erény hibáira, az erényeskedés nevetségeire, a fontosság kicsinyeskedéseire, mint a francziáknál. Így a «homo sublimis» képzetéből lassankint lefejtett a «homo-animal» fogalma. Az embert a maga állata, paripája hordja hátán s ez a paripa: természete, egyéni meghatározottsága. A többi, a mit a társadalom, a tanulás, az élet, a tapasztalás az emberen csiszol, farag, az csak máz, külsőség; az az ünneplő ruha, az a tisztos hazugság, mely az állatot takarja. A ki tehát az embert ismerni akarja, ne a ruha szabását nézze, ne eltanúlt mozdulataira figyeljen, hanem vegye szeme ügyére annak titkos

paripáját; ennek fajtája határozza meg azután az ember értékét. Szóval, az ember nem egyéb, mint természeti ösztönök mechanizmusa, melynek gépezete uralkodik a legfelsőbb rétegekben is, hol a szellem, az erkölcs, a műveltség világa kezdődik. A ki ösmeri az ösztönök rugóit s növekvő hatalmukat érteni tanulja, csak az ösmeri valóban az embert. Ily fölfogás mellett lett a francia regényből az ösztönök psychológiája. A *Comédie humaine*nek ez a komoly magja; s itt ama pont, hol Zola regénye a *Manon Lescaut*val találkozik. — Csakhogy a mi az utóbbiban — ha szabad mondani — naiv világnézet, Zolánál már körmönfont doctrina. Zola a fejlődés csúcsán áll; a «homo-animal»-ból nála csak az állat maradt meg.

Az angolnál az embernek más fogalma képződik. A naturalista hideg észlelő, ki magában tárgya iránt minden rokon-, vagy ellenszenvet elfojtani törekszik; vagy hogy jobban kifejezzem magamat, ki minden iránt, mi az erő benyomását teszi, legyen az bűn, vétkes szenvedély, *művészi* érdekeltséget érez, de csak azért, hogy jobban megismerhesse, hívebben rajzolhassa. Az angolnál ez az objectiv érdeklődés nincsen meg. Erős egyénisége egész érdekessége- vagy melegségével, erkölcsi érzete egész közvetetlenségével lép az ember elé; nem anatomus, hideg bonczoló vele szemben, hanem bíró; nemcsak találóan akarja rajzolni az embert, hanem lélekbe találón. Előtte a romboló szenvedély nem «színjáték», mint Balzac előtt, hanem bűn, melyet megtorolni, fekély, melyet kiégetni kell. Innen van, hogy Thakeray metsző satyrája a hitványságig nyomorítja a bűnt, Dickens forró képzelme pedig valódi poklon hajtja keresztül, vagy pedig addig fűrészi humorában, míg az mérges fulánkját kiadja.

De ez eltérő kiinduló pont daczára, mind az angol, mind a francia egyképen tisztelője a pragmatismusnak s a részletek rajzában, azok magyarázatában vigyázó, mint akár a bíró, midőn a *species factit* állapítja meg. Így ha különböző szemüvegen tekintik is tárgyukat, mindkettő élesen lát; ha különbözőleg ítélnék is, mindkettő éles megfigyelés után ítélt. Az emberről különböző eszményt alkot magának mindegyik; de a kritika azért mind a két eszményt igazolhatja, mert mind a kettő a valóság gyökerén fakad. A francia naturalismus bizonyos szempontból ép oly igaz, mint az angol realismus.

Az embernek nagyon eredeti fölfogását mutatják azonban Jókai regényei. Jókai embere a megfigyelésnek, az eszményítésnek, a phantastikus csapongásnak egészen különös vegyülete. A költő maga pedig egy furcsa Prometheus benyomását teszi, ki alakjait egészen képzelme kényére gyúrja. S ilyenkor félszemmel mindenkor a valóság felé kacsint, de nem veszi észre, hogy lelkébe azalatt a mese démona szállt. Azért azt hiszi, hogy szemét az élet fenye éri, pedig a mit lát, az káprázat, démona incselkedése. Így esik meg, hogy hősein csak a külső mez Ézsaué, a valóságé, de a hang az a mesemondó költőé. Sőt a ruhán is csak elszórt öltések az életéi, a kelme, a szabás egészen a képzelem játéka. Jókai alakjainak valósága optikai csalódás. A kérdés most az: hogyan magyarázhatjuk e csalódást?

II.

Jókai embere. Mily elemekből áll? A jó és rossz dualismusa.

Mindenek előtt az alakok néhány családi vonását kell szemügyre vennünk. A mint illik, a főszereplőket bocsássuk előre.

Az természetes dolog, hogy mindnyájan érdekes emberek, nagyobbára szépek, fiatalok, házasulók regényhősök. — Ép oly természetes, hogy arcuk, hajzatuk, magok tartása közös eszményi típusra vall; csak abban különböznek, hogy vagy szökek, vagy barnák. Egy kissé figyelemre méltóbb, hogy majdnem kivétel nélkül rendkívüli izmokkal és még hatalmasabb idegekkel bírnak. Kitünő tornászok, a testgyakorlat terén görögebbek a palæstra ifjainál. Minduntalan bámulatba ejtik az embert velök született ügyességök által. Bemutatom például olvasóimnak Kadarkuthy Viktort. *) Gyönyörű, magas, karcsú ifju; termete sugár és hajlékony, szabad mozdulatai, könnyűded fejhordozása első tekintetre elárulják benne a nagy urat; arcza nőiesen finom, a büszkeség sajátzerű férfivonásaival stb. S mi mindent tud ez ifju! Nem említem, hogy játszik orgonán, mint Bach; énekel, mint a nagy opera első tenorja, elbűvölő, mint Love-

*) Elútkozott család.

lace; Sasku *Finom társalgóját* ő írhatta volna meg; most csak physikuma kitünőségére ügyelek. Tíz palaczk bor neki annyi, mint másnak egy pohár víz, délczeg tánczos és ügyesebb, mint az oroszok czárjának udvari szemfényvesztője. Egy ily bűvészt csakugyan megszágyenít: különb csepűragó, különb changeirozó, mint az, kinek ilyenféle a kenyere. De itt még a megtestesült Hány János meg nem áll. Egy erőművész is oda vetődik a társaságba; markos juhászlegényeket csak úgy szór a levegőbe, mint polyvát; Viktor azonban ez athletával is elbánik. Soroljam elő többi tulajdonságait is? Viktor azonkívül mnemotechnikus; egy alexandrinusokban írt böskölte-ményt egy hallásra öreg hiba nélkül el tud mondani. Végül pedig oly szörnyet tud ugrani, hogy világésalóból istenfelő levita lesz.

A *Fekete gyémántokban* Berend Iván, ki mélységes tudós és különben asceta, egy ízben fölkerül Pestre, előkelő társaságba. Nem ő lesz-e a dandyk fejedelme? Tudományos föl-olvasást tart egy salonban, ez az első dolog; hercegnőket elbájol, ez a második; inni tud, mint az örökös borissza, ez a harmadik; kártyázik s nyer, mint a hamis játékos, ez a negyedik. Azután párbajt vív s czéloz, mint a ki egész életében egyebet nem tett. Először szándékosan lelövi ellenfele sikkáját, azután kilövi a szivart annak szájából; majd kardot fog s ott ejt sebet, a hol neki tetszik. Ilyen pompás útravalóval látja el Jókai kedves hőseit. Nincs az a Szibéria, melynek hidegét ne állanák, nincs az a forróság, melytől lankadnának. Hogy általánosítsunk, mondhatjuk, Jókai hőseiben van valami a garabonczás diákból. Csak egy lépést kellene még tennünk s eljutnánk a mesebeli herezegekhez, kik zárt ajtón lépnek a szobába, felhőn lovagolnak. *)

De a nők sem maradnak hátrább. Szépek, sugárzók s tudják védeni magokat: pánczélosak. S az anyák, oh! azok hősök, mint a történet nagy hadvezérei. Gyermekek védelmé-

*) Jókai hőseit e tekintetben leginkább az öregebb Dumas alakjaival lehetne egybe hasonlítani. Még csak ezeknek van oly könnyű életök, mint Jókai embereinek. Hanem mentségök, hogy jobbára nem a XIX. században éltek és költői méltóságra nem igen vágyakoznak. Dumas hősei néha egész ezredekkel harcolnak győzelmesen, és ha még annyi sebet kapnak, sem véreznek el. Jókai regényeiben, a legjobbakban is, csak úgy hemzseg a sok Hány János adomája.

ben férfiakká válnak. Előkelő úrhölgyek seprőt ragadnak, fiok becsületéért párbajt vívni készek. Romlatlan kurucz-vér csörgedez ereikben. «Elégtételt akar az úr kapni, elégtételt? — kérli Malárdy*) grófné egy híres párbaj-vívótól, ki fiát keresni jött. — Azt mondom már most az úrnak, hogy kitakarodjék innen a házamból, ebben a pillanatban, mert most mindjárt úgy megrakom két oldalra ezzel a guzsallynyéllel, hogy elég lesz egész életére s nekem be se tegye lábát az én küszöbömön többet, mert én leforrázom, megsodrófázom s akkor aztán mehet elégtételért akár a Pontius Pilátushoz.» S a lovag csakugyan nem várta be a veszedelmet. Íme, hogy buggyan ki a népies amazon-természet a finom dámából; szíve férfié, nyelve komám-asszonyé. Hasonló tejen nőtt fel özvegy Lávayné**) asszonyom is. Részben hasonlít Heine anyjához, ki midőn fia évek múltán szobájába toppan, azzal fogadja, hogy «éhes vagy-e fiam?» — Gyermekét egy jött-ment árulónak nevezi. Ezt az embert siet fölkeresni Lávayné. «Mit akarok vele — kiált föl — meg akarom löni ezt az embert.» S neki indul egymaga ócska zöld köpenyében. Először egy lebújban keresi a rágalmazót; már nincs ott, utánna indul a várba. Örök útját állják, de ő neki be «kell» menni s fut a parancsnok elé, hová fia megsúfolója vonúlt. Ott aztán két pisztolyt húz ki zsebéből s megtörténnék a párbaj, ha ellenfele — gyáva nem volna. — Kedves kisasszonyaim! csak olvassák önök Jókai regényeit, s ha még azután is migrainról panaszkodnak — igazán gyöngé teremtések. S akarják a mintát ismerni, melyen példát vehetnek? Olvassák csak a *Szerellem botondjait*, megtalálják benne Világosi Ilonka kisasszonyt. Lehetetlen elmondanom, mi mindent megtesz ez az alig serdülő leányka a regényen keresztül. Csak arra ügyeljenek, mit beszél róla keresztanyja: «No, nem a termetéről szólok, mert azt az Isten adta neki, hanem azokról az ő szép tehetségeiről, a melyeket csakugyan a maga szorgalmával tökéletesített. Hiszen galambom, ez egy csoda-gyermek! Németül, francziául, angolul beszél. A vista elzongoráz egy egész opera-partitúrát, a legnehezebbet; mikor tánczol, minden ember csak őtet nézi: mert ahhoz fogható bájt és kellemet már épen csak a tündereknél

*) *Elűtözött család.*

**) *Politikai divatok.*

lehet képzelni. És még mikor a gimnastikába járt, még ott is valamennyi ferfigyerek elől elnyerte a jutalmat; az ember azt hinne, hogy mindjárt eltörik, mikor ránéz, olyan karcsú, s úgy tudta forgatni a legnehezebb ólombuzogányt, hogy egy férfisuhancz sem jobban, még azt mondják, a rapérral is tud bánni.» S tud, még pedig hogyan!

A hősök physikuma tehát kitünő. Mindannyi választott, szemenszedett nép, csupa dalia, a regény világának legdélcezegebb serege. Jókai képzelme szereti az egészséget; a testi erő, rugékonyság, bátor szív ott van eszményében. De tagadhatatlan, hogy ez az eszmény egy kissé naiv olvasók szája íze szerint, kissé diákosan van rajzolva.

Hanem excelsior! Ha Jókai fő hőseit meg akarjuk közelíteni, Siegfried erejéhez, a garabonczás ügyességéhez még hozzá kell képzelnünk Hatvani ördögös professor mindentudóságát is. Elmejük olyan, mint Goethe szövöszéke «wo ein Tritt tausend Fäden regt». Faust kétkedése előttök meghaladott álláspont; ők megtudnak mindent, a mire csak kíváncsiak; a természet nem rejtély előttök s az élet nem «hétpecsétű» könyv többé, hanem valami szép nőta, melyet dalolni tud az ember, a nélkül, hogy tanulta volna. A mint az anyagi világban nincs előttök akadály, melyet le ne győznének, úgy a szellemi világban sincs gát, melyen át ne törnének. Nem is a képesség hiányzik nálók, hanem néha az akarat. Ha Jókai Wallensteint rajzolta volna, ez nem mondaná, hogy a föld alól nem tud teremteni katonát. Lábával egyet dobbantana s meg volna a hadsereg. Írigylésre méltó hősök és írigylésre méltóbb költő, ki ilyen eszményekben gyönyörködhetik! S még nem is kétkedhetünk bennök; elevenek, mint a parázs s nekünk félnünk kell, hogy kilépnek a regényből s ránczba szedik a vézna kétkedőt. Különben is tőlök minden kitelik. Gyakorlatiak és ábrándozók egyszerre, költők és tudósok s a magiával csak azért nem foglalkoznak, mert úgy is csodatévőknek születtek. Még gyerekkoromban olvastam egyszer valamelyik lapban, mi minden Jókai. Hogy nemzetgazda és politikus, azt tudjuk; azon kívül festő, építész, physikus, chemikus, jeles esztergályozó, tehenész stb. Nem minden alap nélkül mondhatjuk, hogy a költőnek e szeretetre méltó sokoldalúságában föltalálhatni azt a szemernyi valóságot, melynek delibabszerű tükröződését mutatja hőseinek mindenre temett-

sége. Az *Eppur si muove* hőse például lehetne minden a világon. Kanczellár, hercegnő férje, nagy államférfi, nagykövet, híres festő, első szerelmes, dandy, világcsodája s ő mégis ennél magasztosabbat művel: megírja *Bánk bánt* s a magyar irodalom egyik megalapítója lesz. Meg vagyok győződve, hogy irodalmunk úttörői, ha Isten csodájából hasonlót álmodtak volna, még ma is gyönyörködve kacagnának a bohó álom fölött. — Az *Egy az Isten* hőse székely gyáros, államhivataltnok, szombatos, Róma városát könyv nélkül ismeri, Pio Nono miniszterével meglítt lábon áll, olasz nagyok cselszövényeit kijátsza, egymaga népek háborúját szünteti meg stb. stb. De ki kellene írnom Jókai legtöbb regényét, hogy példáit idézzem. Ha ilyenek a jelen század emberei, e — mint mondani szokás — prózai kor emberei, épen nem túlzás, ha a jövő században Tátrángi Dávidok teremnek. Ez a bűvész megold minden kérdést, melyek megfejtésében évezredek munkája szégyent vallott. Az csekély dolog, hogy fölleti a magyarok őseit, kik Ipolyi mythológiája szerint rendezték el vallásukat s őket csodálatos léghajókon ide hozzánk telepíti, de megteremti az örök békét, megszünteti a pauperismust, lehetetlenné teszi a ragályos betegségeket, Afrikát gyarmatosítja, a csillagokhoz kékjútazásokat rendez, tengereket szárazföldré, szárazföldet tengerre varázsol s a mellett olyan naiv, mint a gyermek, oly szelíd, mint a bárány s oly erős, mint egy óriás. Tátrángi Dávidban *) Jókai eszménye az emberről a délpontra jutott. Az ember a világ nyolczadik csodája lesz, mely minden korlátot, minden pragmatismust neveltségessé törpít. Ez eszmény, mint embryo, Jókai hőseiben kezdettől fogva megvolt. Balzac alakjaiban a «grain de folie» növekszik s emészti föl az egészséges szervezetet, Jókainál a «grain d'omnipotence». Ha Jókai jellemzési modorában fejlődést találunk, az a fejlődés a — végtelen felé. Nála az emberi természet mindig jobban hasonlítani kezd a parabolához, mely a valóság tengelyét épen csak egy pontban érinti. Korábbi regényei hőseiben a mindenhatóság szikrája csak néha-néha villan föl s az illetők még szépen a kellő korlátok közt maradnak; újabban azonban titkos lényök mindinkább nyilvánvalóvá lesz, míg végre Tátrángiban a mindenhatóság mint érett gyümölcs esik le a jó és gonosz tudás fájáról.

*) *Jövő század regénye.*

Ha Archimedes most élne, nem keresné a pontot, honnan a világot sarkaiból kiforgathatná; már megtalálta volna, nem is a világon kívül, hanem a világban, Tátráangi Dávid agyában.

De most már csak «ultima Thuleban» vagyunk? Nem, Jókai «emberében» van még egy harmadik elem is, melynek megfigyelése nélkül csonka maradna fölöle alkotott képzetünk. Jókai hőseiben a mindenhatóság az *erkölcsi* élet terén sem veszti el érvényét. Hősenek akarata, szabad elhatározásra képessége épen olyan végtelen, mint elméje. Minden tekintetben az, mit a német «Kraftgenie»-nek nevez. Ha például meg akar halni, az óhajtott pillanatban oly bizonyosan bekövetkezik halála, mint nap után az éj. A megszokott életkörülből egy újba átlépni neki oly könnyű dolog, mint nekünk egyik szobából a másikba sétálnunk. Életúnt voltál s gúnyoltad az emberek kicsinyes törekvéseit harmincz éven át; egyszerre csak eszedbe jut: jobb volna, *más* embernek lenni és — más emberre lettél. — A körülmények átalakítottak, lelkedet az új viszonyokhoz idomíták; egyszerre csak eszedbe jut: jobb volna, a régi embernek maradni s — a régi Ádám vagy. Majd meg eszedbe jut *ez* is lenni, meg *amaz* is és — «dictum factum úgy lett». Jókai eszményében a garabonczás diák s H-tvani tudós professor mellett megtaláljuk az erkölcsi kaucsukembert is. — Most már egészen gyanússá válik ez az eszmény; mikor legmagasabbra röpül, egyszerre csak szét pattan, mint valami szappan-buborék. Látszik: a mi azt a magasba nyújtotta s az emberi élet törvényei alól fölszabadítá, nem volt egyéb, csak a költő önkénye, a rendszerré vált «poetica licentia»! S csodálhatjuk-e, hogy a költő, ki ez úton szárnypróbálgatva megindúlt, rendszerében most már röpülve tovább halad? Az ember többé nem is probléma Jókai előtt, ha regényeit írja. Nem is zavarja többé, hogy az ő szép eszménye alapján — hamis eszmény.

S ugyan milyen Jókainál a megfordított eszmény? Ha ilyen a jó, milyen a rossz? Ha ott annyi a napfény, mennyi lesz itt az árnyék? Ha a jó emberek mind nemes titánok; a rosszak, már tudniillik a nagyon rosszak, természetesen mind ördögök. Ha ezek most összeesapnak, nemde óriási harc keletkezik, Isteneknek való színjáték? Olvasóm, ki a tények logikáját szívesebben elismered, mint a boldog költő, e kérdésre bizonynyal tagadólag intesz fejjeddel, mert tudod: hol a

jók minden hatalmat örökbe kaptak, ott a szegény ördög nem lehet olyan fekete, minőnek Jókai festi. Csakugyan a félistenszerű athletával szemben inaszakadt. Ha hegyet dob gátul a félisten elé, az csak olyan papírhegy, melyet ez útjából könnyedén ellehel; ha véletlenül egyszer ennek elfújja gyertyáját, a félisten az égre markol s egy csillagot vesz le magának lámpásul. Így azután nincsen semmi baj. A jók és rosszak harcza Jókai világában csak olyan szemre-harcz, nem pedig igazándi. A regény ördöge különben is nagyon gyakorlatiatlan, inkább Suetöl vagy Ponson du Terrailtól kér segítséget, mint az igazi Lucifertől; phantastikus tervkovácsoló, kinél az élet rossz embere sokkal félelmesebb. E ponton Jókai psychológiájának egy új hiánya tűnik elénk; a költő koromfeketének festi a rosszat egyszerűen azért, mert nem lát be természetébe; az ördögöt rajzolja ember helyett, pedig a költőnek az ördögben is az emberi lélek törvényeit kell keresnie. De hát Jókai költői képzelmében Faust és Mephisto nem járnak karöltve, működésök egy pontban sem találkozik. A jó az ég felé lebeg, a rossz a föld alatt bujkál. Mephisto nem eleme az emberi természetnek, hanem csak is ellensége. Így aztán a jó csupa fény, az árnyék egészen kívül esik. Mondhatnám azt is, hogy Jókai nagy gyermekek számára írta meséit: a jók számára piskóta hull az égből, a rossz pedig csak olyan szilva-mumus. Vagy még inkább azt, hogy költőnk képzelmében ugyanazon világnézet vert gyökeret, mely a néphit regéiben él. A jó és rossz dualismusa itt a jó tündérekben és gonosz manókban nyer kifejezést. És én azt gondolom, hogy midőn Jókai java erejével dolgozott, a nélkül, hogy észre vette volna, ezek is megjelentek titokban képzelme tüzet szítani. Legalább néha, Jókai jobb, magyar ízű regényeit olvasva, mintha a távolban tündérek csillogását látnók, jó kedvű törpék kacaját hallanók. Csalódás-e ez? — nem tudom. Minden esetre rövid ideig tart, mert a rossz manók elrontanak mindent és újra visszaesünk kényelmetlen kritikus hangulatunkba. A regény realistikus legköre nem kedvező tündérekre.

III.

Jókai realismusa. János vitéz. Jókai alakjainak törvénye. A realismus jellemzési modora.

Bizonyos vagyok felőle, hogy a fönnbbieken legjobban maga a költő fog bámulni, ha ugyan figyelemre méltatja soraimat. Mily nagyra van például az ötvenes évek Jókai Mórja a maga realismusával! Egy csodálatos regénye még csodálatosabb végszavában *) épen ezért szükségesnek is látja *pro domo sua* védekezni olyan vádak ellenében, melyeket «idealisták» az angol regény realismusa ellen hangoztattak. Hisz ő is, nem eszményeket rajzol, hanem az élet «millió» alakját. Jókai, a ki a Sterne-k, Dickensek, Thackerayk irányában halad, s útjában, különösen hol nagyon is irányt vesz, itt Suevel, amott Verne-nel találkozik — igazán mulatságos egy képzet! Nem, nem nyomhatom el a trefás hasonlatot s a költő engedelmével ki kell mondanom, hogy Jókai realismusa, a hol legjobban neki indul, körülbelől János vitéz útját futja meg. Kukoricza Jancsi a mi jó ismerősünk; az ő Iluskája a mi gyönyörűségünk is; a falu, a hol él, a mező, merre nyáját tereli, mind, mind oly bizalmasan tekint felénk. Egyszerre csak hősünk betéved az erdőbe, megküzd rablókkal s hagyján! hogy mesés kincsre talál. De azután eltűnik előlünk és szem nem látta tájakon bolyong. Csak Kukoricza Jancsi nem lel a dologban semmi különöst. Az óriásokkal csak úgy elbánik, mint azelőtt öklelő pajtásaival; észre sem veszi, hogy falujából a mesék országába tévedt. Azután mindig tovább-tovább halad, minden földrajzot csúfolva eljut Franciaországba, üstökével a csillagot veri s a francia királylyal mint «gazd' urammal», úgy beszél . . . végül megint csak ott terem falujában, nem a mese János vitéze, hanem a mi Kukoricza Jancsünk. Oh! Jancsi bizony beszélt a francia királylyal, s Jókai bizony az életet festi!

Hanem engedje meg, hogy legcsökönyösebb illúziói egyikének tartsam azt, hogy ő az életet csak egyszer is az angolok

*) *Elűtözött család.*

módjára festette. Jókai képzelme már eredetétől olyan, hogy káprázatos világot teremt a legegyszerűbb tényekből; a tényekkel nem meggyőzni, hanem — meglepni akarja az olvasót. E meglepetést Jókai pedig az által éri el, hogy az oksági kapocs helyébe, mely az életben a tények egymásutánját, a jellemek cselekvését határozza meg — *saját képzelmének törvényeit bujtatja*. Jókai világát, «realismusát» tehát legjobban akkor fogjuk megérteni, ha képzelme törvényei után kutatunk. E törvények fogják azután eldönteni, hogy az a meglepetés, melyet olvasóinak szerez, mennyire nyugszik igaz alapon, vagy mennyire csak az író pusztán egyéni sajátságából fakad, mennyire a költői erő s mennyire csak az önkényesség kifolyása.

Maradjunk még egyelőre Jókai regényhőseinél. Már látuk: hogy bennök egy végtelenre törő eszmény él, valami szellemi multiplicator működik, mely tehetségeiket óriási arányokig hatványozza. Ez abstract eszmény azonban Jókai regényeiben — ha mondhatjuk — azonnal megsűrösödik; összefonódik bizonyos nemzeti vonásokkal és a «homo omnipotens és omnivolens» mögött egy csapásra föltűnik a *typikus magyar ember*. Ezzel két dolgot ér el Jókai. Először a pszichológiai lehetetlenségeket elfödi a magyar életből vett tipikus vonások igazságával. S épen ebből áll elő másodsor az, mit euphemistice alakja realismusának lehetne nevezni. Csakugyan a mennyiben nemzeti vágyakat, a magyar jellem bizonyos általánosabb sajátságait tükrözik: az alakok találóak s illusiót költenek; a magyar genius megannyi huszártrefája, melyeken a magyar zamatot jobban megérezzük, mint a föllentést. Az *Eppur si muove*-ban például csak azon lelkesedés festése igaz, mely a nemzeti ébredés, az irodalmi újjászületés korában minden jobb hazafi szívét eltölté, mely Széchenyiből agitator s a szegény költőkből a nemzetiség apostolait teremté. Hanem a hol a regényben ez általános páthosz az alakok jellemét alakítja, sorsukat intézi, ott már csak a «poëtis multa licent» jut eszünkbe. Jókai alakító ereje a «magyar typus» föltüntetésében határát éri; a hol e mesgyén átlép s az egyén psychológiáját akarja megteremteni, ott mesterséges fogásokhoz kell nyulnia, melyek azonban jeles jellemrajzolók módszerét legfőlebb — tréfából pótolhatják.

Innen magyarázható, hogy Jókai alakjaiban minduntalan ismétli magát; a typusok változatossága hamar véget ér s

a mint száz regényét egy s ugyanazon «eszmebeli» regény százféle fordulatának lehetne nevezni, úgy az ő «millió» alakja is csak néhány typus vissza-visszatérő többszörösítése. Jókai tiz művét még érdeklél lehet olvasni, a tizenegyediknél már unatkozunk, a húszadiknál boszankodunk: mintha álarczosok között mozognánk, kiknek titkát régen ismerjük. Mosolyoghatnak már a szépek, büszkélkedhetnek a lovagok, ugrálhat a bohóc — mi vesszük kalapunkat s távozzunk.

De hát miből áll titkuk; mily költői szerrel ad Jókai képzelme egyéni színt alakjainak; hogy bujtatja száz ruhába néhány maradó typusát? E ponton kezdődik Jókai költészetében Bosco művészete, melynek tréfája mulattat, ügyessége gyönyörködtet, míg csak a költői játéknak nyomára nem jutunk. De ha talányát megfejtjük is, észre vesszük, hogy ezt a Boscót utánozni nem könnyű, mert költő szemfényvesztése nem eltanúlható dolog.

Hanem az angoloktól, egyáltalán a realismus jellemzési módjától ugyan messze jutottunk. Hogyan rajzolják realistikus művészek az egyént? Eljárásuk közös vonása: a pszichológiai részletezés; bármennyire különbözzenek egyébként fölfogásban, modorban. Az egyik, midőn az indulatot, a szenvedélyt, a lelki megszokásokat vagy egyáltalán a jellemet bonczolja, részletről részletre halad visszafelé, míg végre azt hiszi, hogy a jellem magjára akadt. Most aztán útjára bocsátja hőset. A másik a jellem gyökeréből indul ki és azon van, hogy mindenek előtt ennek növekedését mutassa föl a kapcsolatos s mindig fontosabb, jelentősebb, szembeszökőbb részletek útján. Minden körülmény, melybe hőset vezet, nála vonatkozással van annak lelkére s új fordulatra, új kifejezésre, elevenebb fejlődésre készíti jellemét. Ez eljárások példájaként a legnagyobb ellentétet idézhetem; egy angol író, kinek csökönyös realismusa egészen természet, és egy francziát, kinek realismusa a legvigyázóbb művészi számítás: Sterne és Flaubert-t. Sterne megáll alakja előtt s látja, hogy az például választékkal hordja haját. S mert Sterne csupa spleen és kicsinyeskedés, elkérdezi magát: e gentleman fölfelé is fesülhetne haját, miért nem teszi? Ennek oka bizonyosan ízlésében rejlik, s az ízlés megint bizonyos lelki tulajdonságoktól függ, melyekre szokások, tapasztalás és környezet hatnak. S nem lehetne-e tovább is menni? Ez a lélek részben szüleinek öröke

is, kikre megint a befolyások egész tömege nehezült. Így kúszik lefelé Sterne képzelme az ember haja szálától a lélek legfinomabb gyökerszálaig. Annyi a nyüzsgő részlet, hogy itt a művészi rajz teljes lehetetlenné válik; elérkeztünk a mikroszkop realismusához, mikor már a vízcseppet sem nézhetjük valami egésznek, hanem csak millió ázalog tömegének. Ezzel szemben Flaubert a művészi psycholog álláspontjáról nézi az embert; a részlet előtte csak úgy érdekes, ha jellemei bizonyos uralkodó sajátságaira vonatkoznak. *Madame Bovary*ban például regénye elején rajzát adja azon fő elemeknek, melyekből hősnője jelleme alakul. Rajzát adja, mondom; mert Flaubert soha sem reflectál, soha egy általános megjegyzést nem tesz, regényeiben nincs egy sor, hol ő beszélne alakjai helyett; elbújik regénye mögött, mindig csak objectiv rajzoló. A regény maga nem egyéb, mint ez elemekből levont s az élesen kidomboruló részletekbe bebújtatott következtetés.

Így azután Flaubert hősei hallucinativ erővel hatnak az olvasóra. A mint az író addig egy sort nem ír, míg azt, mit le akar írni, maga előtt nem látta; a mint addig alakjai rövid párbeszédeiből egy szót föl nem jegyez, míg a dialog önkénytelen ajkán ki nem fakadt: úgy az olvasót is fogva tartja alakjai élethű volta. Flaubert *Madame Bovary*ja az élettől csak annyiban különbözik, hogy míg itt a jellemet, a szenvedélyt ezer apró körülmény bénítja, akadályozza, útjából eltereli: Flaubert csak azt rajzolja, a mi az indulat, a hajlam, a szenvedély, mindenek fölött pedig a «bêtise» erejét fokozza s hasonló körülmények közt az életben is fokozná.

Mily álláspontot foglal el Jókai a psychologiai részletezéssel szemben? Hol kalandozik az ő realismusa? Meszsze innen, a felhőkben. Röviden szólva: az ő realismusa a mesésig nagyító hyperbola paripáján nyargal s midőn jellemezni akar, ötleteket kerget.

A hyperbola és az ötlet — ez ama titok nyitja, melylyel Jókai alakjai az olvasót megtrefálják. E tekintetben Jókai «urambátyámja» eszményi hőseivel egy húron pendül.

IV.

Példák.

Valóban, Jókai hősei a realismusnak csak jargonját beszélik; lelkökben a hyperbola, a költői nagyzás szelleme él. Jókai realismusa regényeiben csak az, mit a német «Local-farbe»-nek nevez; a colorit, melylyel a költő szeszélyes rajzait árnyékolja, azokra behízeltető szint vet; különben pedig olvadó, könnyen gyúrható viaszhoz hasonlíthatjuk, mely minden formát egyaránt megtűr. Innen érthető, hogy Jókai hőseinek nincsen saját törvényök; mindenben alkalmazkodnak a költőhöz; engednek intéseinek, mint közlegény a káplárjának; az ő ötletei nekik — parancs. S most világossá válik előttünk azon néha csodálatos következetessége éppen úgy, mint következetlensége is. Mindkettőnek egy a gyökere. Az alakok következtetések mindaddig, míg a költő azt az ötletet, melyet hozzájuk köt, tovább bírja fonni; ha pedig az ötlet szála elszakad, előáll hőseiben az a «saltus», a milyen «non datur in natura». Néha az ötlet szála hosszú; ilyenkor végig tánczol rajta a hős és nem inog meg, akár milyen szél rázza is a fonalat; halad biztosan, mint alvajáró a háztetőn. Máskor meg a hős útja csupa «saltus»-ból áll; s a költő oda ugráltatja alakját, hová az a maga szántából bizony el nem jutott volna. Így támadnak egyrészt az olyan ingadozó emberek, mint Áldorfai Incze, *) másrészt azok a hősök, kiknek lelke a tiszta egyenes vonal, melyet semmi a világon útjából el nem terel, mint például Evila. **)

Áldorfai Inczén azt akarja a költő megmutatni, hogy «férfi sorsa a nő». Ezért hozza hősét három nővel viszonyba. Az első a magyar feleség mintaképe; csupa tűz és szeretet; kitünő gazdasszony és anya; férjének bárány, különben nem fél se török basáktól, se az ördögtől; szíve igazi mágnestű, mely mindig az igaz felé mutat. E nővel éli át Áldorfai élte legszebb s legnehezebb éveit. A szabadságharcz idején e nő lelkesítő angyala s később, midőn Amerikába kényszerül ván-

*) *Enyim, tied, övé.*

**) *Fekete gyémántok.*

dorolni, e nő egyedüli mennyországa. Szeréna oldalán Áldorfai is mintakép; egymást hajtják a jelenetek, hol nemes férfiasága próbáit állja. De változnak itthon a viszonyok s Áldorfai nejjével hazatérni készül. Az úton az asszony a tengerbe vész. Helyébe Starrwitz Hanna grófnő lép, kit Jókai igen ügyes költői «hokuspokus» mellett hoz Áldorfai közelébe s tesz végre nejjévé. A férfi-mintakép, kiben eddig az «impavidum ferient ruinae» megtestesülését láttuk, kezd homályosulni, mert — férfi sorsa a nő. Hanna nem tudja megszokni az elvonúltságot, melyben férje oldalán élnie kell s ha hű marad kötelességeihez, épen oly hideg is marad, mint a pusztá kötelesség. Midőn pedig megtudja, hogy férje eretnek, a vakbuzgó asszonyban gyógyíthatatlan ellenszenv támad ellene. Incze, ki neje kedvéért fölesapott bankárnak, erre a léha bankárok útjára fordul. A vesztett otthonért kárpótlást keres és — talál mademoiselle Belle-Ange, egy bécsi operette-énekesnő karjai közt. Incze egészen sarkán fordúlt. Annyira a nő hálójába került, hogy becsületét oda dobja, esztét vesztí e nő miatt, ki egy cirkuslovas karjai közt nevet őrzöngésein. Csakugyan férfi sorsa a nő. Hanem e három nő mind *egy* férfi sorsa? Szeréna Inczéje dalia, heros; Hannáé közönséges gyöngé ember; Belle-Ange-é örültek házába való nyomorult. Tessek e három Inczét egy emberbe foglalni! Jókainak sikerül — mert neki minden sikerül, de aligha pszichologiai fejlesztés, hanem ugró ötletek útján. Az ily gyöngé pszichologiai következetességű hős azután még galibát is okoz: az alapeszmét, az eredeti ötletet értelméből egészen kiforgatja. Incze példája tulajdonkép azt tanítja, hogy férfi sorsa — Belle-Ange. Szerénával átélhetjük életünk java részét, annak lelkét lelkünkbe szívhatuk s csak meg kell jelennie a bécsi tánczosnőnek, hogy Szeréna emléke oda legyen, vele együtt ott nyugodjék a tenger fenekén. Áldorfai példáján azt is láthatjuk, hogy Jókai a pszichologiai átmeneteket csak amúgy nagyjából rajzolja. Nála az alakok fejlődése csupa tört vonalat ír le. Áldorfai kezdetben egy hősi hyperbola; most megtörik a vonal s lesz a hősből gyöngék gyöngéje; megint zökken útjából s elérünk Belle-Angehoz. A végezetnél a költő már feledi, hogy milyen nagyra futta föl elején a hőst; csupa arany volt a lelke s mi nem értjük, hogyan jött hozzá annyi salak. — Hja! a körülmények — fogja mondani olvasóm. Mintha Jókai regény-

hősei a körülményeket nagyon tekintetbe vennék! Hányszor átmennek rajtok, mint szentek a lángokon — sértetlenül. Vessünk csak egy pillantást következetes hőseire. Rosszul tenném, ha nem a szembeszökők közül választanék példát, legalább nagyító üveg nélkül is láthatjuk azt, mit fölmutatni akarok.

Ott van Evila, egy második Astrea, ki munkás képeben szállott a földre s most ott dolgozik Berend Iván szénbányájában. E szép szemü parasztleányt egy roué-bankár valahogy magával elszökteti Bécsbe, hogy annak naiv ártatlanságát családelekül használhassa gazdag cliensei számára. Evila most selyembe öltözik, tanul szavalni, énekelni, föllép a Carl-színházban mint «Szép Helena», majd Párisba kerül, boudoirjában az előkelő világot fogadja, a legkitanúltabb courtesane szerepét játssza — s nem tudja, mit cselekszik. Ő marad, a ki volt, s mikor Párisban a dicsőség összeomlik, a finom dáma veszi fa-czipőit s ott dolgozik újra a bányában s ép oly gyereklelkű, mint azelőtt. Az életben már sok szép Helena játszotta a naivot, most játssza egyszer az igazi naiva szép Helenát — gondolta a költő s megtermett Evila. Mi pedig egész észrevétlenül a regény pszichológiájából az operettéhez jutottunk. Itt szokták a Javotteok a csábító herczegnő szerepét játszani, hogy a darab végén mégis csak a szegény Benoitnak nyújtsák kezöket. Csakhogy az operette Javotteja sem oly kegyetlenül naiv, mint a regény Evilája.

Jókai egyáltalán kevesebbet gondol alakjaival, mint meséi érdekfeszítő voltával. Keresi a kalandos helyzeteket. Mintha csupa abroncsot faragna, melyeken majd hőseinek cirkusi ügyességgel keresztül kell ugraniok. Ilyen jongleur a sok közül Gutai tiszteletes Lőrincz fia. *) Jókai rajzolni akarja a vallási fanatizmus következményeit, mely a múlt század végső negyedében is még annyi összezőrdülésre adott okot. A regény meséje azon átok körül forog, melyet az öreg Gutai szór Malárdy főispánra, mivel ez a református község templomát lerontatá. Az író meg akarja mutatni, hogy az átoknak kettős éle van: éri a megátkozottat és az átkozót; és hogy a hol az ember gyűlölséget hint el, a jó Isten szere-

*) *Elátkozott család.*

tetet növeszt. A föladatot Lőrincz oldja meg, Az alapgondolat szép, hanem a kivitelben kezdődik a tréfa; az író tartja már abroncsait. Gutai fiát érintkezésbe kell hozni a Malárdy családdal. De hogyan? Az író Lőrinczet egy geniális, bár kissé vásott fiúnak rajzolja, kit csínjaiért végre a kollegiumból elcsapnak. Így kerül a fiú az öreg Kadarkuthy báróhoz, a magyar «nábob» és a Csollán Bertik *) egy új kiadásához. A vén róka a jókedvű diákot megszereti, s hogy megtréfálja a büszke Malárdyt, saját fia gyanánt küldi el hozzája. Lőrincz, mint Kadarkuthy Viktor szerepel, aranyos ruhába öltözik, hintóban jár s pénzéből soha ki nem fogy. A tiszteletes fiából operette-herczeg lesz s ily minőségben oldja meg azt a problémát, melyet a költő maga elé tűzött; maga elé tűzött egy — történeti regényben, mely a vallási fanatizmus korszakát rajzolja. A regény egy harmadát azon szem nem látta, fül nem hallotta ügyességek leírása tölti be, melyekkel a pseudo Kadarkuthy Malárdy leánya szívét meghódítja. Így azután a történetből szerencsésen eljutunk az adomához, a páthoszból a tréfához s az egész regényen az ötletszerűség bélyege lesz a legföltünőbb; hibáznánk, ha komolyan vennők.

Különben is csodával határos, mily szerepet játszik az ötlet Jókai hőseinek sorsában. Egy-egy humoros alakja neha nem egyéb, mint ötletek tűzijátéka. Egy ötlettel az ő világában a haláltól megválthatjuk magunkat, vad rabló csordákat egy ötlettel bárány szelídekké változtathatunk, **) s mi ennél is több, egy-egy ötlet Pálfordulásokat idézhet elő a jellemekben. Az ötlet oly hatalom Jókai regényeiben, mint a megváltó keze érintése: a vakok látnak, a sánták kiegyenesülnek. Egy kis kötetet lehetne írni az «ötlet hatalmáról» Jókainál. Van írónknak egy kedves regénye *Az új földesúr*. Ankerschmidtet, a magyar birtokossá lett osztrák katonát is legelőször egy kanásztréfa teszi ostentativ magyarrá. Ellopták yorkshirei disznóit. Cseh jószágigazgatójához beállít Vak Mihály, egy megtermett magyar fiú s elmondja, hogy ő tudja, hol vannak a disznók s húsz forintért megkerítheti. Azon kívül «pakszust» is kér a sertések számára, nehogy őt tartsák tol-

*) *Eppur si muove.*

**) A szombatos Manasse egymaga az ellenséges oláhok táborában. *Egy az Isten* IV. kötet 46—58. lap.

vajnak. Csak Bräuhäusel, jószágigazgató nem vette észre, hogy ez a Vak Mihály tulajdonkép maga Szemes Miksa, a tolvaj. «Ankerschmidt lovag maga nevetett rajta legjobban; s a legelső alkalommal, hogy a városba bement, zöld vadász-kalapja helyett, egy tökéletes fölgüürt karimájú kanász-kalapot vett magának, széles szalaggal, nagy csattal közepén, darutollal az oldalán. Régi ismerősei csak úgy tántorogtak vissza, mikor meglátták.» Ankerschmidt most már a magyar ügynek meg van nyerve.

Ha valaki ötletek üvegén át rajzolja az embert, minde-
nek előtt keresni fogja bennök azt, a mi felötlő. A képzelem
ilyenkor a jellemek egyes vonásait különszedi, egyenkint
nagyítja s mikor az egyik vonás rajzával készen van, hason-
lót tesz a másikkal. Így keletkeznek az olyan jellemek, me-
lyeknél a lélek tulajdonságai egymást nem ellensúlyozzák,
nem arányosítják, hanem egymás mellett nőnek, mintha
magokban, egymástól elszigetelten, egymásra hatás nélkül
nöhetnének. Berend Iván gazdag gyáros, a munka embere,
nagy természettudós, heteket tölt bányájában s ritkán látja
a mosolygó napvilágot. Hanem ez a Berend szent ember is;
gazdag létére nyomorult szobácskában lakik, hol nincs annyi
kényelem sem, mint Robinson kunyhójában. S Robinsonnak
legalább volt Péntekje, Ivánnak inasa sincs. Egyszerű szal-
mazsákon hál s a munkások ételét eszi. Igazi anachoreta a
pusztában a divatos élet kényelmével szemben. Ha mania-
kus volna, lehetne értenünk. Hanem Jókai e sok vonással
csak azt akarja az olvasó elé festeni, hogy milyen nagy a
tudomány hatalma, mennyire magához csatolja az embert
s mennyire érzéketlenné teszi minden iránt, a mi közönséges
lélek gyönyöre. S most Berend Pestre jő; a bányász a világ
fiai közé. Bezzeg becsüli ám Jókai a munka hőseit; többet is
ér az, mint a járdataposók! Ezért hőseben egy egészen új em-
bert kezd meg, ki bebizonyítsa, hogy Iván a járdataposók
közt is legény a talpán. Így lesz most a bányászból jeles kár-
tyás, társalgó, ivó, párbajozó stb., mint azt fejtegetésünk elején
láttuk. Előttünk e «Majd meg mutatom én» Iván csak azt
bizonyítja: hogy nem szabad pusztán felötlő külsőségekkel
jellemeznünk. Ha a színes külsőségek kiemelik is az alakot
az olvasó képzelmeiben, azt gyakran ki is forgatják sarkából.
Ez pedig igazán szerencsétlenség.

A felöltőt kereső, egyenes vonásokat erősen kiszínező jellemzési mód legkevésbé alkalmas oly lélek állapotok föltüntetésére, melyek ellentétes indulatok, vágyak, törekvések harczából támadnak. Jókai ilyenkor igazi elválasztó psychológiát űz. Először rajzolja az egyént, a mint lelke — néha hóbor-tos következetességgel — *A*-tól *B* felé halad s ez idő alatt pusztán «subintelligitur», hogy az egyénben az ellenkező irányzat is megtalálható. Csak midőn már azt hinnők, hogy az alak jelleme egészen megfeneklett bizonyos irányban s hogy most ez irányt a tehetetlenség törvényénél fogva is, végig követnie kellene, csak akkor csap át a másik indulatba, az ellenkező útra és lesz saját magának negatív polusa. E fordulatokat Jókai gyakran humorával, ötleteivel palástolja. Hanem elhumorizálni a psychológiát, ötlettel fizetni igaz-ságért, még a költőnek sem szabad. Ilyen Janus-arczú embe-rekkel, kikben két lélek is lakik, lépten-nyomon találkozunk Jókai regényeiben s éppen nem növeli az ilyen alakok egysé-ges benyomását, hogy gyakran egyik arczuk éle humoros, a másiké komoly.

Jókai psychológiájának említett hibáit nagy részben megmagyarázza az író azon sajátsága, hogy fő gondját a regény meséjére, annak kalandosságára s élénk kiszínezésére fordítja; alakjai bánják, ha nem oly kalandosak, mint szerző-jök képzelme! Jókainál első sorban a roman des aventures áll s nem a roman des caractères. Ezért alakjainak tulajdon-képen alig van külön élete; mindig csak azon egyes helyzetek szerint élnek, mozognak, éreznek, gondolkoznak, melybe őket a kalandos mese önkényszerűleg tereli. Tíz között kilencznel, psychologiai valóságuk áldozatul esik a helyzetek csillogó voltának. Csakugyan Jókainál nem a mese van a jellemek föltüntetésére, hanem a jellemek legfőlebb azért valók, hogy érdekes, minél érdekesebb mesét lehessen hozzájuk fűzni. Jókaiiban az adomázó, a humoros, a pathetikus fabulator hasonlíthatatlanul nagyobb, mint a psycholog. Nagyon érde-kes e tekintetben a Jókaiival ellentétes szellemekre figyelni. Jeles jellemrajzolókat mint Flaubert, néha a másik végletbe esnek. Flaubert egyik regényének *) éppen nincsen meséje; csupa psychologiai részlet-rajz. Hanem milyen munka ez!

*) E regény a majdnem olvashatatlan *Éducation sentimentale*.

Épen nem csodálom, hogy Jókai négy-öt hősének egész regényét írja meg addig, míg Flaubert, egyik jellemének csak első árnyalásait rajzolja.

Természetes dolog, hogy különösen Jókai hősei érzik meg legjobban a fabulator önkényét, a ki magával ragadja őket a mese minden szövevényébe. Azért bizonyos szempontból sikerültebbek különösen humoristikus mellék alakjai, hol a kirívó vonások eleven kirajzolása, a hyperbola, a jó ízű ötlet egészen helyén van. S ezek föltüntetésében Jókai igazán virtuóz. Hogy tud életből ellesett tyikus vonásokat tréfás alakká tömöríteni, hogy tud néha pusztá adomát dramatizálni! S a népies gondolkozásnak mily humoros értelmezője; a nép szokásainak, a debreczeni civisnek, deáknak, a magyar táblabírónak, kurta nemesnek, a nagy ivóknak, egyszóval a magyar genrenak mily ötletes rajzolója! Olyan ízletes szüzdohányt nem színek sehol, mint az ő vidéki fenegyerekeinél s ha mi ifjabbak az «extra Hungariam non est vita» zamatos értelmét hamarjában elfelejtjenők, ezek biz' arra is megtanítanak.

V.

Jókai mint psycholog. Jókai fejlődése. A jövő regénye. Befejezés.

Láttuk, mennyire gonosz fatuma Jókai alakjainak a gyöngé psychologia. Nem volna teljes a kép, ha néhány vonással meg nem mutatnók, hogy e fatum hatalma magára a költőre is kiterjed. Jókai hősei a részletekben össze nem függő, lélektani egység hiányával levő alakok. Ez a költőre vonatkoztatva annyit tesz, hogy Jókai tulajdonképen improvisálja alakjait, helyzetről-helyezetre. Bizonyos tekintetben a rögtönzés bélyegét látni meséin is; nála a mese nem fejlődik költői következetességgel, hanem szeszélyesen csapong s hatásokat keres, melyeket csak a pillanat rögtönözhet az egész rovására. E szempontból Jókai költészetét csakugyan *improvisált hatások költészetének* lehetne neveznünk, *) és épen nem

*) Csakhogy az improvisator mellett nem szabad felednünk Jókai-kában az ügyes számítót sem. Ő kezlettől tiszta tudatával bír a hatásnak, melyet előidézni akar s kitünően ismeri annak eszközeit is;

csodálkozhatunk, ha néha valami kedvencz eszme, tetszetős ötlet, meglepő humoros vagy tragikai fordulat kedvéért áldozatul esik a mese valószínűsége, az alakok belső egysége. Mondanunk sem kell, hogy ily körülmények között maga az egész regény is csak *hevenyészett* dolog benyomását teszi, hol a részek aránya, egymástól függése egészen az író kényén fordul meg. Pedig regény olvasásánál a legkiválóbb élvezetekhez tartozik, ha a véletlen játékában is ott látjuk a szükség-szerűséget, a mint az esemény szálait fonja s végül csomóra köti. Ez élvezetről Jókainál le kell mondanunk; regényei fejlődését inkább kötetszám szerint mérhetjük s újabban rendszeren a hatodik kötet jelöli a vég kezdetet. Miért nem a harmadik, vagy a tizenkettedik? — Ki tudja! Valószínűleg, mert hat — több a háromnál; a hetedikről pedig már eljédne az olvasó. Szabad-e itt a gyakorlati emberre is utalnom? A vates mellett egy kissé az augurra, a divatos íróra, a ki tudja, hogy hat kötete úgy elkel, mint három? Meg sem közelíteném a dolgot, de maga Jókai jogosít föl rá, midőn például elmeséli nyilvános ülésen *) a bámuló ellenzéknek: mennyi regényt kell neki évenként megírnia, hogy csak lefizethesse adóját. A rosszakaratú kritikus ilyenkor azonnal a kötelességtudó honpolgárt dicséri és mód nélkül sajnálja, hogy a jeles író kötelezettségének nem aranybányákból, hanem képzelme robotjával tesz eleget.

Különben a ki oly könnyen ír, mint Jókai! A ki lelkét *pihenteti*, **) mikor regényen dolgozik! És mégis! A mesés

annál gondtalanabbul játszhatnak azután ötletei. Hogy számításaiban gyakran — naiv, nem változtat a dolgon.

*) 1880 deczemberi beszéde.

**) Az *Eppur si muove*ban Jenőfi mondja ezt a költő helyett. Az ilyen véletlenül ejtett kis szavak néha nagyon jellemzők. Kiváló regényírókat lehetne idéznünk, kiknél az írás igazi kényszerűség, fájdalmas munka volt. Flaubert igazán bele izzadt, hányta veté magát, szobájában ide-oda futkosott, mielőtt gyakran két-három sort is le tudott írni. Néha egy szóért éjjel ágyából felzökkent. Balzac alakjaitól szabadulni alig bírt. Az útczán nem is emberekkel, hanem regénye alakjaival találkozott. Nálunk Kemény is physikuma egész megrázkódásával dolgozott. Egy kicsit mindig életökből is adtak regényeiknek. Ez esetben a munka nem pihentetett, hanem emésztett. Az alakok könnyű kihámlása az író képzelmeből gyakran csak azt mutatja, hogy nem kellett érettek mélyre leszállani. Jókait leghamarabb az öreg

termékenység átka Jókain is beteljesül; regényeinek a gépszerűség bélyege mindinkább kinyomódik s a költő úgy tűnik elénk, mintha a műzsák fizetett hivatalnoka volna, kiknek acták helyett évenként bizonyos kötetszám regényt kell földolgoznia. Mert végre a leggazdagabb erű rögtönző is kimerül; már ismételt dolgokat újra ismételi, meséibe észrevétlenül régi alakjait csúsztatja, sőt mesét is már csak előbbi meséi szálai-ból sző. Ilyenkor azután a költői intuitio helyébe a körmönfont számítás, a természetes könnyűség helyébe a virtuóz pusztaság lép. Ez ügyességgel nem ritkán lépést tart az író becsvágya; azt hiszi, halad, mert minduntalan magamagán túltenni törekszik. S az eredmény? Csak az eredeti hibák nőnek arányban a költő becsvágyával és gyorskezüségével. Pedig újabban a virtuóz mellett a philosophus is kifejlődött Jókai-ban. Ma regényeibe, többi rögtönzése mellé társadalmi, ethikai problémákat is rögtönöz és szeszélyes alkotásainak, mint mondani szokás, mélyebb alapot vetni törekszik. Ó ezek a regényekbe befűjt problémák! Mintha a gyöngé psychology már eleve képzeletív nem tenne minden megoldást! S mintha a társadalmi diót törő regényíróból nem a könnyed és ez esetben könnyelmű fabulator rína ki legerősebben! Sőt problémás költőnkben, kihez a «gondolat halvány-sága» oly kevésbé illik, még a mesemondó is veszti eredetiségéből. Ha a kabinetek titkait, bankárok műveleteit, politikai impostorok cselszövényeit, a nagyraavagyó klerus fondorkodásait, a hadsereg szállítói szörnyű gazemberségeit regényesíti; ha szép geniusa a Cagliari hercegekkel, Caldariva marquis-nőkkel érintkezik: *) jó szelleme, eredetisége egészen elhagyja és Jókai, igen, Jókai regénye a legszebb intentiók daczára töszomédja lesz a «Sensations-romannak», és lehet benne olvasni a korszerű társadalom nagy impostorainak rütségait, mint akár valami colporteur-hozta olesó füzetben. Természetesen kevésbé borsozott kiadásban, mert Jókai mindig gondol arra, hogy énekesnői, roué-i viselt dolgait tizenöt éves lány-

Dumas-val lehetne összevetni, ki minden esetre nyugtalanabb volt, ha jó omelette-t kelle készítenie, mint mikor hőseit párbajra bocsátá. Artagnanról tudta, hogy az úgy tánczol, a mint ő fütyül, hanem az omelette könnyen elromolhatott volna.

*) *Egy az Isten.*

kák is olvashassák. Jókai legalább is akar olyan nagy moralista lenni, mint a milyen mesélő. Újabban írónknál a philosophussal egész természetesen a problémafejtő is föltámad. Az *Egy az Isten* végszavában egy csomó történeti jegyzet után a következő sorok állanak: «Igazolnom kellett, (a jegyzetekkel) hogy az eseményeket nem a véletlen, nem a vak-eset, de valóban egymással küzdött erkölcsi ellentétek következetes harcza idézte elő; mely erkölcsi tusa érezhető volt a családi tüzhely magányától elkezdve egész a csatatérig s kiterjedt a kormányzat magaslatáig, mindenütt követelte áldozatait, romokat hagyott maga után s végződött az egyik fél teljes bukásával; s a mely bukás annál nagyobb volt, mert a hatalom korlátlan birtokában levő eszme vezetőit rántotta le a porba.» Nemde szépen fejtegeti Jókai regénye alapeszméjét? S mégis mit bizonyítanak e sorok? Csak azt, hogy az író műve «valószínűségét» nem a regénynyel, hanem az oda biggyesztett semmitmondó jegyzetekkel akarja bizonyítani; s végül azt, hogy a korszerű «Cultur- und Sittengemälde» jargona már Jókai regényébe is behatott. *)

A problémákon kívül Jókai újabban nagyon megszerette Verne természettudományát is, és a mint regényeiben találkozunk — szerencsére ritkán — titkos ajtókkal sülyesztőkkel és a regény-romantika egyéb bútorzatával; positiv korunk izlésének megfelelőleg most természeti titkok sülyesztői nyílnak meg előttünk; képzelődésünk öröme nem többé a lovagvár hanem az ichor lesz és a repülő-gép. Jókai a psychologia terén kezdettől csodatévő volt: most már a természetben is mágus; s így nincs mit bámulnunk rajta, ha képzelmével a jövő században csakugyan megteremti a milleniumot. A prózai embert csak az bántja, hogy mindez a költészet nevében,

*) Mellesleg megemlíthetjük, hogy írónkra egyáltalán veszélyes dolog, ha regényeit elő- vagy utószóval ellátja. A kritika ilyenkor sokszor elhagyja, mintegy boszút áll, hogy az író különben is nem egyszer ötödik keréknek tekinti. Például keresve nem mondhatnánk hibásabbat Jókai költészetéről, mint ő maga az *Elűtkozott család* végszavában. — Az *Egy az Isten* epilógjában pedig a történet és költészet viszonyáról elmélkedik s azon bátorsága van, hogy elmélkedése eredménye gyanánt a történet komoly műzsáját a «Venus vulgivaga»-hoz hasonlítja. Nem tudom, mit szólna például egy Kemény Zsigmond ilyen hasonlathoz; bizonyos, sehogy sem tetszenék neki.

a költői szabadság nevében történik. — Különben nem érdektelen megfigyelni, hogy már Jókai első nagyobb művében *) föllelhetjük azon természettudósok típusát, kik újabb regényeiben a világot átalakítják. Csakhogy ott még ironizálja Jókai Rónayt, ki örökké-égő lámpáson, repülő-gépen törí fejét; ma már trónusra ülteti. Hanem igaz! azóta a természettudományok nagyot haladtak és — az író is!

De nem tudom, hol kalandosabb Jókai, ha új csillagot keresni a mindenségbe röpül, vagy ha történetnyomozni idegen országokba száll? Különösen e ponton mutatkozik az, mit, még Jókainál is, erőltettségnek, túlzásnak lehetne nevezni. Azért szinte sajnálom, hogy Jókai Turgeniew hazájába tévedt **) s Puskint vette regénye hőséül. A mesés Oroszország! mily hat kötetes mesévé válik még Jókainál! *Anyégin* költője — a szokásos történeti jegyzetek daczára — grotesk, felelmesen-komikus, opera-ballet szerű történet középpontja lesz. Csakugyan mintha zenétlen operát hallanánk s phantastikus bábok tánczolnának előttünk. A «költő» egyebet sem tesz, mint görögtüzet gyújt, a színpadi világítást eszközli s díszleteket fest. Csakhogy a görögtüzet Jókai már sokszor meggyújtotta, e világítást sokszor használta s a díszleteken is csak a rikító színek újak. Ha meg is haragszanak, ki kell mondani: Jókai a kölesönkönyvtár számára írta orosz rajzait. Azért nem állítjuk, hogy könnyen utánozni lehetne, hanem a genre, az még is sokat levon ilyféle művei értékéből. Ugyan e regényében az író Puskint, valamelyik őse pusztá neve után a karthagoi Hannibaltól származtatja le. A «jegyzetekben» ugyan elmondja, hogy ez nem igaz, hanem mégis: «regényben szebben hangzik». A regény csupa ilyen hamis, operai «szebben, felelmesebben, csodálatosabban hangzik» gyűjteménye. Igazán szerencse, hogy Jókai romantikája rendszeren csak külsőségekben puffog el; rikító színű, de nem mérges.

Hanem a rikító szín újabban annál jobban előmlik az író stílusán, leírásain. A hyperbola szelleme, mely Jókai hőseiben kísért, amott is mutatja erejét. Hogyan pompázik például az a leírás, melylyel orosz regényében a Neva áradá-

*) *Hétköznapiok.*

**) *Szabadság a hó alatt.*

sát rajzolja! Mintha a finom árnyalatok, az egyszerű részlet iránt egészen érzékét veszítette volna: képzelme csak a vörös színre hevül. Mily más képet ad az *Új földesúr*ban a Tisza kiöntéséről. Az igaz, a Tisza nem a Neva, hanem az író mai modora sem az akkori. Az *Új földesúr* leírása mellett a részletek elevenségére, tiszta kirajzolásra nézve hamarjában csak Stendhal «Waterlooi csatáját» (mesteri leírás!) említhetném. És mily nyugodt a rajzoló keze, mily finom számítással fűzi a részleteket egészszé! A számító Jókaiiban ma talán még nagyobb, hanem a hatásvadászó is. Ma egészen a «nagyszerű» rajzára adta magát; ép azért virtuóz képein mindig a műhely bélyegét látom; megérzik rajtuk a «parti pris». *)

És érezni lehet ezt az írón, valahányszor nagyon messze kalandozik a múltba, vagy idegen országokba, távol hazájától. Jókain újra bebizonyul Anteus meséje: ő is akkor legerősebb, ha «itthon» marad. Midőn regényében valami közelmúlt esemény képezi az eszmei középpontot, melynek rajzában a genre-szerű mellett a hazafi páthosza és humora is szabad tért nyithat magának: akkor Jókai igazán eredeti, sokkal eredetibb, mint mikor problémákat megold, vagy egy kissé Vernet utánozza. Ilyenkor még hiányos pszichológiája is érdekelt nyer a kutató előtt. A mint az öreg Dumas könnyű regényei a franczi «naturel»-t elevenen tükrözik: úgy mutatják Jókai művei is élénk színekben a magyar typus vonásait. Jókai irodalomtörténeti fontosságát, úgy hiszem, nem kis részben e ponton kell keresnünk.

S innen talán rövid áttekintést vethetünk a viszonyokra, melyeken Jókai írói pályája áthaladt. A kiindulónál Jósika romantikája és a népies irány behatása áll; a kalandos hajszája és a költészetben a magyar eredetiség geniális ébredése. Jókai első regénye (*Hétköznapiak* 1846) mind a két behatást élénken bizonyítja. A forradalom tüzeiben a romantikus és

*) A modorosság bélyegét újabban Jókai stílusa is mutatja. Néha hosszú lapokat tarkáz a sok terminus technikus, a sok csodás idegen szó. Az ember hamarjában nem tudja, meglepni vagy megtréfálni akarja-e velök az író az olvasót. *A jövő század regényét* gyakran «Lexicon» nélkül érteni sem lehet. Az is sajátsága Jókai stílusának, hogy néha egyetlen egy gondolat egy sereg hasonlatot, történeti reminiscenciát, adomát kerget maga előtt. Oly valamit érzünk, mintha soká forgatnánk kaleidoscopot.

népies elem Jókaiiban mintha összeforrott volna. A forradalommal szemben költünk a «lelkesülökhöz» tartozott; azon ifjakhoz, kik az eszményt azonnal átvették az életbe, kik legalább perczekre, azt hívék, hogy történetet csinálnak, ha a francia forradalom jeleneteiért lelkesülnek s a kik előtt a politika csak a költészet egy alfaja volt, az élet pedig szónoklat, lelkesülés, önföláldozás, a hősiség bravourja. Az ilyen idők emberei nem csoda, ha mindenért lelkesednek, csak az exact psychológiáért nem. S ha még regényírók is, kik kezdetül a romantika befolyása alatt állottak, soha többé jeles psychologusok nem lesznek.

Majd meg azon idők következtek, hol «elbuktunk és aludhattunk». Jókai azok közé sorakozott, kik az alvó álmait szövék a nemzeti múltból, a magyar faj erejéről: mulattató, bátorító, búfelejtő álmokat. Regényeiből a bizalom, a remény, az erő érzetéből fakadó humor beszélt. Az olvasó mesét kért s Jókai tudott elevenen mesélni. Szigorúbb psychologia szükségét se az író, se olvasói nem érezték.

Megint fordult a koczka s miért nemzedékek reménykedtek, a miért szenvedtek: az most előttünk áll, nem álom többé, hanem valóság. Az utóbbinak nincs oly mutató külsője, mint az álomnak; az ébredés után jön a kiábrándulás. Az élet iskolájában nem röpülhetünk, még a járást is tanulnunk kell. Jókai e fordulatot is tükrözni akarja regényeiben s bányászai, gyárosai nagy szóval s még nagyobb tettekkel hirdetik a komoly munka, a férfias meggondoltság, a lassu művelődés hatalmát. Hanem megtagadhatja-e Jókai eredeti irányát? kissé ideolog s nagyon romantikus marad, ha még úgy adja az országházban az «öreget» s psychológiája báró De Manx módjára kúszik a fellegekhez, ha a költő még úgy az életbe tekint. Irányának hőse most is csak renomista-nagyember, kinek minden tagja külön mozog; s az író sem tehet róla, hogy ilyen hőssel a regény valósága végre is csak félig humoros, félig pathetikus tréfasággá lesz. Egy kis gyanúm van, hogy ezt maga az író is jól tudja.

Hanem, most már, úgy gondolom, másféle psychologia ideje is elérkezett. A magyar regény ne csak a «delibábot» tükrözze, hanem igazán jelen társadalmunkat. A regény ne csak az író játéka legyen, hanem tanulmány is: «étude», mondaná a francia. Várjuk azt a regényíró, ki a magyar

embernek, a nemzet törekvéseinek, társadalmunk fejlődésének realistikus mértékét veszi. Ez nem fogja a magyart oly nagy természettudóssá tenni, mint Jókai, s nem fogja megengedni neki, hogy egy csapásra egész földrészről virágos kertet varázsoljon; ennek hőse se dicső apostollá, se nagy fölfedezővé nem lesz, hanem megtanúlja jobban becsülni az akadályokat, melyek az életben a törekvések elé gördülnek. Ez a regényíró nem superlativusokból, költői ötletekből fogja megalkotni jellemeit, hanem a valóság szövetéből; föltünteti bennök az eredeti természet hatalmát, az indulatok játékát, a viszonyok befolyását. Különösen mélyebben fogja rajzolni a rosszat s fölmutatja azt a csodálatos összefonódást, mely azt az életben a jó tözsomszédjává teszi. Élesebben fogja látni a különbségeket, a kinövéseket, a lélek elvadulásait. — A magyar regénynek «új embere» így nem lesz többé a genre sujtásaival földiszított hyperbola, nem lesz ezermester és vívómester, hanem lesz — sokkal művészebb tárgy. Ily fölfogás mellett megmarad humorunk, csakhogy mélyebb lesz; satyránk, csakhogy élesebb lesz; páthoszunk, csakhogy valódiabb lesz. Folyton ez a hős bántja képzelmemet; s ezt okozza az olvasó, ha Jókaival szemben talán egyoldalú valék.

* * *

Láttuk Jókaiiban a psychologust. De hol marad, kérdezhetik, a kitünő elbeszélő, a népies nyelv mestere, a jeles festő, kinek néhány rajza a legkiválóbb írókéval versenyezhet? S nem érdemel-e külön fejezetet Jókai humora? Egész külön dolgozatot. Hanem most az egyszer úgy voltam Jókaiival, mint botanikus valami növénynyel; megfosztja a szép virág kelyhet minden ékességétől, hogy jobban megláthassa egy-egy rejtett szálát. Barbár munka, de nem érektelen, legalább rám nézve nem. S ép azért bocsássa meg az olvasó, ha szinte feledők, hogy egyik élő költőnkkel van dolgunk; néhány pillanatra Jókai Mór nem volt előttem egyéb, mint az a hetven-nyolczvan kötet regény, melyet tőle olvastam.

PÉTERFY JENŐ.

NÉHÁNY SZÓ A SZABADKERESKEDÉS MEG VÉDVÁM RENDSZEREIRŐL.

Kautz tisztelt barátom a *Budapesti Szemle* februáriusi füzetében igen érdekesen és nála megszokott alapossággal fejtegeti a szabadkereskedési és védvámi pártok elveit s érveit. Oly kérdések azok, melyekre nézve nekünk is tisztában kell lennünk, mert nemzetünk jövője, állami életünk és társadalmi megismosodásunk nagyrészt azoknak helyes megoldásától függ. Oly készületlenül, oly zavart fogalmakkal, oly elméleti és gyakorlati tájékozottság és megállapodás nélkül, mint a hogy Ausztriával az első és második kereskedelmi egyességet megkötöttük, a harmadik kiegyezés elé nem mehetünk. Nemcsak határozott és biztos célzt kell kitűznünk, hanem ismernünk kell a célra vezető eszközöket, utakat és módokat is. A mostani egyesség oly ködös, oly mesterséges és erőltetett, hogy sem az egyik, sem a másik alkudozó félt ki nem elégíti s ki sem elégítheti. Mi azt hisszük, hogy az osztrákok most is csak gyarmatnak tekintenek, melyet minél jobban kiaknázni törekşenek, az osztrákok pedig arról panaszkodnak, hogy az ő pénzők a mi javunkra és érdekünkben költetik el. Ezt nemesak a parasztgyűlésen hangoztatják a szónokok, hanem Suess és Plener és tutti quanti a birodalmi gyűlésen is hirdetik.

Kautz barátom jeles értekezésében inkább csak az elméleti téren mozog és elvontan tárgyalja a két nemzetgazdasági iskola elveit. Legrészletesebben a védvámi rendszer fogyatkozásait mutatja ki, s annak céljait és eszközeit czáfolgatja, úgy hogy a szabadkereskedés határozott hívének kellene őt tartanunk. De egy jegyzetben azt mondja, hogy az ő álláspontja az, «miszerint a szabad kereskedés az elv, a szabály

és a vámvédelmi restrictio a kivétel». Sőt értekezése utolsó szakaszában azt mondja, hogy a tudomány és élet egyaránt helyteleníti a manchesterianismust és az elvont individualisticus «laissez-faire» rendszert, mely az ország fejlődését a pusztá véletlenre akarja hagyni. Nemcsak Smith kivételes eseteiben, hanem más esetekben is megengedi a védelmet. Nevezetesen azt mondja: «nem volna helyes megvonni a védelmet oly tárgyak előállításával foglalkozó vállalatoktól, a melyek az ország függetlensége biztosítására szükségesek, továbbá olyan iparágaktól, a melyekre nézve az országban a természetes előfeltételek megvannak, de valamelyik termelési tényező s különösen kedvező helyzetű szomszédország egészen szabad versenye által hatálytalanná tételük, vagy a melyek az országra különös fontosságúak s az idegen verseny által oly mérvben veszélyeztetnek, hogy a vállalkozók némi állami segély nélkül a rohamot ki nem állhatják.» Sőt tovább megyen és szükségesnek tartja, hogy a mezei gazdaságot, tehát a nyers termelést is védelmezzük «hirtelen támadt s roppant mérveket öltő külföldi versenyzéssel szemben akár védvámok, akár adóelengedések, nagyobb hiteli reformok stb. által . . . főleg oly országban, a hol a földbirtokos osztály igen eladósodott.»

Ezek szerint tehát ismét azt kell vélnünk, hogy tisztelt barátom a védvámi iskola híve, mert ennél többet a józan vedvámi iskola sem követel.

Nem foglalkozom tüzetesen a nemzetgazdaságtannal, tehát szakembernek sem tartom magamat, de mint amolyan laicus és dilettans sokat gondolkodtam a dologról, s gondolat-töredékeim talán némi tekintetben hozzájárulhatnak a kérdés fölvilágosításához.

I.

A bevezetésben Kautz úr az elveket adja elő, melyeken a szabadkereskedés s a védvám rendszere alapúl. Többi között elmondja, hogy micsoda különbség van a védvámok és pénzügyi vámok között; a különbséget abban látja, «hogy a védvám gazdasági rendeltetéssel bír s lényegileg közigazgatási és gazdaság-politikai rendszabály, a pénzügyi vám pedig egyenesen államgazdasági intézmény, mely állami jövedelem szerzése tekintetéből létesíttetik és fogyasztás-adószedési formaként

vettetik ki». — Nem tagadom, hogy a kétféle vám között van különbség, de ha mélyebben vizsgáljuk a dolgot, azt fogjuk találni, hogy a különbség inkább csak látszatos, inkább külső és viszonylagos, mintsem lényeges. Az adók kétségkívül nagyon különböznek, de abban mégis megegyeznek, hogy fizetési költeességet, azaz terhet képeznek, hogy egyaránt megterhelik a termelést és fogyasztást, s végeredményben a fogyasztóra hárulnak. Ugyanaz áll a vámokról is. Mindenféle vám a termék és készítmény árát nagyobbitja, azaz drágábbá teszi az árut, melyet használunk vagy fogyasztunk, s tökéletesen mindegy akár vasárút, akár kávé, szeszt, cukrot dohányt terhel a vám. A fogyasztóra és termelőre mindenesetre jobb volna, ha se adót, se vámot nem kellene fizetni. — Angliában a fogyasztási adókat leginkább határszéli vám fejében és alakjában szedik; ez a körülmény Angliára nézve annyiban nagyon előnyös, hogy ekkép kisebb pénzügyi apparatussal, zaklatás és a belkereskedés akadályozása nélkül pontosan behajtja a fogyasztási adót. De vajon nem drágítja-e vele az árut, nem nehezíti-e az által az idegen országokból való bevitelt? vajon a mi dohány- és bor-termelőinkre nézve nem volna-e előnyösebb, ha Angliában a dohánytól és bortól nem szednének vámot? S ha Anglia azt kívánja tőlünk, hogy vasárúit és pamutszövegeteit vám nélkül bocsássuk be, mert ezeket ő készíti olcsón és nagy mennyiségben, nem kívánhatjuk-e viszont mi, hogy arra, a mit mi állítunk elő, tudniillik dohányunkra és borainkra ne rőjjön oly roppant vámot, mely az itthon szedett fogyasztási adót is sokszorosán felülmúlja?

Tehát, ha szorosan vesszük a dolgot, szabadkereskedés tulajdonképpen nincsen, míg bár csak pénzügyi vámok is léteznek. Teljesen szabadkereskedés csak akkor volna, ha minden vám eltöröltetnék.

«A pénzügyi vámnak — így folytatja — gyakran az a rendeltetése is van, hogy belföldi árúkra (például szesze, cukorra, sörre) rótt fogyasztási adóknak kiegyenlítéseül szolgáljon.» — Ez tökéletesen igaz, mert világos, hogy ha például a külföldi cukorgyártó vám nélkül hozhatná be a cukrot, a belföldi cukorgyártó, ki a kivetett termelési vagyis fogyasztási adót lefizette, a ki tehát ezt a fogyasztási adót a termelési költségekbe kénytelen fölvenni, nem

volna képes a külföldi termelővel versenyezni, noha ez nagyobb távolságról szállíttatja árúját, tehát több szállítási díjt fizet. No de ugyanaz áll más termelőre vagy gyárosra nézve is, akár vasat állít elő, akár pamutszövetet vagy posztót készít. Ha a belföldi földbirtokos, gyártulajdonos nagyobb tökekamatot kénytelen fizetni, ha az egyenes és közvetett adó nagyobb, mint más országban, akkor termelése szintén drágább, jobban van megterhelve, mint a más országban élő földbirtokos és gyártulajdonos termelése, s akkor tehát az egyensúly helyreállítása, az illető adóteher kiegyenlítése végett szintén vámot kellene szedni, s valóban az úgynevezett védvám csakugyan gyakran csak a belföldi termelőre kivetett adók kiegyenlítéseül szolgál.

S nemde furcsa eljárás az, mely nálunk divatozik, mely szerint tudniillik a cukorgyártásnál a répa-mennyiségtől szedik, a kivitelnél pedig a kivitt cukormennyiség szerint térítik meg az adót, még pedig a közös vámjövedelemből? Nemde furcsa-e az, midőn például az 1881-diki közösügyi költség-előirányzat az összes vámjövedelmet 29.669,613 forintra teszi, s ebből az adórestitutio fejében 23.450,000 forintot számít le, miből majdnem 21 millió forint a cukorra esik, holott a megadóztatásra bejelentett répamennyiség nem egészen 29 millió métermázsát, s az ettől fizetett összes adó 22 millió forintot sem tett?

Képzhető-e az, hogy midőn a hivatalos kimutatások szerint a bevallott répamennyiséghez képest 1879/80-ban az összes cukortermelés csak 2.500,000 métermázsát tett, ebből 21.268,700 kilogrammal többet lehetett kivinni, mint az előtte való évben, hogy tehát a cukor fogyasztása a monarchiában 39 millió kilogrammal, vagyis lelékszám szerint majdnem 20 százalékkal egy év alatt csökkent, még pedig épen abban az esztendőben, melyben a vámterület több mint 1000 négyszög mérfölddel növekedett?

Amerikában úgy szólván semmi adót sem fizetnek, s az amerikai földbirtokos végtelen kiterjedésű szűz földet foghat az eke alá. Vajon a búza nem fogyasztási czikk épen úgy, sőt még nagyobb mértékben, mint a cukor? Nem kellene-e tehát a búza-termelőnek is megteríteni az illető adórészetet, midőn búzáját kiviszi, hogy az amerikai búza-termelővel versenyezhesen, vagy megfordítva, nem kellene-e az

amerikai búzát, lisztet és zsírt megvásárolni, oly mértékben a mily mértékben itt a földbirtok, a lisztgyártás és disznótar-tás meg van adóztatva?

Abszolút szabadkereskedés eddig még sehol a világon nem volt és nem is lesz soha; mert az föltételezné, hogy min-den országban valamennyi közteher, a direkt és indirekt adók tökéletesen egyenlők legyenek, sőt még a katonáskodási köte-lezettségnek is tökéletesen egyenlőnek kellene lennie. Svájc-ország, az éjszak-amerikai Egyesült-Államok, sőt részben Anglia is a termelésre, a nemzeti munka eredményeire nézve már csak azért is előnyben vannak más országok fölött, mert ott nincs militarismus.

Mínthogy tehát voltaképen még nem volt és nincsen szabadkereskedés, azért csak merő elméleti abstractio az, a mit a szabadkereskedés áldásairól és eredményeiről beszélnek és írnak. Így csak pusztá elmélet az is, a mit Kautz úr a következő szavakban előad: «szabadkereskedés mellett min-denik nemzet azon foglalkozásnemekre adandja magát, a me-lyek rája nézve legtermészetszerűbbek, melyek tekintetében a legtöbb physikai, geographiai és gazdasági előfeltételekkel rendelkezik, és a nála mindenkor létező legolcsóbb termelési tényezőket veszik igénybe, tehát a legelőnyösebben üzhetők; magától értetvén, hogy ekként a munkamegosztás nagy törvé-nyének a világgazdaságban való érvényesülése is előmozdit-tatik, s minden népre nézve lehetővé válik saját ipartermelési előnyeit a külföldiével combinálva, a nemzetközi mozgalom vállain érvényesíteni; továbbá az általa nyereséggel üzött fog-lalkozási ágak alapján szervezett tőkével annyival több idegen jószágot és árut vásárolni és belső gazdaságot fejlesz-teni.» Szép szavak, de fájdalom, azok csak oly ábránd, mint az örök békéről való álom. A Moltkék kinevetik a jámbor álomhüvelyezőket, Smith Ádám szép elveit pedig az angolok csak akkor kezdék magasztalni és óhajtották más országokkal szemben alkalmazni, mikor iparuk minden ágában már any-nyira megerősödött, hogy senkinek versenytől sem kellett többé félniök. A «struggle for life» elve uralkodott mindig, s kivált a mi korunkban az az egyetlen törvény az emberek között még inkább, mint az állatok és növények között. Az erősebb elnyomja a gyöngébbet, s az a nemzet, melynek ki-fejlett ipara van, minden tekintetben erősebb, mint az, mely

csak nyers terméket állít elő. Azért csakugyan igaz, hogy Európában minden tisztán agricultur államnak közgazdasági önállósága veszélyeztetve van, s hogy az ilyen merőben agricultur ország okvetetlenül elszegényedik; mert a tapasztalás mutatja, hogy nem igaz, hogy «szabad forgalom mellett a mindenik félre előnyös kölcsönösség és viszonyosság foglalhat helyet az egymással kereskedő országok között», s nem igaz, «hogy az iparos állam gazdaságilag legalább is oly függő állásban van, mint az élet- és tápszereket előállító földművelési állam».

Az agricultur ország nemcsak anyagilag, hanem szellemileg is fejletlenebb és műveletlenebb mint az iparos ország, sokkal kevesebb segédforrással rendelkezik és sokkal inkább függ a természettől, az időjárástól stb. mint emez.

Köztudomású dolog, hogy a nyers népekre nézve mily szomorú hatással van és volt az európai civilizatióval való érintkezés, még ott is, hol az európaiak hatalmokkal vissza nem éltek. Pedig többnyire nagyon is visszaéltek. Semper, ki a Filippini és Palau szigeteken hosszasabb időt töltött, egyik munkájában *) ekképen nyilatkozik:

«Micsoda eszközöket alkalmaztak mindenkor az emberek, tudva vagy öntudatlanul, hogy azokat kipusztítsák, kik, mert hazájok rögéhez régibb jogigényök volt, a jövevényeknek helyet engedni nem akartak, azt mindnyájan tudjuk. Vérebek és ágyúk által való elseprések, tüzes víz (pálinka) és rabszolgai munka, háború és leplezetlen öldöklés (például a Mariáni szigeteken), betegségek és pápai decretumok, bírvágy és térítési buzgóság: mindezek az eszközök közreműködtek s még folyvást közreműködnek ama véres út megjelölésében, melyet az európai nemzetek a földkerekség körül futottak. «Ámde mindez mégis a civilizatio érdekében történt», ezt mondják. Meglehet, azt itt nem kutatom. Aztán nem is jártak el mindig oly kegyetlenséggel mint Amerikában; sőt magok a spanyolok is, kik pedig ellíresedtek arról, hogy az európai civilizatiót a legvéresebb módon terjesztették, legalább a Filippini szigeteken igen embersegesen bántak a benszülöttekkel. Ezt bizonyítja e gyarmataik virágzó állapota. — Volt nekem egy újfundlandi nőstény

*) Karl Semper: *Die Palau-Inseln im Stillen Ocean*, Leipzig, 1873.

kutyám, nagyon hű, kedves és szelíd teremtes: egy szigorú pillantásra, egy kemény szóra azonnal meghunyászkodott. Olykor olykor mégis verést is kapott. Nős hát a Filippini szigetek lakosai sohasem kapták ki verésüket? . . .

A polnéziai szigetekben az említett igen nyers kiirtási eszközöket sohasem alkalmazták, s benszült lakosaik mégis szemlátomást kihalnak. Így halnak ki kézzelfogható ok nélkül a Palau szigetek lakosai is. Ott még ismeretlen a himlő, más ragályos betegség sem mutatkozott még. Háborúik most sokkal kevésbé vérengzők, mint hajdan voltak, s az európaiak a szeszes italokat sem honosították meg köztük. Hittérítők sem bántották még őket. Az egyetlen dolog, mit hozzájok az európaiak bevittek, jobb fegyverek és élesebb szerszámok: amazokat ritkábban használják, mint azelőtt a silányabb fegyvereiket, s emezekkel néhány nap alatt végeznek azt a munkát, melynek teljesítésére azelőtt néhány hét kellett. S mindezen előnyök dacára a jámbor és szeretetre méltó emberek mégis kihalnak!

Ennek magyarázata igen egyszerű. Apathikus természetűek s hajdani cultur-állapotuk életerejének külső eszközökkel kellett fokoztatnia. E fokozott tevékenységre a kőkorszak kényszerítette. Az a tudat, hogy az ottani élet csekély szükségleteinek kielégítésére is keményen kell dolgozniok, növelte erélyöket, s ez természetesen visszahatott az ő szükségleteikre is. A mesterseges faragások, dúsan ékesített leveses tálak, szépen diszített gyilkok gyöngyházból, náluk hajdan épen nem voltak ritkaságok; hosszú padjaikat s a kukaugulák építésére szolgáló kerek ködarabokat eszinosan kidiszították fehér kagylóhéjakkal. Minden házban a tűzhely fölött egy gyakran igen eszinosan kötött kosár függött, melyben az el nem költött ételeket tartották. Most mind ennek nyomát sem látjuk többé sehol. A hol csak megfordultam, mind a főnökök mind a nép lakásaiban mindenütt megláttam az elmúlt tetters, egészséges időnek amaz emlékeit; s a hol kérdezősködtem, mindenütt így feleltek: «Hja, ezeket a szép dolgokat kalidjaink (felisten) készítették, azért tartjuk oly nagy tiszteletben; de magunk nem tudjuk megcsinálni.» — A kőből és halcsontokból való baltákkal és fegyverekkel együtt mi európaiak az egyetlen eszköztől fosztottuk meg őket, melylyel a természetes tunyaság és indolentia káros befolyása alól kibontakoztak . . .

Az európaiak vása nagyon is hamar váltotta föl a vad ember közszerelmét, s így az, minek rájuk nézve állítólag áldásnak kellett volna lennie, szükségképen beteggé tette s lelkileg és testileg elcsúszosztja.»

Körülbelül így jár minden fejletlen nép, ha az anyagi és szellemi műveltségben sokkal magasabban álló népekkel érintkezésbe jut. Az ipar dolgában nagy fejlettségre emelkedett s a civilizatio minden eszközeivel rendelkező nemzetek a fejletlen és gyermek népek saját munkásságát és iparát széles e világon mindenütt és mindenkor elfojtották. Az ókorban a fenikeiek, karthagóiak és görögök s a rómaiak éppen azt tették, a mit az új és jelenkorban az európaiak művelnek a nyers népekkel szemben. Oly népek között, melyek a műveltségnek igen nagyon különböző fokán állottak, soha és seholsem érvényesült «a munkamegosztás nagy törvénye a világ gazdaságban».

Ázsia népei legalább is félművelteknek mondhatók, mégis őket sem igen boldogítja az európaiakkal való szabad forgalom, a «szabadkereskedelem» éppen nem fokozza munkásságukat s nem fejleszti iparukat. Perzsiában hajdan s meg nem régen különböző iparágak virágoztak, némely készítményei jobbak, szebbek, tartósabbak voltak, mint az európaiak gyári készítményei, például a shalok és szőnyegek; mióta az európaiak olcsóbb, noha silányabb gyártmányai árasztják el Perzsia piacait, a nép mindinkább fölhágy saját hajdani iparával, de más keresetre sem adja magát, hanem elcsúszosztódik, ellustul és elszegényedik s gyakran borzasztó éhhalált szenved. Kelet-Indiában sem gyarapodott az ipar az európai uralkodás alatt, bármily ügyes, s bármily türelmes, kitartó és mérsékelt a szegény hindu kéziparos, kézi munkájával nem képes az európaiak gépmunkájával versenyezni.

Azelőtt nálunk országsherte tetemes házi ipar volt: még félszázada sem múlt, hogy Szepesben és Sárosban a lenfonás és vászonszövés mint házi ipar, mint a mezei gazdaság mellékága virágozott: a szepesi paraszt nemcsak házi szükségletét földözte, hanem a fölös vászmat el is adta. A szepesi és sárosi takácsmesterek oly jeles és tartós asztalneműeket szövtek, minőket egy gyárban sem szőnek. Eperjesen néhány gazdag vászonkereskedő lakott. Most ez mind megváltozott. A gyári készítmények tönkre tették a házi fonást

és szövést, a régóta megszokott és szorgalmasan üzött mellekkeset megszűnt, a szepesi paraszt a téli estvéket nem tölti többé a fonóban, hanem eljár a korcsmába . . . A mezei gazdaságot üzi, mint azelőtt, de új mellekkesetet nem talált, munkássága nem fokozódott.

Igaz ugyan, hogy korunkban az alacsonyabb műveltségű népnek is rendelkezésére áll számos oly eszköz, melyet a magasabb műveltségű nép a maga idejében nehezebben és csak nagy áldozatokkal tudott megszerezni, de az alacsony műveltségű nép, azért még sem bírja azokat az eszközöket megszerezni, s ha bírná is, nem tud velök oly ügyesen bánni, mint a műveltebb nép. S nem igaz, hogy mindenütt és mindenkor vannak olcsó termelési tényezők, melyeket igénybe lehet venni és legelőnyösebben üzni; s nem igaz, hogy Európában a fejletlenebb országoknak valami sok előnyük volna szemben a fejlettebbekkel, hogy azokban mindenütt olcsóbb volna a munka s aránylag kisebb volna az adó. Nálunk legalább nem az.

Nagyon szépen hangzik e tétel: «A szabadkereskedés a termelőket nem helyezi kiváltságos állásba a fogyasztókkal szemben . . . a szabadkereskedés az egyéni tulajdonjog, a személy- és munkaszabadság meg a szabad verseny folyománya és complementuma». Ámde a termelők és fogyasztók érdekei nincsenek oly nagy ellentétben, mint Kautz úr több helyen állítja, mert a termelők más czikkekre nézve egyszersmind fogyasztók s megfordítva. Ha egyik boldogul, a másik is boldogulhat. Azután igazi személy- és munkaszabadság s valódi szabad verseny csak azok között képzelhető, kik egyenlők testi és szellemi erőre és képességre nézve, csecsemő nem vívhat huszárral; az ki erősebb, ki jobb fegyvert forgat, könnyen levágja a gyöngét, legyen bár egyén vagy nemzet. S a társadalom e tekintetben még embertelenebb, mint az állam. Hogy a szabad verseny s az úgynevezett munkaszabadság nem minden körülmények között áldás, azt a magyar ipartörvény is bizonyítja. Sok szép igazság és elv letezik a theoriában, de nem mindegyik igazság válik a nemzet üdvére a praxisban.

A theoria például kárhóztatja a törvényes kamat megállapítását s a magyar és osztrák törvényhozás sietett is az uzsora-törvényeket eltörölni, de mit tanított a praxis? Azt,

hogy bizony kár volt a dolgot bántani, nem használtak vele senkinek sem, s most azon törik a fejöket a Lajtán innen és túl, hogyan lehetne az égbekiáltó uzsorát megfékezni? — Hogyan? Tehát a tőke szabad versenye káros volna? Az élet mutatja, hogy az; s ugyancsak az élet azt mutatja, hogy a korlátlan és szabályozatlan munkaverseny is káros, csak arra való, hogy az erősebb elfojtsa a gyöngét, épen úgy, mint a tőkepenzes agyontiporja azt, ki köcsönre szorul.

II.

Kautz úr azt állítja, hogy «a védvám sok országban eredménytelen rendszabály maradt, hogy névszerint Oroszország, Spanyolország, Portugallia, részben Dánia és Svédország, sőt még Éjszak-Amerika is a védvámok ellenére majdnem a legújabb időkig iparilag nagyobb haladást nem tettek; ellenben Svájc és Holland, Flandria és Szászország meg a nemet vám-egylet több egyéb tagja szabadkereskedelmi politika mellett váltak iparos államokká». Ez állítás nem egészen helyes. Először is nem áll az, hogy Éjszak-Amerika iparilag nem tett volna nagyobb haladást, mert hiszen köztudomású dolog, hogy nemcsak gazdasági terményeivel, hanem ipari találmányaival és készítményeivel is sikeresen versenyez már egykori anyaországával, a vén Angliával, hogy különösen a keleti államokban roppant ipari munkásság uralkodik. — Dániában, noha kis országoeska, oly ipar van, hogy csak azt kívánjuk, bár ilyen ipar volna nálunk is. — Svédország is ipar dolgában sokkal magasabban áll, mint mi, jóllehet roppant kiterjedésű földterületéhez képest nagyon kevés a lakossága. Oroszország még roppantabb birodalom s népessége aránylag háromszor kisebb, mint a mi országunké, s még e folyton terjeszkedő és hódító birodalomban is annyi az ipar, hogy készítményeivel fel Ázsiát árasztja el s nemcsak a közeli Perzsiában fojtja el a honi ipart és szorítja ki mindinkább az angol készítményeket, hanem még Kelet-Indiában is sikeresen versenyez Angliával. — Spanyolország a maurusok idejében Európa egyik legiparosabb állama volt, hogy annak lenni megszűnt, annak oka Amerika elfoglalása, a maurusok és zsidók száműzése, az inquisitio, II. Fülöp és utódainak

zsarnoksága s az angoloknak Spanyolországban érvényesített «szabadkereskedési» egyedárúsága. Az újabb időben a folytonos forradalmak és polgári háborúk daczára is virágzásnak indult az ipar, s mi beérhetnek vele, ha csak egy oly iparos megyénk volna is, mint például Catalonia. — Portugalliát a hollandiak és angolok tették tönkre, az angolokkal kötött híres kereskedelmi szerződés, melynek értelmében vámmmentesen vitték be Anglia készítményeit s vitték ki Portugallia borát, halálos sebet ejtett Portugallián. Mégis Pombalnak sikerült az országot új életre ébreszteni, s ha politikáját követték volna, az ország ipara is föllendült volna.

Ha igaz volna is az, hogy az említett országok az ipar terén alárendelt helyet foglalnak el, evvel még nem volna bebizonyítva az, hogy ezt az alárendeltséget a védvám rendszerének köszönhetik, s hogy a szabadkereskedés alkalmazása mellett nagyobb lendületet vettek volna.

Svájcország némely városaiban, Genfben, Baselben, már a középkor óta virágzik az ipar, s valóban ott nincs is szükség védvámra, elegendő védelemben és ótalomban részesül ott minden iparág már csak ez egyetlenegy körülménynél fogva, hogy ott nincs conscriptio, nincs állandó hadsereg s az adó aránylag csekély, ennél fogva ott minden termelés olcsóbb lehet, mint a környező országokban.

Hollandiát nem lehet a szoros értelemben vett iparos államok közé számítani, egyes iparágak ugyan virágoznak ott, de a földművelésen és marhatenyésztésen kívül főfoglalkozás a hajózás és közvetítő kereskedés, s a hollandiak hazájokban és tengeren túli birtokaikban korántsem követték a szabadkereskedés elveit.

Belgiumban nagy ipar van, ezt bizonyítja fölötte sűrű népessége is. Egy négyszög mérföldnyi területen 6—7000 lakos csak kifejlett és virágzó ipar mellett élhet meg; agricultur országban sohasem lehet ily sűrű népesség. De vajon igaz-e, hogy Belgiumban az ipar a szabadkereskedés gyakorlata mellett izmosodott meg? Ezt kereken tagadnunk kell. Flandria és Brabant városai körülbelől ugyanakkor virágoztak föl, mikor az olasz városi köztársaságok s a német hanszás városok. S min alapult azon városok fejlődése, gazdagodása, ipari és kereskedelmi hatalma? Bizonyára nem a szabad kereskedés elvein, és nem is a korlátlan munkaszabadságon és

versenyen! Mindazon városokban az egyes osztályok kiváltságai és jogai, a testületek és czéhek szabadalmi és kötelezettségei a legszorosabban meg voltak határozva, a munka részletesen szabályozva volt. S mindazon városok az illető országon belül s a külföldön a lehető legnagyobb kiváltságokat és egyedárúságokat vívták ki magoknak. A mit Genua és Velence a Levantén mívelt, azt a hanszás városok s Flandria és Brabant városai Oroszországban, Skandináviában és Angliában mívelték. Nemcsak kereskedelmi kiváltságokat vívtak ki magoknak, hanem politikai jogokat is; a hanszás városok nemcsak a svéd és dán királyokat hajtották gyámságuk alá, hanem Londonban is uralkodtak, s Anglia ipara és kereskedése csak Erzsébet óta kezdett emelkedni, miután a hanszásokat az Aczéludvarból kikergették vala.

A hanszás városok lassankint elvesztették az Oroszországban, Skandináviában és Angliában élvezett kiváltságukat, s igen sokat szenvedtek az ellenreformatio korában, különösen a harminczéves háborúban; de teljesen el nem pusztultak soha sem. Flandria és Brabant városai is sokat szenvedtek, de ipari tevékenységek soha sem szűnt meg, s 1830 óta csakhamar ismét fölvirágozhattak a kedvező politikai viszonyok között. Belgium átmeneti ország, Passageland, mint Ritter mondja, nemcsak geographiai fekvése fölötte kedvező, hanem politikai tekintetben is majdnem oly kedvezményben részesül, mint Svájcország. A középkorban a Rajna mentében s déli Németországban is keletkeztek nagy kiváltságokban részesülő kereskedő és iparos városok. A harminczéves háboru félig barbár állapotba súlyesztette Németországot, de a sok fejedelem és fejedelmi udvar a XVIII. században előmozdította az ipar újra föléledését. Szászországban, Badenben és a Rajna mellékén így kezdett meghonosodni újra az ipar. Poroszországban a Franciaországból kiűzött hugonották honosították meg az ipart. De az újkorban Németország iparának emelkedését kétségkívül Napoleon Continental-Sperre-je mozdította elő leghathatósabbán, s ezt az ipart Anglia fojtotta el Napoleon bukása után. Bármit gondoljunk is List Fridrik okoskodásairól, de abban igaza van, hogy Németországot az elszegényedéstől csak az ipar kifejlesztése által lehetett megóvni, s hogy ennek leghathatósabb eszköze a vámegyesület és a

védvám volt. Sem Szászország, sem Baden nem lett volna képes Angliával versenyezni.

Magában Angliában is csak mindenféle protectio és védelem útján fejlődött ki az ipar és hajózás. Erzsébet óta lerázta magáról a hanszás városok jármát, azután mindenkep törekedett a hajózást előmozdítani. A győzhetetlen Armada szétszórása új lelkesedést öntött a nemzetbe, Cromwell tovább haladt Erzsébet útján; így az angolok csakhamar, a belső háborúk és forradalom daczára, sikeresen versenyeztek a spanyolokkal és hollandiakkal, új meg új gyarmatokat és birtokokat szereztek Amerikában, Áfrikában és Ázsiában, s midőn kereskedelmök és iparuk így mindinkább fejlődni kezdett, fölfedezték a gőz erejét, a gőz- és mindenféle munkagépeket, s így csakhamar túlszárnyalták a többi nemzeteket. De ebbeli felsőbbbségöket nem a szabad kereskedés alkalmazásának köszönhetik, mert ők ugyan a szabad kereskedés elveit ipari fejlődésök korában sehol sem követték.

Én tehát ha a történelemhez fordulok s ezt hívom föl tanútételre, Kautz tisztelt barátom nézeteivel épen ellenkezőleg úgy találom, hogy a történelem a protectionismus állításait teljesen igazolja. A történelem nem mutat föl egyetlen egy országot és nemzetet sem, mely a szabad kereskedés mellett és minden kedvezmény és védelem nélkül magasabb ipari fejlődésre tett volna szert más fejlettebb és hatalmasabb nemzetekkel szemben. Hajdan épen a közlekedés nehézsége, az utak hiánya, az elkülönöztség és szétlazaroltság oltalma és védelme mellett keletkezhettek helybeli iparágak, most pedig épen «a technika és mechanika, a szellemi és anyagi művelődés nagy vívmányai, a magas fejlettségű pénz- és hitel-üzlet s a roppant mérveket öltött közlekedés és szállítás» miatt nem keletkezhetik ily helyszerű ipar s fönn nem tarthatja magát, ha kellő oltalomban nem részesül. Nem áll tehát az, hogy a védvámi iskola csak fölteszi, de kellően nem okadatozza, hogy szabad kereskedés mellett ipar nem fejlődhetik, mert hiszen nincs iparüző ország, melyben az ipar fejlődését mindenféle kedvezményekkel s különösen vámokkal is nem védték volna. Avvagy hiszi-e Kautz barátom, hogy Francziaországban és Angliában oly virágzó ipar keletkezett volna, ha az ottani kormányok úgy járnak vala el, mint a miénk a mai napság eljár; ha a városoknak, az ipar székhelyeinek érdekeit

folytonosan és következetesen mellőzték és háttérbe szorították volna; ha a vasútakat egyedül csak a gabna-kivitel szempontjából s a külföldről való rossz vas sínekkel építették volna, a boni vasipar kézzelfogható megkárosításával; ha mindenütt és mindenkor egyedül csak a rideg fiskalitas szempontját érvényesítették volna? — Más országokban a bíbornok miniszterek is praktikusabb nemzetgazdák voltak és sem akarva sem akaratlanul nem tették lehetlenné a belföldi gyárosra nézve a concurrentiát, mint például a margitszigeti hídnál is történt. A krompachi vasgyár épen oly jó vasból s talán épen oly olcsón szállította volna a vasrészeket, mint az illető francia czég, de oly rövid határidőt tűztek ki az ajánlat benyújtására, hogy a kellő előkészületeket és költségvetést sem tehetette meg. A mi kormányunk a nemzetgazdaság terén többnyire úgy cselekedett, mint amaz indián, ki a gyümölcsfát levágja, hogy könnyebben juthasson a gyümölcsehez.

Nagyon furesa «szabadkereskedési» intézkedés az is, hogy az osztrák és külföldi iparosok és kereskedők minden akadály és korlát s minden adófizetés nélkül ügynökeik és utazóik által az ország városait és vidékeit mindenféle, másutt el nem adható árukkal árasztathatják el s ekkép közvetítő kereskedésök által tönkre tehetik a letelepedett helybeli es terhes adókat fizető kereskedőket. Ezek hiában panaszkodnak e miatt s jobban tennék, ha ők is Bécsbe mennének s onnan üznék kereskedésöket az országban adó nélkül, mint ezt már számosan tették!

III.

A védvámi rendszer hívei elismerik, hogy az egy és ugyanazon ország különböző vidékei között főmállott vám-sorompók ledöntése szükséges volt s az államok belkereskedését és ipari fejlesztését nagy mértékben előmozdította. Hiszen senki sem buzgólkodott annyira a közbenső vámok eltörlése mellett, mint List Fridrik, a védvámok lelkes híve s egyzersmind a német vámegyesület alapítója. *) De ebből még

*) List bizonyosan azt sem helyeselné, hogy az ország egységes fővárosának két részét összekapcsoló hídakon vámot szednek: «közigazgatási és közgazdaság-politikai rendszabály» vagyis inkább

nem következik, hogy tehát a határszéli vámsorompókat is le kell dönteni, mert más tekintet alá jönnek az országok egyes vidékei és a nemzetek egyes csoportjai, s megint más szempontból tekintendők az államok és nemzetek külön területei. Amott az egységes nemzet egyes tagjai állanak szemben egymással, emitt pedig a különböző nemzetek forognak kérdésben. S nem hiában emelik ki a védvámi rendszer hívei a nemzeti momentumot. *)

Nagyon félszeg okoskodás a következő: «Védvámokkal ipart teremteni és föntartani akarni, tényleg annyit tesz, mint termelni folyton folyvást kelletlenül nagyobb költséggel és áldozatokkal, azaz veszteséggel»; — — «ha védvámokkal az ipart fejleszteni törekszünk, akkor azon foglalkozásnemekről mondunk le, melyekkel a külfölddel szemben erősek vagyunk oly foglalkozásnemek kedvéért, melyekben amannak fölénye van; termelni rosszabbul és nehézkesebben akkor, a midőn jobbat és megfelelőbbet is termelhetünk». — «A védvám, magában véve, nem terem semmit, se tőkét, se munkaerőt, se szakképzettséget, se iparosi érzéket . . . igen sokban hasonlít a nagyban alkalmazott czéhrendszerhez.» Az utóbbi állítás igaz lehet, ámde volt idő, mikor épen csak a czéhrendszer mellett keletkezhett és virágozhatott föl ipar, s ha a czéhrendszert ki nem gondolták volna, talán még most is ott állanánk, hol az indiánok vannak. Azért tehát most is főnforoghatnak oly körülmények, melyek között a

pénzügyi intézkedés kétség kívül az is, de hogy károsan hat a főváros és az ország közlekedésére és ipari fejlődésére, azt kétségbe vonni nem lehet.

*) Ha Olaszország politikai egyesítésekor a félsziget hajdani államainak határain szedett vámokkal együtt az egyesített állam határain a külföld felé is eltörölték volna a vámokat s az abszolút szabadkereskedelem elveit alkalmazták volna, akkor bizony az olasz pénzügyminiszter nem lett volna abban a helyzetben, hogy a kényszerforgalom eltörlését a pénzérték szabályozását tárgyazó törvényjavaslat indokolásában oly fényes képet adjon az ország anyagi előhaladásáról és vagyonosodásáról. Olaszországban 1865-től 1879-ig a házadó 39 millióról 61 millióra, a jövedelmi adó 66 millióról 96-ra, az örökösödési adó 12 millióról 25-re, a szállítási adó négy millióról 13 és fél millióra, a vámjövdelem 61 millióról 131-re emelkedett stb. A deficit 1865-ben 406 milliót tett, 1879-ben már csak 100 milliót, tudniillik frankot. A bevitel évről évre csökken, a kiviteli pedig növekedik, 1865-ben a kiviteli pénzértéke 558 milliót, 1880-ban pedig 1100 milliót tett.

nemzetre nézve üdvös lehet a czéhrendszert nagyban alkalmazni. Az iparos-érzék s a szakképzettség csak gyakorlat által szerezhető meg, a ki sohasem megy a vízbe, az sohasem tanulja meg az úszást. A védvám által nyújtott kedvezményért senki sem fog fölhagyni oly üzlet-nemekkel, melyeket jobban és megfelelőbben üzhet, mint más; ellenben igenis előfordulhat az az eset, hogy kénytelenségből folytat oly munkát, mely kevés sikerrel jár s mind neki magának, mind az országnak kevés nyereséget szolgáltat, mivel alkalom és oltalom hiánya miatt más, netalán sikeresebb és nyereségesebb munkához nem foghat. Végre igen gyakran helyesebb és jobb kelletinél nagyobb költséggel és áldozattal termelni valamit, azaz munkát végezni, mint épen semmit sem dolgozni és csak a napon sütkérezni vagy a koreszmában ülni. A kézi fonás és kézi szövés kétségtelenül költségesebb, azaz sikeretlenebb munka, mint a gépi fonás és szövés, mégis jobb azt a sikeretlenebb munkát is végezni, ha nincs gépfonoda és nincs szövőgyár, mint épen semmit sem dolgozni. Az egész úgynevezett házi ipar aránylag kevesebb eredménnyel jár, mint a sokféle gépekkel nagyban üzött termelés, de azért nem lehet kárhoztatni azon törekvést, mely a hanyatlásnak indult házi ipart ismét föl akarja éleszteni. Bármily csekély mellék kereset is jobb, mint semmi.

Egyébiránt ha igaz az, hogy a szabadkereskedési iskola hívei, főleg napainkban, a szerződéses vámpolitika mellett buzgólkodnak, azaz a különböző országok között hosszabb időre szóló s kölcsönös engedmények mellett létesített egyezményeket ajánlanak; akkor nem nagyon távol esnek a védvámi politika mérsékeltebb híveitől, kik csak viszonylagos vámvédelmet követelnek. Tehát az elméleti vitát be is fejezhetjük, s átmehetünk a gyakorlati térre.

Kautz barátom azt mondja: «Annak helyes elhatárolása, valamely fontosabbnak tartott iparág bír-e gyökerekkel és természetes alappal az ország talajában és viszonyaiban, mindig nehéz; de még nehezebb, sőt valóban emberi erőt meghaladó föladat annak fölismerése, mikor tekinthető megjötnnek annak a bizonyos ipar- vagy foglalkozási ágnek az ideje arra, hogy megszülemlése célba vétések» s mekkora legyen a védvám.

Kérdem már, megjöött-e már az ideje annak, hogy ha-

zánkban az ipar általában meghonosíttassék, s melyek a fontosabb iparágak, melyek az ország talajában és viszonyaiban gyökerekkel és alappal bírnak? Ő eziránt nem nyilatkozik, én bátran ki merem mondani, hogy hazánkban nemcsak megjött már az ideje, hanem már égető szükség, hogy az ipar meghonosíttassék. Bajos lélekszám szerint kifejezni, milyen sűrűnek kell a népességnek lennie, hogy a földművelésen és baromtenyésztésen kívül szorosabb értelemben vett ipari foglalkozásra is forduljon a nép. De a tapasztalás mutatja, hogy oly európai országban, mely csakis nyers termeléssel foglalkozik, 3000 lélek is alig bír megélni egy négyszög mérföldön, mert az ilyen tisztán agricultur állam népessége úgyszólván állandó marad, a 3000 viszonylagos népességen túl nem szaporodik. De látjuk is, hogy az alföldön is a mezei gazdaság úgyszólván csak féleven át ad munkát és keresetet a népességnek, az év másik felét majdnem munka nélkül elhenyéli. A felföldön pedig a nép mindinkább elszegényedik, és nemcsak nem szaporodik, hanem inkább fogy, mert vagy kipusztúl vagy kivándorol. Ha tehát óhajtjuk, hogy a nép gyorsabban szaporodjék, okvetetlenül új keresetforrásokat kell számára nyitnunk s ez csak úgy lehetséges, ha az ipart meghonosítjuk.

Tisztán agricultur állam Európában nem teremtheti elő a magasabb civilisatio és cultura igényeit és költségeit, nemzeti összes munkájának eredménye csekélyebb, mintsem vele az állam magasabb igényeit fődözni lehetne. Andorra és San Marino köztársaságokban a pusztá pásztorkodással is beérhetik; még Svájcország állami kiadásai is oly csekélyek, hogy azokat a marhatenyésztés meg földművelés jövedelmeivel is fődözhetné. Magyarország sokkal többet kénytelen követelni az állam tagjaitól, oly nagy adókat kell kivetnie, mint bármely iparos állam. Tehát vagy a meglevő tőkét kell fogyasztanunk, vagy a nemzeti munka eredményét kell növelnünk, hogy a közterheket elviselhessük. Ezt pedig egyedül a mezei gazdaság fejlesztése által sohasem fogjuk elérni, tehát nincs más mód benne, mint az ipar meghonosításával az egyesek és az összeség keresetét fokozni.

Az első Kérdésre tehát azt feleljük: igenis megjött az ideje, hogy mindent elkövessünk az ipar meghonosítására.

Nagy fejtörésbe annak meghatározása sem fog kerülni, hogy micsoda iparágakat kelljen meghonosítanunk, mert a

legtöbb fontos iparágnak a csirái már megvannak, csak ezeket kell ápolnunk. A gyémántköszörülést például senkisé fogja Amsterdamtól elvitatni.

Nehezebb azon kérdésnek a megoldása, hogy micsoda eszközökkel törekedjünk az ipart fejleszteni. Negative mindenesetre azt mondhatjuk, hogy ha az ipart fejleszteni akarjuk, kerüljük mindenk fölött azt, a mit a legújabb időig a kormány és törvényhozás tett. Ha az eddigi módon mázsa számra gyártjuk a törvényeket és rendeleteket s fonákságot fonákságra halmozunk, ha a törvénykezést és igazságszolgáltatást az állam fejőstehenének tekintjük, vagyis úgy rendezük be, hogy a pörlekedésből minél több jövedelem jusson az államnak, ha egy szóval mindent a fiskalitás rideg szempontjából tekintünk és berendezünk, akkor az ipar nem fog fölvirágozni, hanem még a meglevő csekély ipar is el fog enyészni. — Sok üdvös intézkedést az ipar fejlesztésére maga Kautz úr kivált a 188-dik lapon ajánl; ilyen intézkedések: a szakműveltség terjesztése és fokozása, jó hitelszervezet, a szállítási és közlekedési ügy tökéletesbítése, az iparosok utaztatása a külföldön, országos ipargyűjtemények, eszköztárak stb. Sőt még tovább megy s egyenes állami segélyezést (special szállítási díjakat, ingyen telket, exportjutalmakat, vámrestitutiókat), bizonyos vállalatoknak egy időre való adómentesítést is javasol. — De a védvámot ki nem meri mondani, valamint az Ausztriával kötött kereskedelmi egyességet sem említi meg. Már pedig az én meggyőződése az, hogy ha hazánk ipari és pénzügyi megizmosodását óhajtjuk, okvetetlenül az Ausztriával majdan megújítandó egyességet más alapokra kell fektetnünk.

Az új kereskedelmi egyességnek első föltétele legyen az, hogy a közös határszéli vámjövdelem teljesen és csonkitatlanul a közösügyi költségek fedezésére fordíttassék és csakis a vámkezelési költségek vonassanak ki belőle. A fogyasztási adórestitutio a külföldre kivitt czukortól és szesztől az illető ország pénztárából fizetessék, a mely az adót szedte. Annak nem szabad történnie, hogy bármennyire emeljük is a bevételi vámokat, az adórestitutio nyelje el majdnem az egész jövedelmet, s hogy a restituált adó majdnem annyit tegyen, mint a beszedett összes fogyasztási adó. — Továbbá a fogyasztási adó annak az államnak jusson, melynek területén az

illető czikk fogyasztatott, tehát például a Csehországban termelt czukortól, mely Magyarországba vitetett és itt fogyasztatott el, az illető fogyasztási adó Magyarország pénztárába jusson. Azután, ha van, alkalmaztassék helyesebb és észszerűbb fogyasztási adó, mint eddig, hogy például a magyarországi czukorgyárak is fönmaradhassanak; ha lehet, szedessék az adó a kész gyártmány mennyiségétől.

Ha ily föltételek mellett az egység megköttetetik s a két állam közös vámterülete azontúl is megmarad, gondoskodni kell arról, hogy a külfölddel kötendő vámszerződésekben Magyarország termelési viszonyai szintén kellő védelemben részesüljenek, hogy a «do ut des» elve pártatlanul alkalmaztassék. — Ha pedig a méltányos föltételeket a fogyasztási adókra és más tekintetekre nézve Ausztria el nem fogadja, akkor határozottan a különvámterületet kell a magyar államra nézve követelnünk, hogy a saját érdekeinknek legjobban megfelelő vámpolitikát alkalmazhassuk, s a fogyasztási adókat függetlenül szabályozhassuk s ne kényszerüljünk oly felszeg rendszabályhoz nyúlni, milyen az újonnan megszavazott külön fogyasztási adó a kávétól, czukortól és sörtől. Mind Ausztria mind a külföld irányában legezészerűbb lesz a szerződéses vámpolitikát követnünk, de ha ezt nem lehet, a védvám rendszeréhez alkalmazott autonóm vámtarifától se ijedjünk meg. Így azután mind magunk, mind Ausztria a legalkalmasabb eszközökkel fogjuk érdekeinket megvédeni és előmozdítani, s akkor csendben és békében élhetünk és boldogulhatunk mint jó szomszédok.

Attól ne féljünk, hogy Ausztria nem fogja majd a mi mezőgazdasági terményeinket vásárolni; most is ott veszi, a hol legjutányosabban kapja, s a külön vámterület fölállítása után is így fog cselekedni. Azután biztosan remélhetjük, hogy az ipar csakhamar nálunk is ki fog fejlődni, hogy tehát az új keresetforrások a megélhetés új föltételeit fogják szolgáltatni, ennek következtében pedig a népesség is mind a belső szaporodás mind a külföldről való bevándorlás által sokkal gyorsabban fog növekedni, mint most. A legközelebbi népszámlálás adatai, úgy látszik e tekintetben nem igen kecsegtetők: számos megyében nem hogy szaporodott, hanem inkább fogyott a népesség. Ámde legyen csak kellően védve az ipar, majd bejön nemcsak a külföldi tőke, hanem a külföldi tőkepenzes

és iparos is. Remélhetjük, hogy abban az esetben az ország népessége tíz év alatt legalább egy és fél egész két millió lélekkel fog szaporodni; egy-egy lélek évi fogyasztására legalább száz forintot számíthatunk, tehát a belső fogyasztás élelmi cikkekben a mostanit 150—200 millió forinttal haladná meg, ebből pedig a legnagyobb rész a mezei gazdaság termelőinek jutna. Az állam jövedelme is minden egyéb változás nélkül direkt és indirekt adókban legalább 20—30 millió forinttal növekednék. — Addig is, míg az új egyességet Ausztriával megköthetjük, tisztázzuk a fogalmakat, s hozzuk valahára rendbe a közigazgatás különböző ágait, különösen pedig a törvénykezést s a hitelügyet.

HUNFALVY JÁNOS.

ANGLIA IRODALMA VIKTORIA KIRÁLYNŐ IDEJEBEN. *)

E l s ő k ö z l e m é n y.

I.

Viktoria királynő trónraléptétől a krími hadjárat bevégeződéséig.

A krími hadjárat vége nagy határkö a Viktoria királynő uralkodásában. Ez tehát kedvező alkalom arra, hogy egy visszapillantást vessünk azon korszak irodalmi eredményeire, a mely politikai tekintetben oly élesen el van különítve minden előtte valóktól. A Viktoria királynő uralkodása alatt lett elsőben őszintén és teljesen elismerve az alkotmányos és parlamenti kormányzat rendszere. És ennek az uralkodásnak részébe jutott az a jó szerencse, hogy láthassa az újabbkori nagy fejlődést a gyakorlatias találmányokban és mindennek fölött, a tudomány segélyével, az emberek egymással közlekedése gyorsításában. A szárazon és vizen, a léghen és tenger alatti gyors közlekedés és gyors utazás történelme összeesik a jelenlegi uralkodás történelmével. Ily országlásnak külön irodalmának kellene lenni. A minthogy van is különvált irodalma. Nagyon természetesen némileg vakmerőség hosszas és kiváló hírnevet jósolni kortársainknak és a velünk egykorú iskoláknak. De tán a jóslási merészség túlzása nélkül föltehetjük, hogy a Viktoria királynő kora úgy fog állani a történelemben, mint a többiektől szintannyira különvált irodalmi korszak, a mint volt az Erzsébet és Anna kora; ha tán nagyságban nem is egyenlő az utóbbival, az előbbinek pedig kétségkívül alatta áll. A Viktoria királynő uralkodásának kezdetén az iro-

*) Mac Carthy *Korunk története* című munkájából.

dalom férfainak nagy fajtája ért véget. Sajátságosan föltűnő, mily élesen és teljesen külön válik a Viktoria irodalma attól a korszaktól, melynek hősei Scott, Byron és Wordsworth voltak. Viktoria királynő trónralépte előtt, Scott, Byron, Coleridge és Keats már meghaltak. Wordsworth élt az igaz még azután több évig; szintígy Southey, Moore és Landor Savage sokkal később halt meg; de Wordsworth, Southey, Moore és Landor Viktoria trónralépte előtt befejezték volt pályájokat. Értelmi nagyságához az óta egyikök sem adott egy lábnyt, sőt egy hüvelyknyit sem; sőt némelyikök oly munkát végzett, a mely világosan mutatta, hogy napjok már lehanyatlott. Csakhamar azután új és friss szellem lengette át az irodalmat. A Viktoria királynő korának jobb irodalmában tán semmi sem föltűnőbb, mint az, hogy teljesen különvált előzője vezérletétől s benne friss és valódi ihlet nyilvánult. Sajátságos tény az is, hogy a Viktoria királynő korának irodalma, önmaga tisztán megkülönböztethető két részre oszlik. Azok a költők, regény- és történetírók, a kik ez uralkodás kezdetével lettek híresekké, minden jobb művöket bevégeztek és nyomukat hagyták ez utóbbi évek előtt; utánok pedig új és tőlök különböző iskola következett, a mely merőben más kűtfökből meritette ihletét, s inkább ellenfél mint tanítványképen hívta ki az összehasonlítást.

Mi most csak a szépirodalomról szólunk. A tudományban a legnevezetesebb fejlemények ez uralkodás utóbbi éveire voltak föntartva. E kifejezést «legnevezetesebb fejlemények» inkább történelmi mint tudományos értelemben vesszük. Alig lehetne túlbecsülni azokat az áldásokat, melyeket a tudománynak és a világnak hozott néhány tudós, a kik hírnevök jobb részét ez uralkodás elsőbb éveiben küzdötték ki. Legott néhány nagy név ötlík elménkbe. Gondolunk Brewsterre, a kísérleti philosophra, a ki a tudományos érv és alak legnagyobb szigorát oly rendkívüli mérvben tudta összekapcsolni a költői képzelődés szabadságával, a mi világosításul fölhozott példáinak festőiséget s kivált későbbi íratainak végetlen bájt kölesönözött. Gondolunk Faraday Mihályra, a vegyészre és a villamosság tudósára, a ki legmerészebb kutatásait a tudomány magaslatain és mélységeiben oly jól ki tudta békíteni a hit és áhitat legőszintébb szellemével; a kinek az általa fejtegetni kedvelt tudományban gyönyörűséges rögtönzéseinek

emléke, örökre megmarad azokban, a kik szerencsések voltak hallgatni a páratlan előadónak a *Royal Institution*ban évenként tartott beszédeit. Nem hihető, hogy feledségbe mehessen a tehetséges család tehetséges tagjának Herschel Jánosnak neve, az előtt, a ki csak legfutóbb pillantást vet korunk tudományosságára; — erről a családról méltán elmondhatjuk, a mit a német prózaköltő az ő álmodozó hőséről mond: szereink mindig a csillagokra voltak szegezve, lelkök pedig a kék étherben leledzett. Owen Rikárd, az ismeret más mezején nagy tekintély; Owent Anglia Cuvier-jének és a terményrajz Newton-jának nevezték; nem férhet kétség ahhoz, hogy az ő bűvárlatai és fölfedezései a boncz- és őslénytanban, különvált korszakot képeznek. Miller Hugh a *Régi vörös fővénykő* (*The Old Red Sandstone*) és a *Sziklák bizonyítéka* (*The Testimony of the Rocks*) szerzője a tudományos bűvárlat fölmentje és szerencsétlen vértanúja, azon tudományok előadására, melyeknek a szó teljes értelmében fölkaldozta életét *) friss, fényes és csaknem olyan ösztönszerű, nem mesterkelt irodalmi képességet hozott, a minőt halhatatlan honfitársa Burns Robert. Ha tehát azt mondjuk, hogy a Viktoria királynő uralkodásának későbbi korszaka nevezetesebb a tudományra nézve, mint az előbbi, ezzel korántsem azt akarjuk állítani, hogy ez utóbbi korszak férfiai gazdagabb mérvben járultak az emberi ismeret s főleg a gyakorlati tudomány fejlesztéséhez, mint a korábbi idő emberei. De az utóbbi korszakban keletkeztek a tudományos viták s állott elő az az iskola, mely a történetíró szemében legszorosabb kapcsolatban áll e korszakkal. Oly férfiak munkájának, mint Owen, meg Faraday, meg Brewster, értékét leggyakrabban csak a tudomány művelője méltányolja teljes mérvben. A mit ezek tettek, az inkább a tudomány történelmébe jegyzendő föl, nem pedig egy nap általános és népszerű történelmébe. De a tudományos gondolkodás azon iskolája, melyet Darwin alapított és melyben Huxley és Tindal tanított, oly vita tárgya, melyet nevezetes eseményként kell följegyezni a világtörténelemben. Az egész tudomány és az egész közönséges élet hálával és vita nélkül elfogadta mindazt,

*) Millert 1856 december 26-án reggel halva találták szobájában. Túlfeszített munkásságból származott elmezavarban golyóval vetett véget életének.

a mivel Faraday és Brewster járult ismereteinkhez; de a Darwin elméletei a tudós, a vallásos világot, és mondhatni az egész társadalmat két ellenséges táborra osztották, és így a történelemben oly eseménynyé nőttek ki magokat, melyet a történetíró szintoly kevéssé ugorhat el, mint az Egyesült Államok fejlődéséről szólva, el nem mellőzheti a nagy polgárháború megemléztetését. Még a tudomány gyarapodásának tárgyalása alkalmával is, a harczok elbeszélésére kell a kül világnak fordítani legelőnkebb figyelmét, egész az idők végéig. Hajlandók vagyunk az himni, hogy ez önmagában oly tudományos törvény, a mely fölött vitázni idővesztegetés volna.

A királynő uralkodásának első fele szépirodalmi geniusban gazdagabb volt, mint eddigelő az utolsó fele. Az elválasztó vonal, melyet húzunk, természetesen laza s olykor szeszélyesnek is látszhatik. Azoknak néhány, a kik az első korszakban híresekké lettek, a következő években is folytatták tevékeny munkásságukat s öregbítették hírnevöket. A Carlyle Tamás alakja ma is ismeretes mindazok előtt, a kik Chelsea szomszédságában élnek. Mill Stuart a Viktoria uralkodásának későbbi évében állott legelsőben elő a londoni köz szószerken, a hivatalos munka és a legkülönfélébb tanulmányok között megosztott élet után; a mely élet továbbat meg vala osztva blackheathi elzárkózottsága és avignoni sokkal költőibb magánya között, a fűlmilek társaságában, melyek dala később oly kedves volt a haldokló füleinek. Mill különöz és bátortalan modorban lépett föl abban a világban, mely őt csak könyveiből ismerte és a melynek a visszahúzódó és kimerült remete gyöngéd és komoly magaviselete sehogy sem látszott egyezni azon felelem nélküli agygyal és szízzel, melyről az ő pályája, mint gondolkodó emberé, tett tanúbizonyságot. A királynő uralkodása betöltötte volt a negyven évet, mikor Martineau Harriettet elvitték regényes otthonából a tavak vidékére, a hová e nő híre oly hosszú időn keresztül annyi híres látogatót vonzott. A Dickens hírneve ez uralkodással kezdődött, s elhunysa szomorúan korai volt, mikor ezután harminczöt évvel meghalt szeszélyes és kecses lakában, Gad's Hill-en, a Falstaff és Hal herczeg hazájában. Browningné asszony nagyon korán elhalt; de a fölött sokat lehetne vitatkozni, hogy a Browning Robert hírneve vagy legalább népszerűsége ez uralkodás későbbi részéhez tartozik,

íöllehet legnagyobb műve az előbbiben jelent meg. Újabbkori angol nyelvünkön a legragyogóbb és élénkebb útirajznak, *Eothennek*, szerzője ez uralkodás első felében lett egyszerre híressé, az utóbbi részében pedig új és egészen más nemű hírre vergődött, mint a krimi hadjárat történetírója. Mégis ha a krimi hadjárat bevégeződését ez uralkodást emnyiben két részre osztó eseménynek vesszük, úgy találjuk, hogy ez a két korszak irodalma között meglehetősen tiszta fölosztás. Nekünk tehát történelmünk ez első részébe azokat a férfiakat és nőket kell behelyeznünk, a kik ez elsőbb években lettek nevezetesebbé és a kik híresek lettek volna, ha ez időtől kezdve semmi egyebet sem tettek volna. E fölosztás alkalmával ne feledjük, hogy mi a Viktoria uralkodását úgy írjuk le, mint a mely a szépirodalomban nevezetesebb a korábbi, a tudományban pedig ez utóbbi éveiben. Nem tartjuk elsietettnek azon állításunkat, hogy ámbár jeles költők, történet- és regényírók állottak elő azután, sőt még állhatnak elő később is; de korunk szépirodalma — francziás kifejezéssel élve — saját mérvét amaz elsőbb korszakban szabta meg.

Ez uralkodás úgy korábbi, mint későbbi folyamában, gazdag történelmi munkákban. Az első korszak szemléje alkalmával legott elménkbe ötlük a Grote, Macaulay és Carlyle neve. Grote *Görögország történelme* valódi monumentalis mű. Meg van benne mind az a türelem és kimerítő gond, a mi a német történetíró fő jelleme, de megvan ezen kívül még az a komolysága, a melyet rendszerint nem találunk föl a Carlyletől Dryasdustnak (száraz mint a por) nevezett iskolában. Grote egészen beleélte magát az athéniek életébe és politikájába. Nem minden igazság nélkül mondták róla, hogy annyira teljesen beleadta magát Görögország politikai életébe, hogy olykor-olykor a görög közélet egyik vagy másik férfja pártlívénék állott be. Gyakorlati ismeretsége a politikával, kétségkívül nagy szolgálatot tett neki. Mindnyájan csaknem untig hallottuk idéztetni Gibbon e szavait: «az újabbkori zászlóalj fegyelme és kibontakozásai tisztább fogalmat adtak nekem a phalanxról és legioról; a hampshirei gránátosok századosa nem volt haszonnélküli a római birodalom történetírójának». Grote tíz évi parlamenti pályája alatt szerzett gyakorlati ismeretei a politikában, kétségkívül nagy szolgálatot tettek Görögország történetírójának. Azt mondták róla: soha sem tudta

teljesen megállani, hogy az athéni pártok küzdelmeiben ne épen az angol liberálok és toryk között vitatott elvek magyarázatát lássa. Nekünk mindazáltal úgy tetszik, hogy politikai pályája egyáltalában nem ártott történelmi tanulmányainak. A különbség oly férfi között, a ki belevegyült valaha a politikai tevékeny életbe, és a között, a ki az életet csak könyvek-ből és mások elbeszéléseiből ismeri, kiválság föltűnő a Grote művéhez hasonló tanulmányban. Az ő politikai gyakorlata tette képessé Grotet, hogy a görög népek államférfiaiban és katonáiban embereket, nem pedig járkáló előfákat lásson. Ez tanította meg életet önteni a száraz csontokba. Grote úgy lépett ki az életbe, mint a mit a későbbi években philosophiai radicalnak neveztek volna. Benső barátja volt Mill Stuartnak, ámbár nem mindig volt vele egy véleményen. Parliamenti pályája alatt legnagyobb részint a titkos szavazási rendszer szószólójának szentelte magát. E tárgyra vonatkozólag minden ülésszakon tett indítványt, mint Villiers Károly egykoron a galna-törvények repealjére vonatkozólag. Az alsó házzal csak azért hagyott föl, hogy legyen szabad ideje bevégezni nagy történelmét. Nem tartotta meg minden radicalis nézeteit oly mereven, mint Mill, hanem némi sajnálkozással bevallotta, hogy több nézete módosuláson ment keresztül és apránként mind inkább csillapult heve a politikai változás iránt, s — föl kell tennünk — csökkent azon reménye is, hogy ama mozgalom terjedése, melyet most az előhaladott véleményekének neveznek, épen oly nagyban előmozdítaná az emberiség jólétét és erenyességét. Valljuk meg őszintén, nagyon erőteljes és rugalmas lélek kell arra, hogy az ember ellent tudjon állani a conservativ vagy reactiók hajlam azon természeteszerű növekedésének, melyet a haladó évek hoznak magokkal. Átalában nagy jótétemény a társadalomra, hogy ennek így kell lennie, s az öregeknek rendszerint védsereggé kell tömörülniök, hogy makacsul ellenszegüljenek a reményteljes és nyugtalan fiatalság változásra irányuló minden mohó követeléseinek és kívánságainak. Az élet e közönséges törvényéből folyó előnyt senki sem ismerte volna el nagyobb készséggel, mint épen a Grote barátja, Mill; ámbár Mill pályája bezártáig oly reményteljes maradt a szabadelvű vélemények mozgalma felől, mint volt gyermek korában; hogy Schiller nemes szavait idézzük: «tisztelte mint férfi ifjúkora

álmait». Grote utolsó éveiben a politikai tevékeny vitával minden összeköttetéstől visszavonult; annyira, hogy teljességgel nem volt tájékozva némely nagy kérdések fontossága felől, a melyek elintézése körül fölmerült heves és nagyszerű vitákba egy másik félteke szenvedélyei és érdekei is belesodortattak.

Több ízben volt alkalmunk szólni Macaulayról a parlamenti híres vitatkozóról és államférfiről. Kevésbé szükséges szólani róla, mint történetíróról, mert Macaulayt inkább fogják úgy emlegetni, mint oly férfiút, a ki sok mindent fényesen tudott végezni, és nem mint történetírót. Pedig a Macaulay *Anglia története* minden fogyatkozásai mellett is kétségkívül jogosult a nagy mű rangjára. Nem tudjuk vajon a komoly tudósok érdemül tulajdonítják-e a könyvnek, vagy ellenkezőleg, de ez a könyv a legnépszerűbb történelmi mű volt a valaha Angoloktól írottak között. Macaulay Anglia történetének időközönként megjelenő kötetei után úgy futottak, mint futhattak a *Waverley*-féle beszélyek után, mikor írójuk hírneve zenitjén állott. Az élő Anglia egy darabig csak a Macaulay «Angliájáról» beszélt. Meg kell adnunk, hogy ezelőtt hazánkban nem írtak történelmet oly stílusban, a mely oly jól lett volna arra számítva, hogy a művet legott népszerűvé, megragadóvá és divatossá tegye. Majd mindegyik lapján lehetett találni néhány mondatot ragyogó ékesszólással vagy szikrázó ellentétekkel, a mely legott ajánlkozott idézetre és ismétlésre. Nem volt abban egyetlen szó is, a mely sikerülten ne fejezné ki az író gondolatát. Az egész tiszta, fénylő és kódos csalogásra képtelen légkörben áll, mint egy svájcezi tó nyárban. Sehol sem mutatkozik a kétely árnya vagy gyöngye kódoskéje. - A Macaulay bámulójának tanulmányaiban meg volt mind az a kényelme, a mi a római katolikus egyház hívének lehet: volt neki csatlakozhatatlan vezére, és nem volt szüksége hogy, kételylyel, szemlélődéssel avagy csak hozzátetéssel is gyötörje magát. Ez a tökéletes bizonyosság minden iránt, volt kérdésen kívül egyik forrása a Macaulay népszerűségének. Az az eltökélt meggyőződés, melynek az olvasók fejlettebb értelmiségű osztálya nagyon is hajlandó nem hinni, oly varázserővel bír a közönséges olvasóra, mint a gyermekekre, ezek pedig semmifele történetet sem szeretnek hallani, ha föl nem teszik, hogy az elbeszélő annak minden

ágát-bogát annyira tudja, hogy a faggatóldzást vagy ellentmondást lehetetlenné teszi. De ámbár ez volt a Macaulay népszerűségének egyik oka, azonban ez az ok nem a leglényegesebb. Irályának ragyogó volta, világosításul fölhozott példáinak változatossága és tárgyhoz illése, s azon élénk modor, melylyel az emberek, helyek, események föli eszméit az olvasó elé tudta állítani — ezek tartoztak a siker azon forrásai közé, melyekre az ő bámulóinak legnagyobb elégtűléssel kellett tekinteniök. Az újabb időben némileg divatos Macaulayt ócsárolni. Oly sokáig volt népszerű bálvány, hogy a dolgok természetes rendje szerint be kellett rá nézve következni, hogy általában kérdésessé tegyék nemcsak e tisztelethez, hanem még a hitelt-érdemléshez való jogát is. Egyik nemzedék mód fölötti bámulása okvetetlenül kitesz a következő nemzedék mód fölötti ócsárlásának. Az újabb irányzat fölteszi, hogy mivel Macaulay ragyogó volt, szükségeskép fölületesnek kellett lennie. De Macaulay nem volt fölületes. Dogmatikus volt, tele előítéletekkel, minden tekintetben jobb ügyvéd, mint bíró; hiányzott benne a nyugodt, részrehajlatlan mérlegelés tehetsége, a melynek pedig meg kell lennie a felsőbb rendű történetíróban; de fölületes nem volt. A vitás ügy azon felét, a melyhez szegődni jónak látta, senkisémet tudta jobban, hatalmasabban védeni. A bonyolult jellemek festésében vagy fejtegetésében nem volt erős. Pedig nagyon szerette az ellentmondó és paradox jellemeket festeni. Semmiben sem telt annyira kedve, mint élénken leírni valamely nagy személyt, a kiről miután első ízben kimutatta, hogy legrendkívülibb mérvben bír egy rendbeli tulajdonokkal, azután úgy tűntette föl, mint olyat, a ki szintoly mérvben van épen az ellentétes tulajdonokkal fölrüházva. Ez nem leírása a bonyolult jellemnek; hanem csak egy képtelenség megtestesítése; annyi, mint az athéni Timon szavai szerint «összeforrasztani a lehetetlenségeket és összecsókolództatni». Ebben az eljárásban, úgy szólva, nagyon sok volt a «pákli», noha gyakran oly erővel végrehajtvá, hogy a higgadtabb olvasó ítélőtehetségét is megzavarta. De a hol Macaulaynek valamely egyén vagy esemény fölfogásában igaza talált lenni, meggyőződéseit oly beható és ragyogó világosságba tudta állítani, a minőnél különbet egy újabbkori írónál sem találunk. Tartozik neki valamivel a világ azért, hogy szóval és tettel tiltakozott azon képtelen fölfogás

ellen, mely szerint «a történelem méltósága» megköveteli a történetírótól, hogy komoly, dagályos és unalmas legyen. Macaulay nem volt Gibbon, de tárgya festőiségében mind azzal a gyönyörrel és azzal az eltökéléssel írt, mint Gibbon, hogy olvasóit elbájolja és oktassa is egyszersmind. A Macaulay történelme nagyon is törekszik történelmi arczképek csarnoka lenni. Ily styl veszélyeit nem szükség jeleznünk. Elég példát szolgáltatnak arra az ő szikrázó lapjai. De azt jó tudnunk, hogy fényes tulajdonaik ma is kitünőbbek, mint fogyatkozásaik. Talán a történelem jelenkori olvasói is érezhetnek némi hálát Macaulay iránt, mivel nem azért írt, hogy valamely philosophiai mélységes elnézetet akarjon kimagyarázni. Macaulay úgy beszélt el a történelmet, mint valamely beszélt; a mint haladott benne, abban a mérvben hevült neki, egyik jellemébe beleszeretet, a másikra megneheztelt, mint a regényíró szokott. Ezzel kétségtől gyakran ártott elbeszélése hitelének, a hol vitás kérdésekkel volt ügye, noha hihetőleg emelte élénk iránya bájaait. De nem azzal a küldetéssel fogott tollat, hogy kimagyarázzon némi elmeletet valamely faj vagy irány felől s ezért előzetesen elhatározza magát, hogy a physikai, politikai és erkölcsi világ minden tényeit kényszerítse meghajolni azon kötelesség előtt, hogy mellette tanúskodjanak és küldetése igaz voltát hirdessék az emberiségnek.

Macaulay nem épen az volt, a kiről a németek azt mondják, hogy sokoldalú ember. Ő mind abban, a mit tett vagy megkísérlett, soha sem volt egyéb, mint csak is csupán Macaulay; de nagyon sok mindent jól végzett. A mihez fogott, azt nem hajtotta végre rosszul. Oly jól írta egy kis leány számára a csinos *Valentin* *) mint történelmét, essayeit, *Ős Rómádalait*, (*Lays of Ancient Rome*) és parlamenti beszédeit. A mit megkísérlett, mind abban nagyon közel járt ahhoz a sikerhez, a melyet a valódi genius küzd ki. Mindenben csak kevés híjján nem érte el ezt a tökélyt. De oly közel járt hozzá, hogy a ki a Macaulay könyveit vagy beszédeit először veszi kézbe, a pillanatnyi benyomás hatása alatt, csaknem bizonyosnak hiszi, hogy abban valódi ihlet van. Macaulay, mint

*) Angliában szokás Bálint napján (február 14-én) tréfás s olykor szerelmes levélkéket küldeni a fiatal leányoknak.

tudva van, sokáig gondolkozott arról, hogy regényt írjon. Ha megteszi, bizonyosak vagyunk benne, hogy első olvasásra sok értelmes olvasó azt hitte volna, hogy egyenlő színvonalon áll Scottal s csak az első benyomás elhalványulásával jött volna rá, hogy Macaulay szintoly kevéssé Scott a költészetben, mint nem Burke az ékesszólásban és nem Gibbon a történetírásban. Hosszú időn keresztül nagyobb tért foglalt el a közönség lelkében, mint akármelyik angol irodalmi férfiú és stylje nagyban hatott az irodalom embereire. De befolyása nem hatotta oly mélyen át a közérzületet és gondolkodást, mint ugyan azon korszak egy vagy két férfiának befolyása tette és teszi kétségkívül ma is. Nem hatolt be az angol érzületnek éppen a lelkéig, mint például Carlyle.

E korszakot eleitől végig senki befolyása nem hatotta át nagyobb mérvben, mint Carlyle Tamásé. Carlyle nagy hatású volt egyszersmind Angliának gondolkozás-módjára is. Ő vezette be az angol népet a német nagy írókhoz, a mint Lessing vezette volt be a németeket Shakespearehez és az ő angol balladákhöz. Carlylenek olyan irálya volt, a mely oly kevéssé hasonlított a közönségesen bevett angolhoz, hogy a lehető legjobb, a mit arról mondhatni az, hogy nem volt német. Egy időben annyira a Richter Jean Paul modorába látszott öntve, hogy nem kevesen kétségbevonták, vajon van-e az új jövevénynek egyetlen saját eszméje. De Carlyle rövid időn belül bizonyította, hogy saját fejével gondolkodik, és bebizonyította azzal is, hogy nagyon gyakran rosszul gondolkozott. Benne hatalmas és mélységes költői ér volt. Sokkal azután, hogy véglegesen prozai íróvá ülepedett és nem egyébbe, sokan úgy vélekedtek, hogy az ő igazi köre a költészet volna. Skót születésétől és környezetétől származott mogorva komolyságát a rajta folytonosan átesillogó vagy viessorgó gúnyor aligha tette kevésbbé mogorvává. A Carlyle kiváló tiszteletének istensége az igaz és az erő volt. Olympja tetején «az örök igazságok» ültek. Az életben az igaz létesítése és másokkal is létesíttetése sokkal hatalmasabb, mindenütt jelenvalóbb és behatóbb erőt igényel, mint a minőt nyerhetünk a rendes parlament lassú tanácskozmányaitól az ő vitatkozásaival, szavazásaival és örökös formásaival. Ugyanazért, hogy örök igazságait keresztülvihesse, Carlyle mindig az erős férfi, a cselekvényben levő költemény (the poem in action) után sovárgott, ezt dicsőítette, a kit a világ mai

napság nem talált meg s talán méltányolni sem tudna. Ha ez a férfi megtaláltatnék, ennek volna kötelessége és kiváltsága mindnyájunkat begyakorolni egy végetlen nagy táborrá és arra kényszeríteni, hogy az ő rendeletei szerint tegyük, a mi igaz és helyes. Az erő ez isteni jogának hirdetése kétségkívül komolyan és olykor károsan hatott az angol közvéleményre. Gyakran fajult úgy a tanítóban, mint tanítványaiban szenvedéssé. Mégis a Carlyle befolyása, midőn a művészetben, tudományban és minden egyebekben komolyságot és igazságot követel, egészséges és nagyon nevezetes hatású volt azon a mezőn kívül is, mely a moralistáé, a ki legalább e hazában mindig ugyanazon tant hirdette. Nem hihető, hogy azok a dicsőítések, melyeket Carlyle az örök igazságokra szórt, Angliában egyes embereket igazságszeretőbbé tettek, mint azok nélkül lettek volna, de ő sajátos és el nem enyésző befolyást gyakorolt a tudományokra és művészetre. Carlyle egy történelmi és művészeti iskola alapítója, ez kétséget nem szenved. Mi azonban egyszerűen csak nagy írónak tekintjük és könyveiről úgy szólunk mint irodalmi tanulmányokról, nem pedig evangéliumokról. Ily szempontból vizsgálva, úgy találjuk, hogy Carlyle oly stílusban ír, a minőt minden józan kritikusnak kárhoztatnia kell; de a melyet önmaga és szabályai ellenére, a legjózanabb kritikus is, kénytelen meglámulni; mert abból a sajátos badarságból, melyet úgy látszik, megfontolás után fogadott el, Carlyle oly közeget szerkesztett, a mely bámulatosan alkalmas arra, hogy kifejezze tiltakozásait és intéseit. Ez némi modorosság, de oly modorosság, melyet nagyban áthatott az illetőnek egyénisége, nem pedig merő szenvedélyes vagy fölületesség. Mintha e közeget át a Carlyle lelke sokkal szabadabban és merészebben nyilatkoznék, mint a társadalom és irodalom közönségesen bevett angol nyelvén. Richter azt mondja: minden nyelv csak saját nyelvezetén ékesszóló; és ez a különös nyelvezet, melyet Carlyle a maga számára alkotott, úgy látszik, épen anyanyelve az ő erőteljes és búskomoly ékesszólásának. Carlyle csodás erővel bír a viharos jelenetek és vakmerő, érdes jellemek festésére. Ékesszólásának merész és heves kitörései közül kihallszanak olykor a pathos átható vad hangjai, mint a harsona megrázó jajgatása a szélvész üvöltései közül. Az ő *Francia forradalom története* villámok fényénél olvasott

történelem. E nevezetes könyvhez a főbb anyagot Mill Stuart szolgáltatta; Mill ugyanis egykor azon jártatta az eszét, hogy maga írja meg a forradalom történetét; de fölhagyván ez eszmével, az összegyűjtött anyagot a Carlyle rendelkezése alá bocsátotta. Carlyle ezt az anyagot a maga módja szerint dolgozta föl; történetírási módszerét senkitől sem kölcsönözte. Ez a könyv minden fogyatkozásai mellett is egyike a korunkban írottak legjelesbikének. Jellemei kiállók, mint a Rembrandt arczképei; tömegei élnek és mozognak; a Mirabeau képe méltó azon nagy költő kezéhez, a ki nekünk *Wallensteint* adta. De a Carlyle stylje a történetírásnak merőben hamis módszerét hozta be hazánkba. Ez a modor nem sokat ügyel arra a «tisztá világosságra», melyet Bacon ajánlott; hanem színes világosság változó fényében dolgozik. Célja az, hogy az eszmék és emberek bizonyos sorozata iránt bámulást, mások iránt pedig megvetést keltsen. Adva lévén a megbámulandó egyén, minden tetteinek bámulatosoknak kell lenniök; és a történetíró úgy kezd munkájához, hogy megvalósítsa ez elvet. A Carlyle Mirabeauja oly igazán regényi teremtmény, mint a Dumas Monte Christoja. Ez a módszer még felötölőbb lett, mikor a modorosság is megszakadás nélkülőbbé vált a Carlyle későbbi írataiban — például *Nagy Frigyes*ében. Az ilyen történelemnek aztán nem merészellhet hinni az olvasó; s következőleg nagyon csekély az értéke mint oktatónak, az általa elbeszélte események leczkéire. Csak azt mondja meg nekünk, hogy Carlyle miként gondolkozott azokról az időkről, eseményekről és az azokban főszerepet játszó egyénekről. Carlyle nem is hagyományozott nagyon sok új eszmét a világnak, melyet viharos ékesszólásával fölrázott. Hogy a hamisság utóvégre sem győzi le az igazságot, sem az árnyak (simulacra) nem végezhetik a valóságok munkáját, még sem olyan leczke, a melyért elmondhatnók, hogy a földnek a tizenkilencedik évszázadig és ebben Carlyle eléállásáig kellett volna várnia; pedig Carlyle tanításaiból bajos volna fölmutatni egyeb philosophiai eredményt. Az ő becse áll: ékesszólásában, erélyében, szenvedélyében és pathosában; továbbá az emberi jellem megrázó és életteljes festéseiben, akár hívek ezek történelmi eredetökhöz, akár nem; s végül azon költői érben, a mely átvonul minden jobb íratain és a vele legkevesbbé rokon-szenvező olvasóval is érezteti, hogy valódi költővel van dolga.

A Carlyle befolyásával legerősebb ellentétnek mutathatjuk föl a Mill befolyását. Kivéve azt a mezőt, melyen a vallásos hit hivatalos oktatói illetékesek, Viktoria uralkodása alatt senki sincs, a kinek Mill- és Carlylehez fogható befolyása lett volna. Mill buzgón hitt az emberi természet és a szabadság lehetőségeiben. Ha Rousseau a szomorúság apostola volt, Mill bizonyára a szabadság apostola. Azt hitte, hogy az emberi társadalmat jobb ösztöneire a növelés és szabadság hatása s a férfiak és nők hevületei fegyelmezése által oda lehetne vinni, hogy nem messze álljon a tökéletességtől. Mill sajátos vegyülete a nemzetgazdának és sentimentalistának. Nem csak merő humoros túlzás az, a mit valaki Millről mondott, hogy ő Smith Ádám és Petrarca egy személyben. Az a különös elzárkozottság, melyben apja nevelte, a tanulás azon csodás fegyelme, melynek már csecsemő korában alája volt vetve, még a köznapias természetből is valami különöst, meglepőt képezett volna, pedig Mill minden esetre genialis férfi volt. Életmódjának ódon egyszerűsége és tisztasága merőben távol tartotta a közönséges társadalom útjaitól. De mint erkölcsi vezető tanításainak épen az a fogatkozása, hogy nagyon keveset adott a közönséges társadalom befolyásaira. Mindig azt az elvet követte, hogy valódi növeléssel és nemes példával a legköznapiasabb emberek is rábírhatók volnának, hogy úgy cselekedjenek, mint hősök és pedig mindig úgy cselekedjenek, mint hősök. Az a nagy szolgálat, melyet *Nemzetgazdaságával* és *Logikai rendszerével* tett a világnak, természetesen független vitás elméleteitől és tanításaitól. Ezek a munkák, ha szinte egyebet nem írt volna is, az angol gondolkodók és oktatók első sorába helyeznék. Az emberi szabadságba vetett hit vezette Millt azon mozgalom kezdeményezésére, melyet női emancipációnak neveznek. E mozgalom előnyeit illetőleg kétség kívül sokáig meg lesznek oszolva a vélemények; de Mill szószólásának hatalma és bája és az általa gyakorlott befolyás fölött nem lehet különböző ítélet. Bámulatos értekezésében a *Szabadságról* (On Liberty) nem sikerült fölláztatnia azt a szabályt vagy elvet, mely szerint határt lehetne vonni a vélemény szabad nyilvánításának joga és a tekintély hallgatást parancsoló joga között. Megeshetik, hogy e kettő között soha sem lehet szabatos határvonalat húzni s e részben, mint sok egyekben, a törvényhozóknak és a népnek meg kell eléged-

niök a kiegyezéssel. De a Mill nyilatkozata legalább is nemes védbeszéd a nyilatkozás lehető legteljesebb szabadsága mellett s érveit hihetőleg oly messze vitte, a milyen messzire valaha csak vinni lehet. Nála világosabb és őszintébb érvelő soha sem volt. A legnehezebb és homályosabb kérdések tisztán fölfoghatókká lettek fényes magyarázata világánál. — Hevületes és félig költői természete a legszárazabbnak látszó nemzetgazdasági vitatkozásokba is tudott némi emberies érdeket és rokonszenvet önteni. Helyesen mondták róla, hogy a nemzetgazdaságot kibékítette az emberies érzéssel. Irálya oly tiszta volt, mint a fény. Mill, úgy monda egy kritikus, világosságban él. Nyelvezete olykor a nemes és méltóságos ékesszólásig emelkedik, imitt-amott komoly és metsző gúnyoros helyekkel. Nem föladatunk belebocsátkozni a vallásos hitet tárgyazó azon kérdésekbe, a melyek az ő munkáival kapcsolatban keletkeztek; azonban jegyezzük meg, hogy utóbbi íratái arra látszanak mutatni, hogy Mill nézetei, utolsó éveiben nagy módosuláson mentek keresztül. Ellenfelei szintoly készségesen megadnák, mint pártolói, hogy senki sem lehetett őszintébben lelkesülve az igazságra eljutás vágyától, sem elhatározottabb azon út követésére, melyről lelkiismerete azt mondta, hogy igazi. Ezt az elhatározott elvet bevitte leghevesebb vitáiba is; gyakran megjegyezték róla, hogy rendszerint azon kezdette érvelését, hogy az ellenfél álláspontját jobban előadta, mint maga az ellenfél önmaga részére tehetette volna. A vizsgálódás azon igazságos módszerét, melyet másokra alkalmazott, saját jellemére alkalmazva Mill, nagyon szabatosan leírta, legalább egyikét, azon tulajdonoknak, a melyekkel oly sokat tudott véghez vinni. Önéletrajzában azt mondja, hogy nagyon korán rájött arra, hogy a gondolkodás birodalmában leghasznosabb szerepe az volna, ha tolmácsa lenne az eredeti gondolkozó főeknek, közvetítő közöttök és a közönség között. «Saját tehetségemről, mint eredeti gondolkodó fő, mindig nagyon szerény véleményemmel voltam, kivéve az elvont tudományokat (logikát, metaphysikát és a nemzetgazdaság meg a politikai elmélet elveit), de kortársaim nagyobb része fölött állónak hittem magamat a mindenkitől tanulási készségben és képességben; nem igen találkoztam oly egyénnel, a ki annyira föladatává tűzte volna annak megvizsgálását, a mit minden akár az új, akár a régi vélemények védelmére

mondottak, azon meggyőződésben, hogy ha ezek tévelygések is, lenni kell alattok mégis az igazság némi rétegének, és minden esetre annak a valaminek fölfedezése, a mi e véleményeket elfogadhatókká tette, előnyére lesz az igazságnak.» Ez Millnek bizonyára nem a legnagyobb érdeme, de talán legkülönösebb sajátsága volt. Mind a mellett, hogy őszintén szabadkozik ellene, Mill eredeti gondolkodó fő volt; de új rendszert nem alapított. Őt meg lehetett bízni, hogy legteljesebb loyaltással és nyíltsággal megvizsgáljon és kifejtsen bármely rendszert, és teljes igazságot szolgáltatasson minden követelményeinek ott is, a hol az legkevésbé volt összhangzásban az ő eszméivel.

Martineau Henriettának, mint tudományos nőnek és oktatónak pályája, az igaz, hogy a Viktoria királynő uralkodása előtt kezdődött; de csaknem minden felbeszakadás nélkül tartott ez uralkodás közel negyven évén keresztül. Martineau kisasszony nemzetgazda, történetíró, életíró és hírlapíró volt s mind ez ösvényeken nyomait hagyta. Kevés nő fordulhatott volna a politikai író foglalkozásaihoz physikai nagyobb hátrányok alatt, és az élet e pályáján, bár mily jól fölkészítve physikai és értelmi tulajdonokkal, kevés férfi végezhetett volna jobb munkát. Martineau kisasszony írt néhány kiváló kis beszélyt és egy vagy két magasabb igényű regényt. Ezeket eléggé megdicsérjük, ha megmondjuk, hogy a költészet bizonyára nem az a munka, a melyre különös képességgel bírt, mégis Martineau kisasszonynak e művei, úgy látszik, arra rendelvek, hogy eljenek és helyet foglaljanak irodalmunkban. Tudtunkra ő volt az egyetlen angol nő, a ki valaha határozott és nagy sikert aratott, mint vezérczikkíró a napilapokban. Hatalmas előítéletei és ellenszenvei meggátolták abban, hogy mindig hitelt érdemlő történetírónak lehessen tekinteni. Az *ő Harmincz évi béke története* (History of the Thirty Year's Peace) — mert ezt a munkát noha Knight Károly kezdette meg, mégis egészben övének nézhetjük — erőteljes gondolatokkal, világos leírásokkal és helylyel-közzel valódi ékesszólással teljes mű. De hitelre méltóságának árt az a modor, melyben az írónő imitt-amott átengedi magát megrogzott és sokat felölölő ellenszenveinek, némelykor pedig, habár nem is oly gyakran sem nem oly feltűnően, hős-imádásának (hero-worthsip). Martineau kisasszonynak nagy részben

lenyegesen férfias esze volt. Gyakran hibául tettek ki neki, hogy nem nőies; és bizonyára nagyon meg lett volna lepetve, ha azt kell vala hallania, hogy a közeseményeket és férfiakat némileg asszonyos modorban bírálta. Azonban Martineau kisasszony «történelmét» olvasva, olykor elmosolyodik az ember, látva, hogy az a pártoskodás, a melyet általában kiválóan női sajátságának tartanak, mily mérvben foly be az államférfiak megítélésébe. Martineau kisasszony modora koránt sem amolyan Carlyle-féle, mely szerint kész elméletből indulva ki, minden erényt és dicsőséget föltaláljon egy emberben, a ki ennek mintegy megtestesülése, ellenfeleiben pedig minden aljasságot és ostobaságot. Martineau kisasszony, mikor neki nem talál tetszeni valamely egyén, fölteszi hogy a miben ez az egyén rossz, abban rosszakaratból kellett rossznak lennie; a miben pedig történetesen jó, ez csak tévedésből és rosszra való nagyobb hajlamának ellenére tette. Szerenesére ezek az elleuszenvek nem fölös számmal vannak és rögtön kiütik magokat s így nem vezetnek komolyan felre. E könyv minden más tekintetben megérdemli a gondos tanulmányozást. A Martineau kisasszony élete még mélyebb érdekű tanulmány. Neméből ugyanazon korszakban voltak nagyobb geniusok; de nagyobb kitartással és sikerrel egy angol nő sem folytatta szépirodalmi és politikai pályáját.

«Az indulást jelző lobogó rég leng első árboczomon, s kilenczvenkettedik esztendőmben levén, minden órában kell várnom a jeladást az elvitorlázásra.» Ily különcz és kedelyes modorban írja le Sommerville Mária — e korszak után több évvel — állapotját és nyugodt várakozását a halál után. Bizonyára egy hosszú életen keresztül neme oktatására és javítására szentelt munkáival senki sem érdemelhette ki jobban a meghalás jogát. Sommerville Máriának, mint tudományos írónak, hihetőleg nincs vetélytársa a nők között. A Laplace *Égi mechanikájának kézikönyve* (Mécanique Céleste), értekezése *A fizikai tudományok összeköttetéséről* (Connection of the Physical Sciences) és *A természettani földrajz* (Physical Geographie) elégségesek arra, hogy bárkit, legyen az férfi vagy nő, a tudomány fejtegetői első sorába helyezzenek. A természettani földrajz Sommervillnének azon egyetlen munkája, mely a Viktoria királynő uralkodása alatt jelent meg; de a másik kettő kiadása oly kevéssel előzte meg ez uralkodás kez-

detét, és pályája valamint hírneve oly egészen a Viktoria-korszakba tartozik, hogy ha szinte a természettani földrajz világát soha sem látott volna, Sommervillenét e korszak történelmébe kellene foglalni. «Rendkívül vágytam arra», így ír magáról korábbi napjaiban, «hogy kitűnjek valamiben, mert éreztem keblemben, hogy a nők a teremtésben magasabb helyet képesek elfoglalni annál a nagyon alantosnál, a mely ifjú napjaimban számukra ki volt mutatva.» Nem túlzunk, azt mondva, hogy Sommervillené határozottan emelte a világ véleményét a nőknek a legszigorúbb és legmagasabb tudományos foglalkozásokra való képességéről. E nőben rendkívüli volt az összpontosítási képesség, tanulmánya tárgyába annyira el tudott merülni, hogy merőben kizárta a zavaró látványokat, hangokat. Legfőbb mérvben bírt azzal, a mit Carlyle a genius első sajátságának nevez: megmérhetetlen képességgel a munkabíráásra; szerencsére, önmagára nézve is; arra is megmérhetetlen képessége volt, hogy majdnem mindenben: új tájakban, emberekben, gondolatokban, a régi megszokott vidékekben és társulásokban gyönyörűségét találja. A Sommervillené élete nemes, nyugodt és teljesen kikerekített élet volt. Oly kitartással és buzgalommal munkált tanulmányain, mint Martineau Henriette az ő gazdaságán és politikáján; de viderőbb, kevésbé érzelmes, kevésbé mohó és türelmetlen természetű volt, mint Martineau kisasszony. Kilenczven évesnél idősebb korában is tudta folytatni legbonyolultabb számításait; halálán főként azért búsult, hogy nem éri meg «a Venus átmene- teléből a napnak a földtől távolsága kiszámítását, sem a leg- híresebb folyó forrásának fölfedezését, a mi halhatatlanná teendi a dr. Livingstone nevét».

Angolból

BELÉNYESI GÁBOR.

METTERNICH. *)

1773—1815.

Macchiavelli azt mondja a *Principe*-ben: «az észnek három neme van; az egyik maga átlátja a dolgokat, a másik fölfogja azt, mit más neki elébe ad, s a harmadik se magától nem ért semmihez, se mások magyarázatiból. Az első nembéli jeles, a második jó, a harmadik haszontalan». Ezeket írja, mikor az ország minisztereinek állását fejtegeti. A jeles fejedelemlennek nem kell miniszter, a jó meg tudja válogatni emberét, míg a haszontalan vagyis gyöngé eszéi úgy is megbukik. Furcsa statisztikai táblázat kerülne ki, hogy ha ezt a három osztályzatot minden vita nélkül csallhatatlan érvényűnek ismernők el. Van ez osztályok között bizonyos átmenet, többé-kevésbé finom árnyalat, melyet csak a viszonyok kellő értelmezése deríthet föl igazán.

Így vagyunk mi Ferencz császárral s hívséges államminiszterével, kinek válogatott íratait az idén kezdte közzétenni háladatos fia Metternich Richárd herczeg, gróf Sándor Paulina férje. Alig van államférfiú az újabb korban, kinek működése az európai viszonyok annyi szálával volna egybefűzve. A francia legitimista, a porosz reactionariusok, a német separatisták, a magyar már-már kihalt aulikusok a társadalmi rend helyreállítóját, Európa védangyalát, a hagyományok ápolóját imádják benne: az ellenkező pártiak megint kezdve a mérsé-

*) *Aus Metternichs nachgelassenen Papieren*. Herausgegeben von dem Sohne des Staatskanzlers, Fürsten Richard Metternich-Winneburg. I. Theil. 1773—1815. Két kötet. Bécs, Braumüller Vilmos. 1880.

kelt aristocratián s végezve a hegypárton úgy tekintik, mint valami varázslót, ki a haladás körül bűvös kört vont. Nincs az éremlygő hízélgésnek az a faja, mely a nemes hercezet ne érte volna, hogy ismét a csöcselék a legocsmányabb szitokkal halmozza el. Íratai egyaránt érdekelhetnek mindenkit, a ki nem szeret álmodozni. A magyar sajtó igen szépen teljesítette kötelességét, mikor ez iratok megjelentek. Azokat a részleteket, melyek «olvastatják» magokat, közölték a tárczában, azután elmondották: ki volt Metternich, hogy 1848-ban a közlekedés megbuktatta, de egykor Magyarországra is nagyon hatalmas befolyása volt, igen kevés kivétellel, egynéhány még nagyobb okulás kedvéért átvette egy bécsi lap tárczacikkét, azután napirendre tért fölöttök. A *Revista España* azonban tanulmányt közölt róla.

Befejezetlen munkákról nagyon bajos, véleményt mondani; kettős a nehézség, ha emlékirat-félékkel van dolgunk. Akár csak egy öt felvonásos dráma három felvonásáról kellene számot adnunk. Néha lehet ugyan az ismeretlent így is kiszámítanunk, de legtöbb esetben nem. Az ilyen «néha-esetek» közé tartozik Metternich hercegi irat-gyűjteménye is. 1815-ig harszol a korzikai titánnal, győz, Bécsben a «három királyok»-ba ő önti a szent lelket, rövidke tizenegy év alatt az a monarcha, ki 1792-ben csak mint magyar király üzeni meg a rendfölgorgatóknak a hadat, már mint az egységes császárság képviselője oszt szegény fejedelmeknek bort, búzáat. 1815-től 1848-ig a legitimitás, a rend s az atyai jószág eszméje lelkekesíti, vele szemben az alkotmányosdít játszani akaró népek; 1848-tól haláláig, 1859-ig, mint az agg vándor, kipihen a fáradalmait, nézve az új eszmék szűkét hogyan rágják épülete gerendáit. Valóságos három Deus Terminus ez; a tagadhatatlanul nevezetes férfiú életében, egybefüggő korszakok ugyan, de külön is megítélhetők.

A gyűjtemény két kötetből áll.

Az I. kötet egy 1815-ig terjedő önéletrajzot ad, azután croquis-kat az egyes nevezeteseb személyekről, a napoleoni udvarról s az első kötetben kezdődőleg különféle diplomatiái ügyiratokat 1793-tól 1815-ig, vegyesen német és francia nyelven.

Mikor Metternich azt mondja, hogy harminczkilenc éves minisztersége alatt csinálta a történetet s azért nem ért

rá megírni azt, teljesen igaza van. Keveseknek adatott akkora hatalom, annyi ideig, mint neki, s keveseket ért akkora csalódás. 1815-ig megírta, 1848-ig megírhatta volna, de nem akarta, azontúl meg volt benne a jó szándék, de már a képeség hiányzott.

Metternich Kelemen herczeg önéletrajzában — az egész gyűjtemény magvában — úgy beszél, mint mindenható államminiszter. Komolyan, önérzettel s a mellett, minden diplomatiái czikornyától menten beszéli el működése történetét. Szinte látjuk, hogy mit akar. Egyszerűen elmondja a tényeket, polemisálni nem akar, s mint olyan ember, a ki nem csak sokat olvasott, de tanult is, kerekdeden, lélektani momentumokat, az egyes tettek benső okait is föltárja.

Nem vázoljuk nyomról nyomra élete pályáját: ismeretes annak minden porcikája, jobban érdekel bennünket, hogyan adja elő ő maga saját fejlődését.

Atyja német birodalmi herczeg volt. Tizenöt éves korában Strassburgba került franczia szóra, s az egyetemre. A tizenöt éves fiú — hiába rejtegeti a férfikorában író államminiszter — lelkesül a francziákért, de pap nevelője és atyja már megvetették benne a szigorú «erkölesi» alapot. Ugyanazoktól a tanároktól tanul vívni, kiktől a kis tüzerhadnagy, természetesen csak később tudja meg ezt, mikor Justet 1806-ban azt mondja neki: valahogy ne vívjon egymással két tanítványa, a franczia császár s az osztrák követ. A forradalom a szárazon gondolkozó ifjura, a ki mellé még jó német is, iszonyú hatással van: leveri, dühvel tölti el, mely a királygyilkolásnál tetőpontot ér. «Ég és föld boszúért kiált», írja egyik proclamatiójában. Gyöngéd természete undorodott a vértől. Tizenhét éves korában, mikor mások ábrándozni kezdenek: ő Lipót császár frankfurti koronáztatásakor szertartásmesteri tisztséget teljesít. Mainzban jogot hallgatott, a franczia, illetőleg szabadelvűek még jobban megerősítik megvetésében a forradalom iránt. Látja a franczia menekülteket, a porosz sereget, hallja Dumouriez árulását. Igen helyesen írja, hogy «az emberek nem ismerik föl mindig a szemök látára történő események igaz okait, s czélját». Rajta is megessett.

Időközben meglátogatta Angliát, azt rosszul ítélte meg: az alkotmányos, erőteljes britt szellemet félreismerete s később

Castlereagh-ot meg is tántorította. A szerencsétlen öngyilkossá lett, az angolok örültek, s Bécsben csodálkoztak rajta, miért? Huszonegy éves korában megnősült: Kaunitz herceg unokája vette el őt, mint az ki is tűnik, mert ő ez ügyet egészen szüleire bízta. Efféle prædestinált embereknek nem való érzelmek soha sem háboríták. Bécsben telepedett meg, atyjának rajnántúli birtokai francia kézbe esvén, s egészen tanulmányainak élt. A fiatal Metternichben, ki se valami gazdag, se épen föltünően jeles tehetség nem vala, meg volt az előérzet, hogy ő még fog valamit tenni. Meg volt benne a német «Beharrlichkeit» — ment a maga útján, sokan előre siettek, de csakhamar visszafordultak. Ferencz császárt, ki mindent tudott a bécsi aristocratia belső viszonyairól ez ifju érdekelte s az a tulajdonsága, mit mi így fejezünk ki «a kit megszerett, meg is volt szeretve», itt is beteljesedett. Kinevelte magának a vegytannal s gazdasági dolgokkal foglalkozó Metternichet. A lunevillei béke után Thugutnak menni kellett. Gyanúsították, hogy francia bérencz; Metternich annyit mond róla: «vagyona leginkább francia tőkéekben volt elhelyezve», nem volt megvesztegethető, csak rosszúl számított.

Ferencz császár 1801-iki helyzete nem irigylésre méltó. Ha mai politikai elveket vallva ítélnénk, a divatos phrasisokkal hozakodnánk elő: «ime az autocrat kormányzat, a despotismus következménye». Nagyon meszsze kellene visszamennünk, ha az okokat bonczolnók. Az a dynastia, mely hetvenkét mérföldön kezdte, a XVI. században Európa ura volt. Spanyolországból XIV. Lajos kiszorítá, a szent birodalomból a XVIII. század végén geographiai fogalom vált, melynek egy felényi Bonaparte is elég lett volna, hogy összeomoljon. Az az országhalmazat, melynek Bécs volt a középpontja, a külföld előtt Ausztria néven volt ismeretes, hadserege egy, dynastiájának jogai senki által kétségbe vonva, s a helyi — bármilyen törvénnyel védett — közegeket nem tekintve, a Mária Terézia szervezte országtanács által egységesen kormányzott birodalom vala. Ereje gyöngeségében állott. Az egyes részek szaggatottsága s laza kapcsolata nem veszélyezteté az együvé tartozást, s egymagokra gyöngébbek voltak, sem hogy elszakadjanak. Most azonban Bonaparte igen erősen döngette Byzancz kapuját. A mesterséges állami mű minden ízében reccsenni, ropogni kezdett, pénzügyei zavarban, miniszterei

erelytelenek, hadvezérei nem méltók a forradalmi tábornokkal való összehasonlításra. Csinált, mesterséges államoknál a zavaros idő mutatja meg a mester kezét. Kaunitz herczeg megfordult volna sírjában, látva, mint ügyetlenkednek utódai. A holnap elfeledteté a mát velők, nem tudták, mit hol kezdenek.

Az állam képtelen vala anyagi bajain segíteni. 1801 elején 200-948 millió papírospénz forog közkezen, az év folyamában még 346-676 milliót bocsátanak ki, úgy hogy az év végén 547-625 millió van a nép kezén. A tartományi pénztárak nem tudják beváltani a seregestől hozott bankókat. A szatócsok, a kisebb iparosok már el sem fogadják a papírozt, a sok rokkant katona koldúsként nyomorog mindenfelé, az osztrák alattvaló a nagy adót nem bírja, a magyarországi földesúr készpénz tökéjét látja veszélyben. A legnagyobb urak: a tőzsde-üzérek. Szegény miniszterek mindig az államérdeket emlegetik, a dynastia fényét, de a pénzügyet még sem tudják rendbe hozni; az üzérek, kiknek bölcsője a tőzsde s hantjával is ez takarja őket, állammal, fensőbb eszmékkal nem törődnek ugyan, de a magok érdekét nagyon is fölfogják. Az állami magasb igazgatás egyéb rugóiban is dán állapotok következtek, mi természetes is. Thugut csak a nagyhatalmaknál meghitelt követek jelenteseit olvasta, a többi «másodrangú» követek sürgönyeit föl sem bontotta. Hogy azután itt mily alapos tudomásuk lehetett az európai viszonyokról — képzelhető.

Ily körülmények közepett lép Metternich az állami szolgálathba. A fiatal herczeg, tetőtől talpig aristokrata ugyan, de rangtársaitól egy lényeges pontban különbözik. A többi egy kis házi nevelés és társadalmi pallérozás után hivatalt vállal, s minden politikai elméleti készültség nélkül fogja meg a kormányzat gyeplőjét. Nem úgy Metternich. Teljesen ismeri ő a politikai irodalmat, olvasott, tanult egy ember, a kinek már meggyőződése, elvei vannak, mikor hivataloskodni kezd. Más ember, hosszú életpálya után az eszmények elérhetetlenségéről meggyőződve, pessimistává lesz — a herczeg huszonnyolcz éves korában császárájának azt mondja: «nem bízom magamban», ha nem felel meg az óhajnak, hívják vissza. A császárnak nagyon tetszik e nyilatkozat s Metternichet, saját válaszáta szerint Drezdába küldik. Itt fekszik Metternich államférfiúi jellemének a kulcsa. Meggyőzésekkel, egyoldalúan elvont

elvekkel, lép a gyakorlat terére, azt hiszi, hogy elvei igazak, s nem tanul a gyakorlatból semmit. A XVIII. század doctrinairje, de nem az encyclopädisták iskolájából, ki nem enged elveiből semmit, s a fejlődés elméletét nem ismeri, a forradalom neki aberratio, s mert egy embert, ki elfojtván azt, Európa zsarnokává válik — sikerül megbuktatnia, úgy gondolkozik, hogy a forradalom eszméi is megbuktak. «A politika — szerinte — az államok életérdekeinek azon tudománya, mely a legmagasb körben mozog.» Az államoknak vannak különös érdekeik, ezeket a czélszerűség határozza meg, de minthogy különvált életű államok ma már ismeretlenek, a többivel közös érdekek egész sorozata fejlődött ki s e generalis érdekek képezik főnnállásuk alapját. A mely állam külön érdeke kerekedik fölül, beteg s az általános érdekek nyomásának vagy enged, vagy elbukik. Az érdekek kiegyenlítésében főelv, a mit az írás mond: «Ne tedd másnak, mit nem akarsz, hogy mások tegyenek neked». Az államok solidaritásában a létrehozó tényező: az igaz diplomacia, mely egyenes úton jár. A politika: a tudomány, a diplomacia: a művészet. Metternich megveti Richelieut, Talleyrand-t, Canninget, Haugwitzot, az ő eszménye: a legitim Európa egyeteme.

Ezeket az elveket vallja a férfi, ki három évtizeden át «elveivel» kormányozta a continenst. A titkos rendőrség, a gondolatelfojtás minden módja, a csalás és hazugság annyi változata, melylyel 1815 előtt s után behálózták Európát, tudtával történtek, de nem ő teremtette az állapotot. Ez logikai következménye az elvnek, a stabilitás elvének. Metternich érezte a mit mond, ő nem hazudott, de elbukott, mert nem ismerte a genus homo társadalmi helyzetét. Szerintünk az úgynevezett Draper-féle emberi haladási theoria phrasis, nem üres ugyan egészen, de nem teljesen igaz. Csak az a való, hogy minden változás alá van vetve: — fajok, nemzetek változnak, viszonyok, körülmények módosulnak. Ha a «miért»-ekből tanulnánk, nem is változnánk. Metternich az európai udvaroknál nem síma modorával imponált, souverainnek tekinté magát mindig, se nem alkalmazkodott — nem volt polgárius sem, mint a nagy amerikai Franklin: egyszerűen okosabb volt a többinél, ő a legitimitás tábornoki főnöke.

1801-től 1803-ig Drezdában követeskedett, 1806-ig Berlinben, 1809-ig Párisban. Az osztrák diplomatáknak régi

szokásuk, hogy sokat írtak, szerettek rethorizálni és kiváltképen jósok voltak mindig. Ha az úgy nevezett osztrák állameszme igazán megvalósult valamiben: a diplomatia és hadügy az. — A föderalt Habsburg-állam megállotta a XVI. és XVII. század viharait, kiverte a törököt, diplomátiaja mérkőzött Európáéval, hadserege a spanyol örökösödési háborúban a derekasnak bizonyult és mivé zsugorodik később? Diplomatai ezentúl is okos, művelt emberek, hadserege vitéz és hű s mégis . . . a többi jobban győzi. A mikor merhetek volna, nem tették, s ha tették, hiányzott az anyagi erő. Metternich e három udvarnál sokat látott, szeme segített s a mit látott, jól látta. Igen jól tudta, hogy Poroszország kiheveri az 1806-iki csapást — mert dynastáját meghagyta Napoleon. S ő még sem volt jó osztrák. Miért, hogyan? Nem bántotta Szilézia, látta, hogy a poroszok királya igen jó anyag elvei érvényesítésére. Viszont tévedett abban, mikor felre ismerte a porosz föld anyagi erejét. Az osztrák-porosz vetélykedés a legitimitás idején még nem mérülhetett föl. A német szellemi mozgalom csak phantasmagoria volt előtte, Stein csak a «délábok hőse». Hardenberg porosz államminisztert nem szerette, nem igen az orosz Nesselrodet sem, de ezek csak miniszterek voltak — ő pedig a fejedelmek barátja.

Három évig volt Párisban, látta közvetlenül a császárság társadalmát, megismerte gyöngéit. Napoleont pongyolában élesebben figyelte meg, mint a többiek, bámulta, de nem félt tőle. Rendíthetetlen hite volt, hogy nem tarthatja magát, botlásait megjegyezte s nem bízott egyetlen szavában. Metternich ugyan úgy tűnteti föl magát, mint a kire Napoleon bizonyos «rideg félelemmel» tekintett volna. Napoleon azonban őt is csak ügyes diplomatának tekintette. Az «érdekközösség» következtében alakuló hármass fejedelmi liga szétbontása lebegett előtte, ezt képviselte Metternich. Jena Poroszországot, Austerlitz Oroszországot s Ausztriát sújtá le. A rajnai szövetség, a francia vasallusok egyetemének alkotása a német föderatiót szüntette meg, s «Ausztria» megszületett. Az a fogalom, melyet a diplomatai műnyelv — jobb kifejezés hiányában — Ausztriának nevezett, a valóságban is létrejött, «bár általa a magyar korona jogai semmiben sem csorbítottak» — a papíron. 1809-ben két férfiú viselte Bécsben a külügyi tárczát: gróf Cobenzl és gróf Stadion. Az elsőt Metternich ügyes, eleven eszű,

művelt «salonférfinak» tartja, az utóbbi jó akaratú ember volt; de a világ folyása kissé elzúgott fölötte. A férfiú működését a wagrami csata tetőzi be.

1809 július 8-án Ferencz császár magához hívatta Metternichet, s így szólott hozzá: «gróf Stadion épen most nyújtotta be lemondását; helyébe önre bízom a külügyek vezetését». Metternich szabadkozott, nem érez rá elegendő képességet s nem tartja a jelen helyzetet cabinetváltozásra alkalmasnak. A császár nem engedett, tehát a herczegnek kellett engedni. Stadion ragaszkodott lemondásához, végre úgy egyeztek meg, hogy a hadjárat befejeztéig Metternich, mint a külügyek ideiglenes minisztere, vezeti az államügyeket. E pillanattól kezdve 1848-ig szakadatlanul Ausztriának ő volt intéző keze. «Szi- vem teljes őszinteségéből mondom, hogy a felelősség terhet, melyet magamra vállaltam, csak a kötelesség-érzet ellensúlyozta. A dicsvágy tövise egészen életemen át sohasem bántott, csak személyes szabadságomtól megfosztó bilincseim súlyát éreztem» így szól a hatvanhét éves államférfiú. (1844.) Lehetetlen el nem hinnünk, hogy a ki a földi kitüntetések minden nemén átment, kit a fejedelmi kegy égig emelt, kire egy birodalom hivatalnok-serege úgy nézett, mint az Olymp bírójára s ki Európa felszázados múltjának minden phasisát ismerte, s mindent, mit elérhetett, korán érte el — lehetetlen mondjuk, hogy vissza ne vágyott volna a földi életbe. S mégis szerencsétlenebb volt, mint nagy ellenfele. Hudson Lowet átkozta a világ, midőn a nagy hadvezér haláláról értesült, Metternich «ki utolsó remediumjául az önkénytes visszalépést tartotta fönn» — 1809-ben — belebonyolódva a viszonyokba, soha sem juthatott el odáig, hogy e mentő szálát megragadja. Van egy pszichologiai sajátosság Metternich életében, melylyel a pragmaticai történetnek számolni kell. Ez a monarcha, s a közte uralkodott viszony, mire közleményünk bekezdése is utal.

Ferencz császár — kit ellenfelei rendesen nyárspolgárnak jellemeznek, s makacsságig menő állhatatosságát kénytelenek elismerni — az élet iskoláját végig tanulta. Olyan ember, kinél nem csodálkozhatunk, hogy senkiben sem bízott. Ellenőriztetett mindenkit, nem hitt ígéretnek, szép szónak és nem bámúlt semmit. Egy ilyen ridegségre hajlandó — bár azokkal, kik nem számítottak, kedélyes — egyén hogyan szerethetett annyira valakit, hogyan bízhatott oly vakon minisz-

terében? S Metternich mikép adorálhatott annyira fejedelmet, ki voltaképp csak azt tette, a mit ő jónak látott? Úgy, hogy az abszolút tökéletesség csak rossz tragédiákban fordul elő. Ferencznek barátja és pèdìg a szó Læliusi értelmében igaz barátja volt Metternich, egyetlen s csak ő. Benne bízott, megismerte benne emberét s Metternich ragaszkodott hozzá, mint elveinek megtestesült eszményéhez. Még az Isis-cultus sem teremthetett oly gyöngéd tiszteletet, mint a milyent Metternich tanúsít irataiban ura iránt. Ő tökéletesnek hitte, nem bírálta, mert különben önmagát kellett volna bírálnia. S ez a nyitja, hogy Ferencz haláláig tartott e kebelbarátság. «Sok sötét és kenyeret ettek együtt», mint a magyar mondja.

1809-ben létrejött a bécsi béke; — mint Metternich előadja — Liechtenstein tábornagy ügyetlenkedte el, kit, — a kemény *Haudegent*, — Champagny, Napoleon ügyes közbenjárója könnyedén rászedett. Liechtenstein aláírta a béke-tervezetet, mely a császár elé terjesztendő lett volna, s a francziák végleges békekötésnek vették. «Csalással kötött béke» — de Metternich elfogadta, s nem tett ellene semmit.

1809-ben Metternich látta már «hogy a forradalom következménye: Napoleon katonai despotismusa», s hogy «a continens lenyűgözésében a határon már túlment», el kell buknia, mikor, hogyan, még nem tudta, de elhatározta, hogy a sorsnak nem fog útjában állani. Ausztria elveszté a tengert, az Illyr királyság Napoleont uralta. Fél évvel később, egy álarczos bál alkalmával Napoleon Metternichnét felrevonja s megkérdezi: «oda adná-e neki Ferencz császár a leányát?» A hercegnő Schwarzenberg herceghez, a követhöz útasítá. «Hát ön, a császár leánya helyében eljönne-e hozzám?» kérdi Napoleon «Nem.» «Hamis» válaszolja Bonaparte. Másnap Beauharnais, az olasz alkirály, formális alkudozásokat kezd az osztrák követtel s 1810-ben megtörténik a menyegző. Ferencz császár teljesen leánya tetszésére bízta az elhatározást — Mária-Luiza az állam érdeke szerint választott. Az új-osztrák történetírók Mária-Luizából áldozatot csináltak, az egész dolgot eszményi engesztelésnek veszik, melyet a korzikai molochnak odadobtak. Metternich sorai közt bizony ki lehet olvasni, hogy nem ment minden olyan símán, s hogy a «ha te úgy, én is úgy elve» teljesen érvényre jutott. Napoleonnak kellett az osztrák szövetség, mert a muszka hadjárat terve már megérlelődött benne; azt

hitte: elég erős kapocs a családi összeköttetés. Csalódott. Metternich résen volt, s hogy Mária-Luiza sem érezte magát áldozatnak, azt élete bizonyítja. A titkos rugókat majd az utókor tudja meg. Soha sem kell egyébiránt hinni, hogy az emlékiratokban minden dolog meg van írva, sok eltűn visszavonhatatlanul, sokat nem mondanak. Nincs rá eset, hogy úgynevezett igazán előadott részletes leírását olvashattuk volna ennek, vagy annak az eseménynek. Ezzel is úgy vagyunk. Metternich Illyria kárpótlása s a lengyel királyság kárpótlása esetére fegyveres semlegességet ígért. Ha nyer Napoleon, Ausztria sem vesz, — ha elbukik, — mit Metternich ugyancsak előre «sejtett» — minden meg van nyerve. Az orosz hadjárat szerencsétlenül ütött ki. A fagy megdermeszté a consularis sasokat. S ekkor kezdődik Metternich remeklése. Az orosz czárt, ki eladdig nem igen kedvezett neki, ismervén Sándor pietistico-phantasticus természetét, teljesen megnyerte; a porosz király mindenestől hallgatott rá. Napoleon érzete 1812 végén, hogy a válság órája ütött, s látta, hogy ipja csak egyházilag az. Egy ügyes combinatió sarkallott a helyzet.

Ausztria följánlotta fegyveres közbenjárását. Az orosz czár, a porosz király elfogadták, vajon elfogadja-e Napoleon? Metternich ismerte az embert, tudta, hogy nem teszi, mert nem teheti. Tábornokai csüggedtek, a nép elfáradt, a följazott húr már engedett. Ha Napoleon elfogadja a közbenjárást, eleve tudta, hogy mivel Napoleon semmi engedményt sem tehet, hacsak halálos ítéletét nem akarja aláírni, vége a háborúnak. Ha Bonaparte visszautasítja a közbenjárást: Ausztria belép a szövetségbe, s a tusa megindul. A viszonyokat ismerve, az eredmény nem lehetett kétséges.

1813 június 24-én Metternich Drezlába utazott. Napoleon másnap fogadta. A francziák úgy tekinték, mint a béke vagy háború angyalát. A császár az Elsterwiesehez közel a Marcolini-féle nyaralóban szállott meg. Cabinetjében állva fogadta, karddal oldalán, kalapjával hóna alatt. Nyugodt volt, kérdezte Ferencz egészségi állapotát, azután így szólt:

«Tehát a háborút akarják önök, jól van, megkapják. Lützennél megsemmisítém a porosz sereget, Bautzennél megvertém az oroszokat, önök is rendre kerülnek: legyen, Bécsben találkozunk. Az emberek javíthatatlanok, a tapasztalás nem fog rajtok. Háromszor ültettem Ferenczet trónjára, meg-

ígértem neki, hogy békében maradok vele, míg élek; elvettem a lányát, akkoron elgondoltam magamban: bolondságot követtek el, elkövettem, ma bánhatom.» Metternich így szól: — «Napoleon kicsinek tűnt föl előttem». Pedig Napoleon igazat mondott. Metternich diplomatrice felelt.

Napoleon: «No jól van, meg akarnak becsteleníteni? Soha sem. Meg tudok halni, de egy talpalatnyi földet sem engedek át. Fejedelmeiteket hússzor is megverhetik, s bizvást visszatérhetnek székvárosaikba; azt én, a szerencse fia, nem tehetem. Uralmam nem éli túl a napot, midőn megszűntem hatalmas s következőképp rettegett lenni.» Bevallja hibáját, de nem az ellen, a fagy verte meg.

Késő éjjelig tartott a beszélgetés. Metternich arra törekedett, hogy Napoleon mondjon le hódításairól, térjen a béke útjára; Napoleon habozott. Nem akarta himni, hogy ipja vesztét akarja: a remény megbuktatta. Metternich kimenet azt mondá: «Sire, ön el van veszve».

A koczka eldőlt. A további alkudozás csak formaság: Lipcse, Elba a vége. Metternich ura volt a coalitionak, Schwarzenberg tábornagy, a fővezér, Ferencz császár a siker főtényezője s a congressus Bécsben. A congressus új térképet csinált: a régi rendet helyreállították, Waterloo még erősebb támaszt adott Metternich törekvéseinek. A mi ott történt, s hogyan ment végbe: azt tudjuk. A szent szövetség, mely minden gondolkodó ember réme volt oly sokáig, akkor született. Metternich — úgymond — ellenezte a tervet, mely nem volt egyéb, mint Sándor czár vallásos rajongásából eredő keresztyéni fogadalom. A második párisi béke alkalmával hozta föl az eszmét. Metternich azt mondá, ez kedély dolga — sok ellenkezés után azonban ráállott s így jött létre a liga, de nem «népjogok eltiprására, hanem a keresztyén elvek alkalmazására a kormányzatban». A béke biztosítva volt, a forradalom elnyomva.

A népek azonban nem értették a liga «keresztyén» czélzatait; előttök az «Európa libertati asserta» lebegett. Metternich meg akarta velök értetni. Hogyan, azt 1815 után tanulhatjuk meg. Nos, mi magyarok? A nagyméltóságú helytartótanácsnak a párisi békét az államminiszter, illetőleg cancellár kegyesen «bloss zur Wissenschaft» leküldette. A helytartó-tanács megköszönte. A fejedelem 1814 június 22-én

bizonyítványt adott arról, hogy «a balsorsot tudták túrni». Mit tanulunk mi mindebből. Hogy az az eszményi fogalom: Ausztria Metternich szemében egységes — bár «föderatív tagozatú» állam vala. Nem a «tartományok» elnyomása és sajátságaik eltörlése lebegett előtte, hanem, hogy a császári hatalom legyen központi, a főkormányzatnak: az államtanácsnak legyen Centralsinnje. II. József germanisálásával «a magyarismust szabadítá föl és separatisticus riadalmat idézett elő» így ítélt a herczeg, a ki megbuktatta Napoleont, de az osztrák császári koronázást még sem tudta keresztül vinni. És mégis a magyarországi részek — csak constatáljuk — oly erősen oda voltak szorítva már 1711 óta a bécsi központi diplomatiához, hogy a nemzetközi szokást véve, nincs is eszkalálni való Palmerston szavain, ki azt mondja: «the British government has no knowledge of Hungary, except as one of the component parts of the Austrian empire». A központi császárság eszméjét tényleg a Napoleoni háborúk idején kezdé Metternich herczeg átvinni a népek verébe. Itt is az érdekek közösséget hangsúlyozta, gondolván, hogy győz a «tranquilla potestas». 1815-ben végződik a kötet. A forradalom hullámai lesimúltanak s beállott a második időszak. Hősünk győzött, de új dráma kezdődik, melynek főlvonásai telve vannak oly eseményekkel, melyek a földgolyó egyetlen morálját sem, nem hogy a keresztyént vették alapul.

Ezek a mi reflexióink, midőn e tanulságos köteteket átolvastuk. Sokat, igen sokat lehetne mondanunk még, de ez a történetíró dolga, ki nem érheti be az egyoldalú forrásokkal. A hálás fiú azonban, a ki atyjának, nagyot bűnhődött, s a későbbi, hatását nem érző nemzedékek előtt majdan expiált atyjának íratait ily szakavatottsággal adta közre, a művelt közönség köszönetét méltán megérdemli.

THALLÓCZY LAJOS.

AZ ÚJABB ÁLLATTANI MOZGALMAK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

III.

Alig állapodtak meg azonban a Darwin és Wallace által fölvert küzdelmek és harczok, s jutottak elveik közelfogadásra, mikor követőik, némileg változtatva a törekvések irányán, új philosophiai küzdelmeknek és mozgalmaknak vetették meg alapját.

A Darwin követői közül e tekintetben kimagaslik Hæckel jenai zoolog, ki míg új philosophiai iskolát, a monismust mondta ki, behozta a zoologiába az úgynevezett Hæckelismust.

A mi magát a monismust illeti, ezt közre adta először Hæckel 1866-ban a *Generelle Morphologie der Organismen* című művében. Hæckelnek ez említett munkája, mely első ízben hozta az állat- és növényvilágot a Darwin-elmélet értelmében földolgozva, s a legnagyobb lelkesültséggel fogadtatott az első elolvasásra, nem marad csak a bűvárkodó és összeállító téren, de átszap philosophiai speculatiókba is, s ez által vetette meg e munka az újabb philosophiai mozgalmak alapját, mely mozgalmakban úgy a zoologok, mint a theologok részt vettek. E Hæckel-fele philosophiai törekvéseknek alapjául szolgáltak a Hæckel által kihozott következő eredmények: **) «A termé-

*) Az első és második közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 50. és 51-ik számaiban.

**) Hæckel. *Generelle Morph.* II. k. 447—452. lap.

szet egységének teljesen megfelel az emberi természet-megismerés egysége, a természettudomány egysége, vagy a mi ugyanaz, a tudományok egysége általában. Minden emberi tudomány megismerés, mely tapasztalaton nyugszik, tapasztalati philosophia, vagy ha inkább akarjuk, philosophiai tapasztalat. A gondolkodó tapasztalat vagy a tapasztalás-szerű gondolkodás az egyetlen utak és módok az igazság megismerésére. Így azon fontos tételre jutunk, hogy minden igaz természettudomány philosophia és minden philosophia természettudomány. Minden igaz tudomány pedig természetphilosophia.»

Maga Hæckel így folytatja tovább: «A monismust több oldalról atheismusnak és materialismusnak kiáltották ki, s mint olyant a leghevesebben megtámadták . . . Illő, hogy az általános zavarral és ítéletnélküliséggel szemben, mely éppen e legfontosabb alapelvekre vonatkozólag a tapasztalati morphológiában uralkodik, álláspontunkat tisztán meghatározzuk és röviden megmutassuk, hogy a tőlünk (Hæckeltől) kizárólag művelt monismus egyszersmind a legtisztább monotheismus is»

« . . . Csak ez a világ nézlet, mely Isten szellemét és erejét minden természeti jelenségben látja, méltó mindent befoglaló nagyságához ; csak ha minden erőt és minden mozgási jelenséget, az anyagnak minden tulajdonságát és alakját Istenre, mint a dolgok őshatójára vezetjük vissza, jutunk ugyan arra az emberi Isten-szemléletre és Isten-tiszteletre, mely végetlen nagyságának igazán megfelel. Mert «in ihm leben, weben und sind wir». Így lesz a természetphilosophia theológiává. A természet cultusa lesz azon igazi istentiszteletté, melyről Goethe azt mondja: «Gewiss, es giebt keine schönere Gottesverehrung, als diejenige, welche aus dem Wechselgespräch mit der Natur in unserem Busen entspringt».

«Isten mindenható ; ő az egyetlen ős-ok, minden dolognak szülője, azaz más szavakkal : Isten az általános okörvény. Isten abszolút tökéletes ; ő másképen nem, csak teljesen jól cselekedhetik ; tehát sohasem tehet kénye szerint vagy szabadon, azaz, Isten a szükségesség. Isten minden erőnek, tehát minden anyagnak is az összege. Minden oly fölfogás Istentől, mely őt az anyagtól különválasztja, szembe állítja vele az

erőknek egy összegét, melyek nem isteni természetűek; minden ilyen fölfogás az amphitheismusra, tehát a polytheismusra vezet.»

«Mivel a monismus az egész természetben az egységet kimutatja, egyszersmind jelöli, hogy csak egy Isten létezik, és hogy ez egy Isten az összes természeti jelenségekben mutatkozik. Mivel a monismus a szerves és szervetlen természet összes jelenségeit általános oki törvényre alapítja, egyszersmind kijelenti, hogy Isten minden dolog szükséges oka és maga a törvény. Minthogy a monismus semmi másokat, csak az isteni törvényeket ismeri el a természetben, minthogy minden természettörvényt isteninek ismer el, a legnagyobb és legfonságesebb fölfogásra, melyre az ember, mint minden állat közt a legtokéletesebb képes, a természet és Isten egységének fölfogására emelkedik.»

Hæckelnek ez említett munkája két kötetében kifejtett s későbbi műveiben is folyvást szem előtt tartott philosophiai működése nemcsak a theologusok és philosophusok egész seregének kihívására szolgált okúl, hanem Hæckel törekvéseire és munkálkodásának módszerére és irányára is nagy befolyással volt. Hæckel belevegyítve e philosophiai elveket földadatába, maga is önkénytelenül munkálkodásában theologus lett, a mennyiben összes bűvárkodó törekvéseit arra fordította, hogy ez elméletét bebizonyítsa, terjeszsze, másfelől munkálkodásában mindig kész keretekkel kezdván dolgozni, azokba a talált tényeket és kapcsolatokat igyekezett, igen sokszor erőszakosan, bele illeszteni, s ez által bűvárkodásában az alaposság ellen sokszor vétett, máskor meg még föl nem fedezett, de szükségkép létezőnek gondolandó dolgokat úgy tüntetett föl, mint meglevőket, már ismerteket, s ez által, míg egyfelől munkálatai alapossága iránt megingatta a közvéleményt, másfelől erős megtámadásoknak tette ki magát a többi természethúvárok részéről.

Hæckel, hogy annál sikeresebben működhessék és védekezhessék, alapította maga és hívei számára a *Jenaische Zeitschriftet*, mely valóban sok derék értekezéssel gazdagította az állattani irodalmat. Ha Hæckelt és különösen hatását általában méltatni akarjuk, akkor el kell ismernünk, hogy ő egyedül dolgozik annyit, mint talán a többi zoolog együttvéve, másfelől magasztos lelkesültségével és kitünően szép író-

módjával ő teremttette meg az ifjabb természetbúvárok nagy számú seregét, kik maig is már oly szép eredményekkel gazdagították az állattani ismereteket.

Hæckel védekező iratai közül az újabb mozgalmakban különös befolyással és tekintéllyel hatottak *Ziele und Wege* *) *der heutigen Entwicklungsgeschichte* és *Die heutige Entwicklungslehre im Verhältnisse zur Gesamtwissenschaft*. **) Az előbbi munkájában felel Hæckel azon természetbúvároknak, kik őt különösen a népszerű munkáiban közlöttékért támadják meg, különösen Hisnek, ki Hæckelt megtámadta azért, hogy bár tényleg az emberi placéntát nem ismerjük, Hæckel azt mégis lerajzolta. Hæckel később a placéntát megtalálta, s így csakugyan a természettudományok terén hallatlan módon, utólagosan igaza lett. Azonban His és Hæckel közt a czivakodásnak személyes oka van, mi a német búvárokra érdekes világot vet. A dolog lényegére mindkettőnek igaza van, ők is jól tudják, s mégis veszekednek egymással. His az egyénfejlődéstanbeli physikai és mechanikai okok kifürkészésére fekteti a fősúlyt s ezt állítja fődolognak. Az inkább philosoph természetű Hæckel pedig a fejlődéstan genetikai törvényeinek földerítésére törekszik. Természetes dolog, e két búvárkodás kiegészíti egymást s egyik a másikat föltételezi; de ezt beismerniök tiltja — személyes hiuságok. E helyett igyekeznek belbizonyítani, hogy egyik is, meg a másik is nem vehető természetbúvár számba. E művében felel még Hæckel a philosophoknak is, meg más természetbúvár ellenfelének; főérdeme e könyvecskének azonban az, hogy sok új gondolatot ébreszt olvasójában s nagyon tanulságos. E fejlődéstani vitairatában, a fejlődéstannak s e mozgalomnak lényegét föltüntetőleg, következően zárja be Hæckel említett első munkáját: ***) «A fejlődéstan mind e különböző ágai, melyek most még részben egymástól távol állanak, és a melyek a legkülönbözőbb tapasztalati forrásokból keletkeztek, ezentúl egységes kapcsolatuknak emelkedő tudatában magasabbra fejlődnek. A legkülönbözőbb tapasztalati utakon vándorolva, és a legkülönbözőbb módszerekkel dolgozva, mégis mindnyájan egy és ugyanazon célra fognak törekedni, az universalis monisticus

*) Jena, 1875.

**) Stuttgart, 1877.

***) Hæckel *Ziele und Wege*. 96. lap.

fejlődéstan nagy céljára. E mellett a philosophiai út is mindnyájokra nézve ugyanaz marad: az inductio és deductio kettős útja. A fejlődéstan mind ez útjainak a szükséges kölcsönhatás tudatával kell bírniok, melyben a tapasztalati és philosophiai búvárkodás egymást kiegészítik, és a mit Bær E. C. a következő szavakkal jelzett: szemlélet és reflexio.»

A His és társai által indított támadásokra felel Hæckel említett *Die heutige Entwicklungslehre im Verhältnisse zur Gesamtwissenschaft* című előadásában is, melyet a német természetbúvárok és orvosok müncheni gyűlésében, 1877 szeptember 18-án tartott, melyben különösen néhány rágalomra felel, mikor ezt, mondja: «Messze távol attól, *) hogy félénk, mikép a fejlődéstan befolyásai vallásos meggyőződéseinkben az érvényes erkölcsi törvényeket megrázkódtatná, és az önzés rontó emancipatióját okozná; azt reméljük, hogy az erkölcsstan észszerű megalapítása rendületlen természettörvényeknek szilárd alapjára fog helyezkedni. Mert természetbeli igazi helyzetünknek világos megismerésével az anthropogenia fölnyitja belátásunkat a mi ősrégi társadalmi kötelességeink szükségképiségére. Mint az elméleti ösztudomány, úgy a tapasztalati philosophia és pædagogia ezentúl legfontosabb törvényeit nem föltételezett kinyilatkoztatásokból, hanem a fejlődéstan természetes ismereteiből fogja levezetni. A monismus e győzedelme a dualismus fölött reményteljes távoli tekintetet nyit nekünk úgy erkölcsi, mint szellemi előmenetelünk végtelen haladására! Ily értelemben üdvözljük mi (Hæckel és társai) a Darwin által újon alapított fejlődéstant, mint a mi tiszta és gyakorlati összes tudományunknak legfontosabb elősegítőjét.»

Hæckel ellen sikra kelt még, bár mondhatnám, nagyon szerencsétlenül Semper würzburgi tanár, ki a *Hæckelismus in der Zoologie* című füzetkeben igyekszik Hæckel ellen föllépni. Így lépett föl Claus is, bécsi egyetemi tanár, kinek haragos voltára sokat tesz az, hogy a bécsi egyetem Hæckelt és nem őt hitta meg először, s csak azután hívták meg Bécsbe Claust, mikor Hæckel már a meghívást visszautasította. Hogy Claus haragja Hæckel ellen személyes természetű, kiviláglik abból is, hogy Claus a miért a Hæckel törzsfáit megtámadta,

*) Lásd i. m. 20. lap.

később maga Claus is a crustaceák körében ugyanazt az úgynevezett Hæckel-féle törzsfa-fölállítási hibát elkövette.

Semper főképen azért támadja meg Hæckelt, hogy ez a zoológiát dogmaszerű kezelés által katechismussá igyekszik tenni: «Pedig*) nincs nagyobb veszély, mint Semper mondja, valamely tudományra nézve, mint a mely a dogmaszerű hívőségben fekszik».

«És mégis ez a legkorszerűbb zoologia (a Hæckel által művelt irány) pillanatra az egyedül igazinak, legalább a leg-hatalmasabbnak látszik. Egy dogmás, phantastikus zoologia! Szomorkodni kellene a hanyatlás fölött, mely oly világosan föllép; föl kellene a reményt adni, hogy tudományunk estéből megint kiemelkedik, ha nem volna meg ama hit, mely másképen, mint a régi dogmás-vallási, vagy az új æsthetikailag zenészeti küzdelemben, a zoolog tudományában is valóban fölleli helyét és pedig tisztos helyét: ez a kiirthatatlan hite a törekvés egyedül boldogító erejének az igazság után.»

Sempernek e dagályos sopánkodásánál sokkal fontosabbak azon tudományos ellenvetések, melyeket Metschnikoff tett Hæckelnek különösen gastræa-elmélete ellen. De bár maga Metschnikoff s több mások is Hæckel gastræa-elmélete ellen fölléptek, a dolog lényegén nem változtattak, a mennyiben föllépésekben nem azt mutatták ki, hogy a gastræa-elmélet helytelen, csak hogy nem úgy vannak ez elméletnek részletei, mint azt Hæckel föltűntette.

Hæckelnek gastræa-elmélete minden esetre egyik legfontosabb mozzanata a Darwin óta keletkezett újabb állattani mozgalmaknak, s általában közelismerésre jutott, bár részletei ellen sok kifogást és méltán tettek. Ez elméletnek lényege: «Az állatország**) azon egyéni fejlődési alakja, melynek általános elterjedésén alapszik legközelebbről a gastræa-elmélet, a gastrula.» E névvel nevezi Hæckel «azon korai fejlődési állapotot, melyben az ébrényi állati test a gondolhatólag legegyszerűbb alakú személyt tünteti föl: egy tengelyű, izületlen ürös testet, függelékek nélkül, melynek egyszerű üre

*) Lásd i. m. 1876. 33. lap.

**) Hæckel *Studien zur Gastræa-Theorie*. Jena, 1877. 17. és 18. lap.

(ős-bél) a tengely egyik sarkán nyílik (ős-száj), és melynek testfala két sejtrétegből vagy lemezből áll: endoderm- vagy béllemezből, és ectoderm- vagy bőrllemezből.»

«A gastrula az állatország legfontosabb és legjelentősebb elbrényalakja, mely az egy sejrtékű protozoákon kívül, a protozoákkal metazoa néven szembeállított többi állatoknál jelenben is következőleg létezik. A coelenteraták körében a gastrula nemcsak a legkülönbözőbb szivacsoknál, hanem az acalepháknál is nagyon el van terjedve, ugyancsak a hydroid-polypok és medusáknál, ctenophoráknál és coralloknál. A férgek törzsében ugyanazon gastrula (az úgynevezett «ázalekszerű embrió) csaknem egészen azon, majd többé vagy kevésbé módosult alakban a lapférgeknél, fonálférgeknél, bryozoáknál, tunicatáknál, geophyreáknál és annulatáknál fordul elő. Az echinodermaták törzsében a gastrula úgy látszik, mind a négy osztálynál nagyon el van terjedve, nevezetesen az asteridáknál és holothuriáknál. A ízeltlábúak törzsében a gastrula sehol sincs többé eredeti tiszta alakban föntartva; de nagyon könnyű a naupliusnak (mint a közös crustacea-törzsalaknak) és sok alsóbb tracheatának legkorai fejlődési alakjait a gastrulára visszavezetni. A molluskák törzsében a gastrula, úgy látszik, nevezetesen a kagylók és csigák osztályaiban, nagyon el van terjedve. A gerincesek körében végre az eredeti gastrula-alak csak még az acraniáknál (amphioxus) van teljesen föntartva. Azonban azon folytonosság, mely az amphioxus és a többi gerincesek fejlődésében létezik, semmi kétséget sem hagy a fölött, hogy az utóbbiak ősei is a földfejlődés korábbi szakáiban egyénfejlődésük kezdetén a gastrula-alakot átfutották.»

«E jelenség, hogy a gastrula, mint korai egyéni fejlődési állapot, minden állattörzs képviselőinél (a protozoákat kivéve) ugyanazon lényeges összetételben és alakban előfordul, a legnagyobb jelentőségű biogenetikai tény . . . A gastrula homologijából minden állattörzsnél (a protozoákat kivéve) szükségképpen következik minden állatnál az eredeti bélhelyeknek valódi homologija, s ugyancsak a két első csíralemeznek homologija mindazon magasabb állatoknál is, melyek a meg rövidült öröklés törvénye szerint az eredeti gastrula állapotot elvesztették.» E homologia alapján Hæckel a hat (coelenterata, vermes, echinodermata, arthropoda, mollusca, verteb-

rata) magasabb állattörzs monophyleticus (egy nemzetségű) eredetét a közös törzsalakból, a gastrulából vezeti le, és valamennyit, mint csiralemezes állatokat (metazoa vagy blastozoa) a még csiralemez-képződésre nem jutott véglényekkel (protozoa) szembe állítja. E fölvetel a gastræa-elmélet magja, melynek philosophiai kifejtésében Hæckel azon vegeteredményre jut, hogy a gastræa-elmélet és a hozzáfűződő következmények segélyével fölismerhető az egész állatországbán a fejlődési folyamatok egységes kapcsolata.

Az újabb állattani mozgalmak e törekvésének, az állatok egységes fölfogására juttató mód kimutatásának, egyik kiváló munkása Kowalevsky A.,*) ki nagy hírű, az *Entwicklungsgeschichte der einfachen Ascidien* című értekezésével kimutatta az ascidiák, tehát gerincztelen állatok és a gerinces állatok kapcsolatát, mint az a fejlődési mozzanatokból kiolvasható.

Kowalevsky úgy e munkájával, mint többi más alapos értekezéseivel azon természetbúvárok képviselője, kik tanulmányozásuk közben a tényeket gondosan megfigyelik, a jelensegekről számot adnak, azokat igyekeznek egymással természetes összeköttetésbe hozni, ha csak lehet, az e folyamatokban és tényekben uralkodó természettörvényt fölismerni, mit sem törődve azzal, hogy az újon fölismert természettörvény s az ez által bekövetkezett ismeretek és eredmények tetszenek-e vagy nem ezen vagy azon czéllal működő iskolának, társadalmi vagy állami berendezésnek. A búvároknak e csoportja tartja fenn a különböző téren működő búvárok eredményei közt a méltatást, a kifejtést, s ez által hatnak jótévéleg a tudományos működésre s emelőleg a tudományos munkálkodás méltóságára. Sok tekintetben ide tartozik még Metschnikoff is, ki nagy érdemekre tett szert alapos vizsgálataival s főlebresztette a közbizodalmat búvárlatai pontos és lelkiismeretes kivitele iránt.

Ez újabb küzdelmekben, bár óvatosan, maga Leuckart is hallatta szavát, ámbár ő csak érezteti nyilatkozatában, hogy Hæckel ellen szól, kivel Leuckart különben nyílt összeköttetésbe is jött.

Leuckart a Darwin óta föllépett philosophiai mozgal-

*) St.-Petersburg. 1866.

makra nézve, következő nyilatkozatot tette: «Tagadhatatlan, *) hogy a természettudományoknak kifejlődésüket nagy részt a philosophia útmutatásának és befolyásának kell köszönniök. Nem csak, hogy ez logikai iskolázással a természetbűvart megtanította a szétszórt anyagot megbírni és a szellemi munkának hozzáférhetővé tenni, de állandó rámutatásával minden tudománynak céljára és tartalmára, lényegesen arra segített, hogy a bűvár munkája elmélyüljön és a megismerés végső céljaira törekedjék. E módon gazdagon visszafizette, a mit tapasztalati kiinduló pontjainak szilárdabb és jobb megállapítására a természettudományoktól elfogadott.»

«De másfelől nem ismerhetjük félre, hogy a philosophiának e befolyásában a természettudományokra veszély van, melytől az utóbbi nem bírta magát mindig távol tartani. Az úgynevezett természetphilosophiának ideje alig múlt el — és már megint kezdődik a természetphilosophiai speculációnak egy korszaka, mely sokképen átcsap a tudományosan megengedett határokon. Meg nem értett vagy teljesen meg nem értett jelenségek alapján törvényeket készítenek és következtetéseket hoznak, melyeknek föltétlen érvényességet követelnek, bár legfőlebb csak a lehetőségek relativ értékével bírnak s talán rövid időn feledékenységre jutnak.»

«Valóban, első tekintetre szerfölött meglepő tény, hogy e speculativ mozgalom az újabb időben leginkább a zoológiát fogta el, tehát azt a természettudományt, melyet az empiriai irányú és működésű természettudományok közé volt szokás számítani. A külső látszat mindenesetre ilyen fölfogás mellett szólott, mert a fáradságos gyűjtő és rendező munka a zoologiában inkább kijutott a bűvárlat terén, mint akárhol másutt a természettudományok útjain. Részint, mert az állatvilág, mely annak tárgyaúl szolgál, a kapcsolatoknak és alakoknak eddig nem ismert sokféleségét tünteti föl, másrészt azért is, mert a nehézségek következtében, melyek a természetes életviszonyok szemlélésének útjában állanak, legközelebről csak a bűvarkodás testi állapotait tüntették föl. Ez okokból tehát a zoolog működésének minden előtt arra kellene irányozva lennie, hogy tárgyainak anyagi tulajdonságait megállapítsa és a különböző életalakokat megkülönböztesse.»

*) Leuckart, *Über die Einheitsbestrebungen in der Zoologie.* Lipse, 1877.

Íme, Leuckart e nyilatkozatában meglehetősen szűk határok közé zárja a zoologok munkálkodásának, s törekvéseik célját. Minden esetre Leuckart, ki a mai zoologiai ismeretek közül azokat is fáradozott összegyűjteni, melyeken később a mai zoologia fölépült, s a mai zoologiai rendszer kiépítésében Leuckartnak elévülhetetlen érdemei vannak, szava sokat nyom, s az újabb mozgalmak jelentőségének megítélésében számot tevő. A philosophiai tényezőket semmi esetre sem szabad a zoolognak mellőznie, de ha már egyszer a gyűjtés és rendezés első nehézségein átestünk s e tekintetben csak a finomabb kidolgozás, kiegészítés van hátra, méltán el lehet várni, hogy a mai zoologiai munkálkodások, míg a tények biztos megállapítására vagy új tények fölfedezésére is törekednek, a főcélnek arra kell törekednie, hogy az állatvilág szervezetében és életében előforduló összeköttetésekkel, tulajdonságokkal, jelenségek mivoltával megismerkedjünk, s ez ismereteinkből az állatvilágbeli törvényeket megalkossuk.

Mint már az eddigi ismertetésekből kitűnt, Darwin fölléptére, úgy a mennél több bizonyításra szorult okok fürkészésére, mint a könnyebb vérű lelkesültek részéről új, bár részletekre vonatkozó elméletek föllállítására mozgalom indult meg, mely bár sok jót és újat eredményezett, de sokat ez elméletek közül már is elnyelt a feledékenységre; vagy a föllállított s bár igaznak is bevált új fölfogás, vagy új fölfedezés a rosszul alkalmazás miatt termelt haszontalan gyümölcsöket.

A rosszul alkalmazás miatt így termelt például a spongiológiában a korán elhunyt derék Schultze M. elmélete félreértést, hosszas zavargást, míg végre kikerült azon tétel, hogy ismeretlen állatokra nem kell előre az elméletek közül valamelyiket ráerőszakolni, hanem a megvizsgált állatokról kell elhatározni, hogy milyen kapcsolatban állanak az elméletekkel vagy azok valamelyikével. Schultze M. *) nagy szerencsével hozott hosszú időre rendet azon fölfogásokba, hogy tudniillik mely anatomiai föltételek kívántatnak meg arra, hogy valamely szerves testet sejtnek nevezünk. Schultze M. definiója bár a legtöbb esetben ma is talál, de ma már mégsem kifogástalan criteriuma a sejtnek, mint élő alak-egységnek.

*) *Ueber Muskelkörperchen und das, was man eine Zelle zu nennen habe. Arch. f. An. 1861.*

Másik nagy érdeme Schultzenak az újabb állattani mozgalmakban, hogy fölismerte, hogy úgy a növényekben, mint az állatokban az élet hordozója, a protoplasma, tökéletesen ugyanaz,*) és egymásnak megfelelő s ez által megállapította a szerves lényeknek alapúl szolgáló szerves anyag egységét, mikor kimondotta, hogy az állati sarkode életjelenségei teljesen meg-egyeznek a növényi sarkode életjelenségeivel. Ez mind igaz, de mikor Schmidt Oszkár**) e fölfogást a spongiák szerkezetére is érvényesnek mondta ki, nagyon tévedett, s ez annál inkább rossz következményű volt, mert már akkor ismereteksek voltak a Kölliker***)) és Lieberkühn-féle†)) bűvárlatok, melyek a spongiák testének sejtekből és szövetekből való összetételét hirdették, s a későbbi bűvárlatok nekik igazat adtak.

Sok zajt okozott Wagner M. *Die Darwin'sche Theorie und das Migrationsgesetz der Organismen* ++)) czimű műve, mely a fajok átalakulásában nem tartván elégnék a létért való küzdelembeli természetes kiválást, föltétlen szükségesnek tartja a kiválófélben levő alakokra nézve a többiektől való elkülönítést. Ezt a fölfogást mindjárt akkor sokan megtámadták, kimutatván e föltételnek csak látszólagosan jó oldalát, másfelől fölösleges voltát s ma már csak inkább a nagyobb port fölvert hypothesisek közt említik föl. Az elkülönülésnek minden esetre amnyiban van értelme, hogy a kiváló, más életföltételekhez alkalmazkodott egyének már ez által kiűtnék a többiek közül, de ennek elérésére a természetben vándorlásokra stb. szükség nincs. Darwin maga sem tartotta az elkülönítést a természeti kiválásnál szükségesnek, kivált a szabad természetben. Hogy a tenyésztők kezében az elkülönítés egyik hatalmas átalakító mód, az természetes, csak hogy ez átalakításoknál az embernek a tenyésztésnél tervbe vett célja is egyik irányadó mozzanat, s hogy ez a tenyésztésnél sikerüljön, szükséges az elkülönítés s ez által megakadályozása annak, hogy e folyamatnál ne csak az állat fõntartási érdeke fogantossittassék, de az ember haszonérdeke is.

*) Ma már vegyészeti okokból csaknem ugyanaz.

**) *Suppl. der Spongien d. Adr. Meeres*. 1864. 14. lap.

***)) Kölliker. *Icones histologicae*. Lipcse, 1864.

†) *Arch. f. Anat.* 1856, 59.

++) Lipcse, 1868.

Mihelyt megzavartatik a természet háztartásában az állatok és táplálékuk mennyisége közt a kellő arány, vagy a fajföntartó működések körül lépnek föl gátló akadályok, vagy más fontos természeti változások következtében nehezítettik meg a küzdelem a létért, az e harczt kiállók, a gyöngéket túlélők, eo ipso új átalakulási folyamatot kezdenek meg, ha ugyan a külső föltételek melyek e változást létre hozták, annak állandósítására, átöröklésére tartósságuk miatt befolyanak, s ez okból a kivándorlásra semmi szükség sincs.

Az újabb állattani mozgalmaknak e folyvást új elméleteket szülő törekvéseiben természetesen az angolok, francziák és amerikaiak is részt vettek, bár mindnyájan kitűntették ez irányban is saját jellemző módjukat. Az angolok közt, élükön az alapító Darvinnal a szorgos munkálkodás tovább folyt, s az egyes esetekben fölvetett tárgyakat, anyagterületeket gondosan átkutatva, az észleleteket, megfigyeléseket, tényeket, adatokat fölhalmazva, csak azután fogtak ez alapkövek értékesítéséhez s Darwintól, Huxleytől s más nagyhírű angol búvároktól időről-időre valóban lézagpótló munkák jelentek meg, mindenik fölemelkedve a természeti törvények méltatására s azok mennél jobban való megvilágosítására, kerülve a speculatio síkamlós terét, melyre a német iskola lépett.

A francziák közép állást foglaltak a németek és angolok között. Egyelőre, nemzeti hiuságuknak hizelegve, megmaradtak a francia Cuvier-féle elmélet híveinek, míg az újabb időben különösen a fiatalabb természetbúvárok a Darwin-elméletet elfogadták s a legtöbbször az alaposságot az előadás és illusztrálás izléses csínjával kötötték össze. Különösen a palæontologia terén jelent meg a francziáktól újabb időben néhány alapvető munka több állatkör ismertetésére s a Darwin-elméletnek újabb adatokkal való bizonyítására vonatkozólag.

Az amerikaiak mindjárt kezdetben élénk részt vettek az újabb Darwin-féle mozgalomban, míg köztük a Darwin-elméletnek hatalmas ellenzője is akadt Agassiz Lajosban, de az újabb időben Agassiz Sándor válik ki a gondos búvárokodások terén a Darwin-elmélet javára s különösen fejlődéstani értekezései nagy fontosságúak. Agassiz Lajosnak nagy érdemei vannak még a mexicói tenger-öböl szivacsainak összegyűjtésében is, melyeket Schmidt *) épen most dolgoz föl.

*) Schmidt. *Die Spongien des Meerbusen von Mexico*. Jena, 1879.

Ez újabb mozgalmakból azonban mind inkább tisztultabb alakban emelkedett ki a Darwin-elmélet s fogadtatott el a tudományos munkálkodások terén szélteben-hosszában, kiterjeszkedvén az emberre, az ember lelki és szellemi élete jelenségeinek magyarázására, s az embernek a természet háztartásában elfoglalt helyzetére. Az ez iránybeli törekvések, vezéreltetve folyvást az igazság szem előtt tartásától s mozogva csak a természettörvények minden ténylegest felölelő határain belül s kerülve a speculatiók vagy képzelődések sikamlós terét, ma már e kérdésekre többé-kevésbbé tájékoztató, a számba vehető tényezőknek megfelelő s igazsághoz legközelebb járó feleletet adják.

Magok az állattan többi terére vonatkozó bűvárlatok is mindinkább föltüntetik a megállapodás jellegeit annyiban, hogy csak a megvizsgált tényeket veszik föl adatoknak s csak a természeti törvények mennél pontosabb megállapítására törekednek, gyarapítván az ismereteket, szélesítvén az általános látkört s betöltvén azt a lehetőségig részletes ismertetésekkel, s párosítván a fölállított általános tételeket alapos okadatolással.

Természetesen, e mai alapon is nagy tere van a küzdelemnek, s az csak nincs annyira kitéve a csatangolásnak, mint az előbbi években. A természetet az ő nyilatkozataiban meg kell ismernünk — ez a mai jelszó, mely a bűvárokat folyvást sereggel tódítja a munkálkodás, a vizsgálat mezejére. És oly sok, oly végtelen tenni, megoldani való van, hogy a munkásnak bőven kijut a dologból, ha munkájában hasznavehető eredményeket akar fölmutatni. Bár nagyon sokat oldott meg a mai természettudomány, s a fölfedezéseivel úgy ismereteinket, mint jellemi és erkölcsi fölfogásunkat is lényegesen módosította, nemesítette, mind e mellett a természet alakulásainak átmeneti sorozatában még sok hézagot találunk.

E hézagok közül leglényegesebb, a bűvárlatoknak legmakacsabbul ellenáll, s az újabb, Darwin utáni mozgalmakban a legelőkelőbb helyet foglalja el azon kérdés, hogyan, mily körülmények közt jutnak a szervetlen összeköttetések azon állapotba, melyben az életjelenségeket fölveszik, szóval, hogy keletkezik az élő anyag, a protoplasma? E kérdés különböző alakban és módon már Aristotelestől kezdve foglalkoztatja a természetbűvárokat s bár kellene tudnunk, hogy a proto-

plasma hogyan alakul meg a szervezetlen vegyületekből, akkor megoldottnak tekintenők a kérdést; s a mennyiben föltétlenül el kell fogadnunk, hogy csak mi nem tudjuk e vegyi folyamatot keresztül vinni, de annak egykor a föld életében meg kellett történnie, esetleg talán napjainkban is előfordul a protoplasma keletkezése szervezetlen testekből, e tekintetbeli fölfogásunk lényegében megegyezik az Aristotelesével, ki maga is az állatokat a szervezetlen természetből, hitte, hogy előállanak természetes erők következtében — persze, nem tekintve a nem tekintendőket.

E kérdés közül az újabb időben, különösen a francia bűvárok körében erős küzdelmek folytak s míg egy részök határozottan kimondta, hogy legalább napjainkban szerves test csak szerves testekből származik, a bűvárok másik része a szerves testeknek szervezetlenekből való előállítását erősen állítja.

Fájdalom, e tekintetben nyílt kérdés előtt állunk s az utóbbi nézet, melyet föltétlenül el kell fogadnunk eddigi ismereteinkből kifolyólag, csak egészen megbízható hypothesis, mely még bebizonyítva nincs. Már pedig bármily nagy szükségünk van azon föltevésre, hogy a szervezetlenekből keletkeztek a szerves lények, talán még napjainkban is jönnek létre némelyek ez úton a legalsóbb lények közül, míg bebizonyítva nincs, addig még azon angol föltevésnek is joga van létezni, hogy az életcsírák a meteorokkal jöttek által földünkre — más égi testekről. Azonban az utóbbi föltevés semmit sem mond a dolog lényegére nézve; mert nem az a kérdés, hogy az élet a földünkön vagy más égi testen keletkezett-e, hanem az, hogy az életjelenségeket mutató élő anyag hogyan keletkezik a szervezetlen vegyületek összeköttetéséből. E folyamatnak lefolyását pedig más égi testre helyezni át, semmit sem használ, semmit sem világosít föl, semmit sem magyaráz meg. Nekünk e folyamatot kell megismernünk — és pedig helyzetünkhöz kötött voltunkból kifolyólag, itt e földön — s föltehetjük, hogy nemsokára az életjelenségeket hordozó protoplasma is kikerül valamelyik vegytani dolgozó teremből, hogy megszülessék — újabb és még inkább átalakító mozgalmaknak az oka, alapja.

És hogy ez mentől hamarabb bekövetkezzék, megkívánja az újabb mozgalmaknak az iránya, természete. Az újabb mozgalmaknak minden törekvése oda irányul, hogy az állat-

tan terén bebizonyítva kimutassuk az egységet, melyet föltételeznünk teljes jogunk van eddigi ismereteink után. Ez adja meg a bűvárlatokba a lelkesültséget, ezért hoz a világ akkora áldozatokat s «természetes ilyen körülmények közt, *) hogy ma többé nem a holt test, hanem az élő állat szolgál a vizsgálatok alapjául. A múzeumokból bűvárkodásunk színterét a szabad természetbe helyeztük át, hol mi mindenütt, erdőben, mezőben, vízben az állatok titkos működését vizsgáljuk. És a hol a megtekintés közönséges eszközei nem elégségesek, ott értünk hozzá a természetes viszonyokat mesterséges berendezésekkel kiegészíteni. Dolgozó helyeket rendezünk be, melyekben állatokat tenyésztünk, hogy életök nyilakozataival egyszerre működő képességeknek és létezésöknek föltételeit a vizsgálat tárgyává tehessük.» Természetes, hogy az ily módon folytatott bűvárlatok lépten-nyomon mind több-több szálat adnak kezünkbe, melyekkel az állattan egységre való törekvéseben czelunkhoz mindig közelebb jutunk.

Nagy megnyugtatósa az ma a természetbűvároknak, hogy köztudatban él, hogy a bűvárlatok helyes úton haladnak és igazi alapokra vannak fektetve, s a bár távol eső czélt már szóba lehet foglalni.

Nem kell az egyes szakokban működő bűvároknak egymással szembe szállaniok, s vitatkozniok a fölött, hogy melyiknek munkája elébb való, melyiké tudományos fogalkozás vagy csak csupán mellékes anyaggyűjtés vagy adathalmozás. Köztudat, hogy a munkabeosztásból folyólag, ki van mindenkinek munkatere és köre jelölve, s az egyes bűvároktól jól betöltött munkateren a lelkiismeretes munkálkodás adatai szolgálnak magának a tudománynak előhaladására, a közös czél mind inkább való megközelítésére. Ez által keletkezett a bűvárok közt az a tisztos collegialis viszony, az a közbecsülés és méltánylás, mely mindig bekövetkezik rendes körülmények közt a megállapodásra jutott s öntudatos czéllal s terv szerint munkálkodók közt. A kik ez ellen vétének, csak azt árulják el, hogy nem bírják magasztos föladatukat fölfogni s a társadalomban elfoglalt tisztos helyzetöket gyümölcsözően fölhasználni s elárulják, hogy csak helyzetök kölcsönöznekik tekintelyt és állást, de mint munkások nem jöhetnek

*) Leuckart. *Ueber die Einheitsbestrebungen* stb. 25. lap.

számításba, mert e téren csak a munka és pedig a jól végzett munka jogosít s ez által nemesít. Ha e téren a bűvárnak nem a munka a protectora, hanem csak külső társadalmi vagy állami átalakulásokkor jutott nem érdemelt, de külső tekintélyvel járó helyzetbe, míg él, ül helyzetében, de azt be nem tölti, s meghaltával csak ürességet hagy maga után, melyet tátongani még életében látott a világ, mert tudta, hogy az illető sem a hazai tudományosságnak, sem a tudománynak jó szolgálatokat nem tett.

Az újabb állattani mozgalmaknak a társadalomra kihatásából keletkeztek azon törekvések is, melyek a társadalom és állam mai szerkezetének megbontására, átalakítására czéloztak.

E mozgalmakra mondja Schmidt Oszkár*) a német természetvizsgálók és orvosok 51. gyűlésében tartott előadásában, hogy: «Ismét azon föladat áll előttünk, hogy az egy évre megszakadt eszmecserét folytassuk a természettudomány nagy birodalmából az általános és különös kérdések fölött, és magyarázatot és belátást keressünk és nyerjünk ott, hol félreértés vagy homályosság hátramaradt». És e bekezdéssel rá tér Schmidt azon összebonyolítások fejtegetésére, mely abból keletkezett, hogy némely socialdemokrata tanait azonosította a Darwin-elmélet tételeivel. «Minden esetre, mondja Schmidt, helyes, hogy a socialdemokratia néhány képviselője nézetét a Darwinismussal támogathatni vélte. Ők azonban olyan tanokat zavartak össze, melyek egymással kevésbé vagy éppen nem egyeznek vagy egymást köcsönösen kizárják. E körülmény a socialdemokratia egy része előtt világos is volt, mikor azt nyilvánították, hogy a Darwin-féle elv az emberi nemre való hatásában a socialistikus eszmétől túlszárnyaltatott, mihelyt az új társadalmi forma megvalósíthatatik és megállhat.»

«A socialpolitikuskok már több, mint egy század óta számítanak «a létért való küzdelemmel» hatásaikban az emberiség nyomorára és jóllétére. De csak Darwin föllépte óta jutott a nemzetgazdaságtan teljes értelemmel e magyarázatba. Egyének és társadalmi osztályok egymással mily alakokban küzdenek, mily módon lehetne e harczot az emberiség javára

*) Schmidt. *Darwinismus und Socialdemokratie*. Bonn. 1878. 3. 5.

megnemesíteni — ezeket és hasonló kérdéseket minden oldalról megvitattak, melyekről kivált Lange A. *Die Arbeiterfrage* magasztos szellemű munkája tanúskodik. Tehát reánk nézve nem az a fődolog, hogy e törekvéseknek a Darwinismussal e jólismert érintkezése van, hanem hogy állítólag Darwin-féle vagy fejlődéstani eredmények különös fölhasználásával alapították meg és igazolták a socialdemokratikus programmot.»

Schmidt ezután részletesen rátér e kérdések megvitatására, s míg élesen visszautasítja a socialdemokraták kimutatott tévedéseit, e szakaszát igen érdekesen következőleg rekeszti be: «Elég az hozzá, a Darwinismus azt mutatja, hogy a szerves élet fejlődését nem lehet egyes elvont formákba szorítani; azt aényt tanítja, hogy a fajok lassú egymásra következésével egyebek közt különböző irányban lassú tökéletesülés is össze van kötve és ezen bár szükséges, de mégis csak részleges előhaladást «a derekabbak kiválása» által a kevésbbé kegyelt egyének és fajok hátramaradása vagy kipusztulása mellett igyekszik megmagyarázni».

Szóval e nagy küzdelem tételeit Schmidt úgy tárgyalja, hogy a fejlődésre nézve kimutatja, hogy az a természetben csak az erők, törvények, okok és hatások szerint, nem pedig eszmék szerint foly le, s így az emberiség fejlődésében is csak ez erőkkel, törvényekkel, okokkal és hatásokkal kell számot vetni, nem pedig az olyan eszmékkal, melyek nem erőket vagy törvényeket fejeznek ki.

Aztán kimutatja Schmidt, a mit már maga Darwin is czélszerűnek látott kiemelni, hogy a létért való küzdelem az emberre nézve is érvényes levén, a fejlődésbeli kiválás által létre jött derekabbak, inkább életre való által a gyöngébbek elnyomatnak s e tekintetben a természet eljárása inkább aristokratikus, mint demokratikus irányúnak tekintendő, s ha a socialdemokraták elméletök bizonyítására a Darwinismusra hivatkoznak, épen saját elméletük rovására idéznek. Azonban e társadalmi mozgalomban, melyben az állattani bűvárlatok eredményeinek oly nagy jelentőség jutott, nézetem szerint nincs eléggé kiemelve és fölhasználva egy fejlődéstani eredmény, mely ma már az emberiségre törvényszerű erővel bír s ez erővel századunknak okvetetlen számolnia kell.

*) Schmidt i. m. 25. lap.

Az állatorszámban az ember jutott az állati alakok fejlődésében azon magas színvonalra, hogy leghatalmasabb fegyvere, az esze által, a maga hasznára, szembe szállhatott az összes szerves világgal, s bár hol ütközzék össze az ember érdeke a többi szerves világ érdekével, ott hosszabb-rövidebb küzdelem után az ember győzni fog, ha mindjárt száz milliókra menő lényeket is kell megsemmisítenie. Másfelől, hogy az ember a természetben megélhessen, magával a szervetlen természettel is örökös harczban, küzdelemben kell állania. Természetesen, ezen, a szerves és szervetlen világgal folytatott küzdelemben minél számosabban vannak az emberek, annál nagyobb eredménynyel folytathatják e harczot, illetőleg az emberre nézve, e munkát, mely az embereknek biztosítja a megélhetést és uralkodást a szerves és szervetlen világ közepe. Épen az, hogy e közös munkára minden emberi erőre szükség van, ez a természeti körülmény érezteti velünk, hogy minden ember erejének hasznavevására az emberiségnek magának van szüksége. E körülmény ma már törvénynek tekintendő, s azon mértékben, a mint a küzdelem a természetben nehezebbé válik, annál inkább emelkedik értéke. Ebből folyólag, míg a társadalomnak és államnak saját érdekében álló kötelessége polgárait munkás tagokká nevelni, minden egyes munkás méltó joga és maga iránti kötelessége, hogy munkája számára tért követeljen, s a társadalom- és állambeli munkaterek ne legyenek igazságtalanul kiosztva vagy egyesekre fölhalmozva, mert az mindig zavart, károkat s meg azt okozza, hogy az emberek, kiknek a társadalom és állam javára vállvetve kellene dolgozniok, egymás ellen fordulnak s ez által megszületnek a társadalmi szerencsétlenségek.

Ez említett társadalmi szerencsétlenségek azon mértékben szaporodnak vagy kevesbednek, a mint az embereknek egymás ellen folytatott harczaik a megélhetés küzdelmében hevesebbekké vagy lanyhábbakká válnak, szóval a mily arányosan van betöltve a társadalmi és állami munkatér. Sok küzdelemre adott okot az újabb állattani mozgalmakban az igaznak, igazságnak, jónak, szépnek jelentősége, befolyása és jogosultsága a társadalomban már conventio által megállapított fölfogásokkal szemben. Nézetem szerint e fogalmak meghatározását s jelentőségek mérvét a természettudományok elvei szerint kell meghatározni, mert ha kilépünk e korlátok

közül, az egyéni nézetek korlátlan halmazában ki nem ismerjük magunkat.

Az igaz, mely a dolgok szerkezetében, összeköttetésében, jelenségeiben, természetében jelentkezik, s mely mindig csak a természeti törvények föltételei közt nyilatkozik, abszolút értékű és semmi vonatkozással sem lehet a lények vagy emberek fölfogásának mivoltára. S így az újonnan fölfedezett igazságok kimondásánál az illető bűvárok a conventionált vagy talán félreismerésen alapuló addigi ellenkező nézeteket és fölfogásokat, meggyőződéseket és hitágazatokat tekintetbe nem vehetik. Míg ily abszolút értékű a természetben az igaz, addig a jó az állatországhban csak relativ értékű. Azon törvény, hogy az erősebb, a kiválóbb a természetben inkább biztosíthatja maga és faja föntartását, az illető állatra jó, s a természetbeli igazsággal nem ellenkezik. Ezért vannak a természetben az ismertetett könyörtelen harczok, melyekből a győzelmesen kiemelkedőké az élet a kivívott harcz jutalmául a megnyert életföltételek közt. Mind azon állattársulásoknál, s így az emberek közt is, csak ott találkozunk a szép, az erkölcsi szép jelentkezésével, hol az állatok a társulás által együttesen akarják magoknak a létet biztosítani, s így e küzdelemben az igaz szerint járnak el, de a gyöngébbeket is részesítik a közösen kivívott eredményekben s ez által oda jutottunk, hogy kimondhatjuk, hogy a természetben az igaznak a jóval való egyesülése hozza létre az erkölcsi, a társadalmi szépet, mely az állatok közt a társas életet föntartja s ez által mérsékli az egyének által vívott kegyetlen harczokat, és értékesíti a gyöngébbek munkáját is a közjóra s ez által nyernek a társaságban élő állatok (és emberek) közt a gyöngébbek is az életre jogot a nyert és végzendő köteleességekért.

Mind e mozgalmaknak Magyarországra is megvoltak a hatásai. E mozgalmak következtében Magyarországon is új élet, új küzdelem, új pezsdülés keletkezett.

Magyarországon is kifejlődött e mozgalmak létezhetése, tudniillik az ez irányban dolgozó munkások és az ezeket figyelemmel kísérő társadalmi közeg. Helyzetünkől következő természetes állapot az, hogy Magyarország még e mozgalmakban tényleges részt nem vehetett, csak figyelemmel kísérhette azokat s itthon, szűk köréhez képest dolgozhatott.

Ilyen csöndes munkahelyek Magyarországon a tudo-

mány- és műegyetem állattani intézetei, melyek a külföldön lefolyt mozgalmakat figyelemmel kísérve, azokban annyiban részt vettek, hogy a Darwin-elmélet elfogadása által az újabb bűvárlatok alapjára emelkedtek, s módszerét követve, hallgatóikat az újabb vívmányok alapján nevelték és nevelik, s ennek lehet köszönni, hogy a Darwin-elmélet hazánkban tudományos ismertetések alapján terjedett el s hódította meg a közfelfogást.

A Magyar Tudományos Akadémia illető osztályából a zoológok tudom szerint mind a Darwin-elméleten állanak, úgy a növénybűvárok is, s az Akademiában megjelent tudományos értekezések is a Darwin-elmélet mellett s annak érdekében tett ismertetéseket közöltek. De nemcsak e tisztán tudományos testületek vettek részt ez újabb állattani mozgalmokban Magyarországon, hanem a mint a Darwin-elmélet elveit és módszerét a többi tudományok külföldön alkalmazni kezdték, úgy nálunk is a nyelvészet, történelem s más ily-szerű szakok is e szempontból kezdték magokat művelni.

Ugyancsak a Darwin-elmélet útján és módszerével indúlt meg a kolozsvári tudomány-egyetem is, s e munkálkodásával az erdélyi részekben is kifogástalan ismertetésekből jutott a Darwinismus a hallgatók és társadalom körébe s a bűvárlatok is e szellemben folynak. Múzeumaink sem zárkózhattak el az újabb mozgalmakban helyesnek elismert követelmények elől, s gyűjteményeikbe a lehetőségig megszerezni igyekeztek mind azon alakokat, melyek az egységes állatvilág föltüntetésére okvetetlen szükségesek. Állattani gyűjteményeink közül különben legértékesebb, a mai várakozások szempontjából ítelve meg őket, a budapesti egyetemi állattani intézetbeli gyűjtemény, mely meglehetősen gazdagságában föltünteti úgy a tudományos értékben fontosabb alakokat, mint készítményeiben a fölvilágosításra szolgáló boncz- és fejlődéstani kapcsolatokat. Nagy elismeréssel kell fölemlíteni a kolozsvári egyetemi állattani intézetnek is új berendezésű gyűjteményét, mely a rendelkezésére álló eszközökhöz képest valóban tananyagúl is szolgáló mintamúzeumot alkot.

Az egyetemmel összeköttetésben nem álló múzeumok közt még napjainkban is tartó küzdelmek folynak s néhol, mint Gráczban is, a mi szempontunkból ítelve, szomorú véget ért e küzdelem.

A küzdelem azon elv körül foly, melynek szempontúl kell szolgálnia a múzeumok berendezésénél.

A régi, mondjuk szokásos fölfogás szerint a begyűjtött állatokat a szokásos módon conserválják, valamelyik rendszer szerint fölállítják s a főtörekvés az, hogy mennél több állat legyen összehalmozva. Másfelől rendesen begyűjtenek néhány csontvázat is, s a berendezésnél arra ügyvelnek, hogy a kiállított állatok főképen a nézők tetszését nyerjek meg, hogy a közönség gyönyörködjék bennök. E fölfogással szemben többen, s ezek közé tartozom én is, azt mondják, hogy igaz ugyan, hogy a múzeumban a lehetőleg legtöbb állatalakot kell begyűjteni, mert minél több állat van valamely múzeumban, annál értékesebb promorphologiai tanulmányokat lehet végezni benne, de másfelől az állatokat értékesíteni kell a múzeumban az által, hogy a lehetőségig az az állat, ha mindjárt rendenkint egy képviselőben is, úgy legyen kiállítva, hogy úgy a laikus, mint a szakember azon állat háztartásával is megismerkedjek. Továbbá az állatok értékét nem azoknak nagysága vagy szépsége határozza el, hanem azon jelentőségek, melyet szerkezetekben fölismert fontosságuknál fogva elfoglalnak. S minthogy az ilyen állatok drágábbak szoktak lenni, mint a mennyire például valamely állattani intézet pénzereje képes, illő dolog, hogy azokat a gazdagabb múzeumok szerezzék meg. Ezeken kívül, a múzeumokban ne csak állati hullahalmazt találjunk, hanem az állatok összehasonlító boncztanát is föltűntető gyűjteményt. Szóval, úgy kell berendezni az állattani múzeumot, hogy ha bűvár vagy művelt laikus belemegy tanulni, ott az állatokat tananyagnak is fölhasználható állapotban találja.

Azonban e kívánalmaknak kivitelére még — mostanság alig lehet gondolni. A gráci Joanneum múzeum igazgatóságát átvette volt korunk egyik első zoologia, Schulze F. E., hogy berendezze, de bár ő e múzeumot valóban értékessé tette, ez értékeket rejtegető, külsőjökben sokszor jelentéktelennek látszó állatok és készítmények nem nyerték meg a bámúlni járó közönség s az ettől keveset különböző választmány magas tetszését — és Schulzet szépen kitették. Új igazgatót választottak. Ez aztán értett a dologhoz. Hozatott csörgő kígyókat, elefánt-csontvázat, strucztojásokat, papagájokat, Hercules-bogarakat, meg több ilyen szép dolgokat s most dícséri őt a közönség s nagyra tartja a választmány.

De mind ezeken a küzdelmeken csodálkozni nem lehet. Sok tisztes munkását a zoológiának jóformán meglepte a Darwin-elmélet. Nagy föladat az, egy életöltőben folytatott tanulmányok következtében igaznak, helyesnek ismert munkálkodást s annak jelentőségét az első helyről csak mellékes jelentőségre jutva látni, s érezni, hogy az új áramlatok könyörtelen sietességgel futnak át évtizedek munkáján s csak imitt-amott vesznek föl egyet-mást választékos keretökbe.

De hát — a Darwin-elmélet elvei magának a zoológiának is kifejlődésében érvényesek s a zoologiai téren a múzeumoknál is említett küzdelemben szemben áll egymással az öröklékenység és alkalmazkodás tusája, míg oda jut a dolog, hogy mindkét tényező megnyervén az őt megillető jelentőséget, a biztos eredmény be fog következni.

Az újabb állattani mozgalmakban azonban Magyarország még úgy is részt vett, hogy úgy tudományos, mint más folyóirataiban, s a napi lapokban is, időről-időre cikkek, ismertetések jelentek meg a Darwin-elmélet mivoltáról, küzdelméről, s az újabb mozgalmakról. E tekintetben sokat tett a Természettudományi Társulat állattani bizottsága az állattani rovat ollyszerű vezetésében, hogy abban folyton-folyvást közreadattak kisebb tudósítások, melyek vagy a Darwin-elméletre, vagy annak fejlődésére, vagy az újabb állattani mozgalmakra vonatkoztak.

A *Természettudományi Közlöny* most is időről-időre kellő méltatásban részesíti az újabb állattani mozgalmakat.

Ezek következtében Magyarországon mindent megtettek arra nézve, hogy az újabb időkben keletkezett mozgalmak figyelemmel kísérve s alaposan ismertetve legyenek s remélhetjük, hogy e tekintetben három egyetemünken növekedő ifjuságunkból, nem tekintve a számtalan külföldi egyetemen tanuló magyar ifjat, nem sokára megállapodik azon társadalmi közeg, mely nem csak figyelemmel, érdeklődéssel, de a nélkülözhetetlen társadalmi ellenőrzéssel is fogja kísérni a zoologia újabb mozgalmaiban részt vevő magyar munkásokat.

Nem csodálkozhatunk ezek után, ha azt látjuk, hogy e nagy hatású újabb mozgalmakat megindító Darwin-elméletnek is meg volt a maga fejlődésmenete, s első ragyogó föllép-

tekor csak ragyogása okozta volt azt a csalfa látszatot, hogy Minervaként lépett föl. A vajadások ezer állapotán, a küzdelmek és mozgalmak egész sorozatán, a csaták és pedig vesztett csaták szenvedéseim át jutott oda, míg Darwint megteremtették az előbbi bűvárlatok eredményei az ez eredményeknek már megértésére jutott művelt világnak.

Láttuk, hogyan kellett várni ez elméletnek arra, hogy föltételei megalkottassanak a megjelenésre, láttuk, hogyan bukott el mindig, valahányszor idő előtt lépett a küzdőterre. A Darwin-elméletnek le kellett számolnia a létezés legnagyobb tényezőjével, az idővel; épen az Darwinnak a legnagyobb szerencséje, hogy a maga idejében lépett föl, mikor elméletének megjelenése már csak idő kérdése volt. Mert az időnek is megvan a maga szerepe a dolgok kifejlődésében; ezért egyik legjobb kifejezése a magyarnak, mikor éretlen dolgokra, cselekedetekre azt mondja, hogy időtlen.

Láttuk, hogy már a múlt században s e századnak elején a Darwin-elmélet, mint hypothesis már megszületett, de várnia kellett míg elméletté fejlődhetik. E fejlődésében át kellett mennie azon változásokon, melyeket megfutottak azon egyes tudományágok, melyek eredményei a Darwin-elmélet alapjaiúl szolgálnak.

Láttuk, mikép vált Linné kezei közt az állattani anyag földolgozhatóvá, s hogyan alakítják át Linné követői az állattant a gyűjtő és külső jellegek szerint osztályozó iskolává, mely által teltek a múzeumok, a nélkül, hogy gyarapodott volna elvekkkel, törvényekkel maga a zoologia.

Majd föltűnt az első tudományosan kezett zoolog, hogy megalkossa katasztrófa-elméletét, de egyszersmind megvesse alapjait az összehasonlító boncztatnak s fölállítsa a typus-elméletet. Már törvényeket iktat a zoologiába, melyeket még megerősít Bær fejlődéstani tanulmányaival s láttuk, mint kerül Cuvier- és a Diderot-Lamarek-Hilaire-fele nézetek közt harcra a dolog, s kél ki abból győzedelmesen Cuvier katasztrófa-elmélete, hogy aztán később Darwin segítse győzedelemre az állatok egységét, vérrokonságát hirdető, az öröklésen és változáson alapuló elméletét, melyet megértet velünk a létért folytatott nagy harc, melyben mi is, naponként részt veszünk.

Áttekintettük aztán a Darwin után föllépett újabb moz-

galmakat s láttuk, hogy alakították azok át a zoologia számára az egész világot, s magát a zoológiát is. Majd szemlét tartottunk azon szellemi küzdelmek fölött, melyek a zoologiában s a zoologián kívül az egész társadalomban és államban kitörtek, s melyek a többi tudományágakat is belevonva a küzdelembe, megteremtették azt az általános forrongást, mely még egészen maig sem forrta ki magát s érintettük azon bűvárlati nyílt kérdések körüli újabb mozgalmakat is, melyeket ha sikerül megoldani, az élet jelenségeit föltüntető protoplasmát dolgozó termeinkben előállítani, a tudományos küzdelmek méltó eredménynyel lesznek megjutalmazva, mely az ember törekvő szellemének csak újabb alapúl fog szolgálni újabb kutatások, újabb szellemi mozgalmak megindítására.

Láttuk azt is, hogy a zoologiai újabb mozgalmak oda juttatták a mai zoologiai munkálkodást, hogy lezorítva a néhány év előtt még szokásos elméletfaragás mániáját, megmentve a zoológiát a bölcséleti speculatiók második korának bekövetkezésétől, a zoologia terén most a munkálkodás a józan megállapodás szerint, a kutató bűvárlatokban áll, melyeknek eredményeit össze kell illeszteni már ismert tények jelentőségével, törekedve a fölismert állattani egységnek mennél több tudományos bizonyítékkal való bebizonyítására, teljes kimutatására.

Ismertettük azon küzdelmeket, leírtuk azon újabb mozgalmakat is, melyek a zoologiai terén az ember természetbeli helyzetének fölismerésére vezettek s az ember állami és társadalmi állapotára vonatkozó kérdéseinek megoldására törekednek. Láttuk, hogy a munkálkodás alapján szervezkedett társulatok biztosítják a gyöngébbek életét s hogy e munkártársulás által, a munka szerezte meg az emberek mai műveltségét s folyvást nemesülő társas természetét.

Megemlekeztünk Magyarországnak e küzdelmekben folytatott szerepéről is, és láttuk, hogy Magyarország is figyelemmel kísérte az újabb állattani mozgalmakat, melyek oda jutottak már, hogy a bűvárok a Darwin-elmélet fölfogásához mérve, dolgozzák föl az állatországot, de egyszersmind lesik az újabb mozgalmak kitűzésére alapúl szolgálандó azon fölfedezést, hogyan kell az életjelenségeket föltüntető vegyületet szervetlen elemekből előállítani? E kérdés megoldása a zoológiára égető szükség, s meggyőződésünk szerint csak idő

kérdése is azon zoológiára, mely ma már csak a physikai és chemiai törvények alapján magyaráz az állatok testében, minden életjelenséget, minden összeköttetést azon zoológiára, mely az alapos bűvarkodás s józan gondolkodás szerint vet számot elért eredményeivel, melyek magoknak szerencsésen kivívták a közelismerést és a közbecsülést.

DEZSŐ BÉLA.

JÓZSEF NÁDOR ESZMÉI MAGYARORSZÁG ES AUSZTRIA REGENERÁLÁSÁRÓL 1810-BEN.

(A főherczeg kiadatlan íratái nyomán.) *)

József főherczeg nádorkodásának alaposabb tanulmányozása kétségen kívül fogja helyezni, hogy ő igazán szerette Magyarországot, hogy lelkén hordozta javát, boldogabb jövője lelkét és szívét egyaránt foglalkoztatá. Az alaposabb tanulmányozás kétségtelenné teszi majd azt is, hogy a főherczeg — noha ez olykor kényes is vala — fáradott úntalan az osztrák ház érdekeinek Magyarország érdekeivel való összeforrasztásában, szüntelenül a két fél egymással homlokegyenest szembe menő érdekeinek kiegyenlítésén munkálkodott. A két ország benső egyesülésének eszméje lelkében élő alakot öltött. Magyarország nem csatolható Ausztriához meghódolt tartomány módjára; a magyar szent korona öröksége az osztrák államtest tagjai mellé csak alkotmányos alapon sorakozhatik. Nádorkodása alatt valahányszor a magyar rendek a császári rendeletek foganatosítása elé akadályokat gördítének, fölhasználta mindig egész befolyását, hogy engedékenységre hangoltassanak, mi jobbra sikerült is, ha csak az absolutistikus kormány szerfölött ridegen nem lépett föl. De nemcsak a magyar rendek körében, egyoldalúan szerzett érvényt befolyásának, hanem föltárta a császár előtt a meztelen igazságot mindig, valahányszor látta, hogy a követelésekben nem tartanak mértéket, az eszközök alkalmazásában nem válogatósak. Meglepő az az őszinteség, melylyel elmondja császári bátyjának, hogy

*) Országos levéltár.

hallgatván a titkos följelentésekre, ezzel ártott ügyének, elidegeníté magától a magyar nemzetet. *) Bátran igaztalanságnak nevezi amaz eljárást, hogy elnézik Bécsben magyarelleness könyvek és röpiratok megjelenését akkor, midőn a magyar országgyűléstől óriási pénzáldozatot követelnek. **)

Elképzelhető, hogy oly súlyos körülmények közt, melyekkel a Napoleonnal viselt háborúk jártak, midőn az udvar végtelen követelésekkel állott elő, megszilárdulván az ellenzék, a főherczeg állása igen meg lön nehezítve. Ő azonban érezvén magasztos hivatását, békén hordta állása terheit.

E férfiú tehát, ki azt mondja maga felől, hogy őt a kötelesség érzete, a császár kegye, s a nemzet bizalma mindenkor arra indították, hogy saját nézetének nyíltan adjon kifejezést, ***) — e férfiú így annál is inkább láthatta magát hivatottnak, e véleményét nyíltan kimondani akkor, a midőn az 1809-iki vereség az egész birodalmat a végbomlásig vivé, és a midőn csak is rendkívüli eszközök által lehetett reményt táplálni a megmentésre.

«Nem éreztem soha — mondja a főherczeg a veszély pillanatában — erősebb vágyat hatni a közjó emelésére, mint most. Az állam-újjaalkotás elodázhatatlan voltáról meg vagyok győződve, s e munkában Magyarországnak kell elvállalni a vezérszerepet.» †)

Az állam újja alkotása, ez volt József nádor jelszava, s a mint ez kiválóan cselekvő jellemeknél természetes is, a balsiker nem csüggeszti el, hanem ingert ad új, eredeti eszmék ápolására, melyek az állam megújódását elvégre is létesíték. Új eszmékkel lépett a császár elébe, oly eszmékkel, melyek minden fönnálló viszonyok átalakítását czélzák, oly eszmékkel, melyek csakis nagy földulások idejekor és az eszmék ropant ingerültével merülnek föl. Az ember reformtörekvésekkel nem zavartalan órákban foglalkozik — és bezzeg ama napok-

*) József nádor jegyzéke a császárhoz Bécs 1807. augusztus 12. Orsz. levéltár.

**) József nádor előterjesztése Ferencz császárhoz. Bécs 1811. augusztus 10. Orsz. levéltár.

***) József nádor jegyzéke Ferencz császárhoz. 1810. július 21. Orsz. levéltár.

†) József nádor Ferencz császárhoz. Baden 1810. július 21. Orsz. levéltár.

nál súlyosabbakat és válságosabbakat alig látott valaha a monarchia, mint a melyekben József nádor tervei megalkultak és a nyilvánosság elé léptek. Ausztria még sínylette ama csapásokat, melyekkel Napoleon a francia járom lerázására tett kísérletét megtorolta. Az állam helyzete kétségbeejtő, pénzügyei a lehető leggyarlóbbak. Ferencz a magyaroktól sürget pénzt; «meg vagyok róla győződve — írja a nádornak — hogy minden igaz magyar kész a segélyre». *) Azonban József figyelmét ki nem kerülé, hogy az állam helyzetén csak gyökeres reformok által javíthatni. Minél fogva regenerális eszméit egy önmaga által szerkesztett emlékiratban terjeszti föl a császárhoz. Az emlékiratot lehetetlen meglepetés nélkül olvasni. Oly terveket fejteget, melyek a létező állapotok gyökeres átalakulását idéznék elő. Nem meglepő-e, hogy a főherczeg az osztrák örökös tartományokat a magyar alkotmány alapján akarja újjá alkotni, vagy pedig Magyarország részére teljes állami önállóságot, saját ministeriummal stb. sürget?

Mind a mellett, hogy célja a teljes átalakítás, államsínyre a világért sem gondol. Minden újítás csak is alkotmányos úton és a nemzet teljes hozzájárulásával viendő keresztül. József nádor emlékirata, melyben az átalakítás terveit kifejti, s melyet 1810 július 10-én terjesztett a császár elébe: «Szabadelvű eszmék az osztrák állam újjá alkotásáról, vonatkozással a magyar királyságra» címet visel. **) A magyarokra nézve kiváló érdekű már csak azért is, mert a nádor Magyarországot szánta a regeneráció központjává, honnan az állam megújodása kiinduljon. Talleyrand az 1805. évi katasztrófa alkalmával célzott Napoleon előtt arra a lehetőségre, hogy az osztrák uralomvágy majd az aldunai tartományok felé fordul ***) s Gentz is világosan vélte látni a fölbuzdulás némely pillanatában, hogy Bécs előbb-utóbb kényszerül lemondani a főváros szerepéről, s jövőben a birodalom központja csak Magyarország lehet. †) Tudtunkkal azonban az az

*) Ferencz császár kézírata József nádorhoz. Pozsony 1810. szeptember 14. Orsz. levéltár.

**) Országos levéltár. Freimüthige Gedanken über die Regenerirung des österreichischen Kaiserstaates, mit Beziehung auf das Königreich Ungarn.

***.) Mignet: *Etudes et portraits*. 1841. 158—160. lap.

†) Gentz Müllerhez. IV. 244.

eset, hogy egy főherczeg Magyarországot az összes osztrák-magyar birodalom jövőjére nézve oly fontosnak tekinti, először József nádor érintett emlékiratában fordul elő. «A magyar királyság a legutóbbi béke óta — mondja egy helyen — nemcsak területénél, népességénél és termékenységénél fogva az osztrák birodalom legjelentékenyebb része, hanem kiváltképen azért is, mert a benső segély-eszközök minden nemében dúsabb, mint a többi tartományok együtt véve; továbbá népe nemes, lelkesülni tudó, haladást szerető, a tiszta hazaszeretet s a nemzeti szellem ápolására, és így nagy tervek s jelentékeny javítások keresztülvitelére alkalmas». *)

Miután József e királyság alkotmányát kifejti, s annak alapelveit oly helyeseknek találja, hogy azoknál jobbak ma sem alkothatók, mégis arra a következtetésre jut, miszerint minden józan magyarnak be kell látnia, mennyi visszaelés csúszott be az idők folyamán, melyek kiküszöbölendők, ha nem akarjuk, hogy minden egészséges tevékenység úgy a közigazgatás mint az igazságügy terén megbéníttassék. A nemzet fölvilágosúlt része czélszerű javításokra hajlandó már is, a keresztülvitel módjában is egyetért; a tudatlan, minden újítástól irtozó tömeg bizonyára akadályokat gördít a reformok elébe. Ő a föl nem világosítottakat észre akarja téríteni, a fölvilágosítottakat, de egymás között vitatkozókat, ellenben egyesíteni törekszik. Természetesen, hogy e vállalatánál egy erélyes, bölcs kormány támogatására számít, mely a nemzet szellemének s az ország viszonyainak megfelelő rendszer szerint uralkodva, könnyen a maga részére vonhatja a képzett elemeket, s ezekre támaszkodva, sikerrel merközhetik meg a tömeggel.

József főherczeg egész gondolkodás módjának nagy látkörére mutat, hogy oly reformot követel, mely ne egyoldalulag csupán a magyarokat elégítse ki, hanem a mely, ha czélszerűnek mutatkoznék, ama rendszerrel együtt, mely a császári birodalom átalakításában követendő, az egész államnak megfelelő és általa elfogadható legyen. «Magyarország — így fejezi ki magát — az államot alkotó országok láncolatában csak egy szem, ha a reorganizálás művében oly elvhez ragaszkodunk, mely az államtest egyes tagjainak jól fölfogott érde-

*) Szabadelvű eszmék stb. Orsz. levéltár.

keit akár egyenként, akár összesen véve sérti, útját vágtuk ama boldogúlhatásának és eltiltottuk emezeket a munkában való részvételtől. Magyarország regenerálásában tehát oly rendszer követendő, mely emezt az állam tagjaihoz közelebb hozza, vagy legalább is nem teszi azokat elleneivé.»

Milyen tehát az a rendszer, az az alapelv, mely az újjá alkotás művében az egész monarchiára nézve alapul szolgálhat? A főherczeg a kérdés megoldására három módot javasol, ezekből kettő bírja rokonszenvét, ellenben a harmadikhoz csak is a legvégső szükségben kész hozzájárulni.

Az első esetben a főherczeg mint valóságos centralista járna el. Ékesszólóan beszéli el, hogy miként lehetne a magyar alkotmányt az osztrák örökös tartományokra alkalmazni. «Az osztrák állam egyes tagjainak fölszámíthatatlan előnyére válnék — úgy mond a nádor — ugyanaz az alkotmány, közigazgatási és adórendszer, egyenlő kiváltságok, mi csak úgy képzelhető, ha a magyar alkotmány constitutionális vívmányait kiterjesztjük az örökös tartományokra, ide értve Magyarország alaptörvényét is.» A magyar alkotmány alapján Magyarország és az örökös tartományok nagy, hatalmas és egyöntetű állammá tömörülhetnek, a mint a főherczeg mondja «egyetlen országgyűléssel», mindenben egyező közigazgatási és adórendszerrel, egyenlő közteher-viseléssel, mindezekben lehetne mégis némi tekintet a különböző erkölcsökre, szokásokra, nemzeti szellemre és a többi. Érdekes az is, mint magyarázza a főherczeg ez új alkotmány előnyeit. Míg kedvezőbb helyzetű országok, mint Magyarország, az alkotmány s a *pragmatica santio* teljes épségben való föntartásával mit sem veszítenek, addig az örökös tartományok az által, hogy új jogokban részesülnek, hűségökért, odaadásukért s már meghozott áldozataikért illő módon jutalmaztatnának. Minthogy azonban ily módon az örökös tartományok Magyarországgal benső közösségbe lépnek, le kell mondaniok ama szemrehányásokról és gyűlölségről, melyek eddigelé is kiváltképen a kiváltságok különbözőségéből, s a közkormányzásba való befolyás egyoldalúságából keletkeztek. «E rendszer életbeléptetése által — folytatja a nádor — el lévén enyésztetve minden egyéni, a közjót nyügöző mellékgondolat, minden nemzetiségi és fajgyűlölet, minden magánérdek; az államot alkotmányos kormányának egyöntetűsége, benső ereinek összpontosítása fölvirágoztatja ismét, és

mihamar visszaszerzi előbbi tekintélyét. Sőt az állam, a korszellemnek megfelelőbb újjá alakulás által az európai közvélemény előtt is nyerni fog.»

A főherczeg azonban eléggé államférfi arra, hogy rögtön szem előtt tartsa azon ellenvetéseket, melyek terveinek kivittele alkalmával fölmerülhetnek. Ez ellenvetéseket egy igen érdekes bírálatban, mely valóban olvasásra méltó, bonczkés alá veszi. Megengedi, hogy egy állam egysége csak meghódított tartományokban, vagy oly birodalmakban érhető el, melyek az államátalakulás stadiumán túl vannak. Azoktól, kik Ausztriára nézve e lehetőséget tagadják, kérdhető: vajon az osztrák állam jelen helyzete tűrhető-e, nem fenyegeti-e ez szétmállással, végromlással, s nem fog-e fölforgatásra, az egyes részek különválására vezetni? A hitel csökkenése, a jövedelem apadása elég okot szolgáltat a félelemre és aggályra, s ez által oly szokatlan és rendkívüli állapotok idéztetnek elé, melyek ismét rendkívüli segédeszközökhöz folyamodásra jogosítanak és hatalmaznak föl. «E helyzet s a belőle folyó kár tudata — mondja továbbá — arra készitik az állampolgárokat, hogy támogassák a kormányzó hatalom minden rendeletét, mozdítsák elő a rájuk tekintettel levő változtatásokat, ne riadjanak vissza a nélkülözéstől és semmi áldozattúl, ha lehet alapos remény, hogy az állam békéjével és jólétével saját jólétök is ismét visszatér.»

Arra, hogy a regenerálás munkájában, az államnégység megteremtésében, a közvélemény mellette foglaljon állást, a siker biztosítása szempontjából a főherczeg nagy súlyt helyez. Az alkotmányos érzék — úgy mond — tiltakozik az ellen, hogy Magyarország és Erdély alkotmányának teljes mellözésével hozassék egyöntetűség az osztrák birodalomba, s hogy a kormányzatba azok az örökös tartományok módjára foglaltassanak be. Említi, hogy a korszellem képviseleti kormányt s nem önkényuralmat követel, az államcsíny pedig most sokkal általánosabb visszatetszést szülne, mint II. József korában. Czéltalan kísérletekbe nincs kedve bocsátkozni, melyek csak az elmék fölháborodását, a kedélyek elkeseredését vonnák magok után. «Erőszak és katonai tekintély — hangoztatja nagy nyomatékkal — ha minden külbefolyás elzárható volna, megszüntetné a visszahatást, de nem véráldozat nélkül, s az elhallgattattot, legyőzött magyar ép úgy vagy még heve-

sebben gyűlölné kormányát, mint a lengyel, s ép úgy megragadna minden alkalmat, hogy lerázza a jármot nyakáról.»

Se az eddig elszámolt nehézségek, se II-dik József balsikerű kísérlete nem riasztja vissza a főherceget reformterveitől. E példa szerinte könnyen megczáfолható. II. József reformjait kivált az buktatta meg, hogy az ő izgékony lelke kevesebb időt szabott a reformok életbeléptetésére, semhogy azoknak eszméjével a kedélyek megbarátkozhattak volna. Abban tévedett, hogy az emberekről magából ítelt, hitte, hogy szabályelveinek czélszerűségét ép oly gyorsan fölfogják, mint ő. Türelmetlenül várta a változások gyümölcsét, meg akarta érní alattvalói háláját s végre épen nem számolt a móddal, melynek eltalálásától a legjobb intézkedések sikere is nagy mértékben függ. József az által, hogy a nemzet szellemét, sőt néha előítéleteit bántalmazta és sértette meg, idézte elő javításainak bukását. «Mind ennek daczára — így hangzik egy, főherceg szájából minden esetre igen érdekes megjegyzés II. József reformjaira vonatkozólag — mind ennek daczára javításai közül még mai napig is fönmaradtak volna az összeség javára néhányan, ha őt félénk tanácsadók és egy pillanatnyi kedvetlenség nem indította volna arra, hogy egy tollhúzással ismét mindent megsemmisítsen.» A mint mozgalmas időkben az emberek megbódulnak, vagy pedig ingert nyernek nagy, dús eszmék alkotására, ép úgy József főherceg azon férfiak sorába tartozik, kiknek geniusa a rendkívüli viszonyok kereszt-tüzeben fejlik ki teljesen és áldásosan. Nem szorítkozik arra, hogy csupán egy, ha még oly jelentős javaslattal is lépjen föl. Agyában egymást érik a messzeható tervek. Noha egy terve a valósulás zátonyán hajótörést szenvedett, mással áll elő, mely ha valósulhat, Magyarország politikai helyzete napjainkig meg van szabva. Óhajtja Magyarország teljes önállóságát, a nélkül, hogy az örökös tartományok kötelékéből végkép kiszakíttatnék, ha csak ez által az összmonarchia helyzete javúlni és szilárdulni fog. Előítélet nem nyügözi, hol a köz megmentése forog szóban. A császárnak elmondja, hogy a magyaroknak nincs miniszteriumok, sem képviselőik a külföldi udvaroknál, nincsen saját hadseregök, sem pénzügyi kormányzatuk. Alig volt országgyűlés addigelő, hogy a rendek e jogait ne követelték volna. Adja meg a császár e jogok némelyét, vagy mindenikét, tekintettel azon kötelékre, mely

Magyarországot az örökös tartományokkal összeköti, úgy e lépés Magyarország újjá-alkotására nagy fontosságú lesz. E lépéstől a főherczeg nagy eredményeket várt. A meglepetett rendek megnyeretnek a kormányzat céljainak, s örökre el lesznek enyésztetve a sérelmek okai. Ugyan mi is lehetett volna a felelet arra, ha az országgyűlésen a kormány így szól a rendekhez: «Óhajaik valósúlnak, az ország önállósága biztosítottatik, s nem várunk érte egyebet önöktől, csak hogy a trón fényét és hatalmát növeljék». Csak makacsság, vagy következtetlenség volna, mire nem számíthatni, ha ez óhaj valósulása ellen működnének. Ha azonban a rendek daczára ennek meg gondolatlanul a kért segélyt mégis megtagadnák, a kormány csak kötelességét teljesíti, ha — támaszkodván a maga részére vont közvéleményre — aggály és önvádaskodás nélkül, kellemetlen következményektől nem tartva, a közjót célzó intézkedéseit foganatosíttatja, vagy — a nádor saját kifejezésével élve — «hogy a kormány a birodalmat a törvények korlátjain belől apai gondoskodás által boldogíthassa». A főherczeg ez alkalommal is megczáfolja a terve ellen felsorolható ellenvetéseket. — Nem csekélylendő azon körülmény, hogy azt állíthatni, miszerint megerősített önállóság és függetlenség engedélyezése által, az évszázados fáradság: Magyarországot az osztrák örökös tartományokhoz közelebb hozni, vagy, mi több, azoknak módjára átalakítani, hiába való volt, és ez által, a helyett hogy Magyarország a társországokkal szorosabban lenne összekapcsolva, azoktól végkép elszakad. Daczára annak, hogy a nádor ez állításnak nagy fontosságot tulajdonít és elismeri, hogy egy félszázad előtt az osztrák ház «böles politikája» — a főherczeg saját szavai — Magyarország bekebelezésére célzott, még sem helyeselheti most a birodalomnak teljesen megváltozott helyzeténél fogva, az illető eljárást. «Jelenben csak egyetlen államérdeket ismerünk, Magyarországhoz alkotmányos úton minden lehető segélyforrást megnyitni az alkotmány fölforgatása nélkül. Ezért a kormányzat a nemzet jelleméhez illő alakot öltson, mit csak az ország érdeke s a közmegegyezés határozhat meg. Magyarország nagyobb önállósága következtében nem tágul meg az a kapocs, mely a monarchiához köti, a közös uralkodó személyében megmarad az erős összetartó központ, ki minden törekvést egy célra irányozhat. Azután módot kell találni arra, hogy Magyar-

ország és az örökös tartományok viszonyos szövetsége eleven, látható alakot nyerjen. Az idegen udvaroknál a magyar király személyét képviselő követek, képviselők egyszersmind az osztrák császáret is. Továbbá minden oly dologban, mely a birodalom közös érdekeit érinti, a különböző miniszteriumok egy értelemben együtt működhetnek, s ez együtt működés eredményét terjesztik a fejedelem elé. Természetesen ez idővesztéssel jár, de csak olyannal, mely egybevetve a belőle származó előnyökkel, számításba sem jöhet.

A terv megvalósításának lehetőségét Ausztria múltjából két, saját korából pedig egy példával bizonyítja. Élő példák voltak Lombardia és Németalföld. Mindkettő, a míg az osztrák ház által kormányoztatek, megtartotta államtanácsát, miniszteriumát, bár ezekről nem mondott le, része volt az államnak, s a monarchiára nem háromlott belőle veszély. Saját élményeiből I. Napoleon példájára utal, ki egy kalap alá fogta Itáliát Franciaországgal közös érdekeik tekintetében, egyébként saját kormányát épségben föntartotta. József úgy véli, hogy az újjáalkotásban terve alapúl vétetvén, Magyarország viszonya Ausztriához csak ehhez hasonló lehet.

Példánk is van reá, mennyire szívén hordá a főherczeg Magyarország és a monarchia sorsát. Az érintett két javaslat mellett fölhoz egy harmadikat is, noha kedvetlenül, mondhatnók ellenszenvvel. Szellemét nem ingerlik, nem ragadják meg a könnyen életbe léptethető szabályelvek; meg tudja vetni a könnyűt, ha csak maradandó eredményről nem kezdek, szenvedélylyel nyúl a nehezebb után, ha a siker biztosítékai mellette szólnak. Említett javaslatai közül hol az egyiket, hol a másikat ajánlja; de rögtön lemond a harmadikról, a mihelyt csak fölhozta, a mely mint maga mondja, legkönnyebben kivihető és a legkevesebb ellenállásokra fog akadni. Ez abból áll, hogy a visszaélések által meghamisított alkotmány reformok által javíttassék ki és adassék meg az egész birodalomnak. E véleménynek meg kell nyerni az állam előkelőit, s midőn a reformok szükséges volta felől Magyarország meg lesz győzve, a javítás sikerében nincs ok kételkedni. A főherczeg azonban nem nyegle politikus, ki a sikert csak azért utasítja vissza, mert könnyen vívható ki. Bizonyára ő reformjainak ep oly meleg szószólója lenne, mint egyéb terveinek, ha nem félne attól, hogy a nyert előnyöket ismét kétségbe fog-

nák vonni. Kezdő politikusok szokása a jelenben valószínű sikert a jövő biztos zálogaként fogadni el, s minden bekövetkező veszélyre szemet húnyni. Bizonyos benne, hogy a reformszüksége általánosan elismertetvén, maga után vonja mindenki hozzájárulását. A reformok oly kérdéseket hozhatnak szőnyegre, melyeknek megoldása szerfölött kényes, mert az ország sarktörvényeit, a nemesség kiváltságait érintik. Ez pedig a kevésbbé fölvilágosultak soraiban okvetetlen ellenállást fejt ki. Ez ellenállásnak nem szabad ellenzékké fajulnia, mivel ez kockáztatná a tervelt reformok megvalósulását. Még az esetben is, ha az ellenzék lanyha ellenállást fejt ki, nem vár a reformoktól oly fényes, oly tartós sikert, mint a minőt a másik két tervezettől várhatni. Miért e rendszert csak a legvégső szükségben ajánlhatja.

Nem szorúl bizonyítgatásra, hogy József nádor a nagy és nemes szellemek megdöbbenő bátorságával fejt ki eszméit a császár előtt. Ezek oly eszmék, melyek az akkori napok meztelen valóságával szemben, eszményies állapotot tárnak föl előttünk. Gyakorlati értékek felől vélekedjék kiki úgy, a mint tetszik, de bizonyára örök emlékei annak, hogy az 1805-től 1809-ig terjedő évek szerencsétlenségei közt volt egy magas állású, nagy tehetségű ember, a ki bízott a jövőben, megalkotásában tevékeny optimismussal fáradozott, s vallotta, hogy nem a magát tépő pessimismus, hanem a jövőbe vetett szilárd hit biztosítja az emberiség haladását.

Hogy fogadták ez eszméket Ferencz császár udvarában? Előttünk áll a császár határozata. József nádor ajánlataival szemben ragaszkodik ahhoz még most is, hogy a magyar alkotmány az örökös tartományok alkotmánya szerint alakítandó át. «Legczélszerűbbnek vélem — írja József nádornak — törvényes úton a magyar alkotmányt megjavítani, részben megváltoztatni, értékesítvén e királyságot a monarchia hasznára, összeegyeztetvén az örökös tartományok alkotmányát ezével, a mennyiben csak lehető.» Ezután buzgalmét elismeréssel emelvén ki, lelkére köti, hogy az ügyek vezetésében rövidebbre fogván a gyeplőt, igyekezzék a végrehajtó hatalmat Magyarországon szigorúan és szabatosan gyakorolni, és gyakoroltatni. *)

*) A császári leírat József nádor 1810. július 21-iki jegyzéke mellett őriztetik. Orsz. levéltár.

Ferencz tehát visszautasította testvére javaslatait. Halani sem akart a Magyarország teljesb önállóságáról, az örökös tartományok alkotmányának a magyar alkotmány szerinti átalakításáról. Ekkor már mintegy előre vetette árnyékát az 1811-ik év, a császár és a magyarok közti meg hasonlítás. Józsefet lelkesíthette a monarchia java, eszméket is fejtegethetett erről a császárnak; de végzete volt, hogy mindig visszája történjék annak, a mit óhajtott volna.

Bár eszméi, a nép javát néző törekvései, óhajok maradtak, nem valósultak meg, s a nyilvánosság elé sem léptek; maradjanak-e azért továbbra is homályban? Magyarország, az egész monarchia újjáalkotásának e fényes eszméi temetkezzenek-e továbbra is a levéltár porába, ne lépjenek világ elé soha, csupán azért, mert a gyakorlati életben nem hagytak nyomot? Tisztét igen középszerűen tölti be az a történetíró, a ki csak a megtörtént dolgokat méltatja figyelemre, s azt megveti, mi eszmeként jelentkezett, tetté nem érlelődött.

Mert ép úgy mint néha az egyéni élet nevezetesebb pillanatai eszményies, de be nem teljesült óhajok és törekvések által jelezvék, ép úgy az emberi nem fejlődésének egy igen jelentékeny részét képezi azon fejezet, mely a tervezett, de meghiusult eszmék történetét foglalja magában.

WERTHEIMER EDE.

A VÁRDOMBI SZENT EDÉNYEK.

Elbeszélés.

Kéry László úr rokonom, de igen távolról. Ő azt állította mindig, hogy anyáról a Cseley-ágról, én azt bizonyítottam, hogy inkább talán apáról. Tudni kell ugyanis, hogy én Juhász Péter vagyok, egyenesen azok közül, a kiknek úribb része ma már Ihásznak írja magát. László bácsi oldal-ágon fölvitte nemzetségét a mohácsi vészig, s évről évre, úgy hallok, tovább viszi, mi megállapodtunk a városházánál a kapu alatti kis szobában, a hol apám harmincz éven át állandóan írnok volt. Most — nem tagadom a feleségem nagy befolyású polgári rokonai által is — ez állást én töltöm be. A fizetés nem valami nagy, mert havonként huszonhét osztrák értékű forint; de a teher sem nyomasztó. Főnököm, mert kitünően értek a dohányvágáshoz, koczkákban úgy mint a legfinomabb hajszálmetszetben — igen szeret és sok szabadságot ad. Egy kis kereskedést folytatok egyik hétről a másikra sertésekkel — s főnököm jósága ebben igen elősegít. Családom nem nagy, hárman vagyunk: anyám, nőm és én. Volt egy nagyon, nagyon kedves kis leánykám, szörnyű okos, munkás, eleven — csupa ártatlan gyönyörűség — a fölséges Isten elvette. Sokat sirattam, mert erősen szerettük — de mit hozom én ezt föl? Milyen szép piros orcácskája volt, milyen szép kék szeme, göndör szőke haja, kedves nevető szácskája, milyen édes hangja, hogy a szívemet — hm, hm! jaj, jaj! — elmúlt mint egy drága hajnali álom, mint egy lehellet az ablakon, mint egy boldog óra, mely nem jő vissza többé soha ez életben! Most is dolgozom; dolgozom, mert ez a kenyerem, s szeretem a hivatalomat, de százszor leborulok az asztalomra, mintha a fejem fájna és sirok keservesen, siratom azt a kis semmit,

azt a kis csöppet, mely míg megvolt, nem is tudtam mekkora öröm. Oh en — de hát szegény anyja! Ha eső esik, őt siratjuk, hogy veri az eső azt, a kit még a szellőtől is óvtunk; ha süt a nap, s édes az árnyék — sírunk, hogy ő lenn a sötétben van; ha ebédhez ülünk: fáj, hogy mért nem neki adjuk a legjobb falatot; ha fölkelünk az asztaltól: várjuk azt a kis imádságot, a melylyel megköszönte szegény kis ebédünket. Oh lelkem, aranyom, szegény házamnak letörött drága virága te!

Egyszer egy szép szeptemberi napon Pestről levelet kapok s kitől? Kéry László bátyámtól. Írja, hogy jó hozzánk, hallotta, hogy igen jó állapotban vagyunk; őt is megáldotta az Isten, mert tanár, tudós, régész.

Ezt az utolsó szót sokáig találgattuk hogy mi. Én, megvallom, nem találtam el, de anyám, a ki néha legjobban eltalálja fején a szöveget, s a ki gyermekkorától fogva ismerte rokonunkat, azt állította, hogy ez a szó annyit tenne, mint részeg. Semmikép nem fogadtuk volna el ezt a kimagyarázást, de hogy László bácsi az erdélyi jó borokról is beszél — mit volt mit tennünk, egy kicsit hittük is, nem is.

Annál is megállapodtunk, hogy miféle tanár lehet? Olyan-e mint a vörös Petrán, a leánytanító, a ki tanár úrnak czímezteti magát, vagy mint Szarvady János úr, a ki polgári iskolai tanító, de professor titulust visel, vagy — — ki tudja?

Azt mindnyájan tudtuk, hogy ezeknek előtte nagyon gyöngé úr volt a tudományokban, s nem is remélte, hogy falusi jegyzőségnél vagy kántorságnál többre mehessen, főkép a mai időben, mikor az én kis hivatalomra is a fél város folymodott.

Szép levelében, hol szegény feleségemet mindegyre per nagysád címezi, a min az asszonyok úgy kapnak, még a sajátosné is, s a koporsó-kereskedőné is: kér bennünket, hogy lakásunkat díszesítsük ki, s egy szobát ha lehet, s őt igazán szeretjük — festetnénk is ki, mivel hogy hozzá nagy emberek, urak, grófok fognak járni, jönni-menni.

Anyám erre oly kesz volt, hogy még az nap oda hívatta Mesticz urat.

— Ez az úr úri ember, fiam, mondogatá, járj kedvében, mert megköszönöd. László majd meglásd szerencsét hoz reánk. Oh bár adná a jó Isten, hogy te is tanár lehetnél.

— Én anyám? oh, hogy gonolsz ilyet?

— Mért? ugyan? milyen homlokod van — erősíté anyám — kész tudós a fejed. Aztán ha neki lehetett, mért ne lehetne neked? Hát talán bizony a Kéry-vér különb, mint a Cseley-vér — más mint az enyém. Persze a Juhász-vér nem számít — de a Cseley — az fiam — no csak vigyázzunk.

Szegény feleségem is megvidámodott egy kissé. Gyökeres változást remélt, mivel én mindig ilyenekkel biztattam, akkor is, ha egy-egy jobb vásárlást tettem, s néhány forint nyereségül maradt. Hát most? mikor anyámmal együtt engem már egy zsíros tanári széken látott, s elmondhatta, hogy ebből az irigy városból végre szabadulhatunk, jóllehet e szabadulási törekvés csak onnan eredt, hogy hátha másutt szívbeli veszteségünket inkább feledhetnők.

Szűkös állapotunktól kitelhetően, mindent elkövettünk, hogy tanár atyánkfiát a lehető emberséggel fogadhassuk. Anyám hízó-ludakat vásárolt, néhány réczét, feleségem rohamosan neki fogott a függönyhorgolásnak, hogy pár ablakot legalább úri módon földiszíthessünk.

Elöljáróim mindennap kérdezték: hát a vendég, Péter öcsém? jön-e már? S egyik-másik ajánlotta magát egy kis vacsorára, némelyik hízelkedett is, hogy valami jó stánczióra ajánljam. Még a kevély Varjú tanácsos úr is kezét fogott velem több versen, mert Pestre szándékozó tanuló fiai voltak. Én egyben tapasztaltam magamra nézve üdvösebb változást — kevesebbet tépelődtem a lelkem kis leányommal, s ritkábban sírtam.

Már minden készen volt, mondogattuk is: oh csak jönnie is. S íme, ismét egy még szebb levelet kapok. Kéry László bátyám a legnagyobb titoktartás mellett a szívemre köti, hogy ezt el ne áruljam senkinek az ég alatt: először, hogy mint nagyságos urat mutassam be mindenki előtt, jóllehet ettől csak egy vékony hajszál választja már el, de ezt a kis világi tisztességet itt már a nélkül, s addig is megadhatjuk neki; másodsor, hogy szedném össze jobb barátimat, ismerőseimet, néhány jó torkú ifjú deákot, s pár kocsin bár mennénk ki elebe az indóházhoz, s mikor majd ő több jeles pesti utasokkal kiszáll a kocsiból, kiáltanánk hangosan: «éljen Kéry László, országunk kitünő, vagy jeles, vagy nagy dicső tudósa». A többi azután az ő gondja lesz. «Fekete, magas tetejű kalap lesz a fejemen — írja tovább, pápaszem az orromon, világos szürke felső

rajtam, a vállamon egy kis bőr szivartáska, s a kezemben egy hosszú, fehér nyelű esernyő. Ne félj kedves öcsém, meg fogtok ismerni, a szerény magamtartásáról. Úgy hallom, valami kitűnő lap is van a városotokban — ugyan szép lenne, ha ennek a szerkesztőjét is meg tudnád nyerni a tiszteletemre. Mondd neki addig is, hogy kiválóan becsülöm, régóta ismerem, minden verset könyv nélkül tudom. Én most egy nagyszerű munkán dolgozom éjjel-nappal — majd annak idején megírom a címét is. A tárgy zágrábi és boszniai kutatásaimból való. Mondhatom gyönyörű egy tárgy, itt Pesten mostanában a tudományos körök nem is beszélnek egyébről.»

Én a levelet, persze csak a fontosabb részét, meg is mutattam Szekeres Sámuel, szerkesztő úrnak. Örvendett, azonnal jelezte a lapban, hogy Kéry László barátjától nagyszerű tudományos cikket kapott. A mű európai színvonalon áll. Fölhívta a várost, hogy hazánk e derék szülöttét és lapunk dolgozótársát fogadjuk illő díszszel.

Anyám napról napra inkább érezte, hogy a város figyelme kezd merőben felénk fordulni. Oh, milyen boldog volt. Szívesen áldoztam mindent, csak házam, családom meglegedését láthassam.

Egy kicsit abba hagytam a sertés-kereskedést is, mivel ezt anyám ezentúl nem találta hozzánk illőnek. Persze, persze — hanem legyen annyi!

Telegrammot kaptam, hogy bátyám október 10-én itt lesz. A szerkesztő úr vezetése alatt indultunk — szép csapattal. Én a szerkesztő úr kocsiján és ugyanitt Szarvady tanár úr. Jóval előbb kimentünk az indóházhoz. Hogy többen voltunk, a dolog gyanút költött, s mind számosabban csatlakoztak hozzánk innen is, onnan is. Igazán büszke voltam bátyámra.

— Jön a vonat — kiáltja egyik társunk.

S ím alig vehettünk egy-két erősebb lelekzetet: orrunk előtt állott a vaskocsi. Vigyáztuk a fekete magas tetejű kalapot s a pápaszemet. Már a kiszállás előtt meg lehetett látni melyik kocsiiban ül. Én, bár soha sem láttam eddig — rögtön megismertem. Törpe, őszbe csavarodott fekete emberke volt, nagy horgas orral, bozontos szürke szakállal és folyvást mosolygó ajakkal. Épen úgy volt öltözködve, mint írta.

Mikor leszállt, egyenesen felénk tartott. A nevemet kiáltotta: Juhász Péter itt van?

— Itt — mondtam. S rögtön rázudúlt a hang:

— Éljen Kéry László, hazánk dicső tudósa.

Engem megcsókolt — s igen nyájasan hajtogatta magát erre is arra is, levett kalappal.

Szekeres úr előállott, mi közbe mellé — s tartott egy szép beszédet — a mint később monda — tiszta jámbusokban.

Tanár bátyám meghatottan mosolygott, ide-oda tekintgetett, várva pár másodperczig — hogy a felénk tóduló útas közönség is hallhassa a választ.

Úgy e válasz, mint a fogadó beszéd megjelent a *Hirdető* október 14-iki számában.

Kéry László bácsi valóban kitett magáért. Harsány éljenezésekben tört ki a vegyes közönség.

Pár nap múlva minden erdélyi lap, sőt pesti is közölte a szíves fogadtatás leírását. Szégyenlettem azonban, hogy némely pesti lap gúnyolta, kifigurázta az egész dolgot, s megszólta a *Hirdető* fölültetett szerkesztőjét.

Mi természetesen erre mit sem adtunk, hanem ünnepeltük a tudomány emberét. A szerkesztő díszebédet rendezett s azon a város sok jóra való embere, hivatalnoka megjelent. Anyám, feleségem elteltek örömmel: én azonban László bácsi egy-egy dolgán mindjárt-mindjárt megbotránkoztam. Igen gyalázta, kicsinyítette előljáróit, azokat a nagy tudósokat, kiket már az egész ország ismert.

— Nagy tettetők — monda egész úri társaságban — sok közöttük a számár, a csaló, de majd lerántom álarczukat.

Az emberek bámulattal néztek reá, és igen nagy tisztelettel hallgatták, s őt tartotta mindenki a valódi nagy tudósnak, ki olyan jól le tudta festeni a híreket.

Elbeszélte, hogy csal egy-egy, hogy adja találmányát a Mátyás király korából valónak, holott ő maga csináltatta. S eladja egy-egy bolond főúrnak, püspöknek nagy áron.

Persze ez nem igaz. Mondtam is neki otthon: «László bácsi nagyon keményen beszél a nagy tudósokról».

— Úgy kell öcsém, máskép azt hinnék: én nem tudok semmit. Pesten úgy szoktuk: egy-egy czímeres embernek neki megyünk közös akarattal, rásütünk egy csomó piszkot, ha soha se volt is igaz; vagy lekenyerez és betömi a szánkat egy jó hívatallal, vagy kergetjük tovább, míg egy nagy ebéddel pardont nem kér.

Kaczagott és nagyokat ivott.

— Régészszé teszlek tégedet is öcsém, elhagyod ezt a rongyos állást. Mi fizetésed van itt?

Mondtam.

Boszankodott és szidta a gaz tanácsot, a melyik az írkokról így gondoskodik.

— Ők tömik a hasukat, ti meg dolgoztok. No nem igaz?

Én mondtam egy kicsit: igaz.

— Titeket fölparancsolnak hajnalban, ők bekullognak jól fölpalinkázva fél délben. Nem igaz?

Én mondtam egy kicsit: igaz.

— Ők mindenkit meghúznak: zsidót, örményt, cigányt, kutyát, elfogadnak ajándékot mészáróstól, korcsmárostól s teszlik az igazságot a szerint; s ha ti egy pár tojást kaptok valami jámbor lélektől: kész a föladás. Nem igaz?

Én bizony mondtam: igaz.

— Úgy van öcsém Pesten is. A ki nagyobb csaló: azé a nagyobb koncz; a kinek minél hosszabb a nyelve: annál nagyobb a dicsősége. Ámitás, csalás — eh utálok — ez most a Jákob lajtorjája. Hanem azért rálépünk ám öcsém mi is, mert különben a szemétdombon halunk meg.

Megborzadtam László bácsitól, a beszédjétől is, meg hogy mennyit iszik.

— Szegény apád hány évig volt írkok?

— Harminczig, bácsi.

— Lásd pedig végezte a just, és hogyan? Kitünően. Hanem csak mind pipázott és hallgatott. Én számár voltam hozzáképest a tanulásban, de megokosodtam. — Állj meg mondom — teszed ám lóvá világ az édes apádat, de nem többé engem. S más kulcsot kerestem az ajtóhoz. Nem vagy álmos, öcsém?

— Nem, bátyám.

— Ülj le, s tanulj egy kicsit, úgy tetszik nekem, rád fér. Te mondd csak: milyen ember ez az ide való szerkesztő?

— Sok az adóssága.

— És nagy számár és gazember. Az ilyennek nagyokat kell köszönni, és dicsérni szüntelen az áldozatkészségét és aztán kötőféket akaszthatsz a nyakába. Ki nem állhatom a szemtelen tolakodó hízelgéseieért; az első napon per tu poharat ivott velem.

Más napra László bácsi egy igen hízelgő levélben kérte föl Szekeres urat, hogy nézzenek ki együtt a várdombi szent edényeket leírni. Nekem diktálta a levelet, tele meg tele volt magasztalásokkal, s a barátság, igaz tisztelet szép szavaival.

Ezen a cselekedeten is megbotráncóztam.

Anyámnak mindegyre a kezeit csókolta, s a feleségemet szemtől szembe dicsérte, hogy mily szép, mily szellemes, Pesten is föltűnnek. Ki kell jelentenem, hogy nőm épen nem volt szép, s a szellemességet is hol szerezte volna egy tímár mesterember szerény házában? Csak jó volt, nagyon jó volt, s engem mindig szívem mélyéig megértett.

Másnap indultunk Várdombra.

Szekeres szerkesztő úr hozott egy jó kocsit s két fiatal embert.

— Nagyságos Kéry László, pesti tanár és régész úr — mutatá be a szerkesztő a két fiatal embernek bátyámat. Fejér Pál és Fekete Péter — mutatá be az ifjakat. Történettudósok mindketten, de sőt természettudósok is, és lapomnak belső rendes dolgozótársai.

— Hogy, hogy? — kérdé bátyám nyájas mosolylyal — történetírók?

— Az, az — hajtogató magát Fekete Péter úr, ki ezelőtt néhány hónappal még valami képhordozó volt — csak diplomám van. A szerkesztő úr ajánlott a társaságnak, s én —

— Derek, kedves barátom — nevetett László bácsi, de úgy, hogy ne tudjuk, hogy mit nevet. Tehát collegák vagyunk. Vannak-e itt többen ilyen történettudósok?

— Úgy tudom tán az ifjú Sáfránek, a keményseprő, is akarja magát ajánltatni. Az anyja igen szeretné.

— Nagyszerű. Itt tehát a talaj kedvező. Szép. Jártak itt a történetírók?

— Oh igen.

— Mikor?

— A múlt nyáron.

— S szerezték sok tagot?

— Fölös számmal.

— Diplomákkal?

— Igen, gyönyörű diplomákkal.

— S mit csinálnak ezekkel a diplomákkal?

— Tekintettel — rebegé Fejér Pál úr — a közviszo-

nyokra, a névjegyen mindenki használja a címet, hogy tekintettel —

— Nos?

— A történettársulat rendes tagja. Ez igen hat minden-
kire. Tekintettel — folytatá Fejér Pál úr, ki rőföskereskedő
volt, de most semmi — én a természettársulatnak, a székely
egyletnek s a János irodalmi társulatnak is rendes diplomás
tagja vagyok — s tekintettel —

— S mit csinál tisztelt barátom, e sok szép portékával?

Fejér Pál a portéka szóra elpirult s hebegé:

— Tekintettel, hogy mindnyájának az árát megfizettem,
tekintettel, rámába foglaltattam, s tekintettel csinos szobámra,
mind fölaggattam.

— Azok a furfangos urak lefőztek bennünket! —
mondogatá László bátyám. — De most régészeti társulatot
szervezünk, tisztelt barátim, arra fog kelleni az ember. Mert
első tudomány nem a történelem — az hazugság, költemény,
henczegő öndicsekvés, családfa-csinálás jó pénzért — első tu-
domány, uraim, a régészet. Így tessék ezt megérteni.

A szerkesztő úr igen szép szavakban méltányolta bátyám
előadásának igaz voltát s kikiáltotta: «éljen a régészet».

László bátyám nyakába borult a szerkesztőnek, s össze-
vissza csókolta.

— Lelkem jobb fele te — kiáltá — megértettél. Annak
a fióktársulatnak, a mit itt alapítok — ezennel alelnökévé
teszlek.

— Éljen — kiálták Fejér Pál és Fekete Péter úr. S mind
kettő magasra emelte kalapját.

— Ez a nap, uraim — mondá László bácsi — jól kez-
dődik. Hanem most kocsira, hadd mutassak nagyszerű dolgo-
kat Várdombon.

A társaság elhelyezkedett a szekérben, bátyám s a szer-
kesztő hátul, a két ifjú tudós szemközt, én a kocsis mellett.

A beszélgetés folyvást az alakítandó régészeti társulatról
folyt. Megvallom, nem igen érdekelt, mert láttam: az egész-
ben több a szemfényvesztés, mint a becsületes munka. Visszaem-
lékeztem arra a sok mindenféle tudósra is, a kik közelebbről
városunkban megfordultak. Én kicsit értek, az igaz, ezekhez,
de mégis igen sokat ettek-ittak és tánczoltak, mintha ez lett
volna némelyiknek a főczélja. Aztán turmástól jártak, mint a

juhok. Mindig hallottam szegény apámtól, a ki, ha nem volt is szerencsés, de ostoba és rossz ember sem, hogy dobszóval, fiam, meg lármával csak a komédiások járnak.

A régi híres Bólyai is tudós ember volt Vásárhelyen, de az még se járt se házalni, se faluzni, mikor én ott tanultam. Elbújt a kertjébe, s ott tanult reggeltől estvélig. Evett szilvát, meg ivott vizet. Senki se tudta, most min töri a fejét — de hallom, ma mégis ismeri az egész világ, még a német is.

Aztán milyen gyermek emberek voltak ezek közt. Sok — jól hallottam — még a második latin declinatiót sem tudta. S a város mégis virágokat szórt a tiszteletökre. Láttam köztök egy-egy asszonyt, de még leányt is.

Mennyi azóta csak városunkban is a tudós. Azt hiszik, nekik meg majd egy más bolond helyen terítenek. Nem is egyébért állottak be tudósnak, mint hogy jövőre ők is útnak és jól mulatnak.

Különben mind ezeket nem megszólásból vagy írigységből mondom, mint inkább azért, hogy az effélék is csak az adót fogják szaporítani. Már is olyan szél fú, hogy a mely város annyi jövő-menő tudóst el tudott látni olyan díszesen étellel, itallal, muzsika-szóval, tánczczal, énekkel: az egy kicsit többecske adót is fizethet. Ebből mind csak a kormány fog hasznót húzni.

Különös is, legalább az én fejemnek: ma a természettudósok jönnek ezerével, holnap a történettudósok száz meg század magokkal, aztán az ügyvédek, az van még sok, aztán a tanítók, aztán a bírák, aztán a festők, aztán a muzsikuskok — aztán az egész ország széltől hosszíig, hogy ismerkedjünk.

A temető mellett mentünk el.

Kinek ne szorúlna el ilyenkor a szíve? meg a tudós urak is egy kissé elkomorodtak.

— Szép temető — mondá bátyám a szerkesztőnek — a még lombos erdős temetőre tekintve.

Nekik csak szép — igen. Nekik senkiök sem nyugszik ott!

A sorba helyezett sírok kövei, fejfái némán hajlottak meg előttünk. Egy kis új hantolatú sír karesú fejfáján megmozdult a koszorú. Észre vettem. Oh lelkem angyalom! Megszólalt a virágok alatt a nyugovó: apiczi, édes! hová mégysz? hát engem nem viszel el?!

— El édes angyalom — mondogatám még akkor is, mikor a várdombi templom felé fölkanyarodott a szekerünk.

— Itt van Várdomb — kiáltott a kocsis.

— Hol? — ágaskodtak föl az ifjú tudósok.

— Amott a dombon — mondtam, bár én soha se jártam még itt.

A falucska egy jó magas dombon fekszik szőlőhegyek alatt, ócska kis templomával és szegényes zsufödélű házaeszkáival.

Mindnyájan kerestük, hogy hol lehet itt a pap háza, mert ilyen putrikban egy pap csak nem lakhatik — gondoltuk.

— Melyik itt a pap háza? — kértem egy bámuló embertől.

— Épen előtte állanak.

— Ez az? — mutatott a kocsis ostora nyelével egy istálló forma épületre.

— Ez.

— S ketek ide tették a papjokat? — szóltak a tudósok.

— Annak úgy is mindegy, akármilyen, mert nem lát.

A zajra egy öreges, kövér, szöke asszonyka ugrott ki az ajtón, eleven, fürge léptekkel sietve a jövevények elé.

— A pap házánál vagyunk-e? — kérde László bácsi komoly tudós tekintettel.

— Itt lelkem, jó méltóságos urak — volt a szíves mosolygal kísért válasz.

Az ifjak nevettek egymásra s gúnyosan jegyezték meg, hogy ide kár volt kifáradni — itt nem néz ebéd sehonnan, bátyám azonban igen nyájasan hajtogatta magát az asszony előtt. Észre vettem, hogy a méltóságos erdélyi titulus kellemesen esett neki. Kérdezte is azonnal:

— Tetszik talán engem ismerni, jó asszony?

S föltette hamarosan pápaszemét, és keztyűs kezét előre tolta.

— Azt gondolom, a méltóságos úr — —

— Nos — nos?

— A küküllői alispán.

— Nem — szólt mosolyogva.

— A malomfalvi báró.

— Nem édesem — s mindnyájunk arczán leste a hatást.

— Hát akkor Róth Antal báró lesz, annak van olyan kék szemüvege.

— Más vagyok édes, jó asszony, más — de, úgy vélem, nem kisebb ezeknél. Egy tudós —

— Igaz — mondának az ifjak.

— Mindig színe java az emberiségnek — ütötte rá László bácsi.

— Tudós — tudós! rázogatta fejét az öreg asszony — nekem is volt egy szegény bátyám tudós, hogy csak írása négy zsákkal maradt. Bukarestben halt meg éhen — ott, a hol pedig még a csizmadiák is aranyokkal tömik meg a tarisznyájokat.

— Ott más, asszonyom — mormogá egy kissé kedvetlenül László bácsi.

— Oh lelkem, tekintetes uram — —

Látzott, hogy ez utóbbi durva szó mily érzékenyen sértette bátyámat — rá se nézett többé a szíves mosolygó asszonyra.

— Itthon van a pap? — kérdé nyersen.

— Itthon.

— No ha itthon van, vezessen be hozzá. S szinte megdöfé esernyőjével a szegény asszonyt, hogy: előre!

— Tessék uraim, erre bátran — szólt a konyhaajtóból egy magas szál öreg ember, tapogatva maga körül, mint a világtalan szokott. Fölvetette széles homlokát és kissé oldalt fordúlva, félre húzott szájjal nézett felénk.

— Talán a lelkész úr? — kérdé bátyám minden cím nélkül.

— Én vagyok.

S a ritka szép, tisztos arcú öreg ember levette széles karimájú, rongyosas kalapját. Hosszú, ősz fürtei széles vállaira omoltak — s úgy állt ott a konyhaajtóban, rezgő fehér szakállával, piros, ép egészséges arczával, fekete, sűrű szemöldökével, hogy még László bátyám is — meg lehet tudta nélkül — alázatosan leemelte tudós fejről a kevély köcsökalapot.

— A templomi szent edényeket szeretnők megnézni. Én pesti tanár vagyok, régész, a hazai cultura ügyében fáradozunk. Meg akarunk menteni minden becses, a mi megmenthető.

— Erre nem jár semmi tekerő tolvaj — mondá az asszony — itt minden jó, erős vasas ládában van.

— Nem úgy értjük a dolgot, madám, a hogy van — szól nyakát tekergetve László bácsi — itt nem lopásról, csak tudományos megtekintésről van szó. Érti? a tudomány előtt föl kell nyílnia minden háznak.

— Itt pedig bajosan lesz belőle valami — állott tíz körmire a megsértett öreg asszony.

— Miért?

— Mert a láda két kulccsal jár. Egyik a kurátornál van.

— Ide kell teremteni.

— Nem lehet.

— Zsandárokkal hozatom ide — pattogott bátyám uram.

— Arra nem lesz szükség — szól a pap lassú, mély hangon. A harangozó utána megy Jakabosra, s egy óra múlva itt lesz a kules.

— Tekintettel — rebegé Fejér Pál úr — talán a kocsit használhatnók, én szívesen vállalkozom az útra — s a harangozó — tekintettel Jakabosra — velem jő. Különben tekintettel — —

— Helyes — szól az egész tudós társaság — úgy lesz az legjobban.

— Addig megmérhetjük a templomot — ajánlá a szerkesztő úr.

— Nem bánom — mondá László bácsi.

— Vedd a kulcsot Sálomé — szól a lelkész úr az öreg nőhez s vezesd az urakat.

A lelkész úr is követett bennünket, majdnem egészen biztos léptekkel a kis templom felé, mely néhány lépésnyire volt a papi laktól.

A templom és a lakás között egy kis temető terület el, néhány gombos fejfával, s közép tájon egy alacsony márványkővel.

Mi mindnyájan a templomba mentünk — az öreg lelkész kivételével, ki a sírok közt botorkált. Gondoltam arra felé megyek, ne hagyjam magára — még elesik. Engem a templom, mely egy szegény kis repedezett boltocska volt — különben sem igen érdekelt. Megemlítem azonban, hogy Fekete Péter úr fölszaladt a rozszant szószerkebe, lekönyökölt a kopott bársony takaróra, fölnyitotta a bibliát, s vontatott orrhangon

valamit olvasott belőle, torzképeket csinált és mulattatta a tudósokat.

Az öreg asszony sírt és ott hagyta az urakat.

Utána mentem. Kértem, hogy ne ítéljen el mindnyájunkat — meglehet, az ő szívök sem oly rossz, mint látszik.

Lehajtotta fejét és nagyon, nagyon zokogott.

— Bocsásson meg nekik —

— Oh nem azért sírok — már megint — nézze — s az öreg pap felé mutatott, ki a márványkövet ölelgette, mint ha valami élő ember lett volna az.

— Talán — kérdém — —

— Igen. Egyetlen egy — mondá fuldokolva — de én nem panaszkodom, a jó Istennek szabad minden.

— Kis korában? — —

— Nem! épen elvégezte a gymnasiumot, úgy volt, hogy az ősszel vinnők Enyedre, legyen pap, arra volt kedve mindig.

— Jó fiú volt?

— Mindig az első, egy rossz órát nem okozott nekünk soha. Olyan volt mint egy leány. Szép volt, magas mint az apja, erős, vállas, mint az élet, mint a szép kinyílt piros rózsza. Oh ne szóljon ám az apjának, úgy vegye, mintha nem látott volna semmit. Én már régen megnyugodtam — nem sírok — —

Tördelte bütykös barna kezeit — s oh úgy sírt!

— Nem jó az Istent bántani, rá kell hagyni mindent ő szent felségére. Sokszor mondtam az uramnak is: lássa maga olyan sok szép lelkes tanítást teszen, s nem fordítja magára. Mind olyan textusokat keres, a melyek szomorúak. Mire való ez? Hagyjon békét! a lehullott levél nem megy vissza többé a fára. Lássa ebben a kis temetőben is hány megsiratott kedves nyugszik — Sándorkának is jó helye — — — Ugy uram. Most új kenyérre is — képzelje, ezt a textust választotta, hogy: «Sem magasság, sem mélység és semmi egyéb teremtetett állat el nem szakaszthat engem az én fiamtól — —» holott így kellett volna mondania: «Az Isten szerelmetől, mely vagyon a mi urunk Jézus Krisztusban». Rómaiakhoz írott levél nyolczadik rész, 39. vers. No uram, hát mi ez?

— Nem kell bántani.

— Nem, de fáj a szívemnek, hogy a nép azt hiszi, meg

van bomolva az elméjében — holott olyan tiszta esze van mint a nap. Hanem makacs, annak tulajdoníthatja, hogy a gyermek halála után két hónapra megvakult.

— Hogy? — kérdém megíjvedve, hogy én is nem járhatok-e így?

— Mind sírt, mind sírt, még éjjel is fölkelt, oda könyökölt a fia képe elé, s ha el akartam vonni — kiment a temetőre, ráborult arra a köre, s egész beszédekot mondott Sándorunkhoz, hogy ez lesz, az lesz — tavaszon ide megyünk, ősszel oda megyünk. Új ruhát veszek, órát, legyen neked is órád, mint a társaidnak, ha eddig a szegénység miatt nem vehettem; veszek dohányt, dohányozzál, megengedem; megveszem az Argyilon cigány jó hegedűjét, azon hegedüld el a szép nótádat hogy:

Édes anyám, édes anyám,
Sírva gondoljatok én rám . . .

Elfordultam, mert nem bírtam kiállani a szegény asszony csodálatos tekintetét. Vonásai össze-vissza voltak kuszálva, a könnyei hullottak — és hosszúkat sóhajtott.

Az öreg pap leült a sírra, kalapját maga mellé tette és nézett a mi városunk felé, a hol egyetlen fia tanult.

— És lássa uram, az fáj a szívemnek, hogy soha senkit nem bántottunk, az uram nem volt részeges, mint arra túl a vízen nem egy — még bort is csak a plébánosnál ivott, mert ez minden nagy ünnepre meghívta. Áldott lelkű egy jó ember, Isten legyen vele örökké! Az fáj a szívemnek, hogy oda lenni a masinánál kilencz fia van a Blumenfeld zsidónak, s mind el, pedig milyen ember az, a tehénből kicsalná a borjút — ez még a koldúsnak se vétene. S ehol! De megnyugszom, az úr adta, az úr elvette, áldott legyen — azaz, mondjuk-mondjuk, én is mondom, de ide bent, itt van valami, a min néha sehogy se akar fogni a tanítás. Hiszen mennyi prédikációt tudok, csak a kit a szegény boldogult atyámtól tanultam, az is mennyi, hát a kit az uramnak elolvasok fonszóval — mégis! Hanem ma azért vagyok nyilván én is olyan érzékeny, mert idegennel beszelek, s minden az ajakamra szökik. Már egészen meg voltam nyugodva — s ehol! No de édes Istenem, ezt a napot ne számítsd. Eltelik minden különben, talán mire leesik a hó: akkorra megfordul a mi sorsunk is. Csak arra ké-

rem az én jó uramat Istenemet, a ki soha sem hagyott el egészen, hogy épen csak egy szempillantással haljak meg előbb, mint az öregem ; nem veszi azt észre, úgy sem lát, s együtt lépünk a kedves fiunk elé.

A tudósok nagy vígan dobogtak alá a toronyból. Fekete Péter úr egy csomó meztelen verebet hozott a markában, röhögött, és felém tartva — fölhívott, hogy a mai szép nap dicsőségére én is szolgáljak a tudomány szent ügyének.

Fölkelt a zajra az öreg pap is, hátra simította hosszú, ősz fürteit, még egyszer megsímogatta a követ és ballagott felénk.

Alkalmasint láthatták a toronyból, hogy jönnek a kurátorral, mert valóban a kocsi is épen befordult az udvarra.

Mentünk mind a lelkész szobája felé.

Két alacsony mestergerendás szoba nyílt egymásba ; az első szélesebb, nagyobb, a másik csak egy kis benyíló volt. Ott őrizték a szent ládát, oda vonultak a tudósok. Én kívül maradtam az öreg pappal, a ki nem ment be, hanem leült a két ablak közé egy régi szabású bőrszékekbe. Minden oly tiszta volt itt, a látható szegénység dacára is : az ágy zöld terítővel lefedve, a négyszögletű széles hosszú asztal házi szőttes vastag vászon abroszszal bevonva ; a régi divatú polituros sárgás barna sublat fölékesítve apró csészékkel, metszett piros és kék üveg poharakkal, néhány apró photographiával, mely bizonyosan itt is egy-egy szeretett rokont, öcsét, bátyát, nénét avagy sógor urat ábrázolt abból az időből, a mint észre vettem, mikor a világ egy igen kicsiny ideig szerette a szép magyar viseletet, a zsinóros attilát rojtos nyakkendővel, a mentét panyókán, felvállon gavallérosan — én is úgy viseltem ; magyar főkötőt pántlikával, ingvállat ügyesen, pártát, aranyos mellényt s mind ezekhez a rátartó magyar büszkeséget férfínál úgy mint fejr népnél egyaránt.

A fekete rámajú tükör alatt egy kis asztalkán szépen elhelyezett könyvek voltak és írások — mind iskolai könyvek és füzetek — Horatius, Virgilius, Homér, Plato, Arany, Petőfi, Vörösmarty — ez utóbbi drága díszkötésben. Fölnyitottam, ez volt bele írva : «Jutalmul a feddhetlen erkölcsnek és az ernyedetlen szorgalomnak — a főiskola előljárósága». — Volt benne egy elhervadt, sárga viráglevél is — emlék az édes ifjúság első ártatlan esztendeiből.

Néztem az öreg vak embert, mintha vizsgálni akartam volna, vajon most is nem ezekről s egyetlen fiáról gondolkozik-e. Dehogymertem volna megszólítani. Hallgatott, megmegcsóválta a fejét s olykor-olykor mintha mosolygott volna. Oda túl a benyílóban zajjal ment a tudomány. Szedték, vettek a szent edényeket.

— Ezek a poharak, uraim — kiáltott László bácsi — két kis barnás poharat emelve magasra —

— Lássuk — nagyszerű! — kiáltanak a tudósok.

— Egyenesen a Rákóczy György korából való lesz — magyarázá a bácsi.

— Nem, mert Kolozsvártt csinálta a vén Hammer — mormogá a vak lelkész mosolyogva.

— Ehol a Báthori Gábor csészéje — szólt László bácsi — itt a G. B.

— Nem, az apósom csináltatta, Gábor Bálint — s újra elmosolyodott a lelkész.

— Mi ez? — kiáltá Fekete Péter úr nevetve — a szent edények közt egy rossz kabát! Hát ez is szent edény?

— Az — ugrott oda a vak ember — s mintha látott volna, kikapta a fiatal ember kezéből a ruhát — az nekem szent, mert a fiamé. Béke hagyassék mindennek. Elég volt.

— De lerajzoljuk —

— Itt nem bolondoskodnak a tudományokkal. Elég volt.

S a magas, erőteljes termetű öreg ember lökte, taszította odább a tudósokat.

— Ej, ej, uram — kiáltozott László bácsi — ez durva parasztság.

— Ki fogom írni a lapomba — visított élesen a kis szerkesztő — országos elégtételt követelek.

— Országosat, az egész világ előtt — kiálták mindnyájan.

Én súgtam valamit a László bácsi fülébe — s azonnal szünni kezdett a zaj.

Símogatni, czirógatni kezdték az öreg vak embert, ki annál hevesebben kapkodott a ruhák felé.

A lelkész neje oda borúlt az ajtó száfához — sírt és nem tudott szólni egyet is — mi pedig lassankint kiszállingóztunk és kocsira ültünk — —

A furcsa tudósokat rég elfeledtem hamis lelkesedésökkel,

ravasz fogásaikkal, czifra diplomáikkal, a melyek közül egyet hat forintért erőnek erejével az én kezembe is oda nyomtak: de a szegény öreg pár képe nem megy ki a lelkemből soha!

Ha erős holdvilágos éjjel nem tudok aludni, sokszor rá-gondolok az öreg lelkészre, ki a temetőn bolyong, sokszor hal-lom nyögését, sokszor látom, a mint a két öreg támogatja egymást, s várja zúgolódás nélkül azt az édes órát, mikor együtt lépnek majd a kedves, egyetlen fiúk elé! S szólok a sze-gény feleségemnek, hogy látod, más is, úgy-e? S megkönnyeb-bedik a lelkem.

TOLNAI LAJOS.

MEGLÁTOGATOM ANYÁMAT.

Oh ! mi Isten áldott szó ez,
Csak felhangzik s minden jó lesz.
Ha kimondod,
Szűnik gondod,
Redőd simul,
Lelked vidul,
Ajkadon e szó ha támad :
 «Meglátogatom anyámat».

A ki itthon azt mondhatja :
Van ki otthonomat lakja ;
Otthon jár, kél,
Reám vár még —
Nyájas képpel
Felém lépdél
Szó, melyre száz visszhang támad :
 «Meglátogatom anyámat».

Fejedet kezébe rejtve,
Férfi gögöd elfelejtve,
Ott nevethetsz,
Enyeleghetsz,
Nála néked
Könny se' vétek.
Szent szó, mely ajkadon támad :
 «Meglátogatom anyámat».

Örök Isten fön az égben!
 Férfi korom reggelében
 Kérve kérem:
 Hadd megérnem,
 Hogy még számos esztendőkön
 Vigan ajakamra jőjjön
 E szó, mely mint ima támad:
 «Meglátogatom anyámat».

GRÓF ZICHY GÉZA.

ÚJABB OLASZ KÖLTŐKBŐL.

I.

TANÁCSOK RÓZÁHOZ.

(Felice Romani.)

Hogyha híved kérve kérne,
 Add szivecskéd' öneki:
 Solse hajts a lágy beszédre —
 Hátha csálnak könnyei?

Rátekinthetsz nyájas szemmel,
 Vigasztald meg ezzel őt;
 Ámde már tekinteteddel
 Féken tartsd a vakmerőt.

Hogyha kérne tán mosolyra:
 Egyet adhatsz, kedvesem;
 Ámde bármint ostromolna,
 Egynél többet soha sem.

Ah, de már ha csókra vágyna,
 Egyet kér csak, oly szerény:
 Rá ne hallgass csábszavára,
 Együtt tűnik csók s erény!

Feltüzel a szép lány ajka
S gyűjt veszélyes lángokat ;
Nő erőben, a ki kapja,
Gyengül, a ki csókot ad.

Már ha csókot élvez híved,
Ajka ajkadon ha van :
«Többet is adj !» mondja szíved —
S ellenállnod hasztalan.

II.

A Z A N Y A.

(*Giuseppina Milli.*)

Ne mondd, hogy égbe szállott
Szegényke kis fia,
Hogy annak siri álmot
Nem kell alunnia.

Könnyzáporát hadd ontsa,
Hol kis bölcsője állt,
Hadd zengje álmadozva
Szép altató dalát.

Sirhatsz, zokoghatsz véle,
Hallathatsz bús sohajt,
Csak azt ne mondd, hogy égbe'
Mint angyalt látja majd.

Ha tudja, hogy siron tul
Majd újra rá talál :
A kintől s fájdalomtul
Majd ő is égbe száll!

III.

CSAK ALSZOL . . .

(*Luigi Nardi.*)

Csak alszol, Líza, úgy-e hogy csak alszol?
E gyászharang nem illet tégedet.
Embertelen s hazúg a tudomány,
E szív verése lassudott csupán,
De meg nem szünhetett.

Körötted él ezernyi féreg —
S az én szép Lízám sírba szállna?
Oh nem! nyugodtan visszatérek,
Csak alszol s ébredsz nemsokára!

A gyászharang tovább is csenge,
És Líza akkor szállt a mennybe.

IV.

AZT KÉRDEZED . . .

(*Giuseppina Milli.*)

Azt kérdezed, mért nem dallok vigabban?
Minek mindig e gyászos méla hang?
Jókedy, öröm legyen csupán a dalban?
S ne szóljon úgy, mint bús halálharang?

Kérdezd a szellőt, mért sohajt magába?
A forrást kérdd, mért mormol untalan?
A kis gilit, hogy mért zokog, ha párja,
Kit úgy szeret, mindig csak nála van?

Természetünk — így szólnak majd bizonynyal —
A sóhaj, mormolás s a zokogás!
Lám, én is épen így vagyok dalommal,
Nem illik bűn kívül lantomra más.

RADÓ ANTAL.

TEMESVÁRI PELBÁRT.

A Magyar Tudományos Akadémia irodalomtörténeti bizottsága Szilády Áronnak Pelbártról írt könyvével *) indítja meg az irodalomtörténeti monographiák sorozatát. Meltóbban meg sem kezdhetette működését, mint e fölötté érdekes, tudományos készletével imponáló, kutatási módszerében mintaszerű, eredményeiben meglepő, fölfogás és előadás tekintetében kitünő tanulmány. Pelbárt eddig homályos árnyék, sőt ennél is kevesebb, üres név volt irodalmunk történetében; ezentúl, Szilády e műve alapján, életteljes, vonzó egyéniség, XV-dik századi irodalmunk és szellemi életünk egyik legismeretebb alakja, sőt régi költőink egyik leghívatottabbika lesz.

Mindössze nem sok az, mit életéről, tanulmányairól, jelleméről tudunk. Pedig mennyi szorgalom, mennyi kutatás, mily fáradhatatlan anyaggyűjtés, mily éles gondolkozás eredménye e csekély anyag is!

Pelbárt **) születése idejét nem ismerjük, de Szilády

*) *Temesvári Pelbárt élete és munkái.* Írta Szilády Áron. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia irodalomtörténeti bizottsága. Budapest, 1880. 135 lap. Ára 80 krajczár. Pelbart Pomeriumának cím-képével.

**) E név ma már egészen szokatlan, de úgy látszik, hogy régebben, ha nem volt is a legközönségesebbek közül való, még is gyakrabban viselték. A XIII. és XIV. században nem épen ritka. Kétségtelen, mit főleg a *Peer-codex* cisiója is bizonyít, hogy a Bernard vagy Bernát nevet kell benne fölismernünk. Talán nem véletlen, hogy Pelbártunk épen szent Bernátot idézi legtöbbször s tartja beszédei szerkezeténél is leginkább szeme előtt, — még kevésbbé véletlen, hogy szent Bernát himnuszát, régi költői maradványaink ez egyik legbecsebb gyöngyét, valószínűen az ő átdolgozásában bírjuk.

sok valószínűséggel 1435 tájára teszi; születése helye Temesvár; atyja László volt; ő maga mint *Pelbartus Ladislai de Temeswar* fordul elő a krakkói egyetemen 1458-ban. Itt nyerte, öt évig folytatott tanulmányok után, 1463 december 17-én a baccalaureatust. Valószínűen nem sokára ezután lépett be a ferencziek rendjébe. Hol és szerzetének mely házaiban élt 1483-ig, nem tudjuk; de valószínű, hogy a ferenczrend dunántúli házai valamelyikében, például Ozorán, azután Esztergomban fejtette ki fényes szónoki tehetségét, mire 1483-ban Budán találjuk, hová 1480 és 1483 közt kerülhetett. Azon húsz évről, mely 1463 és 1483 közt eltelt, tehát nagyon keveset tudunk, a mi Pelbárt sorsát és fejlődését nagyobb világításba helyezhetné; e kevés is majdnem teljesen Szilády érdeme.

Az 1483-dik év minden esetre a legnevezetesebb időpont Pelbárt életében. Ez évben készült el első, nyomtatásban ismeretes műve, a *Stellarium*, is, melyet súlyos betegségben tett azon fogadása szerint írt, hogy azonnal könyvet készít Mária dicsőítésére, mihelyt ez könyörgését meghallgatja és őt nyavalyájától megszabadítja. E nyavalyája alkalmasint a pestis volt, mely 1479-ben és 1480-ban hazánkban is dühöngött. A *Stellarium* tehát valószínűen 1481 és 1483 közt készült, illetőleg szerkesztetett, mert a tartalmát alkotó értekezések és prédikációk már előbb is készen lehettek, ha részben talán más alakban is. Második művének, a zsoltárokra írt magyarázatának (*Expositio compendiosa*) elkészülését 1483 és 1487 közé tehetni, a harmadikét (*Pomerium Sermonum de Sanctis*) 1483 és 1489 és a negyedikét (*Pomerium Sermonum de Tempore*) 1489 és 1496 közé. Ez utóbbinak első kiadása 1498-ból való. Nyomban követte ezt a *Pomerium Sermonum Quadragesimalium*, mely először 1499-ben jelent meg; hatodik, utolsó munkája, az *Aureum Rosarium*, csak 1503-ban, egy évvel halála előtt, látott napvilágot.

Pelbárt 1504 január 22-én halt meg Budán; de vajon 1483-tól 1504-ig egy házban mindvégig Budán lakott-e, arról nem tudunk biztosat. Szilády azonban valószínűvé teszi, hogy legalább 1497-ig nem lakott folyton Budán, mit főleg, és nem alap nélkül, abból is következtet, hogy Pelbártnak 1483 óta elkészült könyvei csak 1498 után kezdenek nyomtatásban megjelenni.

A jeles ferenczrendi prédikátor beszédei csak latinúl maradtak reánk ; de ebből tévedés volna azt következtetnünk, a mit régebben némelyek épen Pelbártról is hajlandók voltak hinni, hogy tudniillik mind e latinúl írt beszédek latinúl is mondattak el, s azért nem a nép előtt, hanem csak a zárdákban, a szerzeteseknek. Általában nem kételkedhetni azon, hogy a magyar papok a magyar népnek magyarul papoltak ; főleg áll ez a XIII. század óta, melynek elején, 1216-ban, a dominikánusok, 1223-ban pedig a ferencziek rendje épen azon czélra alapíttatott, hogy a népnek vallásos és erkölcsi érzületét erősítsék és fokozzák. E rendek tagjai klastromaikon kívül is úton-útfélen, nyilvános helyeken is prédikáltak. «Jártak-keltek, a nép között forogtak, időhöz helyhez kevésbbé voltak kötve, mint a helyben élő plébánusok, s a mint ehhez képest közvetetlenebbül és szabadabban érintkeztek hallgatóikkal : népszerű, sokszor népszerűsködő, de a bünt nem ritkán tartózkodás nélkül ostromozó beszédek folyvást az újság ingerével hatottak. Egy-egy kiváló szónoki tehetség egész vidék népét ragadta magával, s az országról-országra vándorló szónokot, kit híre megelőzött, tömegben várta az idegen ajkú nép, hogy tolmács közbejöttével lelkesülhessen előadásán» (19. lap).

A latin hitszónokok nyomdokait követték idővel, természetesen fokozott eredménnyel, magyarul prédikáló papok, köztök Pelbárt is, ki a *Stellarium* előbeszédében maga mondja, hogy e beszédek az együgyű nép számára készültek, sőt a *de Tempore* előszavában azt is világosan kimondja, hogy művét egyenesen az ország népének fölfogásához mérve kívánja szerkeszteni, a mi, mellesleg mondva, a magyar nép akkori fejlettsége mellett a legfényesebb bizonyítékok egyike és azt mutatja, hogy akkor sem állott alább azon színvonalon, a melyen más keresztyén országok népe tartotta magát. A *Quadragesimalék* előbeszédében végre a beszédek rövidebb és hosszabb voltát az alkalmak megemlítésén, a nép ízlésén kívül, a hallgatók értelmi képességének különböző mértékével is indokolja. Már ez adatok is bizonyítják, hogy Pelbárt beszédei a nép számára készültek, melynél az egyházi beszéd, szellemi táplálékának e csaknem egyetlen forrása, valóságos és megszokott szükségét pótolta. Pelbárt latinúl, tehát nem csak magyar papok kizárólagos használhatása czéljából tette közzé

egyházi beszédeit; de még így sem mellőzte azon megjegyzéseit, melyek arról tanúskodnak, hogy a magyar nép tanítását tekintette fő feladatának. Hiszen e beszédekben még közbeszúrt magyar szókat is találunk és latin stilusa sokszor tükrözi vissza magyar anyanyelvének sajátosságait!

Igen szépen jellemzi Szilády hőst mint lelkészt és szónokot (27. s kk. ll.). Pelbártot egyházi beszédjeiben erős, sőt kérlelhetetlennek mondható logikája természetszerűen az egyházi szónoklat reálisabb iránya felé vonzotta. Szószaporításra az okok és eszmék sűrűségétől nem érkezik, s bár mindig rövidsége törekszik, ez egy célja az, melyet legritkábban sikerül elérnie. Feddő, buzdító figyelmeztetései szigorúak, rövidek, legtöbbször csak egy pár szóból állanak. Legszigorúbb ezek hangja akkor, ha idők, személyek és helyzetek közt való különbség szolgáltatja az alkalmat; ilyenkor kegyetlenül sújtó szavai erejével mondhatni izzé-porrá morzsolja a kor lebuktatott bálványát s mindent a földdel tesz egyenlővé az igazság fölmagasztalt képe előtt. Tudósok, bölcsek, fejedelmek vélekedése, szokása, tekintélye mind semmivé lesznek igazságérzete és meggyőződése előtt, melyet mély vallásosságán s szigorú erkölcsi irányán kívül gyakran hazafias lelkület is sugal. Vallásához, egyházához nála inkább ragaszkodni lehetetlen; egész lelki erejével keresztyén pap, de egy perezre sem felejtí, hogy magyar is; engedelmes, alázatos, a meddig van mit engedni s van mi előtt alázkodni; hol azonban az értelem és józan ész mást követel, — bár kora nyűgét, igáját jó részben maga is hordja, — föllázad az esztelenség, butaság és babona ellen, s tördeli a vakság bilincseit, akár szegény akár gazdag, akár koldús akár király, még ha éppen — vagy tán éppen mivel — Mátyás király szenved is bennök rabságot. Mégis, ha Szilády Pelbártot a reformáció előtt élt reformatorok közé hiszi sorolhatónak, alig fogunk e nézetéhez csatlakozhatni, mert Pelbárthban, minden józansága, erélye és igazságszeretete mellett, hiányzik az a fővonás, mely a reformatorot jellemzi: a dogmával való bármily szerény szembezállás. Tény, hogy Pelbárt szent kötelességérzettel, korát jóval fölülmuló fölvilágosodással, a tudomány és józan ész sok tekintetben ma is számot tevő fegyvereivel küzdött a babonás hit és szokások ellen; — de tény az is, hogy Huss reformatori törekvéseiről ellenszenvesen nyilatkozik, hogy a

hussitáknak az egyházi javak elidegenítésére és a bűnbocsá-natra vonatkozó vélekedéseit súlyos eretnekségnek tekinti; és tény az is, hogy a Mátyás király és a pápai szék közt évek hosszú során át húzódó surlódásokban mindig a pápa pártját fogja, sőt Mátyás irányában más tekintetben is elfogult és igazságtalan, mint egyházi kortársai általában. Nem vádoljuk e miatt, még kevésbbé állítjuk, hogy Mátyás a példabeszédszerű igazságos fejedelmek mintaképe volt; azt is szívesen elismerjük, hogy Pelbárt nem csak a világiak bűneit ostorozta, hanem az egyházi reszről elkövetett hibákat is megróttá, sőt, hogy a nemzeti nyelvnek az isteni tiszteletben érvényre juttatását kívánta, mit méltán fölvilágosodása és hazafisága figyelemre méltó bizonyítékának tekinthetni. De mind ez csak egy sorba állítja őt a kor legtudósabb és legigazabb prédikátoraival; — ha reformátio előtti reformatornak nevezzük, azt hiszem idegen vonást viszünk be a jeles férfiú jellemrajzába.

Pelbárt nemesak első rangú hitszónok, hanem korának első rangú magyar költője is volt. Ezt most, Szilády alapos és ritka elmeéllel folytatott kutatásai alapján, már teljes biztossággal állíthatni. *Szent Katalin legendája*, talán *Szent Bernát hymnusának* szép magyar átdolgozása is, az ő művei. Ennek kimutatásában rejlik Szilády gyönyörű munkájának legfontosabb, hogy úgy mondjam legaktuálisabb érdeme.

Midőn Szilády két évvel ezelőtt, *Költészetünk Mátyás király idejében* című akadémiai beszédében és a *Régi Magyar Költők Tára* első kötetében e nézetét először, még óvatosan kifejezte, én voltam az egyedüli, a ki e munkákat behatóbban ismertettem és a szerző hypothesisét még nem eléggé indokoltak mondtam. Valóban igen figyelemre, nálunk, a kritika mostani személyeskedő elkorcsosodása korában, kiválóan a legnagyobb figyelemre méltó, mit Szilády, érintett bírálataimra vonatkozóan mond. A hol a kritika valamely nézet mellett fölhozott okokat nem tartja elégségeseknek, ott a bizonyozó ismétlést nem tekinti a helyes és czelravezető útnak. «Irodalomtörténeti tények és igazságok vitatása közben — így folytatja a 41. lapon — nem a vélekedések és meggyőződések makacszkodó védelmére, hanem az adatok fölhordására van szükség. A mely nézet nyilvánulása erre ad okot, mindig hasznos szolgálatot tesz, ha ő maga még oly tarthatatlannak fog is bebizonyúlni, mert az ily tarthatatlan

vélekedések különben sem tesznek annyi kárt, mint a kétséget kizárni látszó határozott állítások. Ez utóbbiaknak irodalmunk minden ágában nagy a kelendőse; kritika és közönség többnyire hisz és hallgat s igen szokszor tiszta papírból facsartott acták csomói állják útját a tovább haladásnak.»

E valóban tudományos fölfogásának köszöni Szilády irodalomtörténetünk egyik legfontosabb és legörvendetesebb fölfedezésének minden kétségen fölül helyezett biztosságát.

A magyar legenda első része, mely szent Katalin születésének s életének körülményeit atyja haláláig adja elő, eddig csak Pellárt prédikációiból volt ismeretes. Ebből merítették a *Debreczeni* és az *Érdy-codex* írói. A más nemzetek irodalmából eddig ismert Katalin-legendák közül egy sincs, mely ez első részt magában foglalná. Az egész legenda az *Érsekújvári codex*ben maradt ránk, melynek egy részét, 1530 táján, másolta és pedig nem hibátlanul másolta Sövényházi Márta, Clarissa-apáca. Ugyan e codex Pellárt-fele prédikációkat s legendákat is tartalmaz. A mi épen a Katalin-legendát illeti, arra nézve nem egészen jelentőségtelen a ferenczieknek 1479-ben hozott azon határozata, hogy e szentnek ünnepe ezentúl nagyobb buzgósággal s ünnepélyességgel történjek.

Föltűnő már most, hogy a Katalin-legenda verses szövege bővebben van ugyan kidolgozva, mint a Pellártnál olvasható latin elbeszélés, de épen oly gondos, tömör szerkezetű, mint Pellárt beszédei. Az idézetek lelkiismeretes megjelölése épen úgy nem hiányzik és épen azon modorban történik, mint a *Pomerium* akármelyik darabjában. Ez mind úgy is magyarázható, hogy valaki e verses legendát Pellárt alapján írta. De «a magyar versesítés, nyelvkezelés, a tartalomba szőtt dogmatikai vitatkozó rész előadása, a pogány babona és kereszttyén hit párhúzasos föltüntetése, amannak eszközül használása mellett emez érdekeinek s követeléseinek öntudattal s biztos érzékkel történő megóvása», — ezek mind oly képessége vallanak, melyet csak első rendű theologusról és gyakorlott íróról tehetni föl. — Hogy neve ismeretlen maradt, könnyen onnan magyarázható, hogy az akkori vélekedéshez képest nagyobb érdemei voltak, melyek mellett ez a magyar nyelven írt verses munka említésbe sem igen jött; de azért az idő maig sem törölkötte le róla azt a bélyeget, mely kitűnő írók művein névtelenül is fölismerhető (43. lap.).

Eddig a hypothesisek, melyeket újabb nyomozások biztos tudássá változtattak át.

Közvetlenül Pelbárt halála után, még 1504-ben, jelent meg nyomtatásban alexandriai szent Katalinnak egy terjedelmes legendája, melyet Raymundus bíbornok s pápai legátus adott ki Bázelen. Megemlítésre méltó, hogy e Raymundus több éven keresztül volt pápai követ Németországban, Dáciában stb. s így azon területen, melybe Magyarország is befoglaltatott. Mint ilyen tett közzé 1501-ben egy fölhívást a török ellen indítandó hadjáratra is.

Raymundus csak kiadója a legendának, írója az előszó szerint ferenczi szerzetes és a theologia tanára volt, ki föltette magában, hogy szent Katalin különböző legendáiból ő fog egy újat összeállítani. Őt külön legendáját találta, úgy mond, e szentnek, melyek azonban mind hiányosak, a meny nyiben Katalin atyjának származásáról, birodalmáról és a szűz megtérésének okáról teljességgel hallgatnak. Végre egy ferenczrendi egyház sekrestyéjében talált egy régi könyvet, mely amaz öt elbeszélésnél teljesebb volt, és ennek alapján, a többiek fölhasználásával, írta össze művét. És a legenda csakugyan elég terjedelmesen szól szent Katalin szüleiről és rokonairól és az V-ik fejezetben Katalin anyjáról, keresztyén hitre téréséről és születéséről — egészen azon módon, a mint azt a magyar legendában találjuk. Így tehát van végre egy a magyar szerkezetnek megfelelő, sőt azt az előrebocsátott családi leszármazással s ennek folyamába szőtt melléktörténetekkel bőségteljes tekintetben még fölül is muló párja.

De a szerző neve ismeretlen. Hogy ez a latin legenda ugyanazon rend kebeléből veszi származását, melynek a magyar legenda is köszöni eredetét; hogy Pelbárt is azon szerzetnek tagja s szintén theologia tanára volt, — ezek nem lényegtelen pontok, de még nem döntök arra nézve, hogy e latin legendát Pelbártnak tulajdonítsuk. A névtelen szerző testvérének, Jánosnak, ajánlja művét. Volt-e Pelbártnak ily nevű öccse, nem tudjuk; azt sem tudjuk, e János-e az a Johannes de Themeswar, kit 1517-ben vagy 1518-ban a krakói egyetem magyar hallgatói közt találunk. — De azért a szerző neve nem veszett el egészen. A legendához példák és csodák vannak csatolva, melyekben a szerző neve kétszer van megemlítve. Az első példa Damiani Péter milanói érsek pél-

dája, a mint az Pelbárt negyedik beszédében, valamint magyarúl az *Érdy-codex* végén is olvasható. Ezt a példát a legenda szerzője egyenesen Pelbártból vette át vagy, a mint kifejezi magát, a már fönn megnevezett kitünő tudományú és jelességű Pomeriustól, — és a negyedik csudát így kezdi beszélni: Pomerius mondja utolsó beszédében, hogy egy magyarországi ferenczrendi szerzetes stb. Hogy Pomerius itt annyi mint a *Pomèrium* szerzője, azt kétségtelenné teszi azon tény, hogy az idézett példák Pelbárt beszédeiben valósággal a mondott helyen olvashatók.

De a szerző a már fönn megnevezett Pomeriusról beszél, — pedig e kifejezést megelőzően sehol semmi fölemlítés nincsen, a mire vonatkozhatnék. Így tehát egyébre lehetetlen érteni, mint azon meg nem nevezett ferenczrendi szerzetesre és theologiai tanárra, kitől az előbeszéddel ellátott legenda származik. Ez tehát csakugyan Temesvári Pelbárt.

De a nyomok még tovább vezetnek. A legenda nyolczadik fejezetében ugyanis azt mondja a szerző, hogy egy domonkosrendi szerzetestől kapta azon könyvet, — *Annales historiae* vagy *Annales sire Cronica Romanorum* nevezi a szerző, — melyből a római történetre tartozó adatait merítette. Ugyan-onnan vonta ki a verses mű tervét (et de eodem libro extraxi carminis modum), valamint szent Katalinnak a császárral és az ötven bölcsessel folytatott vitatkozásait is. A verses mű, — mi lehet az egyéb, mint *Szent Katalin verses magyar legendája*? És e verses legendában Katalinnak érintett vitatkozása oly részletes és terjedelmes (1300 versre terjed), mint egyetlen más szerkezetben sem. Ez a rész és a szűz születésének körülményei, melyek a magyarban oly részletesen tárgyaltnak, szándékosan vannak a legendában rövidre vonva, a pogány bölcsék és költők műveiből vett idézetek pedig teljesen ki vannak hagyva. A szerző maga mutat rá a forrásra, valamint a viszonyra is, melyben latin és magyar dolgozata egymással és ismét mindkettő a közös forrással van. Csakhogy e forrást eddig épen oly kevésbé ismerjük, mint amaz Alphorabiust, kire a költő szintén, mint forrására, hivatkozik, s kinek nevét a legenda más alakjaiban a Macrobius vagy Alfoncius nevek pótolják. De a fönt idézett *Annales historiae*nek legalább nyomára akadt Szilády egyetemünk könyvtárának egy XV-ik századi kéziratában, melynek utolsó két levelén szent Katalin

születésének körülményei Pelbárt mindkét latin szövegénél bővebben vannak elbeszélve; — a titokzatos Alphorabius azonban teljes rejtély, s nem lehetetlen, hogy költött nevével csak a legenda keleti mystikus színét akarták növelni, úgy hogy a sok fejtörést okozott csillagjóst hiába keressük a középkori írók sorában.

Az előadottak után már nem kételkedhetünk többé azon, hogy Pelbárt a Raymundus által kiadott latin prózai s a régi nyelvemlékeink közt kimagasló magyar verses Katalin-legendának szerzője. A nyomozás folytatása még világosabb eredményre fog juttathatni, az eddig már találtat alig fogja megingathatni. És nemcsak a magyar verses Katalin-legendának, hanem a szent Bernát magyar himnusának is Pelbárt a szerzője, mert azt már előbb igen valószínűvé tette Szilády, hogy e két költői mű egy és ugyanazon szerzőre vallanak. Ezeknek segítségével nem volna nehéz, Pelbárt magyar prózájára is ráismerni, mert alig hihető, hogy magyarul elmondott beszédeit ő mind csak latinul írta volna le, és hogy magyar alakjokban csak kortársai vagy közvetetlen utódai fordításaiban jutottak volna hozzánk. Nem valószínű, hogy Pelbárt magyar prózát ne írt volna; a magyar nyelvtudomány föladata lesz, főleg codexbeli nyelvünk történetének és régi biblia-fordításainknak összehasonlító vizsgálása alapján, e kérdést is, számos mással egyetemben, megoldania.

Temesvári Pelbárt — hála Szilády szorgalmának és tehetségének — ezentúl XV-ik századi irodalmunk egyik kimagasló alakja. Mátyás kora mind világosabb, mind teljesebb színben derül föl előttünk; műveltsége, tudománya, költészete idővel teljes, vonzó képpé fog alakulni. E képnek egyik középpontja a nagy király erélyes ellenfele, a ferenczrendi szerzetes fog maradni, ki éppen nem mentt kora előítéleteitől, kiről éppen nem mondhatni, hogy megelőzte korát, de ki mindenünnen összegyűjtött tudományos szertárával, mély vallásos és nemzeti érzületével, írás- és tanításbeli fáradhatatlanságával s azon akaratbeli erővel, melynek kitartása és eredménye egyaránt csudálatos, — ki egy szóval, jellemével és munkásságával a jelenkor emberét is elismerésre és tiszteletre készíti. Szelleme benn a hazában s annak határain kívül egyaránt hódított; műveit egész Európa kereste és olvasta; a szerzet, melynek tagja volt, érdemeiért a boldogok

közt ünnepelte (május 17-én); irodalmi munkássága századának tükre. De nemcsak az. «Kinek művei nemzete szellemi táplálékául ily mértékben szolgáltak — mondja igen szépen Szilády (80. lap.) — még ha anyanyelvén saját maga semmit nem írt volna is: annak nemzete gondolkodását, ízlését, eszejárását fölfogni, visszatükrözni és irányozni egyaránt erőteljesen képes szelleme nem hamar ellobbant vezérfáklya gyanánt tekinthető.»

HEINRICH GUSZTÁV.

MÉG EGYSZER KOSSUTH ÉS A PRAGMATICA SANCTIO.

Kossuth a *Budapesti Szemle* februári füzetének azon cikkét, mely az általa Deák ellen emelt vádakat igyekezett megczáfolni, egy Helfyhez intézett levélben terjedelmes válaszra méltatja. A levél a szélső baloldali lapokban jelent meg először s utánok kivonatosan vagy egész terjedelmében közölték a többi lapok is; különösen a *Pesti Napló* sietett azt egész terjedelmében és minden megjegyzés nélkül átvenni, az a lap, mely egykor a Deák közlönye volt, most pedig a maga módja szerint Kossuth izgatásainak hódol, bár olykor phariseus módon esküdözik, hogy ő a Deák-párt hagyományait őrzi. Mihelyt Kossuth levele megjelent, felszólítottuk a *Budapesti Szemle* említett cikkének szerzőjét, hogy válaszoljon Kossuth levelére; ő azonban úgy nyilatkozott, hogy a maga részéről fölöslegesnek tart minden további vitát, kivált Salamon felszólalása után, a ki a *Hon* 78-ik számában Kossuth fő állítását tüzetes bírálat alá vette; a kérdés különben is oly tiszta, Kossuth vádja oly alaptalan, hogy csak a teljesen elfogúlt ember hiheti el, a ki nem akar felvilágosodni. Mi más nézetben vagyunk, azt hisszük, hogy a *Budapesti Szemle* nem hagyhatja szó nélkül Kossuth levelét, részint felszólalása igazolása végett, részint pedig a vádaskodás azon sajátságos módja miatt, melyet Kossuth Deák ellen folytat. Ezért magunk folytatjuk a vitát, bár nem örömet, de a szerkesztők szükség esetében nem egyszer kénytelenek magok megírni azt, a mit mások sokkal jobban megírhatnának.

Kossuth polemiáját legérthetőbben lehet jellemezni azzal, ha guerilla-harczhoz hasonlítjuk. Kossuth csak támad, de vád-

jainak helyt nem áll; a hol támadása ellenvetésbe ütközik, ott szó nélkül visszavonúl; előbbi posícióit egymás után oda hagyja, de megújítja a támadást más oldalon. Hadd tekintsünk végig a támadás egész vonalán.

Az *Irataiban* közzé tett s állítólag 1867-ben kelt vádirat eszmefonala, logikai rendje és leglényegesebb állításai a következők voltak:

A magyar országgyűlés mostanában (1867) minduntalan a *pragmatica sancti*ót emlegeti. Ő tehát (Kossuth) meg akarja vizsgálni, mi is az a sokat emlegetett «Figaro». A *pragmatica sanctio* nem egyéb, mint a Habsburg-háznak 1713-ban ön-hatalmúlag kibocsátott házi törvénye. Ennek, mint házi törvénynek is, keletkezése gyanús; kétséges az is, vajon 1713-ban kelt-e vagy később. Gyanús azonban az 1723-ban hozott magyar törvény is, mert annak nincs értelme. Az ellenben minden kétségen felül van, hogy a *pragmatica sanctio* a magyar törvénykönyvben nincs benne. Annak értéke Magyarországra nézve = 0. És mégis az 1867-ki országgyűlés egyenesen e magyar jogilag nem is létező *pragmatica sanctio* alapján Magyarországot az államok sorából kitörülve, az egységes birodalom alkatrészévé tette. A *pragmatica sanctio* e becsempészése a magyar államjogba valóságos államcsíny. E becsempésztést nem lehet védeni azzal, hogy Magyarországon, midőn *pragmatica sancti*óról szólnak, nem az 1713-ki házi törvényt értik alatta, hanem az 1723-ki magyar törvényezikket. Még ha így volna is, megbocsáthatatlan hiba, bűnös gondatlanság volna az abszolút hatalom ilyen termékének nevét átruházni egy magyar törvényre, mert a hol államjogokról van szó, nem szabad a szavakkal könnyelműen játszani. De nem is igaz, hogy az 1867-iki országgyűlés a *pragmatica sanctio* alatt az 1723-ki magyar törvényt értette. Ennél sokkal rosszabbat tett, azt fogta reá az 1723-ki törvényre, hogy az a világosan *contradistingvált* *pragmatica sancti*ót fogadta el; továbbá azt igtatta törvénybe, hogy Magyarország és ő felsége többi országai között jogilag fönnálló kapcsolat létezik. Ezzel Deák történeti falsumot követett el, a mit Deák 1861 május 13-iki beszédéből egy idézettel könnyen ki lehet mutatni. És ez annak volt következése, mert Deák bele hagyta magát abba a hálóba szédített, hogy közjogi alapúl *azt a* *pragmatica sancti*ót fogadta el, a mit egy osztrák kényúr az ő abszolút teljhatalmával decre-

tált. Pedig ezt a *pragmatica sanctiót* soha sem látta se Deák, se az 1867-ik országgyűlés egyik tagja sem. Meri ezt mondani Kossuth, mert ő százezernyi kötetekre menő könyvtárakat kutatott föl, hogy láthassa, de minden fáradsága hasztalan volt; ő a *pragmatica sanctiót* nem látta soha, és hitet tenne reá, hogy nem látták azok sem, a kik azt a magyar államjogba befogadták.

Ezek voltak Kossuth vádjai. Híven adtuk elő, lelkiismeretesen ügyelvén mind a gondolatmenet, mind a kifejezések hűségére. Kossuth íratái közkézen forognak, a kit érdekel, könnyen meggyőződhetik róla.

E vádakkal szemben a *Budapesti Szemle* februári füzetében közlött czáfolat a következőket bizonyította:

hogy a Habsburg-ház házi törvénye nem később keletkezett, mint 1713-ban;

hogy az 1723-ki magyar törvény azon szakaszának, amelynek Kossuth nem leli meg értelmét, igen is van értelme;

hogy a *pragmatica sanctio* benne van a magyar törvénykönyvben, maga Kossuth igtatta bele;

hogy az 1723-ki magyar törvénybe foglalt trónöröklési megállapodásokat, e kétoldalú alapszerződést, *pragmatica sanctiónak* nevezték már a múlt század óta; úgy nevezte maga Kossuth is a legfontosabb alkalmak idején;

hogy e szerint a *pragmatica sanctio* nem 1867-ben csempésztetett be a magyar államjogba, az 1723-ki törvényre nem akkor ruháztatott át ez elnevezés;

hogy az az állítás, mintha az 1867-ki országgyűlés nem az 1723-ki törvényben foglalt határozatokat értené a *pragmatica sanctio* nevezet alatt, hanem egy *contradistingvált* más valamit, magából az 1867 XII-ik törvényczikkből megczáfolható;

hogy a Magyarország és ő felsége többi országai közt fönnálló kapcsolat létezését törvénybe igtatta már az 1848-ki országgyűlés; hirdette maga Kossuth 1848-ban is, 1849-ben is; elismerték az 1859-ki mozgalmak vezetői az ő legfontosabb memorandumokban; elismerte a Ghyczy-Nyáry-Bónis-féle ki-sebbségi vélemény 1865-ben;

hogy tehát ennek hirdetése 1867-ben sem lehetett történeti falsum, annyiival kevésbbé, mert Deáknak önmagával való ellenmondása bebizonyítása végett idézett 1861-ki beszé-

dét Kossuth nem híven idézte, hanem oly szavakat hagyott ki abból, melyeknek kihagyása az egész mondat értelmét lényegesen megváltoztatja;

hogyan Kossuth, ha a *pragmatica sanctio* keresésében száz-ezernyi kötetekből álló könyvtárakat végig kutatott is, de azon jelentékenyebb magyar közjogi műveket, a melyek ezt a kérdést tüzetesen tárgyalják, ezikke írásakor nem vette figyelembe.

Ezek bizonyításával tisztázta a *Budapesti Szemle* írója a kérdést. Kossuth válaszirata szerint azonban mind e bizonyítékok «az ő jegyzékének tárgyára csak igen kis részben tartoznak s mindezek bebizonyításával a *Budapesti Szemle* írója oly forma hiába való dolgot vitt végbe, a mit a francziák úgy szoktak kifejezni, hogy «betöri a nyitott ajtót». Mert hiszen ő nem vonja kétségbe, hogy az 1723 I. és II. törvényczikkeket régóta *pragmatica sanctiónak* hívják. Soha esze ágában sem volt ezért az 1867-ki kiegyezés létrehozóit tenni felelőssé. Jól tudja, hogy úgy nevezte ő is, más is, úgy nevezte az 1790-ki országgyűlés is, az 1848-ki sajtótörvény is. Hanem hát «hibásan tette ő, hibásan Deák és hibásan mindenki, a ki valaha hasonlót tön». Sőt Deák az 1867-ki XII. törvényczikk fogalmazásakor sem célzatosan, rosszakaratból használta az itt annyira végzetes *pragmatica sanctio* szót; ember volt, tévedhetett, nagyot is tévedett, de önzetlen indulattal, becsületes szándékkal tévedett.

Íme, most már csak hiba a *pragmatica sanctio* használata, többé nem «könnyelmű játék a magyar alkotmányról szóló szavakkal», nem «megbocsáthatatlan hiba», nem «bűnös gondatlanság». Deák sem csempésző, hamisító többé, csak együgyű ember, a ki nem tudja mit csinál, kontár jogász, a ki kétoldalú államszerződést vitat s egyoldalú családi törvényt igtat a magyar törvénykönyvbe, bárgyú államférfi, a ki az októberi diploma ellen egész erejéből küzd, s midőn győz, elfogadja kiinduló pontul.

Így védekezve vagy éppen nem is védekezve adja föl többi positióit is Kossuth, támadása egész vonalán s azok hosszúsorozatából csak azt az egyet tartja még fenn, hogy az 1867. XII. t. cz. 1-ső §-a, midőn a *pragmatica sanctio* nevét használja, nem az 1723. évi magyar törvények megállapodásait érti alatta, hanem egy ezektől *contradistingvált* valamit, a mi persze nem lehet egyéb, mint a Habsburg-ház házi törvénye.

Ez állításának védelme végett pedig mereven ragaszkodik amaz 1-ső §-nak egyetlen egy szavához az *elfogadott* szóhoz; a mi *elfogadott*, az nem lehet *elfogadó*, mondja és ismétli többszörösen. Pedig hiába ismétli. A szó egér farkával ily súlyos vádat nem lehet föntartani, a mit pedig még ezen kívül mond, az nem törvényt magyarázat, hanem politikai nézet. De halljuk magát Kossuthot:

«Állítottam és állítom, hogy az 1867-diki törvény nem a (hibásan *pragmatica sanctio*nak nevezgetett) 1723-diki törvényt vette föl kiindulási pontnak, hanem azt a *pragmatica sanctio*t, melyre az októberi diploma utal s reá fogta, egyenesen reá fogta az 1723-diki törvényre, hogy az ezt a *pragmatica sanctio*t elfogadta. Erre tettem azt a megjegyzést, hogy ez nem igaz — az 1723-diki törvényben szó sincs *pragmatica sanctio*ról, az *codicem domesticum ingressa non est*, az törvény az örökös tartományoknak, de Magyarországnak semmi.

És erre írtam, hogy az Európaszerte *pragmatica sanctio* név alatt ismeretes fejedelmi házi törvénynek a magyar államjogba ekként történt becsempészésével sikerült a hatalomnak a Habsburg-házi családi politika régi vezéreszméjét, a reáluniót, Magyarországon az 1723-diki törvény ellenére keresztülvinni.

Nem látok semmi okot felhozva, minélfogva e nézetemen változtathatnék. Mert az értekezés írójának e nézetem ellen felhozott egész okoskodása ennyiből áll: «Az 1867. XII. t.-cz. 3-ik §-a azt mondja, hogy a *pragmatica sanctio* azon föltételt is kikötötte, hogy Magyarország közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül fentartassék; ez nem vonatkozhatik az 1713-diki házi törvényre, nem arra, hanem az 1723-diki törvényre vonatkozik; tehát az 1-ső §-ban is ezt kell a *pragmatica sanctio* alatt érteni, mert oly törvény-magyarázó elvet nem ismerünk, mely megengedné, hogy egy-azon törvénynek egy-azon kifejezése egyik szakaszban egyféle, másik szakaszban másféle jelentéssel értelmeztessék.»

Ennyiből áll a Colog érdemére tartozó egész okoskodás. Egy elméleti inductio, és egyéb semmi. Ha az értekezés írója amolyan törvényt magyarázó elvet nem ismer, én viszont olyat nem ismerek, mely megengedné, hogy az *elfogadott* alatt az *elfogadó* értessék. Már pedig annak a fatális XII. törvénycikknek 1-ső §-ában a *pragmatica sanctio* tisztán és világosan mint *elfogadott*, az 1723-diki törvény pedig tisztán és világosan mint *elfogadó* szerepel.

Aztán engedje megjegyeznem, hogy ha valamely törvény egyes szavainak értelme felől kétség forog fenn, azt nem kathedratikus elméletekkel, melyeken a gyakorlati élet magát igen gyakran túltesz, hanem a kérdésben forgó törvény *complexum*ának, horderejének, szellemének s pozitív határozatainak tekintetbe vételével lehet csak s kell eloszlatni. No már kérdelem én, az 1723-diki törvénynek felel-e meg az 1867-diki XII. t.-cz.? Nem, mert ez reális uniót formuláz, azt pedig 1861-ben maga Deák Ferencz kétségbe vonhatatlan világosságba helyezte, hogy reál uniónak sem az 1723-diki törvényben, sem általában a magyar

corpus jurisban semmi nyoma. Feltartja-e az 1867. XII. t.-cz. Magyarország azon közjogi önállását, melyre a harmadik §. hivatkozik? Fájdalom, nem tartja fel; az egész XII. t.-cz. oly *pragmatica sanctio* nyomán jár, mely nem az 1723-diki törvény; oly közjogi állapotot foganatosít, mely a *personalis unió*nak, tehát az 1723-diki törvénynek megtagadása.»

A *Budapesti Szemle* írója épen azt tette, a mit Kossuth kíván, nem egyes szókból indult ki, hanem a törvény *complexumából*, s abból igyekezett kimagyarázni, hogy az 1867. XII. t. cz. a *pragmatica sanctio* neve alatt nem a Habsburg-ház házi törvényét érti, hanem az 1723-ki törvényt, mert ez s nem a házi törvény köti ki Magyarország közjogi és belkormányzati önállásának sérthetetlenségét, melyre a XII. t. cz. 3. §-sa hivatkozik. Kossuth ezzel nem elégszik meg. Jól van, jelöljünk hát ki még több pontot a XII. t. cz. *complexumából*.

A XII-ik törvényczikknek mindjárt bevezetése így szól: «Ö császári s apostoli királyi felsége, miután többi országait és tartományait alkotmányos jogokkal ruházta föl, legmagasb trónbeszédében, melylyel a jelen országgyűlést megnyitni méltóztatott: felszólítja az országgyűlést, hogy a *pragmatica sanctio*nak, mintkülönösen elismert jogalapnak elveiből kiindulva, gondoskodjék oly módokról, melyeknél fogva mind Magyarország és társországainak a *pragmatica sanctio által is biztosított közjogi és belkormányzati önállósága*, mind a birodalom biztosságának és együtt maradásának életföltételei sértetlenül megóvassanak». A házi törvény van-e itt értve, mely nem említi Magyarország közjogi és belkormányzati önállóságát, vagy az 1723-ki, mely mindezt világosan kiköti.

De menjünk tovább. Ugyancsak a bevezetés alább így szól: «Magyarország főrendei és képviselői nem mulaszthaták el gondoskodni oly módokról, a melyek lehetővé tegyék, hogy azon *alapszerződés*, a mely az 1723-ik évi I., II., és III-ik t.-czikkek által a felséges uralkodó ház és Magyarország közt létre jött, a mely egyrésről a birodalmi kapcsolathoz tartozó országok és tartományoknak az 1723. I. és II. t.-czikkek értelmében együttes és elválaszthatatlan birtoklását, másrésről pedig *Magyarországnak önálló törvényhozási és kormányzati függetlenségét biztosította*, lényegében jövőre is sértetlenül föntartassék». Világos ebből, hogy *alapszerződés és pragmatica sanctio* ugyanegy értelműek az 1867. XII. törvényben, s úgy hiszszük, hogy ezt teljesen hebizonyítottuk, ha még e törvénynek 2-ik

§-ára hivatkozunk, mely így kezdődik «... ez ünnepélyes alapszerződés», s érti alatta a *pragmatica sanctio*t, a mely szó épen az 1-ső §. végén fordul elő, s melyet a második szakasz így megmagyaráz.

E szerint a magyar közjog (az 1848. és 1867-ki törvények) csak egy ünnepélyes alapszerződést ért a *pragmatica sanctio* alatt, mely az uralkodóház és Magyarország között 1723-ban országgyűlési egyezkedések (*tractatus dietales*) után létre jött s a magyar *corpus juris*ba becikkelyezettett. A XII. t. cz. 1-ső §-nak e kifejezésében «azon kapcsolat, mely egyrészről a magyar korona országai, más részről ő felségének többi országai és tartományai között jogilag fönnáll, az 1723. I., II. és III. t. czikkek által elfogadott *pragmatica sanctio*n alapszik» nincs tehát semmi oly nemű *contradistinctio*, a minőt Kossuth vitat. A XII. t. cz. nem *contradistingválja* az uralkodó ház házi törvényét, hanem csak egy az uralkodó ház és Magyarország között létre jött ünnepélyes alapszerződést azaz *pragmatica sanctio*t *distingvál*, melyet az 1723-ki I., II. és III. t. czikkek elfogadtak. S épen azért világosan *distingválja* az uralkodó ház házi törvényét a magyar közjogi törvénytől, vagy más szóval a családi *pragmatica sanctio*t a magyar *pragmatica sanctio*tól.

De adjunk Kossuthnak igazat, fogadjuk el az ő nézetét, higyük el neki, hogy Deák a XII. t. czikk 1-ső §-ban a *pragmatica sanctio* neve alatt csakugyan a családi törvényt értette s ennek elfogadását fogta reá az 1723-ki törvényczikkekre. Vajon ekkor is származék-e ebből baj s változtatna-e ez valamit a dolog lényegén? Semmit sem. Az 1723-ki törvények világosan kifejezik, hogy mit fogadtak el, hogy mily módosítással és mily kikötéssel fogadták el az uralkodó ház házi törvényét, oly módosítással, hogy az örökösödés nincs a Habsburg-háznak mindazon ágára kiterjesztve, melyek az 1713-ban kihirdetett házi törvény szerint az örökösödésre jogosítva vannak s oly kikötéssel, hogy Magyarország alkotmányos közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül föntartassék. Íme, ez esetben is, az így elfogadott családi törvény semmit sem különbözik az uralkodó ház és Magyarország között létre jött alapszerződéstől, vagy a kettő tulajdonkép egy. Csak akkor volna az idézett helynek más értelme, ha Deák az 1723-ki törvényekre nem hivatkozva, pusztán csak a *pragmatica*

sanctiót említi vala, de akkor is a törvény többi szakaszai eloszlatainak minden kétséget.

Deák nem bűnös gondatlanságból, sem értelmetlenségből, hanem tudatosan, megfontolva s alapos okból használta a *pragmatica sanctio* szót a XII. t. cikkben. E szó már előfordult az 1848-ki törvényekben, Kossuth igtatta belé, természetesen mindig az 1723-ki alapszerződést értve alatta. Használták mások is, de az 1861-ki országgyűlésen némelyek kifogást tettek ellene. Deák szükségesnek tartotta, hogy a szó értelme felől maga a törvény oszlasson el minden kétséget. Ezért a XII. t. cikkben az *alapszerződés* és *pragmatica sanctio* szót felváltva használja, de folyvást az 1723-ki törvényekre hivatkozva. E szerint e szónak van törvényes magyarázata, a mi a Kossuth alkotta 1848-ki törvényekben hiányzik. Deák e szándékát bizonyítja az a beszéd is, melyet 1861-ben Révész ellen tartott, a ki a *pragmatica sanctio* szó használatát megtámadta Deák felíratí javaslatában.

«Annyi igaz — mond Deák többek közt — hogy a Habsburg-ház nőágának örökösödésére vonatkozó szabályokat vagy törvényeket Európa most már *sanctio pragmatica* név alatt ismeri. Mi magunk úgy neveztük azt az 1848-diki törvényekben, világosan és határozottan, és pedig nemcsak úgy odavetöleg megemlítve. Úgy nevezték őseink 1790-ben egy fontos felíratban; nem jobb-e tehát világosan kifejtenuk, mi az a *sanctio pragmatica* Magyarországon, minők annak föltételei, mikép alakult? Nem jobb-e fölvilágosítani e részben a külföldet, mint rémet látva a névben, kerülni annak megemlítését, zavarba hozni a külföldet az iránt, hogy miért nem merünk mi azon szóval élni, melyet ök mindnyájan ismernek, melyet törvényeink, pedig éppen törvényeink, melyekbe annyi fontosságot helyezhetünk, ismételve használnak? Én meg vagyok győződve, hogy midőn a világ közjogi nyelvén valamely kifejezést vagy nevezetet megszokott, ha talán azzal egyre-másra vonatkozólag hibás fogalmat köt is össze, könnyebb ama hibás fogalmat *rectifikálni*, mint a név használatától az embereket elszoktatni. És ha mi azt mondanók a külföldnek: Uram, az, a mit ti *pragmatica sanctiónak* neveztek, Magyarországon nem *sanctio pragmatica*, hanem az 1723-diki I., II., III., IV., V., VI., VII. törvényezikkely; az 1848-diki törvények *sanctio pragmaticának* nevezik ugyan azt, de ez hiba volt, s mi ezt a szót használni soha többé nem fogjuk, mert annak használata veszedelmes lehetne, — a külföld semmi esetre nem fogna megérteni bennünket. Ha ellenben azt mondjuk: az a *sanctio pragmatica*, mely a magyar törvényben megemlítetik, lényegesen különbözik azon *sanctio pragmaticától*, mely 1713-ban ápril 19-én állapított meg; ha elmondjuk egyszersmind a lényeges különbség részleteit s jogalapját, a külföld jobban meg fog érteni bennünket, mert nagyjában, úgy hiszem, már úgy is tudja, hogy a különbség létezik.»

Midőn Deák e beszédét mondotta s később a XII. törvényczikket ez értelemben szerkesztette, távolról sem gondolta, hogy éppen Kossuth fog e miatt vádat emelni ellene, az a Kossuth, a ki 1848-ban minden magyarázat nélkül igtatta be a *pragmatica sanctio* szót a magyar *corpis juris*ba s kinek hibáját Deák jóvá tenni igyekezett.

Íme, követtük Kossuth tanácsát, s az 1867. XII. t. cikkben előforduló *pragmatica sanctio* szónak értelmét a törvény *complexumából* igyekeztünk kimagyarázni. Jól tudjuk, hogy ezzel ő nem elégszik meg, s a törvény *complexuma* alatt még mást is ért. Érti szellemét, pozitív határozatait s különösen arra helyezi a fősúlyt, hogy az 1723-ki törvényczikkek *personaluniót* alapítanak meg, az 1867-ki XII-ik törvényczikk pedig *reáluniót*, ennél fogva Deák nem az 1723-ki törvényczikkből indult ki, hanem az 1713-ki házi törvényből. Először is megjegyezzük, hogy a *persanulunio* éppen úgy nem fordul elő az 1723-ki törvényczikkben, mint a *reálunio* az 1867-kiben. Ezek igazán *kathedrai meghatározások*, melyeket használhatni ugyan a tárgy megvilágítása végett, de a törvénymagyarázatot teljesen ki nem merítik, annyival kevésbbé, mert mind a *personal*-, mind a *reálunió*nak különböző fokozatai, árnyalatai vannak. E műszavakat azért mellőzzük s csak azt vizsgáljuk: vajon eltért-e Deák Magyarországnak a *pragmatica sanctióból* folyó kötelezettségei meghatározásában attól, a mint azt Kossuth az 1848-ki törvényekbe igtatta? Az 1723-ki törvényczikk együttes és elválaszthatatlan birtoklást állapít meg, tehát a közös biztosságnak együttes erővel való védelmét és föntartását, miből mind a két félt közösen érdeklő viszonyok támadnak. E közösen érdeklő viszonyokat, mint az együttes és elválaszthatatlan birtoklás következményeit, kifejezik az 1848-ki törvények is a nélkül, hogy szabatosan meghatároznák. E közösen érdeklő viszonyokat határozza meg szabatosan az 1867. XII. t. cz., hiszen czíme is a következő: „*A magyar korona országai és ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok közt fönforgó közös érdekű viszonyokról s azok elintézési módjáról.*“ Azonban Deák csak a közös érdekű viszonyokat vonja le a *pragmatica sanctióból*, de elintézésök módját nem a *pragmatica sanctióból* következteti. Világosan kifejezi ezt a XII. t. cz. 23-a: «A mi a fönnebb körülírt tárgyak (t. i. közös érdekű viszonyok) kezelését illeti: az e részben ezelőtt törvényesen fönnállott mód-

nak megváltoztatása *szorosan véve nem a pragmatica sanctióban meghatározott kötelezettségből foly*, hanem: a helyzetnek azon változása, mely a fönnebbi 5-ik pont alatt elmondott, teszi ezt czélszerűvé. Kimondja az országgyűlés, hogy ő felsége többi országaival érintkezni akar, mint alkotmányos népekkel, mind két fél függetlenségének megóvása mellett». S mi van az 5-ik §-ban? A következő: «Ezelőtt Magyarországot illetőleg mindazokra nézve, mik az érintett viszonyokra vonatkoznak, a magyar országgyűlés s a magyar király köz egyetértéssel intézkedtek és ez intézkedések megállapításánál más ország befolyással nem bírt, mert a magyar király, mint az uralkodása alatt álló többi országok abszolút fejedelme, azon országoknak érdekeiről és teendőiről abszolút hatalommal rendelkezett. Most azonban a legmagasabb trónbeszéd szerint lényegesen változott a helyzet az által, hogy ő felsége alkotmányos jogokkal ruházta föl többi országait, azokat tehát abszolút hatalommal ezentúl nem képviselheti s azok alkotmányos befolyását nem mellőzheti.»

Ez idézetekből kitetszik, hogy Deák a XII. törvényben az 1723-diki I., II. és III. t.-cikkekből, a magyar *pragmatica sanctio*ból nem vont le többet, mint Kossuth az 1848-diki törvényekben, a ki először igtatta törvénykönyvünkbe mind a *pragmatica sanctio*, mind pedig a közösen érdeklő viszonyok kifejezéseit; továbbá Deák a közös miniszteriumokat és delegációkat nem a *pragmatica sanctio*ból vonta le, hanem a változott viszonyokból s általában a czélszerűség szempontjából indult ki. Épen azért a közös intézmények megalapításakor nem volt szüksége se a házi törvényre, se az 1723-diki törvény-cikkekre. Ez intézmények lehetnek hibásak, céljoknak meg nem felelők, veszélyesek, eltörlendők, de senkinek nem adnak jogot arra a gyanúsításra vagy vádra, hogy indítványozójok létesítésök végett a két *pragmatica sanctio*t akár rosszakaratból, akár bárgyúságból összezavarta, kicserélte volna s a két-oldalú szerződés helyett egy egyszerű házi törvényt fogadott volna el alapul. Ám küzdjön Kossuth ez intézmények ellen, mi legkevésbé veszszük rossz néven tőle, de ne igyekezzék a múltat, a jelent a valóval ellenkező színben tüntetni föl, s vegye lelkére azt, a mit Deák Lustkandlnak mondott, a ki szintén saját nézetéhez idomította törvényeinket. «A ki» úgy mond Deák «a jövődőről s a politikai teendőkről szól, ki arról értekezik, minő törvé-

nyeket kell alkotni vagy a már létezőket miként kell módosítani, — az vélekedhetik saját fölfogása szerint sokféleképen; változtathatja s időnként a körülményekhez alkalmazhatja nézeteit: de a ki a múltrol szól s azt adja elő, a mi megtörtént, a ki valamely létező törvényt idéz, annak se a törvény szövegét, se a történt dolgokat nem lehet saját nézetéhez idomítani, hanem úgy kell azokat előadnia, a mint valósággal állanak. S ha e részben tévedés történik, a tudomány érdekében fekszik, a tévedést kimutatni s arra megjegyzést tenni.»

Ezzel be is fejezhetnők polemiánkat, de még egy pár megjegyzéstnem nyomhatunk el. Kossuth rossz néven veszi a *Budapesti Szemle* írójától, hogy őt feledékenynek tartja, a ki nem emlékszik már arra, hogy Deák előtt ő is használta a *pragmatica sanctio* szót, sőt törvénybe is igtatta, mindig az 1723-diki törvényeket értve alatta. Azt mondja, hogy ő mindezt tudta, minderről nem feledkezett meg, de azért nem említette, mert nem tartozott tárgyához. Különös, valóban különös. Kossuth *Irataiban* vádat emel Deákkal, fülünkbe dörghi: bűnös gondatlanság, hogy midőn a hatalom a *pragmatica sanctio* nevezet alatt azt a «Geheimrathsstübl» beli «Hausgesetz»-et érti, mi ugyan e névvel nevezzük egy országos törvényünket s ezzel okot adunk a törvényes fogalmak összezavarására, mert úgy mond: «ha az 1723-dik törvényre a *pragmatika sanctio* neve illesztetik, az ez által a családi «Hausgesetz» mezébe öltöztetik, a minek aztán természetes következtetése, hogy az elválaszthatatlan birtoklásból elválaszthatatlan kormányzás, közös miniszterium s delegatio név alatt birodalmi gyűlés lesz». S midőn erre a *Budapesti Szemle* írója az mondja: e vádra legkevésbé Kossuth jogosult, mert ő is használta e szót, sőt törvénybe igtatta, Kossuth azt feleli reá, nem tartozott tárgyára, nem ez a főkérdés. Megengedjük, hogy van más főkérdés is, de a vád egyik főkérdése ez volt. Valóban úgy látszik, hogy Kossuth e dologról nem feledkezett meg, de mintha titkolni akarta volna könyve olvasói előtt. Legalább erre mutatnak *Iratai* II. kötetének 351—353. lapjai, hol Cantu Césart czáfolja. Ez olasz történetíró ugyanis történeti művében azt írván, hogy a magyar országgyűlés 1848 júliusában Kossuth indítványára Ausztriának az olaszok ellen segélyhadat adott, e vád megeczáfolása végett Kossuth épen azon ünnepélyes nyilatkozatot idézi, a melyet 1848 júliusában ő a magyar országgyűlésen a kormány nevében előterjesztett,

s a melyben a *pragmatica sanctio*ból folyó közös védelmi kötelezettség gyakorlatilag is tűzpróbára tétetett. Idézi pedig e nevezetes nyilatkozatot akként, hogy a hol abban a *pragmatica sanctio* neve előfordul, zárjel közt egy-egy jelzöt tesz eléje, ilyen formán: «(helytelenül úgy nevezett) *pragmatica sanctio*» vagy «(sokak által balúl *pragmatica sanctio*nak nevezett) 1723-diki törvények», de sehol sem vallja be, hogy e szót maga is használta. Általában *Irataiban* az úgy nevezett bűnös gondatlanságot, történeti falsumot, a mit maga is elkövetett, Deákban élesen feltünteti, de a magáéről hallgat. Akár feledékenységéből, akár szándékosan történt, semmi esetre sem méltányos eljárás.

A másik megjegyzésünk az: vajon Kossuth e fejtegetéseinek, a XII. törvényczikk ily magyarázatának mi gyakorlati haszna lehet? Kossuth nagy fáradsággal, a dialectika legfurfangosabb módjaival igyekszik bebizonyítani, hogy Magyarország feladta az uralkodó házzal kötött két-oldalú szerződését, egész alkotmányunk egy családi törvényen alapszik, octroiált alapon állunk, mint a minővel az októberi diploma kínált meg bennünket. Ki hiszi el ezt Magyarországon? Még a szélső baloldal sem, mert nincs párt hazánkban, mely az 1867. XII. törvényczikket, ha már magyarázni kell, Magyarország kárára akarná magyarázni. Másképp fogja föl az egész nemzet, másképp maga a dynastia, másképp a külföldi diplomacia. Kossuth egyedül áll fölfogásával, s adja Isten, hogy tovább is egyedül álljon. E fölfogásnak szerintünk más gyakorlati haszna nem lehet, mint az, hogy ha valaha még közjogi összeütközésünk lesz az összpontosítás és beolvasztás irányával, egy új Lustkandl Kossuthra, a nagy magyar hazafira, fog hivatkozni, ki vele együtt hirdeti, hogy Magyarország 1867-ben két-oldalú szerződését széttepte, jogait feladta s a birodalomba törvényesen beolvadt.

Méltó szerep-e ez Kossuthhoz? Mi azt hisszük, nem, s ezzel csak tiszteletünket fejezzük ki Kossuth iránt.

SZABADKERESKEDÉS VAGY VÉDVÁM KÉRDÉSE.

(Hunfalvy Jánosnak.)

Tisztelt barátomnak a *Budapesti Szemle* február havi füzetében foglalt «értekezésemre» vonatkozó czáfólo irányú fejtegetéseit *) szó nélkül hagyni nem akarván, egynémely ellenészrevételemet arra nézve megtenni, el nem mulaszthatom. — Mindenek előtt is meglepéddel konstátálom, hogy értekezésem (magától értetik: a kérdés jelentőségénél fogva) szélesb körben ébresztett érdeket, sőt alkalmat szolgáltatott oly kiváló hazai tudósunknak, mint Hunfalvy barátom, részletesb nyilatkozata- és fölszólalására is. E fölszólalással szemben mindjárt eleve meg kell jegyeznem azt, hogy tisztelt barátom ugyanakkor a midőn értekezésének elején nagy szerénységgel azt jelenti ki, hogy ő csak «amolyan laikus és dilettans, a ki a nemzetgazdaságtannal tüzetesen nem foglalkozik»: mégis úgy beszél és bírál, mintha nemcsak több volna egyszerű laikusánál és dilettansnál, hanem mintha úgy akarna tekintetni, mint a tudomány magaslatán álló igazi, s szigorúan iskolázott szakember. — Szerettem volna továbbá, ha tisztelt barátom tárgyilagossabb is maradt volna bírálata egész folyamában, s egyfelől nem vegyített volna (tisztán elméletei irányú s minden politikától és közjogi vitázástól szándékosan távol maradt) értekezésem fölött való elmélkedéseibe az osztrák-magyar vámviszonyokra vonatkozó kitéréseket; s másfelől akkor, a midőn egynémely következetlenséget vet szemre, jobban méltatta volna értekezésemet egészeben és irányzatában; s különösen arról sem feledkezett volna meg, hogy alulírott épen azon közgazdaságtani iskolának egyik

*) Lásd e füzet 28. lapját.

hive és előharczosa, a mely iskola elvont általánosításoktól óvakodik, egyoldalú doctrinarismust kerül, az adott fejlemények és concret viszonyok gondos mérlegeléséből indul ki, szóval a történelmi-relativistikai vagy realisztikus iskolának.

Nem egy helyen használja tisztelt barátom érveléseimre nézve e kifejezést «felszeg okoskodás», «nagyon furesa intézkedés» stb. — No hát én e vádat addig a míg azért intézetik ellenem, mert egy Smith Ádám és Say, egy Ricardo és Stuart Mill, egy Chevalier és Wolovsky, egy Rau és Hermann, egy Delbrück és Hock, egy Schäffle és Knies, egy Széchenyi és Dessewffy, szóval a szaknak legfényesb s köztekintélyben álló képviselőivel azon egy alapon állok, — nyugodt öntudattal veszem magamra; s azt gondolom, hogy talán mégis jobb e nagy szellemekkel azonos táborhoz tartozni, mint azoknak a táborához, a kik (s itt nem célzok és nem is czelozhatok tisztelt bírálómra, a ki egyenesen azt vallja magáról, hogy csak laikus és dilettans, s így iskolához nem is tartozhatik) a közgazdaság elméletét (legújabb időkben) egy arasznyival sem vittek előbbre; a tudományt a napi politikai áramlatok uralmának akarják alávetni; kiknek jelenlegi szóvivői (egy Dühring, Kardorff, Stöpel, Cauve, Pouyer-Quertier stb.) tudomány tekintetében megannyi nullítások; egyetlen hírnevesb vezerők, a nemrég elhalálozott amerikai író H. Carey, pedig korunk egyik legkiválóbb szakembere, Wagner Adolf, által (a ki pedig maga is sok engedményt tesz a védvamosoknak) ekként apostropháltatik: «Carey giebt sich das Zeugniß, der unklarste und verwirrteste Nationalökonom der Gegenwart zu sein». *)

De meg is látszik tisztelt barátom érvelésén, hogy csakugyan nem foglalkozik (mint maga is bevallja) tüzetesen nemzetgazdaságtannal, mert különben nem használta volna szabadkereskedelmi irányú érveléseimre azon régebbi időkben protectionisták által szeltiben hangoztatott, de ma már meglehetősen (sit venia verbo) elkopott, jelszavakat, hogy «ez meg ama tétel csak pusztá föltevés»; hogy «a szabadkereskedés áldásairól és eredményeiről beszélni merő theoretikus abstractio»; hogy «iparos államok a földművelő államokat elnyomják» stb. Nem hagyta volna továbbá figyelmen kívül azt, hogy éppen

*) *Russische Papierwährung* (1868) 39. lap.

ez értekezésem (bár igen is szűkre szabott) keretében találhatók föl azon élesb fogalomhatározatok és megkülönböztetések, melyek alapján a különféle nemű és természetű vámok, természetők és hatásaik szerint jobban és kimerítőbben méltattathatnak.

Azt vetvén továbbá szememre, hogy itt-ott védvámokat is elismerek, nem veszi bírálóm észre, hogy én ezt (épen relativistikai módszerem alapján) az általam fölállított szabály alól való kivételként (egy helyen: rendkívüli körülményekre való tekintettel) állítom oda; — valamint az is kikerüli figyelmemet, hogy tisztelt barátom önmagával jő ellenmondásba, midőn értekezésének egy más helyén meg azért korhol, hogy föltétlen szabadkereskedést hirdetek; holott mind meghatározásaim mind következtetéseim világosan arra mutatnak, hogy absolut free-trader ép oly kevéssé vagyok mint protectionista, s hogy nem képes fölmutatni tisztelt barátom az összes szakirodalomból egyetlen (ily kisebb keretű) értekezést sem, a mely e két rendszer (a szabadkereskedési és védvámi rendszer) kérdésének pro- és contráját a tudomány mai állása szerint, hívebben kimerítőbben és tárgyilagossban adná elő.

Nem kellő tájékozottságot árul el, tisztelt barátom abban is, hogy az iparvédelmi és a pénzügyi vámok között létező (s általam is jelzett) nagy különbséget számba nem véve, pamutszövet, posztó, vas, meg búzára vetett termelésvédelmi vám, — s másfelől czukor, szesz és sörre vetett pénzügyi import-vám általa ugyanazon szempont szerint tekintetik; holott itt két különböző dolog veendő figyelembe, a mennyiben az utóbb említett tárgyaknál egy azokra rótt egészen külön adó (a fogyasztási adó) kiegyenlítéséről van szó, s nem oly adóról, a mely közönséges direct adóként minden termelésre s minden üzlet- és keresetforrásra rovatik ki.

Értekezésének egyik helyén tisztelt barátom a Darwinistikus *Struggle for life*-féle jelszót is alkalmazván, illetőleg ez elmélet helyességének elismerését tanúsítván, önkénytelenül eszembe jut, hogy épen tisztelt barátom, a ki engemet következetlenségről vádol, volt az, a ki néhány évvel ezelőtt tartott egyik igen szellemes (dékáni) beszédjében a Darwinismus ellen nyilatkozott, s annak több tekintetben felszeg hatásaira utalt.

Földmívelő országok szegénységét és hátramaradását panaszosan említvén föl, tisztelt barátom az én nézetem sze-

rint is helyesen okoskodik, midőn azt mondja, hogy itt az ideje (jelesen reánk nézve is), hogy az ipar kifejlesztéséről gondoskodjunk stb. De abban már (azt hiszem) igen egyoldalú tisztelt barátomnak érvelése, midőn azt vitatja, hogy ipar *csak* védvámok által teremthető s fejleszthető; nem vévén tekintetbe, hogy ide *más úton* és más eszközökkel is eljuthatni, sőt hogy a védvám a mai közgazdasági fejlettség polezán, a gyökeresen átalakult s megváltozott forgalmi, hiteli, közlekedési stb. viszonyok között, egyfelől elégtelen és hatály nélküli, másfelől félszeg sőt sok esetben positive káros intézmény. — Nem kis ellenmondás rejlik tisztelt barátom érveléseiben ott is, a hol azt vitatva, hogy agricol államok szükségkép fejletlenek és szegények maradnak, egy pár sorral alább rámutat a gazdag és magas fejlettségű Hollandiára, és constatalja, hogy ez államot a tulajdonképeni iparos államok közé nem sorolhatni; — továbbá ottan is, a hol Spanyolországról, Svájcra és Belgiumról s ezek fejlettebb iparáról szólva, majd maga is beismeri, hogy itt is ott is védvámok nélkül fejlődött az ipar, majd oly intézményeket (czéhek, testületi jogok, városi kiváltságok stb.) sorol föl, mint iparfejlesztő tényezőket, a melyeknek védvámokhoz semmi közük sincs; sőt ellenkezően éppen az én fölfogásom mellett szólnak.

Nem sokkal erősebb alapon áll az, a mit tisztelt barátom a történelemre való hivatkozással akar bizonyítani; a mit illetőleg, hogy hosszadalmas ne legyenek, csak arra utalok, hogy ily bonyolult fejlemények igazi okainak, és körülményeinek kiderítése, főleg ily rég múlt időkre nézve, mindig rendkívül nehéz és nem eléggé megbízható; s másfelől, hogy tisztelt bírálóm nem látszik ismerni azon gazdag történelmi s közgazdasági irodalmat, mely az utóbbi évtizedekben e kérdésekre nézve is, igen sok új világosságot derített, s tényeket tárt föl, a melyek sokkal inkább bizonyítanak az én fölfogásom, mint a tisztelt barátomé mellett.

Mind e kisebb nagyobb tévedéseket, melyeket tisztelt barátom elkövet, s a belőlök levont bírálatos kifogásokat közönnysel veszem, mert értekező meleg ügyszeretete és a jóért és igazért lelkesülő s általam is nagyrabecsült tudományos buzgóságáról tesznek tanúságot. Egvet azonban valóban zokon veszek tőle, tudniillik azt, hogy értekezésének egyik helyén arra utalva, hogy én az ipar fejlesztésének több-

féle módjait és eszközeit sorolom föl, azt mondja: «Kautz úr a védvámokat nem meri kimondani» — és így tisztelt barátom oly minden logika hiányát teszi föl nálam, a minő még azon naivságnál is nagyobb lenne, a melylyel tölem az követeltetik, hogy egy húzomban önmagamát dementirozzam, s egész értekezésemet pusztá stílgyakorlat színvonalára nyomjam le.

Értekezésének utolsó szakaszára, a mely szorososan politikai (mondhatnám párt-politikai) irányzatú, s az Ausztriával való vámszövetségi viszonyoknak stb. hiányaira és (különben általam is szükségesnek tartott) reformjára utal, — ez alkalmal, mint értekezésem keretén messze túl fekvő kérdésre reflektálni nem kívánok; s csak mellesleg említem föl azt, hogy a mint tisztelt barátom az általam képviselt tudományos fölfogás és irány iránt nem volt kellő tárgyilagossággal, ép úgy nem volt igazságos és méltányos azon férfiak és tényezők iránt sem, a kik 1867-ben és 67 óta hazánk közdolgainak intézése, s különösen az érintett vámszövetség és vámpolitika nagy és nehéz kérdésének rendezése körül az adott viszonyok közt (nézetem szerint) kellő belátással, hazafiassággal és ügyértelemmel fáradoztak.

KAUTZ GYULA.

MÉG EGYSZER KOSSUTH ES GÖRGEI.

Görgei Arthur úrtól egy újabb levelet és közleményt vettünk, melyeket a fönnebbi cím alatt egész terjedelmökben ezennel közre bocsátunk :

Tisztelt szerkesztő úr !

Köszönet azon jóakaratóért, melylyel «legjobb barátomnak» engem az árulás vádja ellen védő sorait változatlanúl és — mi több — praëjudicáló szerkesztői megjegyzés nélkül közleni szíveskedett a *Budapesti Szemlének* folyó évi márcziusi füzetében.

Örömmel tapasztaltam, hogy irántam tanúsított pártatlanságát, mint példát, követni a hazai napi irodalom egy része is helyén látta, de sajnálattal tapasztaltam azt is, hogy bekövetkezett mit «legjobb barátomnak» előre megjósoltam : nem annak veszik majd a minek írta, nem kizárólag a történeti igazság melletti sikra szállásnak.

Én is elolvastam Kossuth Lajos *Íratainak* második kötetét, élveztem benne nyelvünk szépségét elejétől végig. Ha ítéletet mondani e tekintetben hivatva érezném magamat, azt állítanám, hogy Kossuth íratai (nem a mások fogalmazványainak közlését értem) az európai diplomatia stílusának tiszta magyar zamattal gyönyörködtető remekjei.

Aztán nem győztem csodálni a soha nem lankadó munkaerőt, a kifogyhatatlan szellemet, az ernyedetlen kitartást, a körülmények, tényezők hirtelen változásainak — előnyös vagy hátrányos voltukra nézve — rögtönös, helyes, célra vezető fölfogását.

Czélra vezető ? Itt elkomorodom. — Higye meg, szerkesztő úr, van nekem annyi emberségem, hogy megbecsüljem

az erényt még a legmérgesebb rosszakarómban is; — rokonszenvezzek vele, ha bárhol és bármikor oly téren, oly irányban küzdeni látom, mely téren, mely irányban nemzetünk jövőjét reményilem én is; — vele érzem — ha sikertelenül küzdött — a céltévesztés kínját.

Czélra vezető! — Ő maga panaszoja *Írataiban*, százszor is elpanaszolja, hogy mind azon fáradozás és nélkülözés, mind azon erőfeszítés és önmegtagadás részéről nem vezetett célra!

Nem vezetett célra! és miért?

Mert ő azon tudománynak, melynek éppen ő volt legbuzgóbb terjesztője Magyarországon, az exigentiák tudományának tanait hirtelen félre lökvén: jónak látta az egyes ember erejét, sőt egyes nemzedékét is túlhaladó magasztos föladat megoldásához szükséges közreműködéstől éppen leghívebb követőit gyanakodva kirekeszteni odakünn szintúgy, mint azelőtt itthon.

Odadobta ő a már elhasznált agitationalis eszközök lomtárába az exigentiák tudományát, esküdven önmagának elvhűséget minden áron, minden körülmények közt.

Van benne cátói vonás, az ilyen elvhűségben. Ki merné tagadni? S annál cátóibb az, minél kizáróbb természetű a vallott elv. Zászlónak szép, alkotásnak meddő. Meddő azért, mivelhogy neki vezet a falnak ott is, hol — rés nem lévén — megmászhatatlan magasságban, egész épségében áll a fal.

Azonban — mikor a tiszta merev elvhűség minden áron álláspont is cél is egyszersmind: akkor nem értem a panaszt.

Hisz nagy hazánkfia nem tágitott. Övé a dicsőség. Megadjuk neki még éltiben. Célja el van érve!

«De tágitott a nemzet» — mondja ő — «nem követte inaszakadtáig a szent zászlót; megernyedte a kitartása; megalkudott; vége van! az fáj.»

És «átok azokra!» — (ugye bár?) kik — a 18 évi kínos szenvedések ijesztő pusztításait napról-napra nagyobbodó mérvben észlelve a nemzet ősi jellemén — megmenteni siettek a még menthetőt, nehogy Juda sorsára jusson a magyar: várni a külségelyt, mint amaz a Messiást, a világ végéig.

Ha nekem módomban volna Kossuth Lajossal találkozni, ekképen szólnék hozzá:

«Nem úgy van, nagy hazánkfia! nagyobbat tévedsz, mint a milyen nagy a hazafi-érdemed. Az oltár áll! a nemzet

nem döntötte rommá; a zászló is lobog Isten és világ előtt, van koronás királyunk, ki még nálad is alkotmányosabb érzelmű, ki megtiszteli a nemzet többségét, nem csúfolja úgy, mint te, hivatalos nemzetnek.

«Azért ne kövesd példáját egykori emigrationalis nemzeti igazgató társadnak, ki egyszerre csak azt vitatja: magyar függetlenség agyrém, mert nem akarta Nagy Napoleon korcs epigónja és nem akarja Bismarck! Ne kövesd e rossz példát, ne harsogd minduntalan nemzedet fülébe:

«Meghaltál! megöltek!»

«Mert bármily különböző is Klapka vitatásának tenora a te harsogásod hangjától: végelemzésben még is csak egy húron pendültök ketten; mert ugyanegy az eredmény: megrendülése a magyar önérzetnek!

«És e rossz eredmény ha meglesz: a te érdemed lesz inkább, mint az övé.

«Mert ő nem hatalom; te az vagy. Én érzem azt leginkább.

«Azért jóra fordítsd hatalmatod, nemzedet javára, ne kárára! Megsúgom miként:

«Van hadseregünk, közös ugyan, de van. Abba izgasd belé a serdülő nemzedéket! Ez — ha izgatásod fog, s eddig még mindig fogott — a legkiválóbb szer, nem ugyan a magyar függetlenségnek (tudnivaló a trónvesztés nélkülinek) rögtönös kivívására, de igenis az annak fokenkénti teljes visszaszerzéséhez megkívántató hosszú évek sorának biztosítására.

«Emlékezzünk csak vissza.

«Mertek volna-e 1848-ban ily vakmerően ármánykodni Magyarország ellen, ha amott a Latourok, Windischgrätzek, Jelasichok helyett magyar tábornokok akkor a mérvadók?

«Benedeket emlited? Mikor született ő?

«Volt-e akkor, mikor ő született, olyan magyar világ, mint a milyen van, a mióta te és nagy ellenfeled, Széchenyi István, megvívátok azt a nagyszerű párbajt, melynek a még nagyobb harmadik, a nemzet, még mainap is örvend? (tertius gaudet).

«Hadd mondjam el, mi történt egyszer én velem Miskolc táján a vasúton:

«Híre terjed hogy én is ott vagyok az utazók közt. Megszólal egy gyermekhang a mellécoupeban: „Mama,

a Görgei is velünk úszik'. «Jaj, fiam, ki se mond azt az átkos nevet!»

«Könnybe lábadt a szemem. Azt gondolod, a szegénytől, mely ért? Dehogy a szegénytől: örömtől azon, hogy ilyenek most a magyar anyák! Istenem, milyen más világ volt akkor, mikor Benedek nemzedéke született! Hála égnek, hogy elmúlt!

«Én bízom a magyar anyákba s ezért ismételve kérlek: izgasd bele a közös hadseregbe a fiatal nemzedéket.

«Nem tetszik a gondolat? — Lám, lám! Én nekem meg éjjel nappal nincs nyugtom tőle, annyira tetszik. — De mi kifogásod is lehetne ellene? — Hiszen a leghibizosabb homœopathicus szer az (similia similibus) még pedig allopathicus adagban. Fogadni mernék reá, ha kiviszszük: nem telik belé másfél emberöltő és a miénk a közös hadsereg magyar része, az az: a koronás királyához hű magyar nemzeté, mert hisz mi ketten akkor már ki leszünk egymással békélve.

«Én, fájdalom, semmit sem tehetek ez irányban. Te annyira tönkre tettél, hogy nincs az a verébfiú széles Magyarországon, a ki én reám hallgatna.

«Neked meg gyermekjáték az egész. Három, négy levél Helfy barátodhoz, de gyűjtő, olyan mint a negyvennyolcz előtti «Tengerre magyar!» s az egyetemi pedellusnak fölkapik az álla a sok borravalóhiánytól, olyan tódulás lesz a műveltebb osztályú fiatalság közt a «közösbe» *állandó életpálya-kirívás régett*; mert úgy értem én, úgy, hogy testestül lelkestül katonává legyenek, — de maradjanak magyarnak, mi az anyák gondja.

«Még sem tetszik? — Mégis rázod ősz fejedet? — Se-hogy sem akarsz belé menni? Már nem éred eredményét?

«Tudd meg tehát: nem azé az érdem, a ki a házat lakja, hanem azé, a ki megépítette.»

Így szólanék Kossuth Lajosnak, ha alkalmat keríthetnék hozzá. De nincs módomban.

S így még csak egy-két sort önhöz, tisztelt szerkesztő úr, feleletül azon kérdésére, mit szólok Klapka cikkéhez?

Őszintén megvallva: bántott. Meg is mondom, miért:

Kettőnknek azon percztől fogva, melyben Komáromban elváltunk, *hadászati*lag egymástól, lényegesen különböző földadat jutott. *Politikai földadatunk* ellenben csak is ugyan egy

lehetett: személyes hatalmunk végvonaglásáig éreztetni a nemzet indignációját annak felköltőjével, az osztrákkal.

A ki ezt tagadja: egyetlen egy csöpp magyar vér sem duzzasztja annak az ereit.

Hadászati föladataink megoldásában erő kifejtésünk netovábbját az én seregemnek támadó, az övének védő harcalképessége szabta meg.

A mindkettőnknek ugyan egy politikai föladata ellenben oly természetű volt, hogy azt miként és mily határig oldjuk meg: kizárólag kinek-kinek saját egyéniségétől, jellemétől, természet adta szellemi, önnevelte lelki erejétől függött.

És e politikai föladatot Klapka vagy egyenesen tagadja vagy egészen megfelejtkezik róla, midőn gáncsolva az oroszok előtt történt fegyverlerakást: kimondja, hogy nemzetünk nagy ügyét képviselni én nem voltam érdemes.

Így aztán — ha én akkor, mikor elváltunk, az imént tüzetesen körülírt politikai föladatot szintén tagadva vagy vele nem gondolva, úgy intézkedem, hogy ő, Klapka, az egészséges ép testű, menjen támadni, én maradok Komáromban:

akkor megtörténhetik, hogy ő még utoljára megkísérli akár Orsova, akár Erdély felé a keresztül vágást; én pedig, mint a komáromi vár parancsnoka, megkísérlem még utoljára fölvetetni a capitulációnak (maga Klapka által közrebocsátott) legelső pontjába *) azon honvédeknek is, kik nem valának szerencsések valami főtiszti rangra küzdhetni föl magokat.

A mi pedig hű barátainknak s annyi bennem bízó nemes szív életének megmentését illeti: kötve hiszem, hogy Klapka e czelra a keresztül vágást (akkor Aradról, akár Orsova, akár Erdély felé) oly igen nagyon jó sikerrel kecsegtető eszköznek találta volna. Közvetlen tapasztalás nélkül is könnyen érthető dolog, hogy azon pillanatban, melyben: «menekülj!» a jelszó, ki-ki arra tart, vagy azt cselekszi, a merre — vagy a mire — önfentartási ösztöne viszi. Példák reá: Kmety és Dessewffy esetei és példa reá — egyebek közt — azon levél is, melyet Klapka Komáromban Kiss Ernőtől vett. **)

Hátra van még constatólnom, hogy — míg Klapkának

*) *Memoiren von Georg Klapka*. Leipzig. Otto Wigand 1850. 281—282. lap.

**) *Memoiren von Georg Klapka*. 267—268. lap.

(mint a komáromi vár parancsnokának) lelkében a nemzet iránti politikai kötelességről — úgy látszik — sejtelve is alig támadt: azalatt én, mint Magyarország dictatora, ilyen kötelesség fönnállásának oly biztos tudatával bírtam, hogy perczig sem maradék kétségben az iránt, (Aradon, a válúton) hogy az egy felé Orsovának, más felé Világosnak vezető két út közül melyiket válaszszam. ~

És hátra van constatólnom még azt is, hogy bajtársaink s a nemzet más jeleseinak megmentésére — (daczára helyeiteink szemszűrő különbségének) — mindketten ugyan annyit tettünk, egyikünk sem többet.

Klapka Ferencz József császárnak könyörgött értök, én Paskievits herczegnek, — mindketten hijában.

És mégis, mily különböző a sorsunk!

Én mint tiszteletbeli hazaáruló tengődöm; ő mint valóságos hős megvédője a komáromi szűznek éli világát!

Nem zugolódás ez, csak amolyan alkalmi ötlet, aligha nem onnan, hogy Klapka, árulásom lehetőségét, sőt a lehetőségnek még árnyékát is nemes szívűen tagadva, még «legjobb barátomnál» is tovább megyen, kiemelvén: mennyire megvetek pénzt és méltóságot.

Az ember — a mint tollat ragad vagy száját szónoklatra nyitja — nemcsak egyedül a sorsnak, hanem saját ötleteinek is játszó labdája.

Így jár Kossuth Lajos, midőn Deák Ferenczet azért mert ez 1867-ben a *pragmatica sanctiót* elismerte, *csempésznek* bélyegzi: nem is sejtven, hogy per consequentiam ötlet meg az *udvari szállító* cím illetné meg, mivelhogy ő még 1848-ban ismerte el ugyanazt.

Így jár hasonlóképen Klapka, midőn engem, a világoi Görgeit az ulmi Mackkal meg a metzi Bazaine-nel ugyanegy sorba állít: kifelejtven a sorból komáromi Klapka Györgyöt.

Így járok végre én is, midőn Klapka czikkéhez komolyan szólni erőlködöm: untalan magam előtt látván ama czikk íróját, mint nézeget engem leereszkedő sajnálkozással végig, egyre csak azt dúdolgatva:

«Ugyan édes komám asszony»

« — — — — — »

«Hogy tudott úgy megfogni?»

stb. — stb.

Időközben «legjobb barátom» befejezé tanulmányát. Ide rekesztem folytatását és végét. Ha lehetséges, engedjen — kérem — ennek is helyet a *Budapesti Szemlében*.

Kiváló tisztelettel

alázatos szolgálja

Visegrád, ápril 2. 1881.

Görgei Arthur.

Kossuth Lajos *Íratai* második kötetének 271-dik lapján kezdődik egy jegyzet, melynek címe :

4-dik szám, a 215-dik laphoz.

«Görgei — — seregét — — — Világosra vezette s ott a fegyvert letette.»

A Görgei Arthur ellen emelt vádakra e jegyzet a fő-raktára.

Egynémely vádpontokra már megfeleltünk. *)

Kossuth Lajos *Íratai* közrebocsátásának bevallott célja az lévén, hogy szabadságharczunk némely mozzanatainak «történelme fölvilágosíttassék» : úgy véltük, nem járunk tilosban, ha e célra közreműködni bátorzkodunk.

E vélekedésünkben ugyan nem sokan osztoznak, a mint tapasztalni alkalmunk nyílt. De tudomást róla mindnyája vett. Nem hallgatták agyon tanulmányunkat, tehát érdemes folytatnunk.

Ha, midőn a történeti igazság mellett emelünk szót, abban némelyik olvasónk csak annyit lát, hogy Kossuth Lajost azért támadjuk meg, hogy Görgei Arthurt védjük : az bennünket — mi nem tehetvén róla — se nem ijeszt, se nem bátorít.

De bátorít az, hogy némely «történeti» gyanánt előnkbe tált adatnak éppen nem történeti mivoltát kiderítvén s azzal meg nem elégedve legott az abból eredő folyományok terére is kilépven : oly támadásokkal tiszteltettünk meg, melyeknek mind iránya, mind fegyvere, mind modora örvendetes bizonysgot tesznek arról, hogy hangos resensussal találkozik ugyan ma még bármily jámbor következtetés, melyet rectificált történeti adatokból indulva, az ünnepelt néprezér jellemére kockáztattunk ; magát a rectificáló műtetet azonban ma már inkább türik.

*) *Budapesti Szemle* 1881. márcziusi füzetében, 321—344. lapon

Csak ítéletet ne mondjunk.

A kegyeletet, melyben ez érzékenység gyökerezik, öszintén méltányolva, lehetőleg szem előtt tartjuk a figyelmeztetést.

* * *

Tanulmányunk folytatását a föntidézett jegyzet azon részével kezdjük, mely a fegyverlerakás előzményeit ecseteli, a mint következik:

«A temesvári csata, mely nem ellentállási képesség hiánya, hanem fejtelenség miatt vesztett el, a hadvezért, ki hazánk főserégével Arad alá érkezett, a helyzet urává tette.

Nagy-Sándor tábornok, a hős martir és hű hazafi, kit a hon vesztére fondorkodó ármány Debrecennél a túlnyomó ellenségnek elhagyatottan markába dobott, hadteste maradványaival vagy egy fél nappal előbb érkezett Aradra, a kormány akkori székhelyére.

«Harczképes-e ön?» kérdezem tőle.

«Igen» felelé, «ha fáradt seregemenek néhány órai pihenés engedtetik.»

«Pihenjenek» mondtam. «Aztán hajnalban menjen ön és szállja meg Vingát, hogy e posztóval kezében összekötő kapcsúl szolgáljon az egyesülésre Görgei serege közt, mely érkezőben van, s az alföldi sereg közt, melyet Dembinski a helyett, hogy utasítása szerint Szegedtől az aradi vár alá hozott volna, Temesvárhoz vitt. Ez egyesülést Paskievits meg nem akadályozhatja, két napi marssal hátra van s útjában találja a Marost, melyen az aradi vár miatt csak kerülővel kelhet át. Mielőtt átkelhetne, egyesült seregeink 80,000 főnyi erővel rávetik magokat Haynaura, azt megverik, aztán ha elég erőknek érezzük magunkat, homlokot fordítunk az oroszoknak; ha pedig nem, akkor átmegyünk a Tiszán, át a Dunán, fölszedjük útunkban az erre felé tartó csapatokat, fölme gyünk ha kell Komáromig, hol Klapka erőben áll. Az orosz lassan mozog, nehezen jó utánunk. Ha jó: Komáromra támaszkodva, vagy 120,000 főnyi sereggel fogadjuk; lesz időnk télen át új seregeket alkotni, a Dunán-túlnek erőforrásai még jó részben érintetlenek. Még nincs semmi elveszve. Foglalja el ön Vingát.»

E rendelkezés utáni éjjel megjött a gyászhiír, hogy ütközet vívott Temesvárnál, s az ütközet elveszett, a vert sereg szétszórótt, bomlásban van.

Nagy-Sándor, utasítása szerint hajnalban előre nyomult. Az osztrák ellenséget már nem is Vinga táján, hanem oly közel találta, hogy Aradra a puskaropogás is elhallatszott. Nagy-Sándor kis jelentéktelen csatározás után visszavonult (mást nem is tehetett), az osztrákok hegykén szemünk láttára a dombblejtőn kis időre megállapodtak. Görgei tábor-kari kíséretével pár száz lépésnyire feléjük lovagolt, aztán visszatért táborába, s látván, hogy nincs erő kezem alatt, melyre támaszkodhatnám, míg ő bizton vélt seregére támaszkodhatni, mert rég fölbujto-

gatott tiszti kara már hetek előtt csaknem nyílt lázadásra vetemedett, melyet csak Klapka csöndesített le pillanatra, — elérkezettnek vélte a percet, hogy rég forralt, rég előkészített tervének, a haza vesztére végrehajtása végett minden hatalmat kezére kerítsen.»

Szükségesnek tartottuk nem kivonatban, hanem szóról szóra idézni az egészet, mivelhogy valódi mesterműnek tartjuk ez elbeszélést úgy stilus tekintetében, mint a kitűzött föladat megoldásának sikeres voltára nézve.

De mi a kitűzött föladat?

Hogy a kitűzött föladat ez egyszer nem a fegyverlerakást megelőzőtt mozzanatok «történelmének fölvilágosítása», már abból is kitűnik, hogy e szerint Kossuth Görgeivel nem is találkozott volna Arádon, vagy ha találkozott, szóba sem állt volna vele. — Hihető-e ez?

Milyennek tudhatta Kossuth Lajos Magyarország hadászati helyzetét 1849. évi augusztus 9-én Aradon?

Felelet: Erdély (az egy Hunyadmegye kivételével) az oroszok által elfoglalva; Bem sereg nélkül. Dembinski serege Haynau elől, — a Görgeié Paskievits elől folytonos hátrálásban; e két sereg egyesítése a leges-legsürgősebb föladat; mind a két seregnek augusztus 9-én Aradra kellett érkezni; a Görgeié megérkezik, — a Dembinskié nem; ez utóbbi Arad helyett Temesvárra húzódott vissza, mit Kossuth (szerinte) csak akkor tudott meg, mikor helyreütni e hibát már csak úgy látszott lehetségesnek, ha Dembinski Temesvárnál Haynauval szemben helyt állani képes mind addig, míg Görgei serege Aradról oda érkezik, tehát vagy másfél napig legalább.

A hadászati helyzet a legválságosabb volt.

És Kossuth Lajos ily válságos helyzetben: vajon nem tartotta volna-e czélszerűbbnek, hogy magával Görgeivel is, nem pedig csak egyik alvezérével közölje három-négy hadjáratra, külön-külön, szóló conceptióit?

Az idézett elbeszélésnek szerintünk csak is úgy lehet értelme, ha mentegetődzésnek vesszük azon vád ellen, hogy hiba volt, lemondani a hatalomról és azt Görgeire ráruházni.

Igazolja e fölfogásunkat mindjárt az első tétel.

«A temesvári csata . . . a hadvezért, ki . . . seregével Arad alá érkezett, a helyzet urává tette.»

Itt a «helyzet» alatt az imént vázlatban ismertetett *hadászati* helyzetet érteni, merő lehetetlenség.

Paskievits és Haynauval szemben sem Dembinski egyedül, (ha tudniillik nem az ő seregét Haynau, hanem Paskievits a Görgeiét szórja szét), sem pedig (a hogy megfordítva történt) Görgei egyedül, — de még a föltéve egyesülhetett két sereg fővezére sem nézhette magát a helyzet urának józan fővel.

Hanem Kossuth Lajossal szemben igenis érezhette magát a helyzet urának, úgy Görgei Aradon, mint több nappal azelőtt Dembinski Szőreg föladása után; Görgei — Kossuth Lajos leköszönését Csányi László által sürgettetvén; Dembinski — fitymálva a kormány rendeletét Szőregről (ma már tudva lévő okból *) nem Aradnak, hanem Temesvárnak vévén útját.

Ha tehát, midőn a fegyverlerakást megelőzőtt mozzanatok leírása nyomtatás alá fogalmazódott, Kossuth lelke előtt nem Magyarország helyzete, a milyenné az 1849. augusztus 9-én a szövetséges hadakkal szemben alakult, hanem csakis az ő saját helyzete lebegett, a sereg nélküli kormányzóé a seregében bízó hadvezérrel szemben: akkor van értelme a közölt elbeszélésnek. Történeti becse azonban még ez esetben is egyenlő a semmivel.

«Nagy-Sándor tábornokot — — — a hon vesztére fondorkodó ármány Debreczennél a túlnyomó ellenségnek — elhagyatottan — markába dobta.»

Megjegyzésünk ez állításra röviden ez:

Kossuth Lajos vagy nem olvasta a *Gazdátlan leveleket* vagy ha olvasta is, nem látta jónak figyelembe venni mindazt, mi ez állításra nézve ott el van mondva.

Ha ez utóbbi eset áll: akkor ő az idézett állítást fogalmazván, nem jó hiszemmel fáradozott a debreczeni csatának, mint szabadságharcunk egyik igen nevezetes mozzanatának «történelmi fölvilágosításában».

Ildomosabb föltennünk, hogy a *Gazdátlan levelek* ismeretlenek előtte. És föltéven egyszersmind azt is, hogy szabadságharcunk történelmének fölvilágosítása körüli fáradozása jó hiszemű: szolgáltatassunk neki alapos okot arra, hogy *Íratainak* újabb kiadásából, a történeti igazság kedvéért, más egyebek közt a szóban levő állítást is kifelejtse; idézzük ide Görgeinek e vád elleni védekezését a *Gazdátlan levelekből*.

*) *Budapesti Szemle* 1877. XIV. 47. lap.

«Ti azzal vádoltatok engem» — úgymond Görgei e röpiratában — «hogy Nagy-Sándort és hadtestét Debreczennél martalékkül engedém az oroszoknak!

Én erre is megfeleltem (lásd könyvemet *Mein Leben und Wirken* II. kötet 320—332. lapon).

Mért nem olvastátok el figyelemmel és miért nem vettétek össze a vizsgálat alá? Fölmenthetett-e benneteket ettől azon keserűség, mely — a ti igazságtalan megtámadásaitok által fakasztva szívenben — ebből akaratlan is kiáradott tollamba, mikor ama napok történetét megírtam?

Azonban ma — tizenegyed évre reá — nem csodálkozom többé rajta, sőt könnyen megfogható előttem, miérthogy magam igazolásával csak öregbíthetém irántam való elkeseredésötök, kivált miután első sorban az én elítéltetésem — ha mindjárt magának az igazság árán is — volt föltett czélotok.

Mihelyt a történelmi igazságot viselitek vala szívetöken mindenek fölött: azon perczben figyelemre kell vala hogy méltassátok egy férfiú ítéletét, a ki katonai dolgokban illetékes, és a ki egyébkép az én politico-katonai tevékenységem bírálgatása közben egy alkalmat sem mulaszt el, keményen rosszalni engem.

Rüstov — a magyar forradalmi háborúról írt történetében (Zürich 1860) az I. kötet 354. lapján — ezt a gúnyoló megjegyzést teszi:

«Görgei határozottan antirepublikánus volt; e részben körülbelül egy nézetten volt Windischgrätz herczeggel.»

Azt hiszem, e szava után Rüstowot senki sem fogja azzal gyanúsítani, hogy én irántam részrehajló.

Halljuk tehát már most, mikép ítél ő «Nagy-Sándor — Debreczen» felől.

(II. kötet 339. lap.) «A megparancsolt menetrend szerint a had zömének (t. i. a Görgeiének) július 31-dikén Nagy-Kállóra, augusztus 1-jén Nyír-Adonyba, 2-dikán Vámos-Péresre, 3-dikán Nagy-Létára, 4-dikén Kis-Marjára kell vala érnie; az oldalvédnek pedig, t. i. a Nagy-Sándor alatti első hadtestnek július 31-dikén Hadházra és augusztus 1-jén Debreczenbe kell vala mennie, itten a szerint, a milyen a körülmény, 2-dikán is helyben maradnia, s azután 3-dikán Derecskére, 4-dikén Berettyó-Újfaluha folytatnia útját.

«E menetrendben bizonyára nincsen semmi különös. Egészen meg egyez az azon szabályokkal, melyeket általában követni szokás, mikor a harez-felek oly állást foglalnak el egymás irányában, mint a jelen esetben. Nagy-Sándor világos útásítást kapott, kerülni minden komoly összeütközést, és ha túlnyomó erő találná megtámadni, akkor az által térni ki előle, hogy egyszerűen visszahúzódik — akár az elébe szabott irányban Berettyó-Újfalu felé, akár pedig félre, a hadsereg zömének hátrálási vonala irányában — a tapasztalandó netalán különös körülmények követelményeihez képest. Ha vajon 2-dikán csakugyan még Debreczenben maradjon-e és maradhat-e Nagy-Sándor: ezt megítélni ő rá magára volt bízva. Föladata csak az volt: az ellenség felől minél bizonyosabb tudomást szerezni (340. lap) és mindenről, a mit kitapasztal s a mi történik körülte, minél gyakoribb és kimerítőbb jelentést küldeni

Görgeinek főhadi szállására, a ki, magában értetőleg, a hadsereg zömének mozdulatait nem tekintheté függetleneknek az oldálvédnek mozdulatától. Az első pár napra, egészen Debreczenig, előny (Vorsprung) vala engedve az oldálvédnek a végből, hogy ha keleti irányban kényszerülne hátrálni, annál könnyebben egyesülhessen megint a hadsereg zömével.

«A mint látni, e hadintézkedések semmi feltűnőt nem foglalnak magokban. De mert épen Nagy-Sándor kapta föladatúl ezt az oldalvédet: csakhamar azt beszélték, hogy Görgei szántszándékosan föl akarta áldozni őket.

«Nagy-Sándor augusztus 1-jén ért Debreczenbe . . . Még augusztus 1-jén hozták hírül neki, mikép 15,000 orosz Újváros mellett táboroz három mérföldre Debreczenhez.

«Nagy-Sándor ekkor megtehetett volna minden szükséges intézkedést arra, hogy a legelső komoly támadásra, melyet augusztus 2-dikának délutáni óráira lehetett várni, visszavonúlhasson Debreczentől. Jóllehet e város környéke, terjedelmes síkság lévén, nem szolgáltathat oly hadállásokat, melyek egy kisebbféle hadtestnek huzamosb ellentállását tennék lehetővé túlerővel szemben: lehető volt mégis annyi, hogy a magyarok — habár csak csupa kukoricza-földek és vizes helyeknek fölhasználásával is — az oroszoknak döntő rohanatját kikerüljék, miután előbb nyugodtan bevárták volna őket . . . Azonban . . . Nagy-Sándor a várostól nyugatnak foglalt állást (341. lapon), Újváros felé arczczal . . . (342. lapon) Augusztus 2-dikán reggel az oroszok hadserege elindult Újvárostól . . .» (Következik az oroszok támadási intézkedésének vázlata.) « . . . Délutáni két óra tájban lehetett . . . Nagy-Sándor hadtestének főbb tisztjeivel épen akkor Debreczenben időzött egy lakomán, melyet az ő tiszteletére rendezett e város, — mikor megszólalt az ágyú. Övéivel a csatatérre sietett. Mikor aztán egyre tetemesebb tömegek fejlődöztek orosz részről: előkelőbb tisztjei kérve kérték, fogjon hozzá haladéktalanul a visszavonuláshoz. De Nagy-Sándor neki hevültében, nem akart engedni. Balszárnyának tüzéségét neki ereszté az orosz lovas útegeknek; ezek igen rosszúl jártak és kénytelenek voltak a magyarok tüze elől meghátrálni. Újra kérték ekkor Nagy-Sándort, kezdje el most a visszavonulást. Semmit sem akart hallani felőle . . . (344. lapon) Augusztus 2-dikán, mialatt Nagy-Sándor Debreczennél csatáz, Görgeinek főhadi-szállása Vámos-Pércsen van. Nagy-Sándor sorsa — a kitől ő sem az ütközet alatt, sem utána jó sokáig, semmi féle tudósítást nem kap, — lázas feszültségben tartja Görgeit. Mindent egybe vetve mindazáltal legtanácsosabbnak véli, szorosán a kiadott megállapodásokhoz tartania magát, s ehhez képest augusztus harmadika reggeléig Vámos-Pércsen maradnia a végből, hogy Nagy-Sándor legalább egyre biztossággal számíthasson és nehogy, ha Nagy-Sándort baj találta érni, még önnön hadseregének zömét is vereségnek tegye ki egy túlnyomó ellenség részéről.»

«Így Rüstow» folytatja Görgei és hozzá teszi: «A mit mond, tökéletesen elegendő. — De hogy Nagy-Sándor debreczeni helyzetének szabatos fölfogását telhetőleg megkönnyítsem önnek, engedje meg a következő kérdésekre felelnem:

Először: Kénytelen volt-e Nagy-Sándor elfogadni a csatát az oroszoktól?

Legkevésbé sem. Mert az augusztus elseje és másodika közti éjjel, valamint a rá következő napon egész délelőtt ráért ő az oroszokkal lehető minden legkisebb összeütközés nélkül cselekedni ugyanazt, a mit ő csatavesztés után cselekedett, tudniillik Nagy-Várad felé odább vonulni. A különbség csak az, hogy ezen odább vonulást harc nélkül, — vagy ha mindjárt harc közben is, de a kellő időben (hajolván főbb tisztjei értelmesebbjeinek sürgető szavára) sokkal célszerűbben és mindazon bizonyos veszteségek nélkül vihette volna végbe, melyeknek az általa tett ki hadtestét, hogy az ütközetet kelletén túl folytatá.

Másodszor: Tokajtól a Berettyó vize mögé vonulásunk hadműveletének érdekében állt-e elfogadni a csatát Debreczennél?

Épen az ellenkező állt érdekében. Mert e hadművelet csak akkor volt tökéletesen sikerültnek mondható, ha minél kevesebb veszteséggel jár vala.

Harmadszor: A hadsereg zömének Vámos-Pércsről elősietése által meg lehetett-e óvni Nagy-Sándort a megveréstől?

Nem lehetett. Mert a csata már elvészett vala végképen, mielőtt egyáltalán lehetséges lett volna a hadsereg zömének a csatára érnie.

Negyedszer: Mit lehetett ez esetben egyáltalán még elérni az által, ha hadseregünk zöme oda siet Debreczenbe Vámos-Pércsről?

Csak még nagyobb hátrányokat azoknál, mik Nagy-Sándor megveretése által már is értek minket; a legenyhébb esetben katonáinknak cél és vég nélküli, erőltetett ide s tova menetek általi agyonhajtatását. Igen valószínűleg azonban nagyon súlyos veszteségeket szenvedett volna a hadseregnek zöme is, ha hogy a győzelemittas, körülbelül háromannyi ellenséggel azon hevenyében csatába ereszkedik.

Hahogy kétségtelenül a legjobb módszere az ellenség irányában való boldogúlhatásnak: ő neki, egy adott pillanatban különváltan kapható hadrészeit, locais túlsúlylú tömörített tulajdon erőinkkel egymás után verni le egyenként; — akkor talán csak szintoly kétségtelenül a legszerencsétlenebb hadviselés módja: bármely körülménynél fogva egymástól elszigetelt saját seregrészeinket egymás után engedni leterítettű a túlnyomó ellenséggel.

És ha azon időpontban eldöntő csatát ajánlani az oroszoknak volt volna föladatom, úgy azonnal, a mint a Tiszán átkeltünk, mind a három hadtesttel egyesülten kellett volna rajta mennünk. Hanem azon percztől fogva, melyben bizonyossá lettem arról, hogy az orosz főhadsereg a Tisza bal partján táboroz: föladatom többé nem volt más, mint lehetőleg minden komoly összeütközést kerülve, a magyar déli hadsereggel teendő csatlakozás végett a Bánság felé iparkodni. És míg e végből hadseregem zöme Nyíregyházától a Nyírségnek fölkerülve vonult a Berettyó mögé: addig Nagy-Sándornak (az oldalvédnek) a rövidebb s az ellenséghez közelebb eső debreczeni úton mennie egyes egyedül azért kellett, hogy — ha az oroszok Debreczent már ő nálánál előbb elfoglalták volna — erről a hadsereg zömét jókor értesítse, hogy ez a Berettyó mögé való menetét még inkább gyorsítsa s ez által az oroszoknak ismét elébe kerüljön. Még ez esetben is tehát nem az oro-

szokat megtámadni vagy tőlük való megtámadtatását bevárni volt Nagy-Sándor föladata: hanem ellenkezően, minden komoly ütközetet kikerülve, visszahúzódni hadseregünk zömére, és gyors menetekben követni ezt.

Ötödször: Mely okból lett épen Nagy-Sándor megbízva az oldalvédi szolgálattal — nem Leiningen avagy Pöltenberg?

A mióta komáromi erődített táborunkból kiindúltunk, azóta a következő helyeken és napokon volt ütközésünk az oroszokkal, úgymint:

Vácznál július 15-dikén (Görgei Ármin csapatja, Nagy-Sándor hadteste és Leiningen hadteste).

Vácznál július 17-dikén (Görgei Ármin és Leiningen).

A vácsi hegyen július 17-dikén (Görgei Ármin és Leiningen).

Rétságnál július 17-dikén (Pöltenberg).

A Lókos vizénél július 18-dikán (Pöltenberg).

Harsány mellett július 23-dikán (Pöltenberg).

Görömbölynél július 24-dikén (Pöltenberg).

A Sajó mellett július 25-dikén (Pöltenberg és Leiningen).

Gesztelynél július 28-dikán (Leiningen).

E szerint Komárom óta Leiningen és Pöltenberg hadtestei ötször, Görgei Ármin csapatja háromszor, Nagy-Sándor hadteste ellenben csak egyetlen egyszer volt csatában. Azt hiszem tehát, abból, hogy túl a Tiszán az oldalvéd szolgálataival Nagy-Sándort bíztam meg, sehogy sem következik avagy csak legkisebb ok is azzal vádolni engem, hogy Nagy-Sándort én több veszélyeknek tettem ki, mint a többi hadtestet. És pedig annál kevesebb az ok e vádra, minél bizonyosabb az, hogy Nagy-Sándornak föladata Nyíregyházától Debreczennek Berettyó-Ujfaluba menet nem lehetett megverni az ellenséget. Csak kipuhatolni volt kötelessége, azután pedig előre-vigyázólag kitérni a túlerő elől.

De ha Nagy-Sándor mindezek daczára jónak látja Debreczennél bevárni az oroszokat és az elfogadott egyenletlen csatát a végletig folytatni: minő joggal lehet Nagy-Sándornak ezen szerencsétlen önálló cselekvénye gyászos következményeiért engem tenni felelőssé?»

Ekképen világosítja föl Görgei — (hivatkozva gáncsolójára, Rüstowra) — a debreczeni csata történelmét. E szerint Nagy-Sándor hadtestét Nyíregyházáról nem ármány indította a debreczeni útra, hanem azon gyakorlati szabály, mely akár az örök fölváltásánál is mérvadó. Örnek kiállított katonát mindaddig ott állatni, míg éhség, szomjúság, s álmatlanság kórházba nem juttatják, még béke idején sem szabály, sem szokás, hanem szabály is, szokás is, fölváltatni az őrzt még mielőtt kimerülne minden erejéből. És ugyan e szabály és szokás mérvadók — kicsiben nagyban egyaránt — háború idején is.

És ha most azt vizsgáljuk: vétett-e Görgei Komáromtól Aradig e szabály és szokás ellen vagy nem; és ha azt találjuk, hogy csakugyan vétett: akkor még furesábban jár

mind Kossuth mind Klapka *) a Nagy-Sándor hadtestének föláldoztatását denuncziáló állításaival. Mert — midőn Görgei a hadtestek fölváltásában nem szabály és szokás szerint, de nem is méltányosan, sőt még igazságosan sem járt el: az e tekintetben gáncsot érdemlő hadintézkedések Nagy-Sándor hadtestének épen javára, nem kárára váltak.

Nagy-Sándor hadteste ugyanis Komáromtól Gesztelyig (az alsó Hernád partján) — a mint láttuk — egyetlen egyszer ütközött (július 15-én Vácznál). Ott meg is tette kötelességét. Azontúl alkalmat sem akadt csatázni, kitenni magát meg- vagy szétveretésnek a többi hadrészek biztosságáért; és még Debreczennek is nem azért indíttatott e hadtest, hogy ilyen alkalmat legyen, hanem indíttatott azon határozott utasítással, hogy ilyen alkalmat ne is keressen, sőt ha akadna is, minél óvatosabban kiterjen előle.

Egy másik állítása Kossuthnak: el akarja velünk hitetni, hogy a temesvári hiteles gyászhiír már az augusztus 9-ik és 10-ke közti éjjel érkezett Aradra és mégis Görgei augusztus 10-én Nagy-Sándort egyedül küldi a Vingáról már Új-Aradot fenyegető túlnyomó osztrákok ellen, miből aztán önként az következik, hogy lám, ismét a hon vesztére fondorkodó ármány, mely Nagy-Sándor, a hű hazafi, hadtestének még maradványaitól is fél, még ezeket is akarja — újra elhagyatottan — a túlnyomó ellenségnek, ez alkalommal az osztráknak, markába dobni és Nagy-Sándor okvetlen oda is vesz, ha nem vigyáz s idején vissza nem húzódik.

Egyenesen így kimondva nincs ugyan sem az állítás sem a következtetés. Határozottan megjelölni valamelyik napot, melyen ez vagy az történt, valamint ez s az hogyan történt, tüzetesen kimutatni Kossuth gonddal óvakodik; hanem oly rendben sorol föl egyes tényeket, s olyformán összekapcsolva adja elő azokat (hozzá még költvén is, mint például

*) Klapka *Memoiren*, 189. lapon jegyzet. (E jegyzetben Klapka nem áttolja a következőket mondani: „Nagy-Sándors Corps bildete während dieses Zuges der Armee fast immer die Avantgarde, wenn ein Angriff von vorn drohte, und die Arrieregarde, wo eine Verfolgung zu besorgen war. Durch die dergestalt bestandenen vielen Kämpfe wurde auch diese brave Schaar endlich mürbe gemacht und so arg mitgenommen, dass sie bei der Waffenstreckung vor Világos kaum mehr den dritten Theil ihrer vorigen Stärke zählte.“)

Görgei lovaglását az osztrákok felé), hogy észre sem veszi a jámbor olvasó, hol mikor kerül a történelmet fölvilágosító hálójába, de még azt sem veszi észre, hogy már benne is van.

A szóban lévő állítást tartalmazó szavak a fentebb szóról-szóra közölt elbeszélés szövegéből ki- s összevonva, ily rendben következnek egymásután:

«A temesvári csata . . . elveszett . . . Nagy-Sándor . . . hadteste maradványaival vagy egy fél nappal előbb érkezett Aradra . . . «Pihenjenek . . . aztán hajnalban menjen ön és szállja meg Vingát» . . . E rendelkezés utáni éjjel megjött a gyász hír . . . Nagy-Sándor hajnalban előre nyomult.»

S így már is tudva azt, hogy a temesvári csata augusztus 9-én vesztett el s megtudva most, hogy Nagy-Sándor csak «vagy egy fél nappal elébb» (tehát még ugyanaz nap, augusztus 9-én érkezett Aradra s legott véve Kossuthnak másnapra szóló parancsát, Vingát elfoglalni: magától rá jöhet a jámbor olvasó, hogy Görgei a gyász hírt Aradon még augusztus 10-ke előtt vette és méltán szeget üthet (a jámbor olvasónak) fejébe, hogy Görgei ha a Temesvárnál győzött orosz-osztrák fősereg ellen indulni akart, miért nem várta be előbb seregének még hátra lévő, de Aradra már augusztus 10-én érkezendő két harmadát, miért akarta vagy (ez egyszer Kossuth rendelkezvén) engedte, hogy Nagy-Sándor hadteste a többi két hadtesttől egy napi menetnyi távolban egyedül — tehát kikerülhetetlen vesztére — bukkanjon Haynaunak győzelemittas orosz-osztrákjaira.

Valóban nem ok nélkül mesterműnek mondtuk Kossuth Lajosnak jelen tanulmányunk elején idézett elbeszélését.

Azonban egy igen fontos, bár nem szembeszökő körülmény kikerülte a fallax elbeszélő figyelmét, mi nem katonaviselt embernek könnyen megbocsátható fölsülés.

Augusztus 9-én késő este szakadt vége a temesvári csatának. És: «a vert sereg szétszóratott, bomlásban van» — így hangzott a gyász hír. Ezt pedig nem valami nyúllábú jaj-hős írta Kossuthnak, hanem írta a vakmerőségig bátor szívű Guyon Richard, kiről tudva volt (Kossuth is tudta), hogy nem szokott a maga árnyékától ijedezni.

De nem is a maga jószántából írta meg Guyon azt a jelentést, melyből Kossuth, kire az ezímezve volt, a csata vészes következményeit megtudta, hanem írta, mert hivatalos

kötelessége volt megírnia: a tábornoki főnök teendőivel ő bízván meg Bem által a temesvári csata után. E megbízással szoros kötelességévé tette volt Bem Guyonnak, hogy biztos tudomást szerezzen a vert sereg állapotáról. Ily tudomást pedig közvetlen a csata elvesztése után, éjnek idején Guyon sehogy sem szerezhetett magának. E végett elkerülhetetlen szükség vala bevárnia a rá következő (augusztus 10-ki) nap világos időszakát.

Akár hogyan szeretné is Kossuth mesteri elbeszélésének hatása érdekében, hogy már az augusztus 10-kére virradó éjjel érkezett légyen Guyon hivatalos jelentése Aradra: merőben lehetetlen az; mert e jelentés csak azután írathatott, és valóban is csak azután íratott meg, mikor nemcsak a mondott éjjel, hanem még a rá következő napnak (augusztus 10-kének) jó része is már elmúlt volt.

Igy tehát ha éjnek idején vette Kossuth a jelentést: csakis az augusztus 11-kére virradó éjjel vehette. Vette pedig az augusztus 10-ke és 11-ke közt éjfélkor; vette Nagy-Sándornak Vingát elfoglalni indulása után legalább 18 órával; vette 24 órával később, mint a hogy ő az olvasóval el akarná hitetni.

És e 24 illetve 18 órányi időkülönbség roppantot változtat azon a képen, melyet Kossuth Lajos elbeszélése tár föl előttünk, mint az akkori «helyzet» hű arczképét.

Tizennyolcz órával a gyász hír megérkezte előtt tudniillik ismét nem «a hon vesztére fondorkodó ármány», hanem egyszerűen csak a Dembinskivel mielőbb egyesülni törekvő hadvezér nyugszik meg abban, hogy a kormányzó utasítása szerint Nagy-Sándor hadteste a Pöltenberg és Leiningen-féle hadtesteket be sem várva, Vingát elfoglalni induljon.

És így Pöltenberg és Leiningen hadtestei még a gyász hír előtt (augusztus 10-én) érkezvén Aradra: Görgeinek augusztus 11-én a gyász hír megérkezte utáni hajnalban igenis módjában vala, nemcsak az egyik (Nagy-Sándor-féle) hadtestével, hanem mind a hárommal, az egész seregével a Temesvárnál győzött orosz-osztrák főszereg ellen megindulni.

Hogy miért nem indult hát? majd erre is megfellelünk. Előbb azonban helyén látjuk megjegyezni azt, hogy a kik e kérdést még ma is fölvetik, azok még Kossuth Lajosnál is Kossuth Lajosabbak, — nem a viddini levél írójánál, hanem

igenis azon Kossuth Lajosnál, ki *Íratait* közrebocsátva, előszavában csillag alatt ekképen nyilatkozik:

«Kevéssel azután, hogy hontalanná lettem, az európai sajtóban egész körútat tett egy búcsúszózat nemzetemhez nevemben. Az költött szózat. En sem azt, sem mást nem írtam.» A viddini levelére céloz.

Előttünk ezen itt úgynevezett «szózatnak» két kiadása ismeretes, egy német meg egy magyar. Amaz, a német, 1849-ben Lipcsében Wigand Ottónál jelent meg — emez, a magyar, 1850-ben Heckenast Gusztávnál.

A német kiadásban a szöveg kifogástalan német fordítása az eredetiben magyarul írt levélnek. *Eredetiek* ellenben e kiadásban a *jegyzetek*, melyeknek stílusa Pulszky Ferenczre vall.

A magyar kiadásban ellenben *eredeti a szöveg*, míg a jegyzetek csak részben eredetiek, részben pedig az eredeti német jegyzeteknek (az 1850-ben Pesten ki nem nyomathatók kihagyása által) megcsonkított magyar fordítása.

A magyar szöveg kiadója csak tudhatta akkor, mit higyen, midőn a *Magyar forradalmi adattárát* a következő szavakkal mutatá be a magyar olvasó közönségnek:

«Alig hiszem, hogy nevezeteseb *okírral*t kezdhetném meg gyűjteményemet, mint épen ezzel».

Pulszky Ferencznek *Életem és korom* című érdekes művéből eddig két részt bírunk. Az elsőnek keretje a forradalom előtti — és a másodiké a forradalom alatti időszak. Következésképen lehet reményünk még egy forradalom utáni harmadik részhez. És miután a forradalom alatti rész gróf Batthyány Kázmér hivatalos leveleit is (1849 május 14-től július 14-ig) ismerteti velünk: remélhetjük azt is, hogy a forradalom utáni részből majd megtudjuk, hányadán vagyunk a hírhedett viddini levéllel; mert nem kerülte ki figyelmünket, hogy ez íratnak mind a két kiadója határozottan Pulszkyra hivatkozik.

Hogy Kossuth Lajos, midőn *Íratait* közrebocsátani határozta, el nem felejté a viddini level tekintetében a szerzői felelősségről lemondani, vagy — ha csakugyan nem ő írta volna — óvást tenni, nehogy *Íratainak* egyik másik olvasója, véletlenül a viddini levélre emlékezve, őt renegátsággal vádolja: az igen természetes valami. Mert a viddini levélbe bele van írva két szó, mely két szóban Kossuth Lajos, mint az 1849.

április 14-ki függetlenségi nyilatkozat alapján működő emigratio feje, Magyarország jövőjének koporsóját látta, sőt *Íratai* tanúsága szerint még mai nap is annak nézi ama két szót. És e két szó, mely a viddini levél magyar kiadásának 12-dik lapján olvasható, nem más, mint:

Áldozattal . . . béke.

Teljesen belátjuk az *Íratainak* kivált második kötetét közrebocsátó Kossuth Lajos kínos helyzetét e két szócskával szemben, — belátjuk, hogy e kínos helyzeten változtatni — akárhogy, de okvetetlenül — kellett. És — másképen nem tehetvén — kinyilatkoztatja:

«Sem azt, sem mást nem írtam».

Csak oly igen kézzel foghatónak ne látszanék a nyilatkozat kényszerű mivolta! Ez a bökkenő! Mert:

a kiket valaha elbájolt Kossuth Lajos stílusa;

a kiknek valaha alkalmuk volt közelebbről érintkezni Kossuth Lajossal, és

a kik olyasmire ráakadni a viddini levélben sehogy sem tudnak, mit Kossuth Lajos közvetlen Világos után aláírni vonakodhatott volna:

mind azok, minél inkább hasonlítják össze a viddini levelet Kossuth *Írataival*, vagy viszont Kossuth Lajos *Íratait* a viddini levéllel: annál konokabb hitetlenséggel rázzák fejüket, olvasva e hat szócskát: «sem azt, sem mást nem írtam». Lehet hogy tollba mondta.

E kétségünk nem támadás Kossuth Lajos ellen, hanem mellette védő kihívás.

Megvédni szándékunk a Viddinben Magyarország jövőjén kétségbeesett Kossuth hazafi fájdalmát a későbbi évek Kossuth Lajosának rideg szenvedélye ellen, melylyel emez inkább hazája iránt könyörtelennek látszani akarna, semhogy hazaszeretetből hűtlennek — akár csak perczig is — ama függetlenségi zászló iránt, melyet ő egykor — bármi okból — de rosszkor tűzött ki.

Teljességgel nem hihetjük, hogy Kossuth Lajos akkor időben, midőn Batthyány Kázmér és Szemere Bertalan már Paskievicsessel alkudozni erőlködtek, a reménytelen harc folytatása helyett nem inkább ráállott volna egy tisztességes, bár áldozattal összekötött békére. Hanem igenis hiszszük, hogy

Viddinben még elég erős volt hazafi fájdalma arra, hogy elmondassa vele :

«Én magam is oly erősnek tartám nemzetemet, hogy még az oroszokat is legyőzheti, vagy legalább a harczt hoszszú időre kibúzni képes lesz, míg az európai diplomatia Európa fenyegetett békéjének érdekében kényszerítve leend ügyeinkről tudomást venni s közbenjárása által bennünket tisztességes, habár áldozattal összekötött békéhez a szabadság alapján segíteni.»

És ezért teszünk különbséget ama fiatalabb Kossuth Lajos közt, ki még «ott állt tompa merengésben a nem magyar Duna partján» és azon harmincz évvel idősebb Kossuth Lajos közt, ki *Íratait* közrebocsátani határozván, mindenek előtt desavouálni siet ama fiatal embert, a miért hogy elvhlőségében megtántorítani bírta egy perczig hazaszeretete.

És nemcsak politikai elvhlőség tekintetében tapasztalunk haladást 1849 óta Kossuth Lajosnál, hanem más egyében is.

Így például (hogy csak egyet említsünk) kifelejt ő *Írataiból* a fegyverlerakást megelőzött mozzanatok közül egyet, szerintünk a legsúlyosabbat (mely a viddini levélben nincsen kifelejtve) ugyanazt tudniillik, mely iránt már föntebb is — e kis eltérésünk előtt — kockáztattunk egy rövidke kérdést, mely kérdést azonban most nagyobb világosság kedvéért újból, még pedig ekképen formulázunk :

a temesvári gyász hír vétele után miért nem indult Görgei (most már mind a három hadtestével azaz körülbelül 25,000 emberrel) Haynau ellen legott?

E mozzanat, mondjuk, nincs kifelejtve a viddini levélből; csak hogy ott nem kérdésnek, hanem gáncsnak képezi tárgyát a mint a következő idézet mutatja :

«E csatavesztés (a temesvári tudniillik) Görgeit csak nagyobb sietésre készthette volna ; de ő épen ellenkezőjét tévé . . . parancsait kiosztá, hogy *serege a Maros mögé vonuljon.*»

Hírlik, hogy Kossuth Lajos már Kiutahiában a hadászati tudományra adta magát s azóta nagy előmeneteleket tett benne.

Hajlandók vagyunk ez örvendetes hírben nem kételkedni.

Hiszen — hogy nem légből kapott e hír, abból is kitetszik, hogy a viddini levélből imént idézett gáncsnak már nyoma sincs Kossuth Lajos *Írataiban*. Azt akarni, hogy Görgei az ő 25,000 emberével Haynau 60,000 főnyi győztes hadának hevenyében neki menjen, megfélemlített még az 1849-iki Kossuth Lajos hadtudományának: de az 1880-iki Kossuth Lajosénak e kívánság már sehogysem lehetett ingyére s azért nincsen ezen idősb Kossuth Lajos *Írataiban* említés arról, hogy hát augusztus 11-én hajnalban miért nem indult Görgei Haynau ellen?

Mindazáltal megfélemlünk még e kérdésre is, a mint alább következik.

Hogy azonban feleletünk olyan legyen, hogy az egyet-mást megtudni vágyó olvasónak e kérdésre nézve kívánni valója sem maradjon: ahhoz mindenekelőtt szükséges kellőképp kitöltenünk mind azon történeti lagunákat, melyeket Kossuth az ő fönti elbeszélésében vagy feledékenységből, vagy stil tekintetéből, vagy épen csak rövidség okáért, vagy bármi néven nevezendő más okból nyitva hagyott.

E lagunák Kossuth *Írataiban* különösen a körül tátongnak, hogy Görgei személyesen mikor érkezett Aradra? találkozott-e ott Kossuthal hányszor s hol? mikor és miben állapodtak meg ketten?

A klagenfurti adatok szerint Görgei augusztus 9-én (tehát ugyanaz nap, a mikor Nagy-Sándor hadteste) érkezett Aradra. Itt tudta meg (kétségtől a kormányzótól magától), hogy Dembinski Szőregről nem Aradnak, hanem Temesvár alá húzódott vissza, s hogy következésképen az ő (Görgei) seregének menete Aradról minden fönnakadás nélkül tovább folytatandó a temesvári úton a két magyar seregnek mielebbi egyesítése végett. És miután tudva van, hogy Görgei rendet tartott seregében: bizvást föltehetjük róla, hogy még az nap, augusztus 9-én, adattak ki a további dispositiók, melyek szerint augusztus 10-én (míg Pöltenberg és Leiningen hadtestei Aradra voltak érkezendők) Nagy-Sándor hadteste Vingáig és augusztus 11-én Pöltenberg és Leiningen hadtestei ugyan odáig, Nagy-Sándor hadteste pedig Temesvárig lettek volna meneteiket folytatandók — ha semmi közbe nem jő.

De közbejött, hogy Nagy-Sándor augusztus 10-én Vingára haladtában egy Temesvár felől jövő sebesült magyar

tiszttel találkozik, kitől azt a hírt veszi, hogy előtte való nap, augusztus 9-én, csata volt Temesvárnál, mely után Dembinski Lugos felé hátrált; és közbejött az is, hogy Nagy-Sándor Vingához közeledve, a helységen túli magaslatokat hadesapatok által elfoglalva látja, s hogy e magaslatok ellen legott indított erőszakos kémszemle kideríté, hogy az azon magaslatokon föllállított csapatok ellenséges haderők, melyek is kevés idő múlva magok kezdenek támadni és melyeknek támadása elől Nagy-Sándor hátrálni kénytelen.

Mindezekről Nagy-Sándor három jelentést küld Görgei főhadiszállására: az elsőt az ellenség föltünéséről s a temesvári csata híreről; a másodikat a túlnyomó ellenséges erő támadó föllépéséről. Erre Görgei személyesen a csatatérre sietendő, lóra ül. Nagy-Sándornak harmadik jelentésével, mely a hátrálásnak már is beállt kényszerűségéről szól, Görgei útközben, de még Ó-Aradon találkozik. Ez utóbbi jelentés vételére Görgei letér útvjáról s előleges tájékozás végett előbb a vár glaciájára lovagol. Innen ő Nagy Sándor hadtestét már Új-Aradhoz látja közeledni folytonos hátrálásban; s ugyanakkor veszi ő a kormányzó rendeletét, mely őt a várban a kormányzó lakásán épen akkor megtartandó miniszteri tanács elébe idézi. Követte tehát ez idézést, s így nem jelenhetett meg személyesen a csatatéren, hanem csak biztató utasítást küldött Nagy-Sándornak, hogy legalább Új-Aradon tartsa magát, a mi meg is történt.

Kossuth megnyitván a tanács-ülést, mindenekelőtt Görgei nagy meglepetésre, tudtul adja, hogy neki biztos tudomása van, miszerint Dembinski serege az előtte való napon Temesvárnál győzött; és midőn Görgei e jó hír alapos voltában — hívatkozva Nagy-Sándor jelentésére — kételkedni mert: körülményesen előadja a kormányzó, hogy igenis, veszendő volt már Dembinski alatt a csata, — egyszerre azonban megjelent a csatatéren Bem, ki legott átment támadásba. Két sebesült magyar tiszt jelenti ezt, kik a bekötöző helyről néztek a mieinknek folytonos előnyomulását. Mikor e két tiszt a bekötöző helyről eljött, a csata még tartott ugyan, még nem érte volt végét; a helyzetnek a csatatéren Bem rögtönös föllépése következtében beállt általános változása azonban valószínűnek sejteti, hogy a nap a mienk maradt.

Kossuth tehát legalább is nyugta előtt dicsérte a napot.

Erre aztán Görgei csak annyit mondott, hogy annál jobb, mert így az imént Nagy-Sándort Vingáról vissza üldöző osztrák hadrészt 24 óra alatt okvetetlen szét lesz verve, miután ő (Görgei) már is úgy határozott, hogy Pöltenberg és Leimingen hadtesteivel is átkél a Maros túlsó (bal) partjára, a mint beállt az éj, s hajnalban aztán Temesvár irányában támadlag lép föl egész seregével.

A tanácskozás többi tárgyai közt, melyek jelen tanulmányunk keretén túl esnek, előfordult még Bemnek fővezérre kinevezése, valamint azon kérdés is, hogy ha a két sereg egysesül, ki legyen aztán a fővezér. Rövid vita után nyílt kérdésnek nyilvánították a jövőbeli fővezér kinevezése. De miután a fővezérjelöltek közé Görgeit is fölvenni lehetőknek vélik: fölszólítják Görgeit, tisztázza magát előbb ellene támasztott azon gyanú irányában, miszerint ő katonai despotismust akarna s oda törekednék, hogy az uralkodjék Magyarország fölött.

Erre Görgei azt tanácsolta, állítsák őt hadi törvényszek elé, ha van rá alapos ok. Léha árulkodásokra azonban ne várjanak tőle választ. S ezúttal kijelentvén azt is, hogy a fővezér választásánál az ő jelenlete merőben fölösleges: ott hagyta a minisztertanács-ülést és visszatért a várba. Ó-Aradra főhadi szállására, a szándékba vett támadáshoz szükséges éjjeli előkészületekre a kellő utasításokat kiadandó.

Még ugyan az nap este (az imént említett utasítások már ki voltak adva) Görgei a kormányzótól vett újabb rendelet következtében ismét a várban volt s ugyan azon szobában, melyben több órával azelőtt a minisztertanács tartott, Kossuthal egyedül — ez alkalommal utolszor — találkozott.

Mind abból, mit Görgei e találkozásról közöl, minket itt csupán három kérdés, meg az azokra adott három felelet érdekel.

A kérdező, Kossuth Lajos, mindenekelőtt is azt akarta kitudni Görgeitől, hogy ez mibe venné, ha Bem nevezetnek ki fővezérnek?

Görgei felelete az volt, hogy ő Bem kineveztetését olybá venné, mintha a kormány az ő leköszönését akarná. Hogy ő a hadviselésben még ezentúl is részt vegyen, ahhoz garancia kell neki arra nézve, hogy a háború nem fog még azon bizonyos ponton is túl vitetni, melyen túl az, nemzeti ügyünk

szempontjából, még csak morális eredményre sem nyújthat többé kilátást, — mely ponton túl a leendő fővezér már csakis egyéni érdekek szolgájává szegődhetnek.

Ki akarta továbbá tudni Kossuth, mitévő lesz Görgei, ha Dembinski serege győzött, az egyesülés sikerül s ő (Görgei) lenne a fővezér?

«Akkor minden erőmnek végső megfeszítésével az osztrák ellen támadnék» felelt Görgei.

«Ha pedig az osztrák győzött Temesvárnál?» kérdező végre Kossuth.

«Akkor leteszem a fegyvert» volt a felelet.

S midőn erre Kossuth fölkiáltott: «S én föbe lövöm magamat!» akkor Görgei őt e szándékról lebeszélni kezdé s a menekvést ajánlva, végül figyelmezteti, hogy a nemzeti ügynek ő (Kossuth Lajos) még a külföldön is sok jó szolgálatot tehet.

E szerint e két férfiú augusztus 10-én késő este az aradi várban, Kossuth Lajos lakásán, a legközelebb teendőkről utolszor értekezvén, abban állapodtak meg, hogy:

ha Temesvárnál az osztrák győzött: akkor Görgei Arthur leteszi a fegyvert és Kossuth Lajos menekszik.

Éjfélhez közel járt az idő, mikor elváltak. — Kossuth ott maradt lakásán; Görgei a várból Ó-Aradra, főhadiszállására, tért vissza.

Néhány órával később, még éjnek idején, Görgei Arthur kezében volt Guyon jelentése a temesvári csata kimenetéről. — Kossuth Lajos küldte meg neki.

Ezért nem támadott Görgei hajnalban, hanem «parancsait kiosztá, hogy *serege a Maros mögé vonuljon*».

Tartózkodunk ítéletet mondani. Csupán két kérdést vetünk föl:

ha Kossuth Lajos a fegyverletételt nem akarta: minek közlé Görgeivel Guyon jelentését? — és:

ha nem közli vele és megindul a virradóra kitűzött támadás: hol keressen a bünbakot magának?

* * *

Következik Budavár ostroma történelmének fölvilágosítása, a mint azt Kossuth Lajos *Íratai* szolgáltatják ekképen:

«Midőn a czél (Komáromnak ostrom alóli fölszabadítása) a váczí és nagy-sarlói győzelmek által már-már biztosítva volt, Kossuth, ki sze-

rencsétlenségére akkoron nem lehetett jelen a hadseregnél» (mert a függetlenségi nyilatkozatnak a népek milliói nevében okvetetlen szükséges kikiáltatása végett Debreczenben személyesen kellett fáradoznia) «Görgeinek ily értelmű utasítást küldött:

Komárom felszabadítása után minő irányban kellend Önnek működnie? az attól függ, hogy minő irányban fog az ellenség visszavonulni. A merre az ellenség megyen, Önnek is arra kell menni, üzve, üldözve, kergetve őt szakadatlanul. A főváros visszafoglalása ügyünkre kétségtelenül nagy befolyást gyakorolna a diplomatiánál is. Buda birtoka tehát reánk nézve igen fontos dolog; de annak bevétele cél legyen-e azonnal, vagy győzelmeink végső actusa? — az a körülményektől függ.»

Nézzük tehát a körülményeket.

Gödöllön, mielőtt Kossuth Lajos onnan visszatért Debreczenbe, Görgei őt különösen arra kérte, intézkedjék úgy, hogy a szükséges ágyúmunitionnak a sereg után szállítása ne úgy, mint eddig, a gyöngyösi úton történjék, hanem Miskolcznak, Ipolyságnak, Lévának.

Oka è kérdésnek az volt, hogy azon naptól fogva, a melyen Damjanich, Klapka és Pöltenberg (ekkor még Gáspár András) hadtestei Gödöllő-Pest vidékéről a vácz-ipolyság-lévai úton elvonulnak, a gyöngyösi út biztonsága egyedül attól függend: rá támad-e vagy nem, a Pest körül összpontosított osztrák főerő a magúra maradt Aulichnak hadtestére, melynek ez osztrák főerőt tágas félkörben körülzárolva szemmel tartani volt finom kényes föladata

Ha az osztrák főerő támad, akár csak a végett is, hogy megtudhassa hányadán van a magyarok további szándékai-val: akkor a gyöngyösi út — tekintve az osztrák főhad tulerjét — egyáltalán nem biztos, és megtörténhetik, hogy az ez úton haladó munitiószállítmány ellenség kezébe esik.

1849-ik évi ápril 4-ikétől 26-ikáig, mely utóbbi napon Komárom ostrom alóli felszabadítása befejezett ténynyé vált, Damjanich és Klapka hadtestei őt csatát vívtak, ugvanis: Tápió-Bicskénél ápril 4-én, Isaszegnél 6-kán, Vácznál 10-kén, Nagy-Sarlónál 18-kán és a komárom-monostorhegyi csatát 26-kán; ágyúmunitionjok el volt használva s a Kossuth ígerte szállítmány nem volt kéznél. Íme, az egyik körülmény, mely a további hadműködés irányának megállapításában, ápril 26-kán túl mérvadó volt.*)

*) Görgei Arthur: *Mein Leben und Wirken*. 1852. Leipzig F. A. Brockhaus. II. kötet, 56. lap.

Egy másik körülmény pedig az, hogy akkori időben a magyarok részén senki sem tudta, mily elszánt katonaemberre bízott Budavár védelme, valamint arról sem volt senkinek sem tudomása, hogy még Windischgrätz herczeg fővezérsége alatt Budavár ellenállhatási képessége oly mértékben fokozódott, miszerint azt megtörni s a várat bevenni csak rendszeres restorés segítségével, tehát csakis tetemes idő, áldozat árán lehetett.

E második körülményből önkényt foly a harmadik, hogy Kossuth Lajos a «parádémarsot Bécs alá» csakis Budavár kézre kerítése *mellett* akarhatta.

Egyébiránt, hogy Kossuth Lajos a Bécs alá teendő «parádémarsot» szóról-szóra veendőnek vélte volna : ilyen kábaságot föltenni róla még sem mernénk, ha mindjárt maga állítja is *Írataiban*. Hanem hogy Budavár érett gyümölcs, — a ki utána nyúl, annak hull kezébe — abban Kossuth Lajos teljességgel nem kételkedett, különben józan észszel hogyan írhatta volna Görgeinek, hogy Budavár visszafoglalására «Kmety osztálya is elég lesz», ő, ki — mint kormányzó — Pestre visszatérni, tehát Budát bírni, minden áron akarta.

Igenis: minden áron.

Írataiban ugyanis ilyformán védekezik :

«Buda alól Klapka Debreczenbe jöven, Kossuthnak hozzá első szava volt : „Görgei borzasztót hibázott, hogy Buda alá ment. Elveszté győzelmeink stratégiai gyümölcsét! Most parádémarsban Bécs alatt lehetnénk! Félek : Budavár Mantuánk lesz! s *elvész fölötté a haza!* De hiában, ha már ott van, *be kell vennie Budát.*»

Szerintünk, a ki félve, hogy Budavárnak előre látható hosszabb ostromlása miatt a haza vesz el és mégis az ostromlás folytatása mellett van : az hiába tagadja, hogy Budavárát bírni minden áron akarta.

Kossuth Lajos azonban még e bizonyítékkal sem elég-szik meg. Tud ő még erősebbel szolgálni. Hivatkozik Görgeinek Budáról hozzá írt egyik levelére, melyben kijelenti Görgei, hogy még egy ostromot próbál s ha nem sikerül, ott hagyja (Buda alatt) Aulichot, maga pedig a fősereggel odább megy. No — s erre mi a válasza Kossuthnak? Azt feleli : „*be kell vennie*“ (Budát).

Pedig Görgei nyilatkozatából hozzávethető, hogy ő

akkor már vagy két hetet elvesztegetelt 30,000 emberrel Buda alatt. Nyomta a lelkét a pótolhatatlanul elveszett drága idő. Görgei — ki egy a véletlen hadi szerencsétől elkapott fiatal ember hangján szólítván föl a várföladásra Hentzit — ettől oly talpraesett válaszbán részesült, hogy e válaszszal szemben ugyancsak érezheté, hogy tekintélye, népszerűsége, hírneve, becsülete, saját katonái bizalma, ragaszkodása, mindene oda van, ha Buda alól kudarczczal vonúlna el : — ő mégis minderről lemond inkább, semhogy még nagyobb idővesztéssel terhelje meg lelkiismeretét s ennélfogva ő Kossuthnak határozottan kijelenti : «még egy ostromot próbálok ; ha nem sikerül, itt hagyom Aulichot s magam a fősereggel odább megyek !»

Görgei bánja a már elveszett időt.

Kossuth a még hozzá elveszendőt sem bánja. Ennek nem Budavár alatt Aulich hadteste kell, hanem Budavára kell neki minden áron.

Pedig : «több mint harmincz ezer emberrel s közte hét ezer huszárral ment Budát ostromolni !» Így kiált föl Kossuth Lajos *Írataiban*.

Bezzeg nyoma sincs ez elszörnyűködésének ama bizonyos levélben, melyet Kossuth Lajos Debreczenből 1849 május 10-éről *) (hatod napra Buda ostromának megkezdte után) Bem altábornagyhoz írt. — Sőt e levélben Kossuth Lajos Bemnek ama 30,000 embernek Buda alatti szükségét oly szépen, oly körülményesen annyi körültekintéssel megmagyarázza, hogy bizony véghetetlen kár lenne ide nem idézni érvelését, a mint következik :

«Sopronyig előnyomúltunk s 30,000 emberrel megjelentünk Buda előtt, itt azonban az ellenség a legmakacsabban védi magát, hallatlan vandalizmussal romba dönti bombáival és granátjaival a virágzó fiatal Pestet, honnan semmi támadás sem történt ellene, a nép föl van bőszülvé e barbárság miatt, mi becsülettel nem hagyhatjuk Budát bevétlenül, de ha Buda bevételével foglalkozunk, a szétszórt ellenség összeszedi magát, magához tér ijedtségéből s új tartalékokat von magához, — ha Budát gyöngé erővel megszállva hagyjuk, Jellachich 14,000 emberével Szegszádról fölvonúl ; ha ellene megyünk, *Wohlgemuth a morva határról és Leopoldvárából a banyavárosokba nyomul, míg Vogel és Benedek, Sárosból és a Szepességből kiüzelve, szünetnélküli menetekben közeledik*

*) Kossuth Lajos levelei Bem altábornagyhoz 1849. évi márcziustól júniusig, kiadja : Makray Aladár. Pest. Heckenast Gusztáv. 1870. 59. lap.

feléje. Ez fölöttébb szomorú, sőt aggasztó oly sok győzelem után. Verje meg ön Puchnert mielőbb, hagyjon 8000 embert Arad és Temesvár körül, s csodás erélyével a Dunán át vesse magát Jellachich nyakára. Ha ez gyorsan megtörténik, a haza meg van mentve, de ha nem, akkor még hosszú háború áll előttünk.»

Így védi Kossuth Lajos Bem előtt Budavárnak 30,000 emberrel megkezdett és tovább folytatandó ostromlását, mely rossz intézkedésre nézve előre látja (idézett levele szerint akkor még nem, *Íratai* szerint ellenben már akkor is), hogy elvész miatta a haza!

No már, a ki valamely rossz intézkedést még nem is létező (csak költött), arra kényszerítő tényezőkkel (Wohlgemuth, Vogel és Benedek) véd, az ugyancsak bevallja, hogy ő ama honvesztő rossz intézkedés pozitív célját elérni minden áron akarja, s annak ennél fogva sehogysem szavazhatjuk meg azt a jogot, hogy ő — majd célzt érvén — utólag a részéről mind végig helybenhagyott rossz intézkedés szerinti eljárásért bárki más, mint saját önmagát, tehessen felelőssé.

Azokkal a bizonyos veszélyekkel, melyek Kossuth idézett levele szerint, egy Buda várát ostromló gyöngé erejű magyar hadat Wohlgemuth, Vogel és Benedek részéről zavarba hozhattak volna, hasonlóképen jártunk, mint Kossuth Lajos a pragmatika sanctióval. Kossuth idézett levelén kívül sehol sem bírtunk rájuk akadni. Igaz, hogy nem is tettünk érettek tüvé (úgy mint Kossuth a pragmatika sanctióért) százezer kötetekre menő könyvtárakat. Hanem igenis tüvé tettünk majdnem 38 lapot, hogy rájuk adjunk ama bizonyos veszélyekre. Kiválasztottuk pedig a tüvé teendő 38 lapot a klagenfurti adattárból, okoskodván ekképen :

Ha valakinek széles e világ, mindenek előtt Görgeinek lehetett érdekében, hogy Buda visszafoglalása körüli intézkedései (különösen ama 30,000 embernek 17 napig ott veszteltetése valahogy igazolva látszassanak, habár még oly távol eső tényezőknek arra kényszerítő hatása által.

Ha valakinek Görgeinek kellett tudni róla, hogy a «morva határ» felől egyrészt, másrészt meg «Sáros és Szepes megyék» felől veszély fenyegeti Budavár elleni vállalatát, és hogy e veszélyeknek elejét venni csakis 30,000 embernek Buda alá vezetése által lehetett.

Lám, tüvé tettük (nemcsak amúgy metaphorice, Kos-

suth Lajos módjára, hanem igazán tüvé tettük) ama 38 lapot s még sem tudtunk ráakadni még nyomára sem annak, a mivel Kossuth Lajos Görgei 30,000 emberének Buda alatti szükségét bizonyítja Bemnek.

Ha mindazáltal lándzsát tör Kossuth Lajos Bem előtt Görgeinek e rossz intézkedése mellett: okának kell lenni. Oka pedig aligha más lehet mint az, hogy restelli bevallani Bemnek, *miért* tulajdonít ő oly rendkívül nagy fontosságot a fővárosok visszafoglalásának; restelli bevallani az igazat Bemnek, hogy egyáltalán előbbre való neki a fővárosok visszafoglalása bármely más egyéb fegyverténynél.

Görgei ellenben nyíltan bevallja azt is, miért vonult Buda alá, azt is, miért vitt oda 30,000 embert magával. Ez utóbbi intézkedéssel azért élt, mivel csak kötve hitte azt, mit Kossuth és Klapka nem kötve hittek, hogy t. i. «érett gyümölcs» Buda vára. És Görgei csak azt sajnálja (a klagenfurti adatok szerint) utólag, hogy az időben még erősebben nem kételkedék ama gyümölcs érett voltában, mivel akkor a 30,000 emberrel együtt még ostromágyúkat minden hozzávalóval is magával vitt s így a 17 naphól (ha nem többet) legalább is egy egész hetet megtakaríthatott volna.*)

Nem ítéletet mondani, csak bizonyítani föladatunk s ennél fogva nem mellőzhetjük hallgatással azt sem, hogy — bár tüvé téve is *Kossuth Lajos leveleit Bem altábornaggyhoz* még sem akadhattunk a Buda bevétele előtről keltek közt egyetlen egyre sem, melyben Bécs mint hadműködés célja emlegettetnék. A mondott időszakból való levelek még árnyékát sem sejtetik annak, hogy a kormányzó legmagasabb röptű concepciói közt valaha ott lebegett volna a komáromi várat főlzabadtított sereg által Bécs alá tendő parádémars.

Semmi nyoma a mondott időbeli levelekben az a miatti panasznak, hogy füstbe ment a parádémars, mivelhogy Buda alá vonult a győztes sereg. Ha van panasz (s ugyancsak van) az mindig csak arra szól, hogy *Buda ellentáll*. Ezen búsul írójuk.

Es Buda bevétele előtérben áll már az ápril 1-jén kelt levélben, tehát még az áprilisi hadjárat megkezdése előtt. Va-

*) Görgei: *Mein Leben und Wirken*. II. kötet 9., 11., 12. és 13. fejezet.

lamint sürgősség tekintetéből Buda visszafoglalásával csakis a Bácskának meg a Bánátnak biztosítása állja a versenyt.

«Minden esetre» — úgy mond — «folytonosan tudósításokat küldendek önnek, miszerint további hadműveleteinek irányát azokhoz szabhassa. Fiume mindenesetre kilátásban van, de előbb Bácskát és a Bánságot kell kitisztítani és . . . Budának kezeink közt kell lenni.»*)

Hat nappal később, ápril 7-ikén, pedig, az isaszeghi győzelemre következő napon, de még a dányi (Gödöllő előtti) főhadiszállásból ezeket írja Kossuth Lajos Bemnek :

«Az ellenség elsánczott állásaiból Mácsától Fenyeszaruig a Galgavölgyben, kiszorítva, részint kicsalogatva, öt nap alatt háromszor megveretve, az isaszeghi hegyek erdős állásából szuronyszegezve kiűzve — Gödöllőn áll.

«Ma vagy Vácra fut vagy ha Isten akarja, tönkre lesz verve.

«Ha sikerülne önnek Pestre vetnie magát, akkor az ön vitéz karja és az ön vitéz serege véghetetlen fontossága. Ha az ellenség Vác felé fut, akkor Komárom van fenyegetve, melyet tizennégy nap óta bombáznak. Gyors fölszabadítás szükséges, ezért minden esetre, tisztelt tábornokom, szokott gyorsasággal és erélylyel siessen ön segély hadtestével Szegedről egyenest a Dunához és fölfelé Buda ellen.»**)

Az isaszeghi és a váczi csaták közti napokat Gödöllőn, Görgei főhadiszállásán töltve, tehát a fővárosok visszafoglalására még Bemnek közvetlen közreműködését is szükségesnek tartja Kossuth Lajos. Kilátásba is helyezi azt Görgeinek, biztatván őt, hogy míg ő Vácznak, Lévának fölkerül Komáromba, addig már Bem is dél felől (mint Görgei éjszak felől) az osztrák főerő hátában fog állani.

Így Gödöllőn.

Öt nappal később, Debreczenben ápril 12-ikén, a váczi győzelemhír folytán pedig máris vérmes reményeinek tetőpontján látjuk Kossuth Lajost :

«Az ellenséget» úgy írja «10-dikén újlag Vácznál vertük meg, mely alkalommal az ellenséges tábornok Götz elfogatott; 25,000 ember Pest előtt félig-meddig védő magatartásban manővroz; más 25,000

*) Makray Aladár: *Kossuth levelei Bemhez*. 17. és 18. lap.

**) Makray Aladár: *Kossuth levelei Bemhez*. 22. lap.

ember *) előrenyomúl, *holnapután* fölszabadítják Komáromot s így az ellenség hátába kerülnek Budán. Annak — a nélkül, hogy Pestet bombázná — ki kell vonúlania. Vagy sikerül e hadművelet, vagy nem; ha sikerül, akkor az altábornagy úr minden esetre későn jönne, mert a főváros *nyolcz nap alatt* a miénk, és az ellenség többé nem tarthatja magát egész a határig. Ha nem sikerül, úgy az altábornagy úr még akkor is jókor érkezik, ha Önt a bántási hadművelet (de a mihez Temesvár ostromát most épen nem számítom) tizennégy napig feltartóztatná. A bántás és Erdélynek ez által elért biztosítása megérdemli a tizennégy napot.

«Perczel tábornok Szent-Tamást és a római sánczokat elfoglalta, Bácskát kitisztította s Titelig előnyomúlt, — ha ő ott átkél a Tiszán s a Tisza balpartján Torontált kitisztítja, az altábornagy úr pedig elfoglalja Lugost; Krassót és Temest visszaszerzi, mi combinált előnyomulás által igen könnyen megtörténik, úgy az Ön hadtestén kívül Perczelé is rendelkezésünkre álland Windischgrätz ellen, ha a szükség kívánja, — vagy Fiume elfoglalására. Míg ha Ön a bántás kitisztítása nélkül indul Szegedre — Ön minden esetre későn jönne és Perczelnek is lenn kellene maradni.

«De az altábornagy úr azt írta nekem, hogy Ön tegnap előtt Szege-den lesz, a mi változtat a dolgon, mert akkor Ön már 15-dikén» (ápril) «átkelt volna a Dunán és Windischgrätznek Ön által fölfelé, Görgei által lefelé szorítva, Budát minden bizonynyal el kellett volna hagyni. Mint-hogy azonban Ön még Dobrán van, a pesti hadműveletet nem lehet elhagylasztani az Ön megérkezéséig, — mi a négy ízben megvert ellenségnek semmi pihenést nem engedhetünk, nekünk előre kell nyomúlunk, *holnap már Komárom* előtt leszünk, azért most a legfontosabb szolgálat melyet a tábornok úr tehet az, ha Ön a nyílt Bántást gyorsan fölszabadítja, alsó Magyarországot és a Tisza bal részeit kitisztítja, Erdélyt biztosítja és egyszersmind a Perczel-féle hadtestet disponibilissá teszi.

«Ezért sügösen kérem az altábornagy urat, foglalja el gyorsan a bántást.» **)

Az itt kitüntetett szavak, ú. m. «*holnapután*» — «*nyolcz nap alatt*» — «*holnap már Komárom*» az eredetiben vannak kitüntetve; nem mi tüntettük ki; hanem igenis mi fektetünk némi súlyt azoknak maga az írójok, Kossuth Lajos által történt kitüntetésére, bizton következtetvén belőle, miszerint nem lapsus calami szüleményei azok, hanem hű jelei azon rendkívül emelkedett — mondhatnók: elbűvölt kedélyállapotnak, mely már e levél keltekor (ápril 12-ikén) erőt vett volt a harmadnapra rá inaugurálandó kormányzó ítélő tehetségére.

*) Ez ötvenezeret tenne ki, pedig összesen is csak negyvenezeren lehettek. Lásd: Görgei: *Mein Leben und Wirken*. I. kötet, 306., 307. lap.
A szerző.

*) Makray Aladár: *Kossuth levelei Bemhez*. 28—30. lap.

Valaki Magyarország térképén Vác, Léva, Komárom, helységeit csak fölkeresni is képes, aligha aggodalmas fejcsóválás nélkül olvashat el egy 1849. ápril 12-ikén kelt levelében ilyeneket, mint például :

«Az ellenséget 10-ikén Vácznál vertük meg» . . . «holnapután» (ápril 14-ikén) fölszabadítjuk Komáromot» . . . «a főváros nyolcz nap alatt (ápril 20-ikán) «a miénk» . . . «holnap» (t. i. ápril 13-ikán, — tehát: miután Vácznál 10-ikén még csata volt s így legkorábban is csak 11-ikén indulhattak tovább — Vácztól Lévának három nap alatt gyalog) «Komárom előtt leszünk» !

Ezeket pedig nem valami debreczeni élczlap írta, hanem írta Kossuth Lajos, de nem is olyan egyéniségnek, kit talán kissé meg akart volna tréfálni jó kedvében, hanem írta Bemnek, kit ő atyjának mond egyik levelében, annyira tiszteli, annyira nagyrabecsüli.

Mindezeket tehát Kossuth Lajos csakis a legnagyobb mértékre fokozódott idő előtti győzelem mámorában írhatta.

És így most már megmagyarázhatjuk magunknak, hogyan történhetett, hogy Görgei Komáromba érve, ágyúmuníció nélkül maradt, valamint azt is, hogy a Léva-Ipolyság-Miskolczi úton várt muníciószállítmány elébe egymás után küldött nyar-goncz tisztek miért nem tudtak arra ráakadni, avagy annak csak hírét venni is.

Ha Kossuth Lajos Debreczenben 1849. ápril 12-ikén úgy volt meggyőződve, hogy Görgei serege másnap már Komárom előtt, harmadnap Komárom már föl is szabadítva és nyolcz nap múlva már a főváros is az övé lesz; minek indította volna el Nagy-Váradról Miskolcz-Ipolyság-Lévának — oly rendkívül nagy kerülőn — a már Komáromnál Dunán át a jobb partra kelt sereg után a muníciót, mikor — szerinte — a sereg elébe küldeni volt módjában, a már legközelebb megnyitandó szolnok-pesti vasúton s a fővárosokon át sokkal de sokkal rövidebb idő alatt rendeltetése helyére juttathatván a szállítmányt?

És e magyarázatunk meglepően összevág azzal, a mit ez annyi zavart és időviszteséget okozott intézkedésről a klagenfurti adatokban olvashatni.

«Tisztán emlékszem» úgy mond Görgei «hogy Buda ostromának csak későbbi tartama alatt sikerült a fősereg tűzér-parancsnokának»

(Psotta ezredesnek) «az elkészett készlet-szállítványnak magának s egyúttal elkészése okának is nyomára jönni.

«Vácznak az ellenség részéről történt föladása után ugyanis túl a Tiszán csakhamar elterjedt a hír, hogy már is visszafoglaltuk a fővárosokat s a pest-szolnoki vasúti közlekedést legközelebb megnyitják.

«A munitiónak a főserég számára való elszállításával megbízott egyéniség azon hír által elcsábítva, Szolnokra indítá a szállítványokat, a helyett, hogy úgy, mint eddig: vagy Miskolcz-Ipolyságnak, vagy a gyöngyösi úton küldte volna el.» *)

Ha már most e szerencsétlen egyéniség tévedését Kossuth Lajos imént tárgyalt debreczeni levelével összehasonlítjuk, alig lehetséges ide nem jegyezni: «a capite . . . piscis».

Meg van végre az érintett levélből fejtve az is, hogy Görgei miért «hagyta elszaladni Jellachichot Eszék felé» Budáról?

Nyilván azért, mert (szintén összhangzásban a klagenfurti adatokkal) eszében tartotta Kossuth gödöllői biztatását, hogy míg ő (Görgei) fölér Komáromba, addig Bem már át is kelt a Dunán a fővárosok alatt. Így aztán Jellachich ugyancsak vesztére szalad vala Eszék felé! Hogy nem úgy volt és Kossuth biztatása Bem közreműködésével csak üres szóbeszéd, az csak akkor sült ki, mikor már késő, sőt a Jellachich után küldés a komolyan megkezdett ostrom miatt már lehetetlen is volt.

Ama hétezer huszár Buda alatt, az is szép erő, kivált ha azok, a megkívántató lovassági ágyúütegekkel, kellőképen el vannak látva. Azonban üres töltény-ladás ágyúütegekkel alkalmazni huszárokat, támadásra oly ellenség ellen, ki ágyúmunitió hiányában épen nem szűkölködik, ok nélkül való ember és ló-pazarlás, annál nagyobb minél több a huszár. E fegyvernem illetén alkalmazásáért az a fővezér, a ki érti mesterségét az illető alvezérét haditörvényszék elébe állítja, nem hogy maga tegyen akkora bolondot.

Hanem, hogy kiáltó jel elébe roppant hatást tenni képes az ilyen phrasis: «hét ezer huszárral ment Budát ostromolni!» kivált ha nagy hazánkfia tollából ered az: tagadni ki merné?

Tudunk még egy fureszaságot, mely nagy hazánkfia, Magyarország kormányzójának Bemhez írt levélhalmazát jellemzi.

*) Görgei: *Mein Leben und Wirken*. II. kötet, 78. lap.

Valóságos győzelmi paroxismus vezet — nem egyben — írójok tollát, és még sincsen egyikökben sem benne a «parádé mars»! Posthumus ez, még pedig nem is életképes. Béke poraira!

Szerintünk okosabb lenne Buda ostromaért a felelősség kérdését mentől kevesebbet feszegetniök mindazoknak, a kik abban részesek. Egyikök sem nyerhet vele. Megmondjuk miért.

Először azért, mert Kossuth Lajos minden áron akarta (quod erat demonstrandum); Klapka György a legmelegebben ajánlotta s e tettét csak akkor bánta meg, mikor már késő volt; Görgei Arthur pedig újoncz tehetsége szerint kivitte;

másodszor azért, mert Buda ostroma szabadságharczunk kétségkívül legdicsőbb fegyverténye. Egyetlen egy fegyvertényünk sem mutatja a férfi-bátorság, kitartás, élet-halálra elszántság annyi szép példáját, mint épen Buda ostroma.

Ha nagy hazánfia nem kér a dicsőségből: — maga lássa. Mi bizony kérnénk belőle, ha jogczímünk volna hozzá.

Mert Budavárnak osztrák védője, vad elszántságban az emberiség szent törvényeit lábbal taposván: elkövet olyat, a miért mindenütt széles e világon, minden népnél, a legyőzött várórség kardra hányatása a méltán kiérdemlett büntetés.

És a győztes magyar ostromló sereg?

— Fővezérének szigorú parancsszava ellenére — megbocsát, megkegyelmez!

* * *

És ezzel befejezettnek tekinthetnők jelen tanulmányunkat, melynek egyedüli célja volt kimutatni történeti lehetetlenségét Kossuth Lajos némely oly állításainak, melyek épen a Görgei Arthur ellen emelt árulási vád támasztásánál nélkülözhetetlenek. Fájdalom — legjobb akarattal sem valánk képesek a hamis vád támaszait oly ügyesen ütni el, hogy az ütésnek szele sem érje azoknak szerzőjét.

És még nagyobb baj, hogy olyat is mondtunk, mihez magyarázat nem csak fér, hanem kell is.

Azt találtuk ugyanis odavetni első közleményünkben:

«Higye kiki, mit saját üdvösségére jónak lát; de a szert aztán cselekedjék is. És ha megesett rajta, hogy hite

ellen vétett: akkor vagy hallgasson és, üvegből lévén háza, kövekkel ne dobálódzék, vagy pedig ha nyilatkozni épen szükségének látja, úgy nyilatkozzék, a mint ily esetben komoly férfiúhoz illő. Bajtársait gyanúsító, bajtársai rovására önön magát dicsőítő phrasisokat ne gyártson! Hagyja azt; nem való!»

Erre azt a megjegyzést hallottuk: «hogyan értsük?»

Nem lévén szándékunk érthetetlen mondatokkal alkalmatlankodni nyájas olvasónknak: íme sietünk magyarázattal szolgálni.

Az intés Kossuth Lajosnak szól.

Midőn *Íratai* II. kötetének 72-dik lapján a 2-dik jegyzet arra figyelmeztet bennünket, mily «jól tapintá» Kossuth «a nemzet ütereit»: legkisebb okunk sines rá, hogy azt kétségbe vonjuk. Sőt ellenkezően, magunk is azt valljuk, hogy jól tapintá Kossuth Lajos a nemzet ütereit akkor is, midőn arról emlékeztvén, hogy Corvin Mátyás, a legnépszerűbb magyar király trónra-jutásának útját kormányzóság egyengeté: kikiáltá Magyarország második kormányzóságát.

Közbejött ugyan Szemere Bertalan az ő «Respublicájával», mintegy kényszerítvén Magyarország második kormányzóját arra, hogy legott kijelentse: «én is republicanus vagyok! de (teszi nyomban utána) hazámat államtudományi elmeletemnél jobban szeretem, azért, miután a jövő körülményeit senki sem ismerheti, én hazafiúi kötelességemnek tartom kinyilatkoztatni, hogy ha a hazának függetlenségére való tekintet monarchikus elv elfogadását szükségessé tenné, én saját meggyőződésemet fölláldozni s a monarchiát elfogadni kötelességemnek tartandom».

Eddig tehát semmi hiba.

És hasonlóan jól tapintá Kossuth Lajos a nemzet ütereit akkor is, midőn a fővárosok mielőbbi visszafoglalását semmi áron sem drágálá.

A mi azonban ezután következik, az már a kitűzött zászlónak félénk megtagadása inkább, mintsem magasra lobogtatása.

A kormányzóság magasztos eszméje: «Magyarországnak megmentése» csakis úgy válhatott ténynyé, ha a kormányzó a hadak élére áll.

Akár melyik nép történetét kutassuk, megtudandók,

hogy imminens veszélyek idején vajon milyen segélyeszközhöz nyúltak a veszélyek legyőzése végett: mindenütt csak ugyanazt az egyet látjuk — a polgári hatalmat a hadvezéri hatalommal ugyanegy kézben egyesítve.

És miért ismétlődik e látvány mindenütt és mindenkor szemeink előtt?

Azért, mert nem hiában tartja a magyar példabeszéd, hogy «sok bába közt elvesz a gyerek».

Mikor egy népre, egy nemzetre, egy államra nézve úgy áll a kérdés: «lenni vagy nem lenni?» akkor kérlelhetetlen következetességgel háttérbe utasítandó minden tekintet, mely a honvéderőnek legmagasabbra fejlesztését gátolja — akár a hadkiegészítés, akár a harczképesítés, akár a hadműködés terén.

Kossuth Lajost, Magyarország második kormányzóját, egyetlen magyar hadsereg sem látta élén soha!

Miért? nem kutatjuk, de constatáljuk a tényt, és hogy kizárólag ez volt mind azon zavarok kútfeje, melyekért most kizárólag Görgei Arthur tábornokra tukmálják a felelősséget.

Azt olvassuk Kossuth Lajos *Írataiban*:

Görgei «tiszteletet, ragaszkodást mutatott Kossuth iránt, míg a hadseregnél volt». Nos baj ez? És ha nem baj: miért hagyta ő el a hadsereget? Maradt volna ott. Kísérte volna a győztes sereget föl egész Komáromig. Intézkedett volna a győztes hadsereg éléről mindarról, a mi az oly szerencsésen megindult operációk szakadatlan folytatásához nélkülözhetetlen volt: a hadi szerek idején való utánszállításáról, a hadkiegészítésről, valamint mindarról, mi iránt intézkedni az operáló hadsereg élén álló ideiglenes vezérnek még jogában sem állt, annál kevésbbé lehetett módjában.

A viddini levelben pedig ezeket olvassuk:

«Én azidőben» (tudni illik mikor Buda bevétel miatt a haza elveszett) «nem voltam a táborban. Még azelőtt a hatvani, tápió-bicskei, isaszegi ütközetek napjaiban, Görgei személyem iránt kimondhatatlan aggodalmat színlelt, oly gyakran emlegeté, hogy mozgalmában személyem által gátolva van, miután nemcsak az ellenségre, hanem reám is ügyelnie kell, nehogy elfogattassam s velem, miként magát kifejezé, a haza is elveszszem», (Görgeinek e machinatióiban keze-lába Bayer volt, jegyzi meg hozzá a viddini levél kiadója) «úgy hogy én, nehogy alkalmat aljak arra, miszerint valamely hadi szerencsétlenség személyem jelenlétének tulajdoníttassék, inkább Gödöllőről Debreczenbe visszatértem.»

Ha van magyar ember, ki elhiszi Kossuth Lajosnak, hogy ő az isaszeghi csata után (négy legfőlebb öt nappal a függetlenség kikiáltása előtt) azért tért Gödöllőről Debreczenbe vissza, mert személye iránt Görgei aggodalmat *színlelt*; — ha van magyar ember ki azt elhiszi, az egy valóságos élő aranybánya, ha pénzért mutatják.

Kossuth Lajos finansziális hátrányára ő maga sem hiszi el, mert nyomban utána teszi; «hol (tudniillik Debreczenben) egy párt az országgyűlési képviselők közt oly veszélyes ármányt szőtt, hogy a nemzet és becsülete érdekében ily gyáva árulásnak véget vetni s a hídát hátunk mögött lerontani kényszerítve valék. Én kikiáltám a függetlenséget.»

Ez már inkább érthető, ámbár még ez sem egészen. Mert mit akarhattak ama veszélyes ármányt szövő gyáva árulók? «Unbedingte Unterwerfungot» talán? És ha azt akartak volna is, miért akarhatták vajon? Nemde azért, mert a magyar fegyver győzelme iránt kétkedtek? Kétkedtek volna-e még Komárom fölszabadítása után is? Kötve hiszszük.

Lám, mi másképen értelmezzük a Gödöllőről Debreczenbe visszasietést. És kétségkívül a mi értelmezésünkben több a logika. Mert egy országgyűlési kisebbség, mely *fél*, nem lehet hatalom még a *nem félő* többséggel szemben sem, annál kevésbbé egy győztes hadseregre támaszkodó kormányfővel szemben.

Sőt mi még tovább bátorkodunk menni. Azt merjük vitatni, hogy az egész debreczeni országgyűlés mukkamni sem mert volna, ha Kossuth a hadseregnél marad. Nem olyan volt a debreczeni országgyűlés, a kitől Kossuth Görgei táborában félhetett volna.

Azért ismételjük: jól, igen jól tapintá Kossuth Lajos a nemzet ütereit, midőn Magyarország második kormányzóságát kikiáltá. És ha ő egyszersmind Magyarország első kormányzójának dicső példáját is követi, akár csak amnyiban is, (mert hiszen «non omnia possumus omnes») hogy rendeleit, leveleit, szózatait nem Debreczenben, de nem is Pesten, még kevésbbé Szegeden vagy plane Aradon, hanem vagy Komáromban vagy a síkon operáló derékhad főhadiszállásán írja meg: akkor semmi baj; akkor tárgyitalan a mi föntidézett intésünk, mert akkor elmaradnak Kossuth Lajos *Íratai* az emigratióból, valamint elmaradt volna a viddini levél is,

melyekben szabadságharcunk képe annyira el van torzítva, hogy már magunk sem ismerünk rá többé.

Tehát hite ellen vétett Kossuth, midőn ő Magyarország első kormányzóságát utánózva, Magyarország első kormányzójának dicső példáját követni semmiben sem törekedett.

Avagy talán nem eszköz vala Magyarország második kormányzósága, hanem cél?

Menjünk tovább.

«E csatavesztés» (a temesvári) úgymond Kossuth — «Görgeit csak nagyobb sietésre készthette volna, de ő épen ellenkezőjét tette. Minthogy tudá, hogy nincs többé seregem, melyre ellenében támaszkodhassam, levette az álarczot, parancsait kiosztá, hogy serege a Maros mögé vonuljon s ennek élén játszá dictatori szerepét. *Ha annyi erő lett volna közelemben, hogy csak színleg is ellenében fölállíthassam, akkor vagy saját kezeimmel serege élén elfogom, vagy magam összekonzultatom. De így egyedül állék, sőt tán rosszabbúl, mint egyedül.*».

Előadtuk a klagenfurti adatok szerint hol, mikor állapodtak meg Kossuth Lajos és Görgei Arthur abban, hogy emez leteszi a fegyvert, amaz menekszik.

Hogy e kifejezést «megállapodtak» teljes joggal s a történeti igazságnak megfelelően használtuk, bizonyítja a viddini levél imént idézett helye.

Ez idézet kitüntetett része szerint Kossuth Lajos akkori helyzete Görgei Arthur ellenében a következő volt volna.

Görgei a serege élén. Vele szemben Kossuth egyedül állva.

Így természetes, hogy Kossuth igen nagyon nehezen foghatta el Görgeit, sőt örültség lett volna arra csak gondolni is.

Ámde abban a pillanatban midőn Görgei Kossuth azon kérdésére, mi tevő leszen, ha Temesvárnál az osztrák győzött, azt felelte: «akkor én leteszem a fegyvert» azon pillanatban, mondjuk, Görgei nem állott serege élén, hanem ott ült az aradi várban, a kormányzó lakásán, a kormányzóval szemben. Az aradi várőrség parancsnoka pedig, Damjanich tábornok, akkor nem Görgei barátja többé, hanem már Kossuth embere volt. A mondott pillanatban tehát az aradi várban nem Kossuth Lajos állott egyedül, hanem igenis egyedül állott Görgei Arthur.

És ha kötelességének tudta Kossuth (nehogy ténynyé váljek a szerinte honáruló fegyverletétel) legott elfogatni Görgeit és ha e kötelességét teljesíti és Görgei ellenáll: akkor a fölkonzultatás valószínűsége nem Kossuth Lajost fenyegeti, hanem Görgei Arthurt.

Tehát itt is ugyan az a látvány, melyet a hadsereg-kerülő kormányzó tárt föl előttünk.

Hitnek, meggyződésnek, kötelességnek főnhangon Isten és világ előtt hirdetése, vallása *szóval*, — és ugyanazon hitnek, meggyződésnek, kötelességnek tagadása *tettel*.

Ez azon látvány, melynek fénye Kossuth Lajos Magyarország második kormányzóját elejétől végig körülsugározza.

És e látvány fényétől kábultan vetettük papírra, tanulmányunk első részét, leírva amaz intő szavakat, melyekre az volt a megjegyzés, «hogyan értsük?»

Végezzünk!

Kossuth Lajos Collegno al Baracconéból folyó évi február 25-kéről Helfy barátjához írt levelében így nyilatkozik:

«Az én álláspontom az 1849-iki függetlenségi nyilatkozat. Én ez álláspont miatt kitagadott páriává lettem, kinek széles e világon sem hazája, sem polgárjoga nincs; legfőlebb csak amolyan tiszteletbeli polgár czíme van, ezt is csak Hód-Mező-Vásárhely mély halálával fogadott kegyének köszönhetem. Mindegy; az én álláspontom a függetlenségi nyilatkozat.»

Bátran folytathatta volna:

«S ez álláspontot föntartom Isten és világ előtt, sőt még Deák Ferencznek engem igazmondásra komolyan intő szel-leme előtt is!»

Nem folytatta. Nem teszünk érte szemrehányást.

De nyomban rá így panaszkodik:

«Ez álláspontot Magyarország már az 1861-iki országgyűlésen elejtette. Nem törölte el a függetlenségi nyilatkozatot, melyet a nemzet elfogadott volt; hanem egyszerűen ignorálta, olybá vette, mintha soha nem is létezett volna.»

Ha csak azon panaszkodik Kossuth Lajos, hogy a magyar országgyűlés nem törölte el ünnepélyesen, hanem csak hallgatással mellőzte az 1849-iki függetlenségi nyilatkozatot: valóban, nem tudjuk mire velni!

Hűségesebb követője még nem volt ember fiának, mint Kossuth Lajosnak a magyar országgyűlés. Követte Pestről

Debreczenbe, követte Debreczenből Pestre, követte Pestről Szegedre, követte tüskén-bokron keresztül hűségesen a merre és a meddig ő kívánta és csak akkor nem követte tovább, mikor tisztán látta, hogy már terhére vált szeretett gazdájának!

Így volt ez 1849-ben.

És 1861-ben mit látunk?

Ismét egy magyar országgyűlést, mely mindjárt a legelső lépéssel ismét csak Kossuth Lajos nyomán indul meg — hallgatással mellőzve az 1849-iki függetlenségi nyilatkozatot.

Avagy talán nem Kossuth Lajos volt-e az első, a ki az 1849-iki függetlenségi nyilatkozatot mellőzte hallgatással, még pedig már 1849 augusztus 11-én?

Hadd feleljen e kérdésre a következő két okírat:

I. Görgei Arthur tábornok úrnak!

Aradvár, augusztus 11-dikén 1849. Délután 2 órakor.

A jelen körülmények között a Nemzet életének megmentése s jövőjének biztosítása körül csak a hadsereg lévén képes sikeres lépéseket tenni, ezennel a miniszterek többségének indítványára is, úgy magam, mint a minisztérium nevében kinyilatkoztatom, hogy a jelen kormány lelép s addig, míg a Nemzet hatósága szerint másként netalán intézkednék, a nemzetgyűlés megbízásából eddig általunk gyakorlott polgári és katonai legfőbb kormányzási hatalmat ezennel Tábornok úrra ruházom.

Megvárom Tábornok úrtól, s azért Isten, a Nemzet és a história előtt felelőssé teszem, hogy e hatalmat, legjobb tehetsége szerint szegény hazánk nemzeti statuséletének megmentésére, javára, s jövőjének biztosítására fordítandja.

Ezennel fölhatalmazom Önt, ma este 8 órától kezdve, a mikorra az igazságügyi miniszterhez kinyomatás és kihirdetés végett megküldött s a Nemzethez intézett nyilatkozatom, reményilem, meg fog jelenhetni, a kormányzói hatalom gyakorlatára.

Legyen Ön híve a hazának és Isten segítse Önnek lépteit.

Kossuth Lajos s. k., kormányzó.

Csányi László s. k., közmunka- és közlekedési miniszter.

Vukovics Sebő s. k., igazságügy miniszter.

Horváth Mihály s. k., cultus-minister.

II. A nemzethez.

A szerencsétlen harcok után, melyekkel Isten a legközelebbi napokban meglátogatta e nemzetet, nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harczát, siker reményével folytathassuk.

Ily körülmények között a nemzet életének megmentése s jövőjének biztosítása egyedül a hadsereg élén álló vezértől lévén várható ; s lelkem tiszta meggyőződése szerint a mostani kormány további létezése a nemzetre nézve nemcsak haszontalanná, de károsná is válván : ezennel tudtára adom a nemzetnek, hogy azon tiszta hazafiúi érzéstől indítva, melylyel minden lépteimet s egész életemet egyedül hazámnak szentelem. — magam s a minisztérium nevében ezennel a kormányról lelépek, s addig, míg a nemzet hatósága szerint intézkednék, a legfőbb polgári és katonai kormányzati hatalmat Görgei Arthúr tábornok úrra ruházom.

Megvárom tőle, s azért Isten, a Nemzet és história előtt felelőssé teszem, hogy e hatalmat legjobb tehetsége szerint, szegény hazánk nemzeti státuséának megmentésére, javára s jövőjének biztosítására fordítandja.

Szeresse hazáját oly önzéstelenül, mint én szeretem, és legyen a nemzet boldogságának biztosításában szerencsésebb nálamnál.

Cselekvéssel többé nem használhatok hazámnak ; ha halálom valami jót eszközölhet számára, örömmel adandom életemet áldozatul. Az igazság és kegyelem Istene legyen a nemzettel.

Aradvára, augusztus 11-dikén 1849.

Vukovics Sebő s. k., igazságügy miniszter.

Kossuth Lajos s. k.,

Csányi László s. k., közmunka- és közl. miniszter.

kormányzó.

Horváth Mihály s. k., cultus-miniszter.

A II. számú okírat eredetije köz kézen forgott ; nem úgy az I. számúé. Ennek eredetijét most ismét Görgei Arthur bírja. Nem bírta akkor, midőn a klagenfurto adatoknak nyomtatás alá szerkesztésével foglalkozott.

Ez érdekes okíratnak az elpusztulástól való megóvását Bohus Jánosné, Szögyény Antónia asszonynak köszönhetjük, a kinek Görgei Arthur 1849 augusztus 12-én Világoson személyesen adta volt át azon kéréssel, hogy mentené meg azt a történelem számára — s egyszersmind nagyrabecsülése némi zálogául ; és a ki azt hűségesen meg is őrizvén, csak a hatvanas években bocsátotta Görgei Arthurnak birtokába vissza — miről a borítékán olvasható következő sajátkezű jegyzés is tanúskodik :

«E nevezetes okíratot Görgei Arthur saját kezéből vettem át, s azt mint annak tulajdonát őrzöm, míg ő vagy családjának valamely tagja vissza nem kívánja. Bohus Jánosné, Szögyény Antónia, s. k.»

Ekkepen constatálva lévén mind a két okíratnak betű szerint hű szövege : még csak egy-két kérdésünk vár feleletre:

Van-e joga panaszkodni Kossuth Lajosnak, hogy az 1861-iki országgyűlés az 1849-iki függetlenségi nyilatkozattal szemben az ő (Kossuth) saját magatartását választotta zsinórmértékül — hallgatással mellőzvé azaz ünnepélyes nyilatkozatot?

Nincs-e joga az 1861-iki országgyűlésnek elvárni Kossuth Lajostól, hogy a részéről ő iránta tanúsított e deferentiát ne ócsárolja?

Nincs-e joga a nemzetnek elvárni Kossuth Lajostól, hogy — miután ő 1849 augusztus 11-én megengedte neki, hogy hatósága szerint intézkedjék — most vissza ne vonja engedélyét?

Szükséges-e végre még bővebben magyarázni is azon érzelmeket, melyek által különösen indítatva érzi magát az 1861-iki országgyűlés arra, hogy hallgatva mellőzze az 1849-iki függetlenségi nyilatkozatot?

Szerintünk e hallgatva mellőzés oly kényszer-állapotnak volt a szüleménye, mely rendesen beáll, valahányszor a pillanatnyi helyzetnek uralkodó körülményei előnkbe idézik egy régi kegyeltünk több rendbeli, különböző értékű cselekvényeit a végett, hogy bíráljuk meg valamennyit s ítéljük el mind azokat, melyeknek értéke kétes.

Ily kényszerű helyzetben úgy rójuk le kegyeletünk adóját, hogy nem bírálgatunk, nem ítélünk el; hanem hallgatva magunkévá tesszük egyedül azt, a melynek értéke maradandó.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ VALLÁSTUDOMÁNY JELEN ÁLLÁSÁRÓL. *)

Müller Miksa, a híres oxfordi tanár volt az, ki a legutolsó évtizedek egy új tudományának megalkotására kiadta a jelszót: az összehasonlító vallástudományénak. E tudomány nem valamely adott vallásból indul ki, melynek történetét, fejlődésének lefolyását kutatja, hanem a lelki élet azon hatalmas tüneményéből, melynek kisugárzásai az egyes vallások.

Ez általános lélektani tüneménnyel, nyilatkozásának különféle alakulásaival viszonyban a lelki fejlődés különféle fokaihoz, azon befolyásokkal, melyek a vallás fejlődésének kezdetleges jelenkezéséből kiemelik és folytonos változásait előidézővén, azt előrehaladottabb fokokra viszik, szóval azon törvényekkel foglalkozik e tudomány, melyek a vallások fejlődésének megfigyeléséből és elemzéséből, mint a vallásalakulás és fejlődés törvényei levonhatók. És hogy a kutatások e csoportja törvényeket keres, az teszi érdemessé arra, hogy tudománynak neveztessek. Minthogy a bűvárkodás e terén csak azóta konstatálnak törvényeket, mióta Müller Miksa és azok, kik az általa megtört ösvényen indulnak, e törvények keresését megpendíték, azért nevezzük Müllert joggal e tudomány megalapítójának.

*) I. *Lectures on the origin and growth of Religion as illustrated by the religions of India*; delivered in the Chapter-house Westminster Abbey. By F. Max Müller, M. A. London 1878.

II. *Prolegomenes de l'histoire des religions* par A. Réville, professeur au Collège de France, Paris 1881.

III. *Revue de l'histoire des religions* par Maurice Vernes, Paris 1880. Két kötet.

A nagy rendszereket alkotó philosophusok és ezek között különösen Schelling — Müller mestere a philosophiában, és a philosophusok közül az, ki a vallás lényegébe leginkább mélyedt bele — és Hegel, nem hagyhatták ugyan figyelmökön kívül a vallásfejlődés jelenségeit, de ők a vallást és fejlődésének különféle fokait csak mint megletteket vették szemügyre, és az ismeretök körébe tartozó vallásokat bizonyos általok föltett fogalmakhoz mérve, vették vizsgálat alá, és létesítettek vallásfejlődési osztályozásokat, melyek legnagyobb részt finoman vannak ugyan kigondolva, de nem mindig képesek arra, hogy exact igényeknek eleget tegyenek. Igazságtalanok volnánk, ha nem jegyeznők meg itt azonban azt is, hogy e philosophiai irányokat jellemző osztályozási törekvés némely eredményei, nem csekély termékenyítő hatással voltak az újabb időben keletkező összehasonlító vallástudományra. Csak egyet említek például. Rendesen Müller Miksának tulajdonítják azon finom észrevételt, hogy a polytheismus és monotheismus között, melyeket mint a theisztikus vallások két nagy osztályát szokták megkülönböztetni, a polytheismus köréhez tartozó még egy árnyalatot kell megkülönböztetni, az úgynevezett henotheismust. Közötte és a közönséges polytheismus között az a különbség, hogy az egyik fokon ugyan még sok Istenről van szó, de oly módon, hogy azok között csoportonként mindig kidomborodik egy hatalmas isteni alak, mely a többi halhatatlanok ura és főnöke, míg a másik fokon a sok Isten egymással egyrangúnak tekintetik. Látni való, hogy az előbbi vallásfölfogás a sokistenséget a monotheismus fölfogása felé közelíti, melyhez a legelső átmeneti fokként tekinthető. E fokon áll a görögök vallása, midőn Zeust «Pater andrôn te theôn te»-nek nevezi, az emberek meg Istenek atyjának, a nélkül azonban, hogy ez a főisteni szerep, az Olympos többi lakóinak isteni mivoltát csorbítaná. Mondom, Müller Miksának tulajdonítják ez észrevételt, melyhez az újabbkori vallástudományban a gondolatok egy egész szép sorozata fűződik. Az igaz, hogy Müller volt az, ki ez észrevételnek közkeletet szerzett, és mint még e czikk folytán látni fogjuk, különösen a vedicus vallás fejlődése történetében érvényesítette, de nem az ő eredeti gondolatja az; találkozunk vele már Schelling vallásphilosophiai előadásaiban is. Egyáltalán elmondhatjuk, hogy a philosophusok

között Schelling tűnik ki az által, hogy az összehasonlító vallástudomány kiinduló pontját képező kérdések föltevésére a legtöbb befolyást gyakorolta. Azt a tényt, hogy a vallás alakulásának tüneménye a legszorosabb összeköttetésben áll a nemzet alakulásával, tényt, melyet ma hajlandók vagyunk magától értetődőnek tekinteni, Schelling mondotta ki legelőször: «Schelling, egyike Németország legmélyebb elmélkedőinek, tette föl legelőször ezt a kérdést: Mi teszi ki az ethnost? mi a nép igaz eredete? mikép váltak emberi lények néppé? És a felelet, melyet e kérdésekre adott, ámbár meglepőnek látszott nekem, midőn 1845-ben Berlinben az agg philosoph előadásait hallgattam, a nyelv és vallás körül tett kutatásaim azóta mindig inkább és inkább megbizonyították», — mondja Müller 1870-ben. (*Introduction to the Science of Religion*, London 1873, p. 145.) Még egy tekintetben készítette elő Schelling az összehasonlító vallástudomány pályáját. A philosophusok között ő vette leginkább tekintetbe az utazók tudósításait a különféle vad népek vallásos állapotairól; persze nagyon soványak azon adatok, melyeket fölhasználhatott és azon bő adattár mellett, melyet a modern ethnographiai irodalom szolgáltat, szinte eltörpülnek a berlini philosophus folytonos vonatkozásai Azará-ra. Pedig a barbár népek vallásainak megfigyelése az exact vallástudomány módszerének egyik leg-hathatósabb segédeszköze, a mint másrésről ez adatok egyoldalú fölhasználása egyik legnevezetesebb kútforrása azon számos tévedésnek is, melyek a művelt népek vallásai fejlődésének őstörténetére nézve itt-ott uralkodnak. Egy egész iskola letezik ugyanis ez idő szerint, mely nem tekintvén illetekeseknek a nyelvtudomány és psychologia tanúságait, azon vallásos állapotokból, melyekben a vad népeket meg mai napig is találjuk, fejleszti azon vallásos fogalomköröket, melyeknek írott documentumait szemlélhetjük Homerosban és a *Vedák*-ban. Ez a fetisiszták iskolája, melynek philosophiai támaszát újabb időben Spencer szolgáltatta, kinek elméleti köre a mythologusok egész nagy serege csoportosul Angolországban és Franciaországban. A fetisiszta elmélet születési éve 1760. Ekkor használta De Brosses elnök, Voltaire és Buffon barátja, az irodalomban legelőször a fetis szót, melylyel a portugalliai utazók nyomán a négerek és egyéb vad népek által istenített és bűvös hatással fölruházottnak gondolt tár-

gyakat nevezte el, e vallásokot mondván egyúttal az ó-kor művelt népei ősvallásának. De Brosses e tételének egy teljes nagy munkát szentelt, melyet, ha nem igen hivatkoznak is reá a fetisiszta-elmélet újkori terjesztői, mégis mint egy alapvetéseként tekinthetjük azon vallástörténeti áramlatnak, mely a Comte-ból elágazó philosophiai irány nyomán keletkezett. Comte-é ugyanis a fetisiszta-elmélet fölélesztésének érdeme. Müller Miksa könyvének, melynek címét az olvasó e cikkem homlokán találja, egyik legfényesebb részlete azon kemény polémia, melyet ez elmélet hívei ellen folytat (53—127. lapokon), és melynek bő kifejtése reá nézve annál is fontosabb volt, mert az említett iskola mostani hívei, élőkön Herbert Spencer az ő «ősök kultusza» elméletével, képezik azt az ellenséges tábor, mely az összehasonlító vallástudomány módszerének kielégítő voltát a legmakacsabb ellentállással visszautasítja. Pedig a kettő között nem nehéz a választás. Amott hypothesisal magyarázzák a vallásfejlődés tényeit, emitt e tényekből levont törvényekkel világítják meg azokat, amott a nem mindig biztos, és sokszor a tudósítók egyéni fölfogása szerint szemlélt tényeket föltevéseknek rendelik alá s úgy magyarázzák azokat; emitt a biztos történelmi tényeket szemlélik, azért, hogy a mindnyájok egyenlő alakulásából kitűnő fejlődési törvényeket ismerjék föl.

Melyik módszer felel meg inkább a tudományos kutatás elismert menetének? Arra nézve, hogy az utazók tudósításai a biztos ismeretnek a vallásos állapotok tekintetében, mily kétes és megbízhatatlan adatait nyújtják némelykor, Müller egy csattanós példát hoz föl az ó-kori irodalomból, mely azt mutatja, hogy mily óvatossággal kell bánnunk ily tudósításokkal, melyek minthogy nincs ember, ki a világot másképp nézhetné, mint saját szemével, a legtöbb esetben a tényeket a tudósító egyéni világnézetének színezésével tükröztetik vissza. «Volt idő», úgymond Müller, «midőn sok utazó Rousseau eszméinek befolyása alatt állott, oly annyira, hogy szemeikben valamennyi vad nép olyannak tűnt föl, minőnek Tacitus nézte a germánokat. Ezután visszahatás állott be. Részint az amerikai ethnológok hatása alatt, kiknek igazolás kellett a rab-szolgaság számára, részint pedig később azon törekvés befolyása alatt, hogy megtalálják az ember és majom közötti ámenetet, oly leírások kezdenek lábra kapni, melyek kétséget ébreszte-

nek bennünk arra nézve, vajon a néger nem alsóbb rendű lény-e mint a gorilla, vajon tényleg megérdemli-e az ember nevezetét? Midőn később fessegetni kezdték azt a kérdést, hogy a vallás az ember veleszületett sajátsága-e, vagy pedig nem, némely utazók egyre csak oly törzseket találtak fölfedezni, melyek semmi fogalommal nem bírtak az istenekről, sem pedig nevekkal, melyekkel ily lényeket jelölnének; mások megint mindenütt magasztos vallásos fogalmakkal találkoztak. Barátom Tylor igen hasznos gyűjteményét állította össze az ily ellentmondó tudósításoknak, melyeket különféle megfigyelők egy és ugyanazon törzsről nyújtottak. Talán a legrégebb példa erre nézve azon jellemzés, melyet a germánok vallásáról Cæsar és Tacitus nyújtanak. Cæsar azt állítja, hogy a germánok csakis azokat tekintik isteneknek, a miket észrevesznek és a miknek adományait nyilván élvezik, a napot, a tüzet és a holdat (*De bello gall.* VI. 21); ellenben Tacitus szerint az istenek nevével azt a titkos lényt nevezik, melyet nem látnak másként mint pusztá tiszteletök által. (*Germania* 9). Azt lehetne ugyan fölhozni, hogy a Cæsar és Tacitus közt lefolyt időben Germania vallása lényegileg elváltozott, vagy azt is, hogy Tacitus tán a germán nép egy műveltebb törzsével találkozott, mint Cæsar. De ha meg is engedjük ez ellenvetést, engedünk-e helyet ily lefolyások föltevésének, midőn régi és újabb utazók tudósításait használjuk föl?»

Az utazók tudósításait kizáróan és egyoldalulág fölhasználó iskola módszerének ilyenén kérdéses volta ellenében azt mondtuk, hogy az összehasonlító vallástudomány törvények fölfedezése felé törekszik és a fölsímt törvények alapján magyarázza a bűvárokodása körébe tartozó tényeket. Hát találtak-e már ily törvényeket? Igenis találtak. Megvizsgálták például az árja népek ősvallásainak legrégebb írott emlékeit, megfigyelték azon hagyományokat, melyek e népek lelki világának leghitelesebb tanúiban, vallásos emlékeiben és nemzeti eposzaikban maradtak reánk; nem kerülhetette ki a figyelmet, hogy e történeti időben egymástól különválva fejlődött népek szellemének documentumai, a vallásos énekek, hangtanilag azonos nevekhez fűződnek, az eposzokban ugyanazon történetek beszéltetnek, csak hogy az egyik népnél, melynek documentumai a fejlődés régebb fokát mutatják, az isteni lények és hősök nevei nem egyebek, mint a természeti

tünemények elnevezései, míg a fejlődés későbbi stadiumát föltüntető nép hagyományában ez appellatív elnevezések már értékeiket veszített tulajdonnevekké jegeczesedtek; a természeti küzdelmekből pedig társadalmi jelleggel bíró küzdelmek és viszonyok lettek. Nem elszigetelt és kivételes példákön mutatkozott e nevezetes jelenség, hanem a meddig csak az összehasonlító nyelvtudomány biztosnak ismert módszere vezetett, az elnevezések ugyanazonossága és a hagyományok tartalmi rokonsága tűnt elő. Nem volt-e jogos eljárás az, hogy a tények e nagy seregéből levonták azt a törvényt, hogy a nemzeti hagyományok, melyek a mythológiák tartalmát teszik, eredetileg a természeti tüneményekről való egyszerű mondások és elbeszélések voltak, melyek fokonkint pusztá nyelvtörténeti alapon létesült személyesítés következtében történeti és vallási hagyományokká változtak? És midőn ugyanazon átalakulási folyamatot tapasztaljuk a nem árja emberiség mythologiai fejlődésében, midőn az objectív vizsgálat alá vont sémi és az úgynevezett turáni (köztük az ugor) emberiség mythologiai hagyományai is ugyanazon eredeti jelentést tükröztetik vissza, nem lehetett-e teljes joggal az árja mythologia terén nyelvtörténeti alapon levont törvényt, mint a mythos-fejlődés általános sarkalatos törvényét hirdetni? E törvény, minthogy a vallásfejlődés menetének legeslegelső fokát érteti meg velünk, nyújtotta egyszersmind az összehasonlító vallástudomány kiinduló pontját. Hasonló törvényeket kerestek és találtak a vallásfejlődés későbbi stadiumaira nézve is. És hogy a vallásfejlődés legkezdetlegesebb fokára vonatkozó példán kívül még egy olyat is említsünk, mely e fejlődési lánczolat egy sokkal későbbi szemére vonatkozik, hadd említsék föl még egy ily törvényt is, mely olvasóinknak még világosabban mutathatja be azon kutatások minőségét, melyek az összehasonlító vallástudomány tárgyát képezik.

Az összes vallásfejlődés legmagasabb foka a tiszta monothéismus, mely azomban valamely népnél kétféle módon léphet az öt megelőző polythéismus vagy henotheismus helyébe; vagy az eszmék természetes fejlődése útján, vagy pedig katasztrófikus változás következtében. Ez utóbbi alatt azon történelmi folyamatot értjük, midőn a szellemi élet magasabb foka nem természetes belső fejlődés következtében szorítja ki a megelőző durvább fölfogást, hanem külső, nem a nép

életében gyökerező hatások mintegy erőszakkal járúlnak valamely nép szellemi világába, háborút izenven régibb tartalmának és új eszmék számára hódítván meg a lelkeket. A vallástörténeti tények e sorába, melynek a történelmi és ethnographiai viszonyok szerint számos fokozatai vannak, tartozik példának okáért a keresztyénség terjedése számos pogány népek közt, vagy a muhammedán vallás hódító hatása az indiai brahmán vallásra stb. Ez esetekben nem az illető népek belső fejlődése hozta létre a polytheistáknak monotheistákká való változását — mint példának okáért a régibb hébernek vallásának e fejlődését — hanem külső hatások hozták létre e nevezetes változásokat, melyek oly hatalmas befolyással voltak az illető népek későbbi történetére. Ily forradalmak, melyek a távolabb ó-kor népei történetében is gyakran szemlélhetők, a létezésért való küzdelem kérdése elé állítják a régibb polytheistikus vallás isteni szereplőit, kik évezredek át az illető népek szellemi világát betölték és hagyományaiknak tartalmát képezték. A nép szelleme nem engedheti át az enyészetnek lelki életének évezredes elemeit, melyeket semmi külső hatalom teljesen nem törölhet ki a nép tudatából. De főnn sem tarthatja azokat azon külső hatások ellenében, melyek elpusztításokra czéloznak. Mi történik már mostan? A nép régi hagyományai átalakulnak, földolgoztatnak az újabb eszmekör értelmében; a régi elemek helyet foglalnak az új rendszerben, de oly alakban, melyet ez magába foglalhat, és a szerint, a mint a régi hagyományok kisebb vagy nagyobb ellenállási képességgel bírnak, fognak a magok részéről az új rendszerre többé vagy kevésbé határozó erővel bírni. Ily úton váltak régi isteni alakból szentek, csudákat művelők, kik többé-kevésbé megmaradtak azon emberfölötti körben, melyben régi időben születtek.

Ez átalakulási folyamat mentette meg számos régi hagyomány életét a legújabb korig. Azon hegyesücsokon, hol ősidőben a régi kanaanita népek a magok isteneiket imádták, e népek muhammedán és drúz utódai a magok szentjeinek sírjait tisztelik. E szentek ugyanazon csudákat művelik, melyek hajdan az istenek hatalmi körébe tartoztak. Így maradtak meg Szyria szent fáí, kövei és templomai, csakhogy az olajfa-istemből egy olajfa nevű szent asszony lett, az isteni köből egy muhammedán zarándokolási hely, mely köré a nyughatat-

lan népszellem nemsokára muhammedán ízű legendákat is fűzött; így lett Adonis istenből egy szent seikh, kinek arab neve mai napig hirdeti a seikhké változott pogány istenség mythologiabeli szerelmi történetét. Említsünk még egy példát. Az iráni vallás azon foka, melyet dualismusként nevezünk, szintén régiebb polytheismusból fejlődött azzá. Hová lettek ez új rendszeren belül, mely a régi perzsa pantheont két főistenre redukálta, ama elpusztult pantheon tagjai? Itten meg a polytheismus istenségei olyan lényekké váltak, melyeket az angyal kifejezés ugyan teljesen nem fődöz, de fogalmilag minden esetre megközelít, úgynevezett Amésa Spenták (halhatatlan szentek), fravási-k, a szellemi és anyagi világ közvetítői, az egyéb vallásokban előforduló angyalok eredeti előképei, az istenséghez közvetlen közelségben álló szellemi lények, de mégsem teljes istenek. Hogy e lények a zavartalan polytheismus fokán még teljes istenek voltak, mutatja azon körülmény, hogy e közvetítő lények nevei az árja szellem legrégebbi képviselőjében, az ind vallásban, mint istenek nevei vagy melléknevei találhatók. Így például az egyik fravásinak neve Verethraghna-, ugyanazon szó, melyet az újperzsában mint Bahram tulajdonnevet ismerünk; ennek a Verethraghna-nak megfelel e szanszkrit szó Vritrahán «a Vritrát ölő», az Indra isten egyik mellékneve; Vritrahannak pedig a hangtörvények szerint a görögben Orthro-phón, azaz az «Orthrost megölő» (synonym ezzel Bellerophón). Mily meglepő már most az, hogy Herakles az, ki a görög mythologia szerint az Orthros nevű vad kutyát megöli. Ily tények a vallásfejlődés egy fontos törvényét mutatják. A polytheismus elemei a külső hatások által való legyőzetésük után sem enyésznek el végképen, sőt találnak formát, mely alatt a győztes vallásalakulásba bele öröklődnek és általa földolgoztatnak, hogy úgy mondjam, megemésztetnek. A fent említett példák elég világosan mutatják, mily alakulások azok, melyek e fejlődési fokot képviselik. Ha e fejlődési fok alá resumálható jelenségek számára egy általánosan jellemző műkifejezést keresünk, leginkább *syntheismus*-nak nevezhetnők azt.

Ily természetűek azon törvények, melyeket mint az összehasonlító vallástudomány eddigi eredményeit említhetnők. E tudomány módszerében ugyanazon helyet foglalják el, melyen az összehasonlító nyelvtudományban a Grimm-féle

hangtörvény áll. Valamint e törvény azt mutatja nekünk, hogy mivé lesz például a szanszkrit tenuis hang a görög és german dialektusokban, úgy amazok azt derítik föl, mivé lesz az ind természeti mythosz a görög nemzeti hagyományok keretében; mivé alakulnak a polytheismus isteni személyei egy monotheistikus vallásnézet keretében, mely külső hatások következtében valamely nép ősrégi hagyományait ellepi.

Vajon vagyunk-e már annyira, hogy az összehasonlító vallástudomány összes törvényeit ismerhetnők, és szólhatnánk oly tudomány-rendszerről, mely e biztos törvények alapján fölépült? Ennyire még nem vagyunk. E tudomány most van csak java alakulásában; egy pár fölismert törvény, még nem tesz ki rendszert. Maga a tudomány csak megpendítve van, de teljes rendszerré való tömörülése csak a jövődtől várható. Amyit azonban mondhatunk, hogy az utolsó három, négy év mind belső megszilárdulására mind pedig külső elismerésére nézve igen lényeges mozzanatokat mutat föl. És e mozzanatok mindegyikének külső megtestesítését látjuk azon nevezetes irodalmi termékekben, melyeknek czímeit tüztük e cikkünk élére. Az első szám alatti munka a londoni úgynevezett *Hibbert-Lectures* első sorozatát képezi. Hibbert Róbert gazdag angol polgár, 1849-ben azon végrendekezés mellett halt el, hogy egy általa, e czelra hagyományozott jelentékeny tőke jövedelméből évenként vallási dolgokat tárgyaló előadások tartassanak. A végrendelet szövege elég tág tért nyitott az értelmezésre. E kedvező körülményt 1878-ban a tudomány hasznára fordította tizenhatsz jeles angol tudós, élükön Müller Miksa, midőn a Hibbert-alapítvány Trustee-jeihez egy emlékiratot intéztek, mely elég emlékezetes jelen-ség arra nézve hogy szívesen látjuk annak teljes közlését a jelzett kötet bevezető lapjaiban. Ez emlékiratban az aláírók elég érthetően kifejtik annak szükségét, hogy a hagyományos theológián túl, a művelt közönség tudatába csepegtessenek az összehasonlító vallástudomány eredményeit, a mire nézve kedvező alkalom kínálkozik, ha a Hibbert-alapítvány e czelra fölhasználtatnék. «Úgy hiszszük» így végzik emlékiratukat, «hogy egy ilyen intézmény nagy szolgálatot fog tenni a vallásos kegyelettel egybekötött független ítelet előmozdításának, midőn időről-időre világosan fogja előtárni a legnevezetesebb eredményeket, melyeket az újkori kutatás a philosophia, a bib-

liai kritika és az összehasonlító vallástudomány tágas mezőin fölmutat.» A Hibbert-alapítvány gondnokai reá is állottak az emlékiratban kifejtett gondolatok keresztülvitelére és elhatározták, hogy *Hibbert-Lectures* cím alatt legalább is minden két-három évben egy hat «lecture»-ből álló előadás-sorozat tartassék Londonban vagy más nagy angol városban, az emlékirat szerzői által kifejtett irányban. Már 1878-ban hozzá is fogtak a terv valósításához. Szerencsések voltak első előadónak megnyerni Müllert, ki a Westminster apátság «Chapterhouse»-jában a nevezett év április, május és június hónapjaiban hét előadást tartott «a vallás eredetéről és fejlődéséről, különösen megvilágítva India vallásai által». A következő évben Le Page Renouf, híres angol ægyptolog, a régi Egyiptom vallásairól értekezett az összehasonlító vallástudomány szempontjából; az idén pedig Renan tartotta a *Hibbert-Lecture*-eket, az előadások tárgyául a római világnézetnek a keresztyénséggel való találkozását választván. Az összehasonlító vallástudomány elméleti szempontjából ez előadók közül kétséggel Müllert illeti a palma. A jelzett munkában mesterileg alkalmazza a vallásfejlődés menetére vonatkozó nézeteit a világ egyik legrégibb vallására, az ind nép vallására, melynek különböző fejlődési fokait, és azon lélektani tényezőket, melyek e fejlődési fokok benső fejlődését előidézték, ez örök emlékeztető nép vallásos documentumainak különböző történeti időszakokban létesült rétegeiből mutatja ki.

A közvélemény régóta hozzászólt, hogy egy tudomány tényleges létezését csakis akkor ismeri el, ha léteznek tanszékek e tudomány terjesztésére. Még az irodalmat sem tekinti valamely tudományra nézve oly nevezetes életjelnek, mint a tanszéket. A tanszék fölállítása a tudományok életében tényleg úgy is szerepel, mint valamely tudományszak elismerésének egyik jele, külső sanctiója.

Az összehasonlító vallástudomány a legutóbbi években e tekintetben is külső terjedésének egy pár fényes tanújelét jegyezheti föl. Első sorban kell a tanújelek között említenünk azt aényt, hogy Spinoza hazájában az állami törvényhozás egy új egyetemi törvényt alkotott, melynek legnevezetesebb czikke valamennyi országos egyetemnek addigi theologiai karait, melyek természetök szerint bizonyos felekezetet szolgálták, az összehasonlító vallástudomány tágas birodalmát,

valamint a körébe tartozó és a vele határos segédismereteket művelő karokká változtatta át. Bátran tehettem ezt oly ország, melynek oly fényes múltja és jelenje, úgymint világra szóló irodalma van az általános vallástörténet terén. Rendszeresen Angliát szokták említeni mint azt az országot, melyben a vallástudomány kérdései a közérdekeltség legmagasabb fokára tarthatnak igényt. A ki Hollandiát és a kis holland nemzet irodalmát ismeri, az e tekintetben a sok százados szabadelvű tradícióval bíró Hollandiának és a művelődés minden kérdése iránt érdeklődő holland nemzetnek előnyt fog adni Anglia fölött, vagy legalább is ugyanazon fokra fogja helyezni a melyen állónak Angliát szokták tekinteni. A nagy művelt közönségnek szánt holland irodalom megfigyelője úton-útfelen fog példákat találni ez állításunkra nézve. Csak egyet kettőt fogok ezúttal említeni. A hollandi revue-irodalomban, melynek gazdagsága, ha tekintetbe vesszük, hogy a hollandi nyelven termelt irodalom aránylag csak egy parányi közönséghez fordul, méltán hívja ki bámulatunkat az általános műveltségi érdek irányában, mely különösen az irodalom ez ágának pártolásában nyilvánkozik, első helyet foglal el a *De Gids* című szemle, mely a hollandi irodalomban körülbelül ugyanazon rangot foglalja el, melyet a mi *Budapesti Szemlénk* hazánk irodalmában elfoglal. Nem tartozik pedig a ritka esetek közé, hogy azon folyóiratban az illető szaktudományban napirenden levő theologiai kérdések, különösen pedig a bibliai irodalomra vonatkozó kérdések hosszú és kimerítő cikkekben tárgyaltnak; sőt még a héber grammatika vitás kérdéseit is a *De Gids*-ban lehet elvégezni. Bizony szeretném látni azt a vakmerő halandót, ki a *Budapesti Szemle* szerkesztőjét egy ily című cikkel akarná megkinálni: «A héber grammatika új iránya». Pedig egy ilyen című cikk megjelenhetett a *De Gids* 1869-iki májusi füzetében, és alig jelenhet meg ott, ha nem számíthat az olvasó közönség egy tetemes részénél éppen annyi érdekre, mint szomszédja, a hírneves Dozy cikke: *Amerika legújabb történetéről*.

Ily országban aztán nem csuda, ha egyszerű könyvkereskedő vállalkozik a nagy közönség számára ily gyűjteményes munka kiadására: *A legelőkelőbb vallások története*, melyet fényes kiállítással Kruseman harlemi könyvtárús kezdett meg 1869-ben és mostanáig, tudtommal, hét negyedretű kötetig vitt. Ezen, a legvilágosabb előadás tekintetében, a tudományos

stíl mintaképeiként szolgálható és a komoly nemes népszerűség hangján tartott munkák közül egynéhány már francia, német és angol nyelvre is le van fordítva és általán az európai szakirodalomban méltó föltűnést keltett. Ily nemzet köztudata eléggé van előkészítve arra, hogy az összehasonlító vallástudomány oly nagy mértékű elismerése iránt, minőben az a legújabb hollandi egyetemi törvényben részesült, fogékony-sággal bírjon.

A hollandi iskolából került ki azon férfiú is, kinek nevéhez fűződik az összehasonlító vallástudomány nyilvános elismerésének egy második fényes tanújele. A francia köztársaság közoktatási kormánya is alapított ugyanis 1879-ben nyilvános tanszéket az összehasonlító vallástudomány számára a Collège de France-ban. A francia sajtó annak idejében a legelőkelőbb részvétellel kísérte az e tanszék föllállítását kísérő mozgalmat. Két férfiút említettek különösen, mint ez új tanszék jelöltjeit. Említették Jules Souryt, Renan tanítványát, ki *Études historiques sur les religions, les arts, la civilisation de l'Asie antérieure et de la Grèce* (Paris, Reinwald, 1877) cím alatt egy vaskos kötetben adta volt ki a vallások történetére vonatkozó tanulmányait, és kinek kineveztetését fölmutatott irodalmi múltján kívül még Gambetta hatalmas pártfogásánál fogva is bizonyosnak vették. De alkalmasint Soury hajthatatlan és sok oldal felé kényelmetlen kritikai iránya volt az, mely győzelemre segítette ellenjelöltjét a nála mindenesetre híresebb és népszerűbb Réville Albertet, ki elütötte őt azon dicsőségtől, hogy ő lépjen először a Collège de France vallástudományi katedrájára és kit ugyan felekezeti tekintetben törül met-szett liberális embernek ismert mindenki, de kinek sok éves protestáns prédikátori hivatása elég biztosítékot nyújtott arra nézve is, hogy ha ugyan a kritika jogait az általa képviselendő tudomány igényei szerint fogná is érvényesíteni, a kedélyében túlnyomó érzelgős elem elég tért fog engedni azon mystikus hatásoknak is, melyeket oly szívesen szeretnek a vallás eredetének és fejlődésének tényezői között szerepeltetni. Réville e várakozásoknak teljes mértékben megfelelt. Ezt már azon előadása is mutatta, melylyel az új katedrát elfoglalta, és mely a francziák módjára nagy nyilvánosság előtt tartatván, annak idején minden nagy francia lapban olvasható volt és külön nyomtatásban is megjelent e cím

alatt: *Leçon d'ouverture de cours d'Histoire des Religions au Collège de France*. Nagyobb kapcsolatban mutatja ezt azon könyv, melyet a czímben II. szám alatt jeleztünk. Leginkább Franciaországban dívik az a jó szokás, hogy főiskolai tanárok az általok tartott és gonddal kidolgozott «cours»-okat kiadják; e szokás mind az irodalomra, mind pedig a főiskolai előadásokra nagyon jótékony hatással van. Mert egyrésről biztosítja a könyv tudományos tárgyalásának azt az elevenséget, mely nélkül az élő előadás nem lehet el, másrésről pedig az előadásnak biztosítja azt a tudományos komolyságot és újdonságot, mely nélkül meg a könyv nem tehetne számot oly irodalomban, melyben minden tudománynak dicső hagyománya van és az irodalom bármely ágának világszerte bámúlt klaszikusai a múltban és hajthatatlan ellenőrzői a jelenben. Rëville iselszánta magát arra, hogy az új katedrán tartott előadások első folyamatát könyv alakjában is kiadja, hogy a közönségnek számot adjon a főiskolai rendszer szervezetébe nem rég beleillesztett új tudomány mibenlételéről. Csak így toborzhat neki híveket az iskola falain kívül. Már most milyen helyet foglal el Rëville az összehasonlító vallástudomány művelői között? Már mondtuk, hogy nagyon megízlik rajta az a valóságos pásztorális zamat, mely irodalmi és társadalmi múltjának egyenes következménye. Ebből ugyan Müller Miksában is van egy jó csomó, de míg ő nála inkább az angol eszmekör által teremtetett hangulat következménye az, addig Rëvilleben a *Douze Sermons a Le sel de la Terre* és más egyéb ugyan nagyon szabad látkörű «sermons» szerzőjét látjuk az összehasonlító vallástudomány terére áthelyezve, melyet ő addig csak az egyháztörténet specialitásában művelt,*) és melyet a jelen könyvben is, különösen a theologia kérdéseiről való szoros kapcsolata szerint tárgyal. Leginkább a következő, munkája vége felé található pár mondat, mutatja, mily szoros kapcsolatba hozza ő könyvének tárgyát a theológiához: «Azon tanfolyam, melynek első előadásait sűrített alakban találja az olvasó e könyveniben — így szól ennek 258-ik lapján — igazat mondvá theologiai tanfolyan, hanem mindenestül laikus

*) E téren legkitünőbb könyvei: *Essais de critique religieuse* (Paris, 1860), *Études critiques sur l'Évangéle selon Saint-Mathieu* (u. o. 1862), *Histoire des dogme de la divini té de Jésus Christ*. (1869).

theológiáé. Mert a valósággal tudományos theologia következtében annak ismeretére jutunk, hogy a keresztyénséget csak úgy érthetjük meg, és hogy a bibliát józanul csak úgy méltányolhatjuk, ha mind a kettőt a világ összes vallásaival, azoknak hagyományaival és szent könyveivel összehasonlítjuk.» És valóban «laikus theologia», ez a legillőbb név, melylyel Réville az összehasonlító vallástudományban elfoglalt állását jelölhetjük. E tudományban való állását mindjárt a vallás fogalmáról adott definitiójából megérti mindenki, ki e definitió történetében némiképp tájékozással bír. A metaphysikus iskolát e kérdésre nézve leginkább az jellemzi, hogy a vallásos érzéket az emberrel vele született lelki határozottságnak «sensus numinis» így nevezi Müller) mondják, míg ezzel ellentétben az evolutionista iskola hívei a vallást a lelki élet bizonyos fejlődési fokán hiszik keletkezettnek, még pedig oly elemekből, melyeket nem lehet a vallásos világnézettel kapcsolatba hozni. A görögök és indusok isteni alakjai, mint följebb említettük, oly alakokból lettek, melyek legeredetibb jelentésük szerint a nemzetek öntudatában nem mint isteni alakok éltek, hanem mint szók, melyekkel természeti tüneményeket jelöltek. E fokon a «sensus numinis»-nak semmi jele. Müller és Réville a vallás definitiója tekintetében a metaphysikus iskolát képviselik. Müller, ki a Hibbert-Lectures 9—29. lapjain igen szellemes kritika alá veszi a vallás addigi definitióinak legtöbbjeit, maga is bevallja, hogy pontos definitióját adni vajmi bajos, de hogy ő leginkább az ő általa fölállított azon definitió felé hajol: hogy a vallás alatt értjük az emberi szellem «képességét (facultas) arra, hogy a végtelent fölfogja», más szóval a végtelen iránti érzéket. Réville még mélyebben belemertül a mysticismusba, midőn így definiál: «A vallás az emberi élet meghatárolása egy kapocs érzése által, mely az emberi szellemet azon titkosatos szellemmel köti össze, melynek a világ fölött és önmaga fölött való uralkodását elismeri és melylyel szereti magát egyesítettnek érezni». («La détermination de la vie humaine par le sentiment d'un lien unissant l'esprit humain à l'esprit mystérieux dont il reconnaît la domination sur le monde et sur lui-même et auquel il aime à se sentir uni» *Prolég.* p. 34.) Bizony ez definíciónak vajmi hosszadalmas és körülményessége mellett vajmi homályos és határozatlan definitó; egy

kísérlettel több a régiek után, mely ismét csak azt mutatja, hogy egyáltalán milyen bajos ily definitiót teremteni. «Vajon hát lehetetlen-e» — úgymond Müller, mintegy bizalmatlanságot gerjesztvén a maga definitiója ellen — «a vallás oly definitióját nyújtani, mely mindazon jelenségekre alkalmazható volna, a miket valaha vallásnak vagy más hasonló néven neveztek? Én úgy hiszem, hogy lehetetlen, és önök magok is bizonyára fölfogták azon okokat, hogy miért lehetetlen. Vallás oly dolog, mely történelmi evolúción keresztül ment és most is keresztül menőben van rajta; és mindaz, a mit tehetünk annyi, hogy eredetéig visszakisérjük azt és azután próbáljuk meg fölfogni későbbi történelmi fejlődései szerint.» (21. lap.) Hogy egy tudomány legelső alapkérdésére, a tudomány tárgyának fogalmi definitiójára nézve, ily bizonytalanság uralkodik, legjobban világítja meg azt a tényt, hogy e tudomány még csak készülő félben van. És e tényt senki sem tagadja azok közül, kik eddig e tudományt képviselik. Hogy az összehasonlító vallástudomány, daczára azon körülménynek, hogy két évtized óta egy nevekre úgy, mint eredményekre nézve fényes sorozatot képes fölmutatni, mind a mellett egészen véve fejlődésének csakugyan kezdetleges fokán áll, semmi sem bizonyíthatja jobban, mint művelőinek jelen állása e tudomány egyik legcardinalisabb kérdésével viszonyban, azzal a kérdéssel tudniillik: melyik a vallásfejlődés általános schémája?

Hogy világosabban és concretebben fejezzem ki e kérdést: a vallások fejlődési láncolatában a polytheismus fokából fejlődik-e ki a monotheismus, vagy pedig megfordítva áll-e e két nagy vallásfejlődési fokozat egymáshoz való történelmi viszonya? Azt kell-e mondanunk, hogy valahol monotheistikus vallást látunk, ott a vallásos világnézet ez alakulását megelőzte a polytheismus, melyből kimutatandó, lélektani vagy történelmi tényezők következtében ama tisztább és egyszerűbb vallásfölfogás dolgozta ki magát; vagy pedig megfordítva kell-e fölfognunk a dolgot és azt mondanunk, hogy az egyszerű elemekkel dolgozó fölfogás fejlődéstörténelmileg okvetetlen megelőzi azt, melyben ez egyszerű elemek differenciálása és szétválása tapasztalható? Régenten, azokban az időkben midőn ily kérdések eldöntését a hagyományos theológiára bízták, e fontos kérdést nagyon egyszerűen oldot-

ták meg, ép oly egyszerűen és ép ugyanazon föltevésekből kiindulva, a melyek a nyelvek eredetét illető kérdés eldöntésénél szolgáltak kiinduló pontúl. Szólottak ugyanis az ember teremtésével egyidejű és a biblia tanaival azonos őskinyilatkoztatásról, mely természetesen monotheismusra tanította az embert; e kinyilatkoztatás tiszta vallásáról fokonként lesüllyedtek az emberek, és annak tanait felreértvén és megrontván, létesítették a polytheistikus rendszereket, ép úgy, mint a sok különféle nyelvek sem egyebek, mint az ősi zsidó nyelv megromlott alakulásai. Nagy tudósok dolga volt az ősvallás megromlásának tanát pozitív tények által belbizonyítani; és e törekvés egy gazdag irodalmat teremtett meg, mely nem szűkölködik a furcsaságokban. *) Ez irodalom termékei különösen a XVI—XVIII. századból valók, és e korszak általános tudományos iránya mellett nem tekinthetők anachronistikus jelenségeknek. Sokkal különösszerűbbeknek tekinthetők azonban, midőn Anglia jelen kormányfőnökének tolla alól kerülnek ki, mely a törököt ijesztő czikkek és jegyzékek mellett az ősvallás monotheismus fokonkinti romlása tételének van szentelve. Gladstone ugyanis e tannak irodalmi főképviselője a mi századunk második felében és tételeit bővebben fejti ki *Homer and the Homeric age* (1860) és *Juventus mundi* (1868) című munkáiban, úgymint számos kisebb dolgozataiban. Mindezen munkák azon historiai nézet bebizonyításának szentelvek, hogy a Homerosban és az ő görög hagyományt őrző egyéb emlékekben meglevő görög mythologia nem egyéb mint a bibliai monotheismusnak és a vele kapcsolatos dogmáknak az emberi szellem süllyedése következtében támadt felreértésekből eredt elrontása. «A mythologiák emelfogva Gladstone szerint» — így jellemzi ez álláspontot Réville p. 57 — «a magas emelkedettségű és nagy tisztaságú régi tanok rendszeres romlásai. Nem támadhattak azok, úgy a mint azt az újabb iskola magyarázza, a természeti tünemények istenítéséből. Valójukban ezek a mythologiák nem egyebek, mint a régi theistikus, messianikus és bibliai hagyományok álbölcselkedő átöltözései. Isten eredetben mint hatalmas, szent és jó nyilatkoztatta ki magát. Az ember megromlott érzéke ezekből nem tartott meg egyebet, mint a hatalmasságot és az

*) Ez irodalomról bővebben szólottam: *Mythology among the Hebrews* bevezetése XVII—XX. lapjain.

istenség erkölcsi jellegét lealázta. Innen van az emberiség azon durva hajlandósága, mely arra vitte, hogy ne lássa az istenséget egyebütt, mint a természet tüneményeiben, melyek leginkább hatottak képzelődésére . . . Így a háromság polytheismussá fajul el, a megjövendőlt incarnatio tana pedig antropomorphismussá. Zeusz, Hádes és Pozeidón nem egyebek, mint a három-egy Istennek eltorzítása. A megváltó fogalma meg Phoibos Apollon mythosából kisugárzik, az isteni bölcsesége pedig Athené-éből. Létó vagy Latóna a megváltó anyjának felel meg.» Ez Gladstone vallástudományi rendszerének succusa; így fogták föl a múlt századok azt a folyamatot, melynél fogva egy ősi monotheismusból a későbbi pogány vallások lettek. Az ős-reveláció tanát azonban fölváltotta egy philosophiai okoskodásokon alapuló nézet, mely a maga részéről szintén a monotheismust tartja a vallásos fejlődés kiinduló pontjának és belőle származtatja — nem romlás, hanem fogalmi fejlődés közetkeztében — a polytheismust. Az egyisten attributumai egyenkint semélyesítették, és külön istenekké váltak — így szokták e tant formulázni, melyet többek között a híres Lenormant is képvisel. *) Így nézi a dolgot, legalább az egyiptomi vallás fejlődésére nézve Le Page Renouf is az ő Hibbert-előadásaiiban, és ugyanezen vallástörténelmi iskolához tartozik a tehetséges sinolog is, Strauss von Torney Victor**), ki e vitás kérdést az összehasonlító vallástudomány újabb irodalmához tartozó munkájában megbeszeli. — E fölfogás ellenében létezik azonban az összehasonlító vallástudomány képviselőinek egy tekintélyes ellenpártja; mely a monotheismus történelmi előzményének, priusának tartja a polytheismust. A bölcselkedők közül — megemlítem, hogy Comte is e nézetet tanította — a mennyire a dolognak utána járhatam, e tannak atyja és első hirdetője Hume, ki a *Natural history of Religion*ban csupa deductiv elmelkedés útján a következő eredményhez jut: «Bizonyosnak tetszik, hogy az emberi gondolkodás természetes haladásával összhangzóan, a tudatlan tömegnek előbb kell bírnia elsőbrendű közönséges képzetekkel magasabb hatalmakról, mielőtt fölfogása azon tökéletes

*) *La magie chez les Chaldeéns* p. 72.

**) *Essays zur allgemeinen Religionswissenschaft* (Heidelberg 1879) 20. é; kk. lapokon.

lényhez emelkedik, mely a természet egész tömegébe rendet hozott. Észszerű úton ép oly kevésbé képzelhetjük, hogy az emberek előbb laktak palotákban és csak később sátrakban és viskókban, vagy hogy a mértant tanúlták, mielőtt a földmívelést elsajátították, mint azt, hogy az istenséget előbb ismerték volna tiszta szellemnek, mindenttudónak, mielőtt őt mint hatalmas, de korlátolt lényt emberi szenvedélyekkel és vágyakkal, testtagokkal és szervekkel bírót fogták föl. Az értelem fokonkint emelkedik az alsóbbrendű ismeretekről a felsőbbrendűekhez». E pár mondatban kell látnunk legelső nyilatkozását azon vallástörténeti iskolának, mely a vallások fejlődésének legutolsó stadiumát látja a monotheismusban, melyet nézete szerint kifejlődésében mindenkor a polytheismus megelőz. A vitás kérdés eldöntése természetesen nem tartozhatik egy szemle-czikk keretébe, mely csupán csak a tudományos mozgalom általános állásának jelezését ismeri föladatának; saját tudományos meggyőződésének e kérdés irányában a kellő kapcsolatban bő kifejezést volt már alkalmam adni.

De a nyájas olvasó méltán azon kérdést intézheti hozzám: Miképen van az, hogy ily dolgok a vitatkozás tárgyát képezhetik? Hiszen a legegyszerűbb megoldás az volna, hogy magukhoz a tényekhez fordulunk: megkérdezzük az ó-kor nagy nemzeteinek vallásos irodalmát, átkutatjuk a bibliát a Védákat, a régi egyiptomiak írott és vésett emlékeit, az assyro-babyloniai nép nem rég kiásott ékíratos hagyományait stb. és azt a feleletet, melyet tőlük a főnforgó vitás kérdésre nézve nyerünk, az leszen tudományos meggyőződésünk a monotheismus és a polytheismus egymáshoz való fejlődéstörténeti viszonyáról! Bizony nincsen ennél helyesebb és módszeresebb álláspont, csak hogy meg van neki a bibéje: a magyarázás különfélesége. Nem a philologiai szómagyarázatot értem itten, mert a nyelvek ismerete már elég biztos alapon nyugszik arra nézve, hogy azon módszer helyességéhez, melylyel mai nap egy szanszkrit, vagy akár hieroglyphikus, akár ékíratos szöveget magyaráznak, kétely ne férhessen; hanem értem a történelmi magyarázatot és a szövegekben nyilatkozó ellentmondó eszmék mindegyikének fejlődéstörténeti elhelyezését. Erre nézve még sok a nyílt kérdés az egyiptomi és az assyr régiség terén és nem lehet csodálkozni azon, hogy míg a

hieroglyphákra és ékiratokra nézve a biztos alapokon nyugvó philologiai exegesisen túl nincsen megoldva minden irodalomtörténeti kérdés, addig az ezen emlékekben nyilvánuló különféle eszmék prius és posteriorusára nézve sok lesz a vitatkozás. A hieroglyphikus hagyományok azonban még egy könnyen érthető veszélynek vannak kitéve. A történelem és hagyomány oly szoros kapcsolatba hozza a mozaismust Egyiptom országával, hogy nem csudálhatni, ha még mindig akadnak tudósok, kik e kapcsolatot az egyiptomi emlékek szövegeiben is keresik és szívesen találják. Újabb időben különösen egy francia tudós abbé, Ancessi Victor dolgozott e téren és több kötetben *) bizonyítja a zsidó sőt keresztyén vallásezméknek nyomait a régi Egyiptom emlékeiből. Szakértők nem vonják kétségbe azt, hogy a tudós abbé a szövegeket elfogulatlan philologushoz méltó módon olvassa és fordítja és mégis a közönséges fölfogástól mennyire elütően magyarázza és használja azokat! Sokkal csekélyebb philologiai ismeretekkel ugyanezen iránynak akart szolgálni Fischer E. Lőrincz az assyriai ó-kor tekintetében, midőn az ó-kor e népe emlékeiből mindenféle katholikus dogmákat olvas ki, még pedig másodkézből vett adatok alapján. **)

Mint a régi kor szövegei értelmezéseire nézve fönt említett exegetikai nehézségekből kitűnik, e hagyományok vallástörténeti méltánylása és biztos fölhasználása mindenek előtt azoknak fejlődéstörténeti rétegek szerinti elemzésétől függ. Ez a régi szövegek kritikájának legmagasabb és legnemesebb föladata, melynek megoldása egyes-egyedül fogja lehetővé tenni azt, hogy a régi népek eszméinek történetéről hű képet alkossunk. Legtovább foglalkoznak e föladat megoldásával a bibliai irodalomtörténet művelői Astrucól (1753) kezdve egészen Wellhausenig (1878), és az e téren fölmutatható tanulmányok és eredmények a magasabb irodalmi kritika oly módszeret hozták létre, melyet egyáltalán minden irodalmi kritika legtanulságosabb iskolájának tekinthetünk. A legutóbbi évek-

*) *L'Egypte et Moïse* 2 kötet. — *Job et l'Egypte, le rédempteur et la vie future*. Paris 1877. — Ez utóbbi munkának 290—313. lapjain bőven fejti ki az emberi nem vallásos süllyedéséről szóló tant az evolutionisták ellenében.

**) *Heidenthum und Offenbarung*, Mainz 1878. Különösen 335-ik lap és kk.

ben a perzsa vallás hagyományainak terén is nagy sikerrel kísérelték meg (különösen a franczia iskola) ez emlékek vallástörténeti stratificációjának tanulmányozását. Valóban mintaszerű e tekintetben azon gyönyörű tanulmány, melylyel Müller *Hibbert-Lectures*jeiben találkozunk. Müller ugyanis e könyvben, illetőleg nyilvános előadásokban, melyek mintegy bevezetésül szolgálnak az összehasonlító vallástudomány tanulmányába, nem hagyhatta olvasóit, illetőleg hallgatóit minden tájékoztatás nélkül azon vitás kérdésekre nézve, melylyel az imént foglalkoztunk: hogy tudniillik a vallásfejlődés folyamatában mi fejlődik miből, a monotheismus a polytheismus-ból vagy pedig megfordítva? Ő maga eddig kimerítően nem nyilatkozott e kérdésről; de különféle okoskodásai arra a következtetésre csábíthatnak, hogy ő az ő monotheismus tételének híve. Sőt essay-i egy helyén így szól: «A monotheismus megelőzte a polytheismust, és a polytheismus ködén is áttör az egyistenség hagyományának emléke». E régi nézetének már most ellent mond Müller, ellent mond legalább a gazdag vallási élettől bíró régi ind népre nézve. Kérdésünk tisztába hozására nézve pedig az egyedül helyes módszert követi, kutatja ugyanis, mily fejlődési sorban mutatkoznak a vallásos fölfogás különféle fokai a régi indusok vallásos hymnusaiban, a *Védák*ban. És e módszeres kutatás, melyet az előadás világosságának bájai élénkítenek, arra az eredményre vezet, hogy az ind nép vallásos lelkének legrégibb nyilatkozatai a henothéismus fokán állanak, azaz mögöttük azon eszme lappang, hogy sok egymással egyrangú isteni lény kormányozza a világot; ezeknél későbbi eredetűek azon hymnuszok, melyek a polytheismus fokán állanak, azaz azon fölfogással telvék, hogy sok isten van, de közülök néhány magasabb rangú a többinél; utánuk pedig a hymnuszok következnek, melyekben bizonyos «craving for one God» egy Isten után való vágyakodás van már kitörőben, a nélkül azonban, hogy e fokra teljesen elérhettek volna, mert e vágyakodás a különféle hymnuszokban mindig külön-külön isteni alakokhoz fűződik. *) Ez utóbbi

*) Határozottabb monotheista irány fejlődött ki azonban később az ind philosophiai iskolákban, különösen pedig az úgynevezett Vedánta philosophiában. — A Nyája-philosophia inkább a logikával és ismeret-tannal foglalkozik a Vaiszesika rendszert atomistikus iránya jellemzi, míg a Szánkya philosophiában a pantheista világfölfogás jut érvényre.

osztályból példaként fölhozott himnuszok egynémelyikébe belemerülvén, azt vélnők, hogy a zsoltár légkörében tartózkodunk, és szívesen közölnénk belőlök egyet-mást Müller fordítása nyomán, ha e magasztos dalok másodkézből való fordításunkat egyáltalán elbírnák és ha másrészt olvasóinkat nem akarnánk magának Müller munkájának, különösen azonban e nevezetes fejezetének (p. 254—309) elolvasására csábítani. Látjuk, hogy a *Vedák* tanulmánya Hume táborába vezette Müllert és ez uton is az ő követői között találjuk Révillet. Úgy látszik a vallástörténet terén is a fejlődéstan híveie a jövő, mely előreláthatólag egyéb irodalmakból is az ő nézetök helyességét fogja kideríteni.

Arra pedig, hogy ily vizsgálódások ne vonhassák el magukat a nagy művelt közönség szeme elől, most ugyancsak Müller fáradozásai következtében meg van adva a kellő alkalom. Müller ugyanis jelenleg egy nagy fontosságú gyűjteményes munkát szerkeszt, melynek főadata az, hogy a nevezetesebb vallások szent könyveit a legilletékesebb szak tudósok tollából kikerülő hű angol fordításokban mutassa be. *) Ez eszme nem egészen új, mert már 1841-ben próbálta meg Pauthier, a híres franczia sinolog, hasonló főadatu gyűjtemény szerkesztését, melyben a sínai vallásos könyveken kívül Manu törvényeinek és a Koránnak egyes bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel kísért fordítása van közzétéve. **) De e régi könyvek nyelvészeti magyarázata 1841 óta oly nagyot haladt és maga a szent könyvek köre is oly tetemesen tágult, hogy Müller vállalata időszerűségénél fogva csakugyan hézagot pótol, melynek kitöltéseért a tudományos világ örök hálájára tarthat igényt a fáradhatatlan szerkesztő. Hiszen Pauthier gyűjteményében még a *Vedák* sem foglalnak helyet, a perzsák gazdag vallásos irodalma pedig egyáltalán nincsen képviselve. Müller vállalata ennek ellenében a képzelhető legnagyobb gazdagságot fejt ki; így például az ind nép vallásos irodalma maga (a külön kiadott *Vedák* fordítását ide nem is számítva) az eddig megjelent nyolcz

*) *The sacred books of the East translated by various oriental scholars* and edited by Max Müller. Az első kötet megjelent Oxfordban 1879.

**) *Les livres sacrés de l'Orient*, traduits ou revus et publiés par G. Pauthier. Paris 1841.

kötet közül három kötetben van képviselve, természetesen a fejlődéstörténet különféle fokozatai szerint; hasonló teljességben fognak megjelenni a perzsa nép valláskönyvei a különféle korszakokból, úgyszintén a sínai nép vallásos irodalmának documentumai stb. le egészen a valláskönyvek legifjabbikáig, a Koránig, mely a gyűjtemény ép megjelent nyolczadik kötetét képezi Palmer, cambridgei tanár, fordításában. Különös megenmlítést érdemel, hogy e fordítások értékét nagy szakavatottsággal készült irodalomtörténeti bevezetések gyarapítják.

Az olvasó az eddig előadottakból az összehasonlító vallástudomány jelen állásáról a következő képet alkothatta magának: ki van jelölve egy új független tudomány iránya; ki vannak jelölve azon problémák, melyekre ezentúl búvárkodásait fordítania kell; ki vannak tűzve azon kérdések, melyeket e tudomány módszeresen megoldani törekszik; e megoldás műve már jó nagyot haladott eddigelé is, de annyira még nincsen, hogy e tudomány biztos eredményei már mostan rendszerré tömörülhetnének. A keresés idejét éli, az alapvetés ifjú korszakában áll; fejlődésének derekát csak akkor fogja elérni, ha exact módszerével a vallásfejlődésnek törvényeit kimutatta, melyek közül egynéhányat, még pedig igen fontosat, már eddig is sikerült megállapítania. Előbbrehaladásának pedig legszükségesebb föltétele az, hogy egyrésről a különféle népek vallásos hagyományait az összehasonlító búvár oly alakban bírja, mely azokat a történelmi elhelyezés kételyei fölé emelje, másrésről pedig, hogy mindenünnen egybegyűjön azon positiv anyag, mely a biztos következtetést és a módszeres elmélet alkotását elősegíti és lehetővé teszi. Ez utóbbi czél előmozdítását tűzte ki azon vállalat, melyet a czímbeu felsorolt munkák között harmadik szám alatt nevezünk meg, mint az összehasonlító vallástudomány újabbkori haladásának egyik öröndetes tényét. Valamely fejlődő tudomány haladását semmi sem segítheti elő inkább, mint egy folyóirat, mely midőu egyrészt a tudomány lépésenkint haladását időről-időre föltünteti, egyszersmind tárházául szolgál annak, a mit az illető tudomány részletes provinciáiban búvárkodók a tudomány egyes pontjaira nézve hasznosat és fölvilágosítót találnak és így az illető szaktudomány közép-pontjává válik, a hol annak különféle sugara találkozna.

Ily két havonként megjelenő folyóirat keletkezett 1880-ban a párisi tanszék árnyékában a *Vallások történetének szemléje* cím alatt, mely már eddig is igen fontos átnézeteket és monographiaszerű értekezéseket közölt a sémi és indogermán vallások történeti fejlődésének, úgymint az általános vallástudomány köréből.

GOLDZIER Ignác.

ANGLIA IRODALMA VIKTORIA KIRÁLYNŐ IDEJÉBEN. *)

Második közlemény. **)

A jelen uralkodás alatt elsőben híressé lett két költő ösvénye csodásan eltér egymástól. Tennyson és Browning irányukra, tárgyuk megválasztására s általában költészetük egész szellemére nézve oly kevéssé hasonlítanak egymáshoz, mint Wordsworth és Byron. Tennyson a megszokott és festői alakkal, a kecses legendával és a kételyből, gondolatból s epedő búskomolyságból annyival foglalkozik, a mennyi egy művelt és finom lélekben előfordulhat nem nagyobb nyomás és erőfeszítés alatt, mint a mekkorát várhatni a közönséges élet esélyeitől egy nevelt angolra. Nagy sikerrel élesztette föl az Arthur-féle legendákat s egy részévé tette az élő Angliának. De azok a lovagok, delnők, a kiket fest, finomak, kecsesek, nemesek, durvaság, vad vagy általában bonyolult és őrjöngő szenvedélyek nélkül. Alkalmasint elmondhatni, Tennyson provinciájául vette mindazt a szépséget, nemességet, érzelmet, a mi közel fekszik az élet fölszínéhez. Az ő föladata, úgy látszik, az a mit Lessing minden művészetének jelzett: «hogy gyönyörködtessen», de a Lessingtől gondoltnál valamivel szűkebb értelemben. A Tennyson költészetének elemei: a szépség, búskomolyság és nyugalom. Nála nincs vihar, nincs összeütközés, nincs bonyolultság. Browning más felől a jellem és élet összeküszált föladataiban leli kedvét; a különös és bonyolt föltételek alatt szülemlett szenvedélyek csodá-

*) Mac-Carthy *Korunk története* című munkájából.

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 52-ik számában.

san ellentétes ereje hatásának tanulmányozásában. Mindazt a mi mélyen fekszik a fölszín alatt, a mi kívül esik az emotió törvényén; a mi lehető, költőileg képzelhető, de a mit a kül lég és az élet mindennapi sétái soha sem látnak — ez vonza Browningot kiválóan. Tennysonnál Arthúr király mythoszszerű udvarának hevületei a mai művelt angol úriemberei, és semmi egyéb. Browning ellenben, ha a mai művelt angol úriemberről kellene szólnia, ezt mindenek fölött oly föltételek alatt szeretné bemutatni, a melyeknek ki kelle fejtetniök belőle mindazon sajátságos eredeti szenvedélyeket és bonyolult hevületeket, a melyek mélyen fekszenek a legjobban rendezett civilisatio fölszíne alatt. Az egyik költő természetesen hajlandó olykor-olykor az édeskés ízetlenségre; a másik pedig elkóborolni a groteszk kúszált regioiba. Nagyon természetes, hogy a dolog ily állásában egyik költőnek fő gondja van az alak szépségeire, a másik pedig ez iránt csak nem teljesen közömbös. Egy költőnél sem találjuk az irály szépségét tökéletesebbnek és a melodia báját kiválóbbnak, mint Tennysonnál; és kétségkívül egynél sem hiányozhat gyakrabban az alak kecsessége és a lágy hangzat gyönyöre, mint Brownignál. Vannak Browningnak több helyei, sőt több költeményei, melyek arra mutatnak, hogy a költő tudott volna dallamos lenni, ha akart volna; de némelykor mintha tényleg gyönyörűségét találta volna abban, hogy fülsértő hangtalan szavakkal hozza zavarba az olvasó füleit. Browning rendszerint a tisztán lelektani tanulmánynak igen nagy fölényt enged az ő kedelve és geniusa rovására; ez rá nézve, úgy látszik ellenállhatatlan bűvőerővel van. Költeményeit fölötte gyakran az emberi jellem és emberi tévelygés mélységeiben való kutatásokká teszi. Ritkán engedi át magát a költői ihletnek; a Goethe meghatározását a dalnokról, a ki «úgy énekel, mint az éneklő madár» aligha megérdemli valaha. Ezen kívül van Browninguak némi beteges ízlése a groteszk iránt, s nem ritkán amolyan költői Callot. Tegyük ehhez, hogy Browningot ritkán lehet könnyen megérteni, sőt némely esetekben annyi gondolkodás és tanulmány árán érthető, a mennyit egy hajdankori író vitás helyére kell fordítanunk. Ez a fogyatkozás a művészetben hiba, még pedig nagyon komoly hiba. A Browning buzgóbb tisztelői azt mondanák nekünk, hogy a költő nem tartozik észit is adni költeménye mellé; s ha nem értjük, hogy mit mond, annak egy-

szerűen csak a mi ostobaságunk az oka. De az a közönséges ember, a ki úgy találja, hogy Shakespearét, Miltont, Drydent, Wordsworthot, Byront, Keatst minden nagy fejtörés nélkül érti, bizonyára mégis menthető, ha a Browning némely költeménye megértése körüli nehézségeit nem épen saját koponyája vastagságának rója föl. Jogosan kétségbe vonhatjuk, hogy léteznék oly magas eszme, melyet, ha a költő saját lelkében a maga számára tisztán valósíthat, az angol nyelv képes ne volna meglehetősen tisztasággal kifejezni. A nyelvet kiművelték annyira, hogy ezt megtehesse, a philosophiai iskolák: transcendentalisták, utilitarianusok, psychologusok, metaphysicusok legfinomabb okoskodásaival. Egy értelmes embernek sem nehéz megérteni azt, a mit Mill, Spencer Herbert, vagy Huxley mond; azt pedig bajos volna állítani, hogy azok az eszmék, melyeket Browning akar közölni olvasóival, nehezebben kifejezhetők volnának, mint némelyike azoknak, a melyeket a főnevezetteknek sikerül fehér villágosságban és tisztaságban előnkbe állítani. Az egyszerű igazság az, hogy Browning, dacára mind azon jelentékeny fogatkozásainak, melyek közötté és a népszerűség között állottak, nagy költő. Nagy költő kimagasló geniusa, rettenthetetlen képzelődése és átható pathosa által. Aczelhárfa húrjain játszik. Némely kedélyállapotjaiban az ő költészete olyan, mint a skót ballada rettenetes lantja, mely a meggyilkolt leány mellcsontjából készült és ennek borzasztó történetét zengette oly hangon, hogy «a köszívet is meglágyította volna». A szenvedély és pathos erejében és mélységében, a vad humorban, mindennemű hevültségben Browning sokkal fölötte áll Tennysonnak. A babéros költő (poet laureat) teljesebb ember. Tennyson kétségkívül legteljesebb költője a Viktoria királynő korszakának. Rajta kívül senkiben sincs a melodia, a leírás szépsége, a műveltség és értelmi erő oly teljes kapcsolatban. Benne kiváló kapcsolatban van a kellem és az erő. Ha a költői tehetségek helyes arányának kell megkoszorúznia a költőt, úgy Tennysonat korunkban Anglia legnagyobb költőjének kell nyilvánítanunk. Hogy az olvasó Tennysonat vagy Browningot tartsa nagyobbnak, az függ a magasabb irány vagy tökéletesebb művészet iránti előszeretettől. A Browning iránya a költői művészetben bizonyára magasabb; de abban a művészetben, a melyet megkísért, Tennyson sokkal tökéletesebb mester. Tennyson az ő kellemességé-

géből és kiváló kiességéből sokat vesztegetett merő csekélységekre, csinos kis ötletekre, s tán némileg visszafizetesképen leginkább azon költeményei forognak a nép száján, a melyek legkevésbé adnak igazat az ő valódi erejének és eszének. A *De Vere Vere Klára* (Lady Clara Vere de Vere) olcsó érzelmessége, a *Májusi királynő* (The May Queen) még olcsóbb pathosza ezerek lelkében legválogatottabb képviselői azon költő geniusának, a ki az *In memoriam*ot és *Arthur halálát* írta. Browning más felől oly hátrányos föltételek alatt kísérlette meg korának helyesléseért udvarolni, mint az a szónok, a ki valamely gyűlésen oly nyelven akarna beszélni, melyet annak tagjai nem értenek tökéletesen. Egyedül Browning hibája ha hallgatósága és bámulói csak a művelt férfiak és hölgyek, s merőben hiányzik nála az a közönséges nagy hallgatóság, a melynek énekelt a költők nagy többsége, és a melyet kell dalaival — úgy hiszszük — áthatni minden igaz költőnek. Más részről viszont kétségtelenül a Tennyson hibája, ha gyakori leereszkedése által a szalonhoz, sőt még a leányiskolához is, a művelt férfiakkal és hölgyekkel egy perczre elfeledtette jobb műveit s maga felől azt a véleményt keltette, mintha csak «*virginibus puerisque*» tudna énekelni. Egy sajátságot meg kell említenünk, mint közöst e két költővel, a kiknek különben oly kevés közösségek van. A föld és tájképei s évszakai festésében mind ketten tökéletesen hívek a természethez és a valóhoz. Az előbbi korszak csaknem minden nagy költője, Wordsworthot sem véve ki, megelégedtek azzal, hogy olykor-olykor általánosítsák a természetet; bizonyos dolgokat elintézeteknek tekintsenek; mikor le kellett írniok a színváltozásokat a faleveleken, az égen vagy vizen, inkább emléktehetségöket vagy mások szemeit használják, mint saját szemeiket. Jellemző mind Tennysonra, mint Browningra nevezve, hogy a természet irányában a leghűbb loyalitas szellemében járnak el. Sem egy ágat, sem egy madár sívítását, sem az ég vagy tenger tüneteg színezését nem találjuk másképp leírva lapjaikon, mint a hogy látja maga a szem abban az évszakban, melyről a költő szól. Mikor Tennysontól olvassuk valamely fás vidéki vagy erdei jelenet leírását, mintha hallanók mindegyik külön élőfa suhogásában, sóhajtozásában, a hozzá illő hang sajátságait. Browningnak némely olaszországi tájfestéseiben minden részlet oly tökéletes, hogy többen, midőn Olaszországban az ország-

úton haladva nézik az egérszörű kis szarvasmarhákat, a mint isznak a folyóból, nem tudják hirtelenében, vajon az élő valódiság egy lapját látják-e vagy *A gyűrű és a könyv* (The Ring and the Book) írójának egy lapja újul föl emlékekben. A költők — úgy látszik — visszatértek a messzi hátrahagyott korszak költészetének üde egyszerűségéhez, mikor az író épen azt írta le, a mit látott és azért írta le, mert látta. A közbeeső idők legnagyobb részében az egyik költő azért ír le valamit, mert előtte a másik költő is leírja és azt mondta, hogy a természetben oly szépséges dolgok vannak, a melyeket minden igaz költőnek meg kell látnia, s következőleg ezt versében is el kell ismernie.

Ez a kettő legnagyobb költőnk ez uralkodás első felében, sőt mondhatni nemcsak az első, hanem második felében is, legalább eddigelő. De vannak még más költők is, a kikről meg kell emlékeznünk. Browningné asszonyt gyakran úgy írták le, mint a legnagyobb költőnöt azok között, a kikről Sapho óta tudunk valamit. Ez a leírás azonban sokkal magasabb fokú dicséretet látszik foglalni magába, mint a mennyit valósággal tartalmaz. Ne feledjük ugyanis, hogy Saphotól fogva egész Browningnéig egyetlen nagy költőnőről sincs tudomásunk. Angliában, Browningnét kivéve, nem igen létezett oly nő, a ki valóban megérdemelné, hogy egy sorba helyezzük a költőkkel. Browningné egészen más helyet foglal el, mint Hemansné, vagy más amolyan édeskés, szelíd és ártatlan dalok énekesé. Browningné leszámítva a nemének tartozó kíméletességet is, magas rangban áll a költők között. De ha ily szempontból bíráljuk, a minőt választott volna kétségkívül a maga számára, bajosan engedhetjük meg, hogy még jelen napjainkban is az első sorában állhasson. Browningné egyike a legrokonszenvesebb költőknek. Szívökhöz szól azon nagyszámú olvasóknak, a kik Tennyson-t nagyon édeskésnek, símának és trivialisnak, Browningot pedig nagyon nyersnek és érdesnek találják. Browningné kiválóan a női érzelmiséghez szól. Mindazon kedélyállapotokban, melyekben az élet megzavaró föltételei a férfiakat, nőket önmagokkal meghasonlásba hozzák, midőn lehetőségei kápráztatják és korlátozásai váltogatva kigúnyolják, a Browning Eliza költeményei rokonszenves fülekre találnak. De nem azok a költemények felsőbb rendűek, a melyek csak kedélyállapotunkhoz szólnak és saját panaszainkat viszhan-

gozzák; azután Browningnéban nem is volt valami nagy teremítő genius. Azonban meg kell adnunk, hogy a hevültség egotismusa ömlengéseinek ritkán talált oly kitünő alakra, mint az ő *Portugalli sonnetjei* (Sonnets of the Portuguese); és az, a mit egy bizonyos iskola az «altruism» hevültségének nevezne, ritkán lett oly átható pathosz hangjain bemutatva, mint *A gyermekek síralma* (The Cry of the Children).

Az Arnold Máté reputációja a korábbi korszak bezárása előtt meg volt állapítva. Arnold oly kitünő és eszmegazdag versek írója, hogy olykor bajos kérdésbe tenni, vajon van-e joga a valódi költői címhez. Más felől az is megeshetik, hogy épen irányának kelleme, finomsága és gondossága költi föl sokakban az első kételyt a költői névhez való igénye felől. A hol a művészet nagyon föltünő és munkás, ott nagyon hajlandók vagyunk arra a föltevésre, hogy minden csak művészet és nem genius. Arnold némi Goethe kisebb kiadásban; nem tudjuk, hogy ennél nagyobb dícséretet követelhetnének-e az ő számára még leghőbb inádói is; és pedig megeshetik, hogy ez a leírás Arnoldban épen azon értelmi sajátságokat sejteti, a melyek oly sokakat arra bírják, hogy ne adjanak helyet neki a vele egykorú igazán ihletett költők között. A megneveztünk három férfi közül, hajlandók volnánk azt állítani, hogy tehetségeit Arnold legjobban, Browning legkevesébbé tudta értékesíteni. Arnold nemcsak költő, hanem kritikus is; sőt nemelyek inkább kedvelik benne a kritikust, mint a költőt. Szépirodalmi kritikáiban ítélete finom, irányzata magas, habár látköre nem is nagyon széles; a politikában és theologiában finnyás és rajongó is egyszersmind.

Az ing dala (Song of the Shirt) Hood Tamást technikai szempontból jogosítaná, ha más joga nem is volna, hogy a Viktoria királynő uralkodásának költői közé sorozzák. *Az ing dala* akkor jelent meg a *Punch*-ban, mikor ez uralkodás javában folyt; az után jött ki a *Sóhajok hídja* (The Bridge of Sighs); Hoodnak nincs más két oly költeménye, a mely őt híresebbé tette volna. Hood ámbár nem nagy, de valódi költő volt, kiből a humor a Thackeray meghatározása szerint a szerelem és élezt vegyülete volt. *Az ing dala* és a *Sóhajok hídja* amolyan monumentalis helyet alkottak magoknak az angol rokonszenvekben. *A szentiván éji tündérek esdeklését* (Plea of the Midsummer Fairies) az előtt több évvel írta. Már magában ez is

megalapította volna az író reputációját. A *Szép Inez* című ballada, — a maga nemében csaknem tökéletes. — A sir Taylor Henrik nevét is be kell foglalnunk ez uralkodás költői közé, ámbár jobb művét ez országzás kezdete előtt végezte be. A Taylor műveiben a tiszta erős értelmiség van fölényben inkább, mint a hevültség és az érzékiesség. Taylor eszével és művészi ítélőtehetségével tette költővé magát; mert valóban úgy látszik, van néhány példa arra, hogy a költő nemcsak születik, hanem lesz is. — Proctert aligha sorozhatjuk a Viktoria-korszak költői közé. A Macaulay csengő versei inkább egy eszes férfi sikerült és fényes erő-mutatványai (tours de force) mint egy költő valódi lyrái. Clough Arthur, kinek lámpája igen korán aludt ki, ritka ígéretű ember volt. Bailey Filep Jakab *Festus*ával megdöbbsentette a világot s egy időre elhitette, hogy egy új nagy költő van érkezőben, de ez a benyomás nem volt tartós s Bailey aligha volt több egy idény üstökösénél. A *Festus* sikere után egy ideges iskola pattant elő, melynek vezére egy brillians fiatal skót, Smith András volt, és a mint született, egy rángással ki is múlt s ma már merőben feledve van. *Orion* hősköltemény Horne H. Richardtól, nagyon föltűnő nyomot hagyott a maga korszakán. Horne némi nem sikerült Landornak — vagy tán a Landor és Browning stílje közötti összekötő láncszemnek bizonyult. Az uralkodás első fele gazdag volt dalnokokkal; de ezek nagyobb részének nevei és pályái inkább annak kimutatására szolgálhatnak, hogy volt költői szellem a hazában és törekedett nyilvánulni mindennemű alakokban; mint azt, hogy sok oly költő létezett volna, a ki a Tennyson és Browning helyét követelhette. Itt nem szükség főlemlíteni a nevek pusztá jegyzékét. A lég tele volt a kisebb dalnokok zöngicsélésével. Kellemes volt hallgatni ezek csiripolását és az általános hatás nagyon ajánlatos lehet; de nem szükség felsorolni a zenekarban minden egyes működő nevét azon utókor eshetőleges kedvéért, a mely a névsor átolvasására bizonyosan nem veszteget időt.

Harminczhat év múlt el, mióta Ruskin beugrott az irodalom küzdterére oly merész és megdöbbsentő ugrással, minő a Keané volt a Kemble szellemétől kísértett színpadra. A megjelenésében oly szerény, mint hangjában öntelt kis fűzet, melyet írója harczra kihívó keztyűként dobott a világ elébe, ily czímet hordott: *Újkori festők; ezeknek felsőbbsege a tájfes-*

tésben minden régi mester fölött; egy oxfordi graduálttól (Modern Painters: their superiority in the art of Landscape Painting to all the Ancient Masters; by a Graduate of Oxford). Ez a füzetke kihívás volt minden bevett hiszemnek, előítéletnek; és a kihívás oly egyén hangján vala tartva, a ki biztosnak érezte magát, hogy bár mely és minden ellenféllel szemben meg tud állani szava mellett. Ha az angol lélekben a többi fölött megrögzöttnek és gyökerezettnek látszott valami, az az volt, hogy a tájfestés titkát Claude és egy vagy két régi mester bírja. Mikor tehát egy fiatal merész dogmatikus ugyanazon közös denunciatiójába foglalta Claude-ot, Poussin Gáspárt, Rosa Salvatort, Ruysdælt, Potter Pált, Canalettot, meg a több rendbeli Van-izéket és Kock-izéket; s kiváltképen és legtöbb rosszakarattal azokat, «a kik gúnyíratokat készítettek a tengerre», nem volt csoda, hogy a megtámadott tekintély fölemelte méltatlankodó szavát s rá mennydörgött. De a megtámadott tekintély nem sokat nyert mennydörgéseivel. Az oxfordi fiatal gradualtnak geniusa és mély meggyőződése mellett oly meg nem zavarható és nagyszerű önhihttsége volt, mely ellen hasztalan csapkodtak a haragos kritika tajtékzó hullámai. Ruskin csak úgy pattant az irodalmi életre, mint a Turner geniusának és hírnevének igazolója. De tovább haladva e földadatában, úgy találta vagy legalább arról győződött meg, hogy egy nagy tájfestő igazolása voltaképen az igazi művészet igazolása; az igazság pedig, a Ruskin szempontjából, ugyanazon szabályokba és elvekbe foglalja az egész morált, az egész tudományt és az élet mindennapi ügyeit. Ezért műkritikusból moralista, nemzetgazda, philosoph, államférfi, prédikátor — szóval mindenné lett, a mivé lenni az emberi ész ösztönözhet valakit. A mit a közönségre első hivatkozása óta írt, mind azt az a meggyőződés sugallta, hogy az igazság méltánylása a művészetben annak, a ki erre eljutott, mindenben kijelenti az igazságot. Ez a hír volt kútfeje a Ruskin legnagyobb sikereinek és legteljesebb, legneveltségesebb kudarczainak. Ez tette őt egy héten a világ bámulásának s a következőn csöndes szánakozásának vagy hangos kacajának tárgyává. A ki egy nap D'Arc Johanna, másnap a Voltaire «Pucelle»-je tudna lenni, még az is bajosan mutathatna föl phisikai nagyobb képtelenséget, mint a minőre példa némelykor a Ruskin túlcsapongó geniusa. De hogy igazságot szolgáltatassunk neki s ne csak azon ékes-

szóló ellenmondások szeszélyes nyilvánítójának tekintsük, a melyek mindenik percz új prücske szeszélyének ösztönzésére fakadtak, mindig tartsuk eszünkben e férfi alaphitét. Bármily túlesapongó is egyik vagy másik tana; bár mily botrányosan hangzik is tegnapi állításának mai ellenmondása, egész pályája mégis következetes az ő elveivel és hitével. Mel tán kérdésbe lehet tenni, vajon ékesszólásán és a természet iránti őszinte és valódi szeretetén kívül van-e Ruskinnak valami más nagy sajátsága? Mint oly férfinak, a ki felállott egy részben divatosan bágyadt, részben fölötte elfoglalt és kapzsi társaság előtt s prédikálta a természet hallhatatlan szépségeit és tiszteletének igazi módját, Ruskinnak valódi méltóságos álláspontja volt és van. Ennek elégnék kellene lenni bárki munkájáért és dicséretére. De a Ruskin nyugtalan vérmérseke és elhez járuló önteltsége, a melynek oly nagy része volt sikereiben a hol mestere volt valamely tárgynak, őt mindig arra kényszerítette, hogy betolakodjék oly mezőkre, melyeken nem tudott munkálni és belekezdjen oly vállalatokba, a melyek vezetésére nem bírt képességgel. Ritkán mondott ellent valaki önmagának oly gyakran, oly meggondolás nélkül es akkora önteltséggel, mint Ruskin. Nagy kockázat volna, ha őt avagy csak a művészetben is nagy kritikusként neveznők, mert ritkán nyilvánít egy nap oly véleményt, a melynek a következőn kereken ellent ne mondjon. Nagy író volt, mint Rousseau — üde, ékesszóló, merész, mindig jelenlegi kedélyállapotja teljességéből írt, nem ügyelve arra, hogy a mai gerjedelem mennyire jöhet ellenkezésbe a tegnapival. De mint Rousseau mindig hű volt az igazságról való eszméjéhez, szintígy Ruskin is mindig hű a természethez. Mikor minden képtelenségei, tévelygései és ellenmondásai merőben el lesznek feledve, ez megmarad azt ő dicsértéül. A Wordsworth legfényesebb napjai óta félannyit sem tett senki is arra, hogy honfitársait és az ő nyelvén beszélőket oktassa a hallgatag természet méltánylására és tiszteletére, mint «a mely soha sem árulta el az őt szerető szívet».

Midőn ez uralkodás első korszakának regényirodalmát vizsgáljuk, itt is, mint a költészetben, két nagy nevet kell összehasonlitanunk és szembe tennünk. Viktória királynő trónra lépésének éppen esztendejében jelentek meg a *Pickwick klub irományai* (Pickwick Papers) attól az írótól, a ki Boz álnév

alatt az előbbi évben adta ki *Vázlatait* (Sketches by Boz). A közönség rögtön fölismerte, hogy új és bámulatos eredeti erő lépett föl az irodalomban. A Dickens Károly sikere teljességgel páratlan az angol regényirodalom történelmében. Scott Walter népszerűségének tetőpontján koránt sem volt olyan népszerű író. De Dickenssel megtörtént az, a mi Scott Walterrel soha sem. Mikor Dickens a maga zenitjén állott, mikor azt hitte volna az ember, hogy vele senki sem vetelkedhetik, egy az irodalomban már nem fiatal férfi, a ki a könnyebb irodalomban több év óta csak közpszerű sikerrel dolgozott, hirtelen regényírásra adta magát és csaknem rögtön azonos színvonalra emelkedett a *Pickwick* írójával. Pályájuk további részén e két férfi, a mennyire csak lehet, mindig egyenlő színvonalon állott. Kettőjük közül Dickens mindig sokkal népszerűbb volt; de más felől bátran elmondhatni, hogy az irodalmi világ véleménye általában a Thackeray részére hajlott. *A hiuság vására* (Vanity Fair) megjelenése óta ezt a kettőt, ellentét és hasonlítás végett, mindig egymás mellé állították, olykor Fieldinghez és Smolletthez hasonlították; de egy hasonlítás sem lehet ennél kevésbbé szerencsés és inkább félrevezető. Smollett ugyanis jóval alatta áll Fieldingnek, Dickensről pedig nem mondhatni, hogy ennyire alatta állana Thackeraynek. Ha ezt a hasonlatot csakugyan föl kellene tartanunk, Thackerayt Fieldinghez kellene hasonlítani, mert Fielding legkevesbbé sem hasonlít Dickenshez; ekkor azonban el kell ismernünk, hogy Smollettben a *Copperfield Dávid* írójának sok magasabb sajátsága hiányzik. Az nagyon természetes, hogy Dickens és Thackerayt összehasonlítsák; de ha megsza- badulunk ama feszületes hasonlat benyomásától, úgy találjuk, hogy ők sajátságosan nem hasonlítanak egymáshoz. Tárgyuk földolgozásában nemcsak nagyon különböznek, hanem épen ellentétesek. Legelsőben is, mindketten merőben különböző élet-philosophia befolyása alatt indulnak ki, a mi mind kettőnél hihetőleg csak vérmérsékük sajátságának eredménye. Dickens abból az elméletből indul ki, hogy az életben minden jobb, mint a milyennek látszik; Thackeray azzal a benyomással, hogy minden rosszabb. Az egyik igen sokszor csak amúgy gépies magyarázatot ad arra, hogy minden legjobban éppen a lehető legjobb világban; a másiknál pedig olykor-olykor egy kissé kellemetlen a cynismus íze. Pályájukon tovább

haladva, e két író sajátsága mind inkább modorossággá fajult. De ez érzelmi vagy bölcselmi sajátságok sokkal nagyobb befolyással vannak a Dickens, mint a Thackeray írataira. Az az általános csodálat, mely a Dickens részére jutott, jobbára csak az ő, úgynevezett vidor életnézetének fizetett adó. Dickens ebben kiválóan angol. Mi nálunk (Angliában) nem igen lett szélesebb körben és általánosan elfogadva a Franciaország-nak és más szárazföldi nemzeteknek Görögország széptani elveitől kölcsönözött azon műelmélete, a mely inkább a művészi földolgozásnak, mint a tárgynak vagy célnek, akár nézpontnak adja a palmát. Következéleg a Dickens népszerűsége nagy részben azon ténynek tulajdonítható, hogy az életet kellemes világításban és színekben mutatja föl. Voltak Dickensnek ennél kétségekívül művészi magasabb értékű adományai: a mit látott, mindent oly hűséggel tudott leírni, hogy ebben Balzac sem múlta fölül; és tudott továbbá, mint Balzac, a lelketlen tárgyakba oly sajátságos titokzatosságot és motívumot lehelni, a mely ezeket gyakran rejtélyes, elbűvölő egyéniséggel ruházta föl. De valljuk meg, ha kitörölnők a Dickens műveiből az ő sajátságos «bölcselmét», az író híre nagyon különböző maradna attól, a mi a jelen perczen. Más felől, ki lehetne vágni Tackerayból az ő cynikus és búskomoly apró mondatait, és regényét az élet s jellemek pusztja leírásává lehetne apasztani, a nélkül hogy észrevehető mérvben szállítná befolyását az olvasóra, vagy helyét az irodalomban. Thackeray csodás élesen tudta becslni az emberi indokokat és jellemeket, bizonyos határok között. Ha Dickens egy különös ócska házat vagy egy sajátságos család belsejét oly festőileg tudta rajzolni, mint Balzac, más felől bizonyos jellemek típusait maga Balzac sem tudta mélyebbre ható ítélő tehetséggel és előadási erővel elemezni és fejtegetni, mint Thackeray. Dickensnek semmi, vagy nagyon kevés ismerete volt az emberi jellemről, s nyilván nem is sokat gondolt tanulmányozásával. Az ő elbeszélései tündérmesék, melyeket hihetők ké csak mesteri realismusa tett, a melylyel férfiai és női modorát, öltözkét, minden környezetét és járulékait leírta. Míg oly emberről olvasunk, a kinek fura különczkódései a valóság azon érzetével lepnek meg, mintha azokat mi is több versen észleltük volna; míg ezt az embert oly útezákkal és házakkal látjuk környezve, a melyek nekünk sokkal valódiabbnak és

érdekesebbeknek tetszenek, mint azok, a melyeken naponkint áthaladunk; addig nem valószínű, hogy nagyon élenken észrevegyük s ha észre is vesszük, nagyon sokat adjunk arra a tényre, hogy ez az ember életének fontos körülményei között úgy cselekszik, mint csak a tündérmesékben szoktak az emberek cselekedni. Thackeray másfelől nem sok gondot fordított a külsőségek leírására. Olvasóira bízta, hogy a személyek jelleme leírásaiból, magok szerkeszték a magok számára e személyek környezetének nagyobb részét. Fejezeteiben a férfit vagy nőt úgy megismertette velünk, mintha egész éltökben ismertük volna őket; s ha ismerjük Pendennist vagy Sharp Beekyt, nem nagy bajunkba kerül akármelyikök környezetét összerakni a magunk számára. E szerint látható, hogy e kitünő két írónak nemesak fogalma az életről volt különböző, hanem művészeti elveik is merőben ellentétesek voltak. Az egyik kívülről dolgozott befelé; a másik a nem láthatót valósította, magokra hagyva a külsőségeket, hogy nőjék ki magokat. De három nagy sajáttságban osztozott mind a kettő. Mindegyik Londonban élt és Londonnak írt. Dickens a közép és alsóbb osztályú Londont teremtette meg a művészet számára; Thackeray ugyanezt tette a felsőbb osztályú és a felsőbb osztályok modorát, életmódját utánózni törekvő Londonnal. Egyikök sem kísérlette meg leírni oly férfit, a kit valamely nagyság, vagy hatalmas törekvés a merő önzés légkörén állandóan kívül és fölül tart. Dickensnél, mint szintén Thackeraynél, a leírt hevültségek csak a konventionális élet körébe tartozók. Ezt nem azért hozzuk föl, hogy egyik vagy másik művészt ócsároljuk; sőt inkább ezzel elismerést szavazunk a művésznek, hogy ismerte saját képességét, munkakörét s csak olyant kísérlett meg rajzolni, a mihez tökéletesen értett. De Dickensről és Thackerayről valamint Balzacról illő megjegyeznünk, hogy az az élet, a melyet ők festenek, utóvégre is egy kottéria vagy városrész élete, és az ő munkásságuk mezeje mellett létezett a hevültség, aspiratiók, küzdelmek, vereségek, diadalmok egy egész világa, a melyet legfényesebb lapjaik még csak nem is sejtetnek. Ezt kiváltképen azért kell megjegyeznünk, mert a Dickens és Thackeray harmadik közös sajáttsága a tisztán eszményinek és a költészetben a regényesnek szeretete. Több kritikus azt erősíti, hogy Dickens *Rudge Barabás*-ban és a *Két város történetében*, Thackeray pedig *Esmond*-ban oly tehet-

ségeket nyilvánított, melyek arra mutatnak, hogy bennök ritka kincse volt azon magasztosabb költői szellemnek, a melylyel lehettek volna nagyobb valamik, mint egy nap vagy egy osztály szokásainak festői. De egy napnak vagy egy osztálynak szokásait úgy festeni, mint Dickens és Thackeray festette, annyi, mint kiérdemelni a hírnevet és a maradék háláját. A Viktoria korszaka e részben követelheti egyenlőségét azon uralkodással, a mely Fieldinget és Smollettet állította elő; mert ha némelyek általában magasabb helyet követelnek a Fielding számára, mint a minőt akár Dickensnek, akár Thackeraynek ki lehet mutatni; másfelől nem sok azok száma, a kik ne azt mondanák, hogy akár Dickens, akár Thackeray határozottan följebb áll, mint Smollett. A művészetben magas helyet követelhet magának az a korszak, a mely csak egy osztályában is két ily vetélytársat tud fölmutatni. Hatásuk korukra csodával volt határos. Az emberek Dickensről beszéltek, vagy Thackerayről gondolkoztak.

A szenvedély, mint látszik, nem sokat számított a Dickens és Thackeray műveiben. Dickens, az igaz, nagy erővel és hatással tudott festeni egy konventionáliter vagy drámailag gazembert; Thackeray pedig bámulatos finoman és megis élénken tudta sejtetni a vétek némely alakjait. De azoknak a szenvedélyeknek, melyek kedélyállapotjuk elemeiben minden emberi természettel közösek, nagyon kevés játék van engedve mind a két író regényeiben. E tekintetben más ösvényeken tanúsított minden eredetiségök és geniusok mellett is, mindketten nagyban, sőt kirázólagosan konventionálisok. Nyilván bírt ennek némi tudatával mind a kettő — sőt a *Pendennis* előbeszédében Thackeray tényleg elismer annyit, hogy a férfiak és nők e beszélyben nem úgy vannak rajzolva, mint a minőknek a férfiakat és nőket ismerik, hanem, hogy a koventionalis illemmel összeferjenek, némi föntartással. Különös az, hogy a kéz alatti korszakban e két írónak némileg valódi vetélytársa az az író lehetett, a ki tárgyára és sikerére nézve merőben a szenvedélytől függött. Egy fiatal hölgynek, Brontë Sarlottának regényei az egész angol társadalmat nemcsak a bennök levő erő és genius, hanem azon tény elismerésére is kényszerítették, hogy a mely és szenvedélyes hevültség még mindig az az anyag, a melyből lehet nagy költői művet szerkeszteni. «Örömkítőrések, kínos

vonaglások és a férfi meg nem törhető lelke», volt a Brontë Sarlotta szemében oly anyag, a melyből állíthatja elő diadalait a művészet. Azok a regények, melyek őt híressé tették: *Eyre Johanna* és *Fillette* égnék a szenvedélytől és kintől. Nagyon kevés bennök a változatosság. Aligha követelik magoknak, hogyszabatosan festenek a közönséges férfiakat és nőket a közönséges életben vagy legalább közönséges föltételek alatt. Az írónőnek kevés tehetsége volt a csupa elbeszélésre és sajátos tehetségeit is olykor kevés sikerrel tudta értékesíteni. Az a szolgáló szellem, a melytől függött ihlete tekintetében, nem mindig jelent meg idézésére. Nagyon kevés valódi izlése volt a szépség iránt, kivéve a titokzatos búskomolyság és enyészet szépségeit. De mikor az elemileg emberi hevültség hűrjait kiváló ügyesen érintette, akkor hallgatóságának lehetetlen volt nem éreznie, hogy jól rendezett napjainkban ritka tehetség varázsa alatt áll. Erejének és bűbájának nagyobb részét az a teljes őszinteség tette, melyvel érzéseit kifejezte. Soha sem mondott semmit azért, hogy azt a társadalom helyesnek fogja tartani. Egyik barátjának azt mondta volt, hogy *Eyre Johannának* minden bizonynyal általános hatása lesz az olvasókra, mivel oly nagy hatása volt önmagára. Lehetne azt állítani, hogy e könyvek nagy ereje csupán írójuk őszinteségében állott, s hogy Brontë Sarlotta nem annyira rendkívüli lángeszű nő, mint inkább oly nő volt, a ki saját érzelmeivel egyenesen szembe nézett s úgy írta le, a mint látta. De az erre való képesség minden esetre valami és ezt a valamit legjobban e szóval írjuk le: lángész. Brontë Sarlotta koránt sem volt kifejlett tehetségű művész; inkább olyannak tekinthetjük, a ki renkívüli adományoknak adta jelét, melyek idővel, gonddal és művészi kedvezőbb kilátások alatt oly mérvűekké fejlődhetnek volna, hogy osztálya valódi főnökeivel egyenlő híressé tegyék. Brontë mikor meghalt, alig volt oly idős, mint Thackeray, mikor irodalmi határozott sikerét kinyerte; sokkal korábban húnyt el, mint a milyen korokban bocsátották világ eleibe legnagyobb regényíróink első bevégzett regényüket. De igen mély benyomást hagyott maga után a maga idején, és az utána következő s még következő időkön is. A Viktoria királynő korszakában az emberi hevültséget egy kéz sem tárgyalta oly hatalmasan és oly hűséggel a való iránt. A Brontë regényei nem kellemesek; némi gyászos, hideg, szürke légkör

lebeg fölöttök; mintha a kora halál árnyéka vetődne előre reájok. Ezek a regények a természet sötéteiben szeretnek tévedezni, a téli szürkületnek homályában kísértének, a viharos naplementeket tanulmányozzák, az ember végzetét és reményeit, félelmeit és szenvedélyeit, a vihar és sötétség villámaival és homályával hozzák valahogy összeköttetésbe, s végzete jelképeit olvastatják benne, mint az előre elítelt és szenvedélytől emésztett Anthony olvassa a tornyodzó felhőkben, melyek «a fekete vesper ünnepélyes fölvonulásai». A természet fölötti állandó és homályos bűverőt gyakorolt Brontë Sarlottára; szintűgy a kinteljes is. Az ő szemében a férfi arra való volt, hogy a szenvedélyes szerelem és az élet nemtele-nebb vágyódásai, ambitioi, mindennapi foglalkozásai között hányassék. A nő hasonló szenvedélyű, de a férfinál szigorú-ban s kegyetlenebbül elnyomatásra és lemondásra kárhozta-tott lény. Sajátságos egy tény, hogy e szerencsés és jól ren-dezett korszak anyagi fényes sikerei, zajtalanul diadalmaskodó értelmiségének előhaladása közepette, mikor a szenvedély még magában költészetében és regényeiben is rendesen alá hangolva s a jó ízlés és illem rabságába vala hajtva, hirtelen előállott ez a fiatal író s hevültségtől átrezgett könyveivel a leggyakorlatibb modorban hatalmasan tiltakozott azon elmé-let ellen, mely szerint a férfiak és nők szerelmeit s gyűlölkö-déseit a civilisatio műfolyama megszelídítette volna. Talán maga e megjelenés újságának is nagy része volt a sikerben. Brontë Sarlotta a nagy közönségre nem volt hatással, sőt még az irodalmi közönségre sem oly terjedelemben, mint Dickens és Thackeray. Föltűnt és eltűnt, úgy szólva, egy perc alatt. Mint Martineau kisasszony mondta róla, belopódzott az iro-dalomba, mint egy árnyék s viszont árnyékká lett. De korának szívét mélyen érintette. Ha íratai, a mint róluk mondták, egyebek sem volnának a kin egy sikoltásánál; de ez oly sikoltás, a melyet a ki egyszer meghallott, annak lelkében mindig ott szévedez és viszhangzik. Godwin azt nyilvánította, hogy *Wil-liams Caleb*ben oly könyvet fog írni, a mely, a ki csak olvassa, senkit sem hagy olyannak, a milyen az előtt volt. Ehhez ha-sonló valamit mondhatunk *Eyre Johanna*ról: a ki elolvassa, nem marad épen olyannak, a milyen volt, mielőtt e könyv titokzatos és csodás lapjait fölnyitotta.

Adományaiból senki sem tudott többet csinálni, mint

lord Lytton. A Dickens és Thackeray föllépte előtt ő fölötté állott minden elő angol regényírónak. Ez meglehet, inkább azon idő angol regényirodalmának szégyene, mint a lord Lytton dicsősége. De még a Dickens, Thackeray, Brontë Sarlotta és nem kevésbé erőteljes és eredeti későbbi írónak azon mezőn megjelenések után is nagy nyomatékú helyet foglalt el az irodalomban. Hogy ő nem volt lángeszű férfi, azt tán határozottan bebizonyította az a tény, hogy mindenik idő ízléséhez illőleg készségesen tudta változtatni stíljét. Írói pályáját egy most már csaknem elfeledett idő piperőczeivel és rouéival kezdte meg; aztán rablókat és gyilkosokat választott hőseivé; azután a bölcselemi és oktató modort kísérlette meg; azután a mysticismushoz és spiritualismushoz fordult; még későbbre a franczia második császárságról írt. A mihe kezdett, jól végezte. Regényein kívül írt színdarabokat és költeményeket; az ő színdarabjai az újabb kor azon kevés termékei közé tartoznak, a melyek fönn tudják tartani magokat a színpadon. Játszotta is, még pedig nagy sikerrel, az államferfi és szónok szerepét. Pályája kezdetén még Demosthenesnek sem kellett akkora kiejtési nehézségekkel küzdenie; Demosthenes meg is hódította az ő nehézségeit, míg lord Lyttonra nézve egy némelyek meg nem hódíthatónak bizonyultak. De lord Lyttonnak sikerült valahogy magát nagy beszélővé küzdeni ki és alkalmilag az alsóház nagy szónokának látszani. Legalább nagyon pompás phrasis-faragó volt s nagyon jól föl tudta használni szépirodalmi, művészi vagy tudományos ismeretei mindazon foszlányait, a melyek birtokában találtak lenni. Alsóházi sikerei épen olyanok voltak, mint sikerei a drámában és regényben. Vetélykedésbe keveredett sokkal magasabb eredetiségű tehetséges férfiakkal, s e vetélykedését oly szép színben tudta fölmutatni, hogy a győzelem sokak lelkében nem látszott épen az ellenfél részén lenni. Mindig letezett, például, meg a művelt egyének között is, egy tekintélyes osztály, a mely azt vitatta, hogy lord Lytton a maga nemében tökéletesen egyforma Dickenssel és Thackerayvel; színdarabjai, vagy közülök egynémely, akkora népszerűsége tettek szert, a mely csak a Shakespeareének enged; olvasni, az igaz senki sem olvassa, de mindig akad elég ember, a ki elmegy s megnézi. Mikor lord Lytton másod ízben került az alsóházba, oly hallgatóságra talált, a mely alkalmosze-

rüen kísértetbe jött, hogy őt a Gladstone és Bright vetélytársának tekintse. Nem kevesen ellenben, mind ezekben csak némi pompás nyegleséget láttak; annyi egyszer bizonyos, hogy valódi sikert annyi különböző mezőn, a minőken lord Lytton sikerrel működni látszott, soha senki sem nyerhetett és tarthatott fönn. De neki fényes tulajdonai voltak; volt neki mindene, kivéve a lángészt. Volt legyőzhetetlen türelme, kimeríthetetlen ereje az önművelésre, és képessége az időszerű lebegő eszmék elsajátítására, ez pótolta nála az eredetiség hiányát. A költőtől a költői kifejezés mesterfogását, a drámaírótól a szerkezet csínjait, a Byron-fele korszaktól a világ hamis istenei iránt vallott megvetést, a népszerű tudománytól és álmysticismustól az ő materialistikus és magikai szélsőségeit kölcsönözte; és ezekből s különböző más kölcsönzéseiből rakott össze oly czikket, a minőt ugyanazon anyagokból senki más nem tudott volna. Nem volt nagy író, de irodalmi nagy ember volt. — A Disræli regényei némi tekintetben a *Pelham* és *Godolphin*-féle iskolához tartoznak. De meg kell mondanunk, hogy a Disræli *Grey virianja* a *Pelham* megjelenése előtt látott világot. Mind abban, a mi a politikai életre tartozik, a Disræli regényei sokkal fölötte állanak a lord Lyttonéinak. Irodalmunkban semmit sem hasonlíthatunk össze Disræli néhány jobb regényeivel politikai könnyed gúnyor és a politikai klikkek meg személyek pontos és kellemes jellemzésére nézve. De a Disræli regényeiben minden egyéb nem valódi. Az érzelem, a költészet, a philosophia — mind, mind nem valódiak. Még felannyi részben sincs rajtok a valódiság színe, mint a mennyivel lord Lytton hasonló nemű törekvéseit föl tudta ruházni. Disrælinek egyik későbbi regényében még a politikai vázlatok és gúnyoroskodások is valótlanok.

Alton Locke közel harmincz évvel ezelőtt jelent meg. Akkor Kingsley Károly Nagy-Britania könyvet olvasó legtöbb fiúgyermekei előtt némi megtestesülése volt a lovagiasságnak, szabadságnak és a forradalomnak az osztályok elnyomásának azon megállapított rendje ellen, a mely társadalmunk oly sok köreiben dívik. Hosszú időn keresztül folytonosan választott hőse volt azon fiataloknak, kikben a forradalom fiatal szelleme lakozott köztársasági álmokkal és az ember egyenlősége felőli eszmékkal. Később más nemű sajátságaival más nemű

bámulást vett igénybe a rabszolgai rendszer, az elnyomás és a merő erőszak vas uralma ellen való bajnokoskodásért. De ámbár Kingsley Károly a népszerű méltánylatban valahol mindig magas helyet foglalt el, mi őt mint író-t igen magasra nem helyezhetjük. Bámulatosan tudott leírni egy fényes tájképet, erélyesen tudta ismételni egy vagy két eszméjét — az izomerős angol férfiról, az Erzsébet-korszak fölfedezéseinek dicsőségéről és így tovább. Tudós ember volt, oly verseket írt, a melyek néha az embert csaknem arra a tévedésre bírták, hogy költészetnek tartsa, oly sok volt bennök a költői érzelmekből. Űgyesen végzett sok mindenféle-t. Talán ha kevesebbe kezdett volna, jobban eligazította volna. Az ember képessége korlátozott. Nem adatott egy halandónak, hogy nagy pédikátor, nagy philosoph, nagy tudós, nagy történetész, nagy regényíró és egyszersmind fáradhatatlan falusi lelki pásztor legyen. Kingsley Károly, úgy látszik, soha sem tudta megállítani az eszét, hogy e hivatások melyikének álljon utána kiválóan; és minden ügyessége mellett, teljességgel nem sok oldalú, hanem szorosan véve egy oldalú s csakis egy eszméjű ember lévén, az lett az eredmény, hogy több ponton közel járt a sikerhez, de valósággal sehol sem érte el. *Nyugotra Hajh!* (Westward Ho,) című regénye óta reputációját lényegesen semmivel sem gyarapította. Mindezt bevallva, mindazáltal el kell ismernünk, hogy ámbár egyik, másik, harmadik kísérlete nem sikerült és valódi híre soha sem vergődött, Kingsley Károly mégis befolyásos és jeles férfiú volt a Viktoria-korszakban.

Kellene tán szólanunk egy pár szót azokról az ir választásokat, szerelmeskedéseket, harczokat csevegő regényekről is, a melyek tudtak olvasókra találni, *O'Malley Károlynak* és *Hinton Janinak* akkor is, mikor *Pickwick* még újdonság volt. Lever Károlynak bámulatos állati szesze (animal spirit) és hatalmas, derült humora volt. Valódi lángész volt a maga nemében. Azután merőben megváltoztatta stíljét, és pedig nagy sikerrel; e korszak utolsó felében épen azon viszonylagos helyén találjuk, mint a korábbiiban, azaz mindjárt az elsők után; de annyira különböző modorral, hogy lehetne merőben új író, a ki soha egy sorát sem olvasta a könnyű dragonyosok henczegő kalandjainak, a melyek nagyvön népszerűek voltak akkor, mikor azokat Lever elsőben világ elé adta. Leverben

nem volt semmi nagy; de nélküle a Viktoria-korszak irodalma nem volna egészen az, a minőnek ismerjük.

Volt e korszak alatt több oly népszerű regényíró, kit mellőztünk s pedig némelyikök a maga idejében még Thackeraynel és Bronténál is népszerűbb volt. Sokan emlékezhetünk rá, a nélkül, hogy miatta mód fölött szégyelnők magunkat, hogy voltak ifjú napjaink, a melyekben James, az ő lovagjai és lovagias kalandjai csaknem annyira gyönyörködtettek anint Scott Walter az előző nemzedék fiatalságát. De Scott Walter ma is velünk van, öregekkel ifjakkal egyaránt, James pedig elhunyt. Az ő egykor oly híres magános lovasa ellovagolt a tényleges magányba, s hősi alakját elborították az éj árnyai.

A *Punch* alapítása egy sereg fiatal író gyűjtött össze, kik közül némelyik igazán mely nyomot hagyott korának irodalmán és a kiknek e művészeti és szépirodalmi vállalatban egyesült befolyása határozottan egészséges volt. Korábbi napjaiban Thackeray volt a *Punch* rendes dolgozó társai között a legkitünőbb. De *Az ing dala* e lapban jelent meg és Jerrold Douglas legélénkebb íratai is itt láttak világot. *Punch* merőben angol termény. Semmi köze sem volt a párisi éleztapokhoz. Készakarva és teljesen mellőzte egész osztályát azoknak a tárgyaknak, melyek a francia szatira-író törzstökéjének háromnegyedét teszik. A férjek kikapásai, a nők hűtlenségei teszik legnagyobb részint főtárgyát a párisi furesaságok tollal vagy ecsettel rajzolt humoros vállalatainak. *Punch* merőben tartózkodott ily ízetlen tárgyaktól. Meg volt az az előnye, a mi rendszerint meg van tagadva a párisiaktól: — korlátlan szabadsága a politikai szatírának és torzképeknek. A politika és a társadalmi élet mindennapi bajai, nyomorai tették a *Punch* főtárgyát. Az osztályok egyenlőtlenségei, és a nagyraevágó liu egyének azon vergődései, hogy a magokénál fensőbb körökbe juthassanak, vagy legalább ezek szokásait utánozhassák — ezek pótolták a *Punch*nál azokat a rovatokat, melyekhez folyamodtak a francia lapok, valahányszor nemzetök házi életével volt dolguk. *Punch* megindulásakor amolyan heves radikál volt, de lassankint némi értelmes és tisztele tre méltó conservatívva hangolódott. Művészi vázlatai eleitől fogva mind végig bámulatosak. Néhány igazán lángeszű férfi dolgozott bele rajzónjával, valamint mások tollukkal. Doyle, Leah és Tenniel oly férfiak, a kikre büszke lehetne

akármelyik művészi iskola. Humorjokban föltűnő volt a stil kiváló józansága. A *Punch* képei között az utóbbi időkben nem volt helye a torzképeknek. Gunyora nyugodt, finom s kétségtől fölültes. Mindössze is szokások, öltözetek és társadalmi modorok gunyora. Igaza van annak a kritikának, a mely azt mondja, hogy közelebbről a *Punch* lapjai nem adnak fogalmat az angol nép semmi nemű hevületeiről; a sérelmekből, keserűségekből, a szenvedélyből és szenvedésből semmit sem sejtetnek. Az egész össze van állítva oly nemű élet kedvteléseiből és boszúságaiból, a mely egy kerti mulatság keretében mozog. De azt meg kell mondanunk, hogy *Punch*nak mindig sikerült föntartani némi semleges, nyílt jó alapot, a melyen mind két nemű ifjak, fiú- és leány-gyermekek, éltes politikusok, és higgadt matrónák, törvénykezés, kereskedelem, tudomány szintűgy mint minden hitfelekezet biztosan és kellemesen találkozhatnak. Az igaz, nem így készítik a nagy szatirát. Ily módon nem állítanak elé sem egy Swiftet sem egy Juvenalist. De a jelenkor híve erre egyszerűen és döntőleg azt felelhetné: mi a *Punch* korszakában élünk, nem pedig a Juvenalisében vagy Swiftében.

Angolból

BELÉNYESI GÁBOR.

R Á S K A I L E A.

Költői beszély.

A Boldogságos Szűz kies szigetje,
Melyet ma Szent Margit nevén hívunk,
Csodálni járunk rózsaberkeit
S el-elmerengni romjai között, —
E szép sziget már régi menhelye
A szenvedőknek. Bármilyen sokan
Hagyják ma el hálálkodó szavakkal
Forrásait, régente sem kevesb
Nehéz beteg talált itt gyógyulást.
Mindenre, a mi nyomja, sújtja, marja
Az emberszívet, volt itt ír s vigasz.
A zaklatottat nyugvással kínálta
Az ősi erdő méla, mély homálya.
Az elhagyottnak égi szeretettel
Csókolta könnyét a meleg sugár.
A kétkedőnek eltitkolt bajára
Orvossággal mezők virága szolgált,
Midőn a télből újuló tavaszra
Föltámadásnak képeül mosolygott.
S a szenvedélynek önző kínja hogyha,
Emésztő lázát csillapítani,
Nyitott ablakhoz lépett éjjelente,
Im két csillagtábor fogadja égő
Tekintetét; az egyik fönt az égen,
Rengő vizen a másik, s mindakettő
Enyhítve mondja: itt a végtelen,
Ne képzeld annak azt, mi benned él.

S ha mindez nem segít ; ha fáj mi fáj,
 S ha a mi több, még mindig édes a mi
 Szívünknek vágya, kínja, átkja, üdve :
 A tündérkertben van rá akkor is még
 Egy csoda-balzsam. Eltünt csoda-balzsam,
 Mit földünk már ma nagy ritkán terem meg,
 Mióta gyárok, gépek füstje száll rá,
 S mióta, a mit csákány és eke
 Földből keresnek, pénznek nevezik
 Az emberek, s nem Isten áldásának.
 E csoda-balzsam : hit, ima, vezeklés ;
 Termő talajja : templom és kolostor.

Mind mind hiába. Mind mind nem segített
 Soror Leán, kit egykor Ráskai
 Leának hittak ; ámde Szent Domonkos
 Leánya most az ős klastromba', melyet
 A szűz királylány atyja s édesanyja
 Építtetének száz s száz év előtt,
 Míkép királyi felségekhez illik.

Leáról mondom versemet.

«Anyám !» ily szóval esd egy alkonyatkor
 Olimpiáshoz, a ki már husz éve
 Fejedelemnő volt a szigeten,
 Magához zord, de másokhoz kegyelmes.
 Nyugvás órájakor hozzá suhant
 Lea, s imígy rebegte panaszát :
 «Szegény lelkem' nagy bűnnek terhe nyomja.
 Tudjátok eltem bús sorát : a Szent Szűz,
 Margit patrónánk és, ki most az ő
 Székeben ülsz, te jó anyám.»

«Az, az

Vagyok, szegény leányom.»

Ám Lea

Alig hallá e gyöngéd biztatást

Zugása közt viharzó lelkinék.
 S folytatta nagy sietve: «Jól tudod,
 Nevemen szégyen, lelkemen rokonvér,
 Fejemen átok s szívemben bűnös vágy.
 Szégyen meg vér meg átok s földi vágy!
 A kárhozatban égek már, anyám.»
 Szarát csuklás fojtotta s térdre omlott.

A bús kopogtatásra megjelent
 Olimpiás szemébe' s ajakán
 Az enyhe szájalom. Szehten megsimítá
 A szűz csüggedt fején a vélomot.
 Haját simítá egykor két kicsiny
 Szép gyermekének és azóta nem tud
 Leszokni róla, bár a két kicsiny
 Réges-rég mennybe szállott. «Lea lányom»,
 Imígyen szólt a fejedelemasszony,
 «Gondolj rá, hogy Krisztus jegvesse vagy
 S szeretetének részese, a mely
 Határt nem ismer. Kérni, esdeni
 Ne szűnj meg, lányom, mert övé vagy és
 Ő a tiéd. Kulcsold kezedet össze
 S alázatos szód elhat a szívébe.
 Az egybekulcsolt újjak fogva tartják
 Palástja szélit; térden csúszsz utána
 S az igaz útra rátalálsz bizonynyal.»

«Anyám, anyám, én méltó nem vagyok
 Könyörgni sem ilyen tisztátlanul.
 Hanyag vagyok a szent gyakorlatokban
 S feledni nem tudom, mit kellene.
 A Megváltó oltárkövén tiz órát
 Töltöttem el ma, vérezvén szeges
 Övemtül és imára kényszerítvén
 Ajakamat. S nem érzém sem a
 Vezeklés kínját s nem üdvét inának.
 A sátán állt elem és bőszen szemének
 Igézve tartá lelkem' tűzkigyója.
 Lihegtem, sírtam, le a köre vertem
 Fejem; de szabadulni nem tudek.

Övé voltam . . . vitt . . . és tiz óra hosszat
Csak bolygott lelkem egy árnyék után,
A kit hajdan szerettem.»

Bánat ült
Olimpiás szemébe ; ám kezét
Nem vonta el a bús leány fejéről.
A rejtett kérdés ily szavakra készte :
«A Boldogságos Szűznek napja van ma.
Hiába kérsz ; a vessző nyugszik e nap.
Jőjj újra reggel.»

«Nem bírom tovább!»
Rimáinkodott Lea. «Engedj vezeklenem!
Hadd meneküljek ki a zordon éjbe,
Zugó viharba, szakadó esőbe,
S imádkozzam ottkűnn a csodatévő
Kereszt előtt viradtig. Szembe hadd
Lássam, fogadjam ott az ég haragját.
Talán segít, talán megöl.» S leroskadt.

«Lea, nyelvedre feket ! Tiz napig
Vesztegségben maradsz ; a hangodat
Élő se holt ne hallja.» Ámde végre
Könyörült mégis s azt inté : «Eredj».

Csókokkal és könyekkel elborítva
A büntető s kegyelmes jó kezét,
A szűz megindult. Útja átvezette
A kolostor boltíves folyósóján.
Inogva lépdelt, roskadozva járt,
Tekintetével rámeredt az ódon
Keresztre, a mely ott sötétlik az
Iveknek végén. Méceses ég fölötté
S egy ifju szűz lábánál végezi
Az estimáját. Csenge a neve,
Csak fésző bimbó, gyermek még egészen.
Az égnek vétkes anyja áldozá,
Fogadásból kijátszott bűnhődésért.
Magának semmi bűne, csak mosolyja
S igaz hite . . . Mi dús e kis leány!

Az ártatlan szív édes, bizodalmas
 Tekintetével esd ott mostan is :
 «Adj nyugtot üdvözítő Jézusom
 Az én szegény, boldogtalan anyámnak,
 Adj hű, kicsiny szolgálód kedviért,
 Ki szép haját neked áldozta föl.»

Lea megállt egy perczre és e gyermek
 Ruháját csókkal érintette. Aztán
 Nem véve észre, elsuhant tovább,
 Suhant, futott, rohant az éjbe ki.

Oh milyen éj volt ! Mintha nyárközépen
 A zordon őszt köszöntött volna be.
 Bösz fürgeteg oltá ki mind a mécses,
 Mit égen gyújtott égi szeretet
 Gyermek-felszünknek az örök sötétől.
 Eső zuhogva omlott s száz patak
 Szakadt be a morajló őszt Dunába,
 Sodrán ragadva szárnyszegett madárt
 S tépett virágot. Búg, dörög a menny.
 Erős szál tölgyfák próbált hadsora
 Gyáván jajogva reszket, esdekel
 Az égi háborúban, és a mint
 Meg-meghajol, úgy tetszik, mintha futni
 Készülne. Nincs menekvés ; mindenünnen
 Új s új felhőhad zúdul ellenök,
 Tajtékzó széllovon s villámnyilakkal
 Pusztítja, vesztí irgalmatlan őket.
 Égzengés, sirás, bús állatvonítás
 Olvadnak össze rémes hangzavarba.
 Dühébe' s félve reszket ég s a föld.

Ilyen volt a vezeklés éje, melyen
 Lea a szent kereszthez menekült.
 Futását egy darabra a kolostor
 Ablakvilága, nyitott szemei,
 Az omló zápornak sűrű kódén,
 Mintegy könyfátylon át, kísérték,
 Behíva, szánva, áldva, — hasztalan.

A szűz futott s a bús szemek mögötte
Homályosultak, majd bezárulának,
Lemondva tán a menekvő leányról.

Kögörgetegre, útszegő vad árra
S villámütötte omlott fákra sem
Tekintve, eljutott Lea a kö
Kereszthez, túlsó végén a szigetnek.
Közelről veti ide jó időn
A nap Mátyás királyi vára kepit,
Melyre körülbe fekvő zöld hegyek
Büszkén tekintenek. De zord sötét
Takarta most a kis lengyel Lajos
Tivornyás udvarát s a szép természetet.
Belőle csak a nagy kereszt fehérlett,
Örökre megjelölve a helyet,
Hol, kétszáz éve múlt, hogy Margit Asszony
Előtt a Boldogságos Szűznek égi
Alakja földi kepbe' megjelent.

Lihegve roskadt Lea a kereszthez.
Emléki üztek. E legyőzhetetlen
Hatalmu emlékek, mikép a villám,
Czikáztak lelke éjjelen keresztül.
Az ősi vár, mely néma göggel nézett
Alá a Vág szilaj hullámira.
A várban atyja, a mogorva bán,
És anyja, a szelíd, jóságos asszony.
Oh bár ne lett vón' atyja oly komor,
Kinek enyelgő hangját so'se hallá,
Soha, se gyermek-éviben, se szűz
Fejlése közt. Talán nem érzi akkor
Szive oly mélyen bűvölő varázsát
Lantos Gerő deák édes szavának,
Ki írni s énekelni tanította.
Oh bár ne lett vón' oly szelíd az anyja,
Ki csak remegni bírt szerettiért!
Tán egy feddő szavára idején
Eszére tér, s néhány álmatlan éjjel
Potomnyi árán még cserében akkor

Élte nyugalját vásárolja meg.
 Oh akkor, akkor! Mindhiába. Meglett,
 Meg kellett lenni: szeretett s megmondta.
 Bűn volt a szó s a bűn napfényre jött.
 Megtudta bátyja, csak ő egyedül.
 László vitéz szívből szerette hűgát,
 Kicsinyke madarának hitta azelőtt;
 De hős s kevély volt, mint apái mind.
 Bősz dühre gerjedt s karddal támadott
 A lantosra és — kard által veszett.
 Gyász, pusztulás nézett a Vágra le
 S hullámzajába jajszavak vegyültek.
 Világgá bújdosott el ifja onnan,
 Leát meg búja, átka, szégyene
 Klastromba kergeté. De szeretett!
 Oh átok, áldás, oh egy végtelenség!

Ott térdel a keresztnél s vezekel.
 Eső áztatja; kápáját lekapva,
 Fehér köntössét megmocskolva, tépve,
 Égő fejét vihar csapkodja, metszi,
 S mezítlén térde zúgó árba' reszket.
 Mindünnen omlik róla is a víz,
 Csupán csak szeme száraz, könnytelen.
 Pokol lángjára mered egyenest,
 Mely az egekre csapkod ott előtte.
 Ezerszer kezd imába s elfelejti.

E vészbe, kínba mikép hallaná
 Kevés távolban tőle egy ladik
 Neszét, a mely csobogva közeleg.
 Átszelte már a böszült folyamot,
 Istent kísértve s halálmegvetéssel.
 Közelg s kiköt a hullámverte sajka,
 A melynek útján csillag nem világolt,
 Menny nem segített, csak a tomboló
 Gonosz szeszélye vetheté ide.
 Egy ifju benn, daliás s vakmerő.
 A partra lépve, gyors sietten indul
 Torony iránt; de a kereszt alatt

Mint égi jelre visszatántorúl,
 Rendülten ott marad, néz s megkövül.
 Meredten bámúl a könnyörgő lányra
 S mozdulni és szavakhoz jutni nem bír.

Ocsúdik végre, homlokát simítja,
 S «Lea!» dadogja. Semmi egyebet,
 De ezt az egy szót talán tízszer is.
 Előre hajlik s újra hátralép,
 Biztost óhajt: lát s hinni még se tud.
 «Te vagy, Lea? Lea!» esd s szenvedélytől
 Nyomott szavát a szél szilaj zugása
 Eltördeli. «Leám, szerelmesem,
 Virágom, szentem, üdvöm, enmagam!
 Örjögök-é, vagy csakugyan te vagy?
 Kegyelmes Isten, jó, mindenható,
 Bünt megbocsátó, hála szent nevelnek!»
 Dördült az ég.

A lány nem volt magánál;
 Lázálmok kergetőztek át agyán.
 Jól látta ifját s még sem reszketett,
 Meglepve sem volt, nem sebezte új kín,
 S hihetlen ábránd csoda-jelenése
 Kétségbeejtő gyönyörrel szívét
 Nem kapta meg. Hisz ébren, alva, mindig,
 Mindig így látta őt maga előtt.
 Így így: e mély, édes tűzü szemekkel,
 Így így: e borzadalmas társaságban.
 Így így: e borzadalmas társaságban.
 Mint mindig, most is ottan áll mögötte
 A kénköves szemű gonosz. Az Istent
 Dícséri minden jó lélek! Talán
 Megenyhül, hogyha a keresztre hajtja
 Fejét. De vállán érez egy kezét,
 S megerzi, tudja, hogy ez az a kéz,
 Mely egykor szőke fűreit simítá,
 Mikor még voltak. Gyötrelmes nyögés
 Szakad ki ajkán s lázban égő arcját
 Fátylával béborítja. Szent Anyám segíts!

Sóhajt és átkarolja a keresztet.
 Villám cikázik át a tájon, mintha
 A sátán fűtta volna lánglehet
 Dülhében a szent jelre s a világra,
 És eltűnék. A lány előtt Gerő
 Maradt magában ott. Fülébe cseng
 A régi hang; élő ajk nem tudá
 Nevét a földön így kiejteni.
 «Leám, az égre, te vagy-e valóban?
 Szólj hát, hogy látlak. Mondd, mert nem hiszem.»
 Nem szól a szűz, csak int, hogy szólni nem tud,
 Mert azt, hogy nem szabad, már elfeledte.
 De megriadt tekintetén beszél
 A kérdés: mért jövel, boldogtalan?

Gerő felel rá: «Nem, hogy lássalak;
 Álmodni sem merem az ég ilyen
 Kegyét. Lábad nyomán akartam én
 Itt járni csak; a léget szívni, melyet
 Te szívsz, és ablakodra nézni föl.
 Tán még egy falevelet vinni el
 Magammal a csatába szemfedőnek.
 Mert oda indulék, meghalni készen.
 Ezért jöttem csak, búcsut mondni még
 E zord időben észrevétlenül
 S láthatlanul neked. De most, most . . .»
 Beszéde elakadt.

A szűz csak hallgatá
 S nézte, miként térdel melléje le.
 Kezét, forró kezét is ott feledte
 Az ifjueban. Elkábúlt fejét
 Még mind a kökeresztben nyugtatá.

Gerő suttogva, lázba' szólt odább:
 «De most, Lea, már érzem, nem halok meg.
 Azt hittem, nyugszol, elfeledve engem,
 S nyugodni vágytam. Ámde láttalak,
 Látlak vergődve, szent egyetlenem;
 Bűnhődni látlak íme büntelen

S az üdv tanyáján kárhozatba veszve.
Nem hagylak el, Lea, — megmentelek!»

Értetlenül nézett reá a szűz.
Ő nem bűnös? Úgy hát ki a világon?
De kedvese csak azt bizonygatá
S heves szavába' lelke lángja égett,
«Miért vagy itt? Nyugalmat keresel?
Találsz-e, mondd? Vagy vezekelni kívánsz.
Szeplőtelen szíveddel, ok ne'kül?
Nem, nem Lea, Utunkat megmutatta
Az ég Ura, midőn e szent helyen
Egymás felé vezette lépteinket.
Én elmegyek, de e levélt (a kő
Keresztre kúszó loncezról tépte le)
Nem szemfedőnek viszem már magammal;
Inkább talizmánnak, mely őni fog
És ójon is pogánytól harcainkban.
Nem is bucsúzom. Megyek, kénytelen, mert
Perényi zászlajához esküvém;
De a kiküzdött győzelem után,
Segítsen Isten! érted visszatérek
S magammal viszlek. Van egy házikóm,
Oly távol innen, oly magányosan,
A hol madár se jár még hírvívőnek.
A bérczes Erdély egy kedves zugában
Hegyháton, fenyvek örökzöldje közt, hol
Havasi rózsa nyit. Oda megyünk,
Feledni mindent egymáson kívül;
Oda, a hol nem ismer senki, csak
Az Isten, a ki jónak ismer és
Megáld, fiának érdeme szerint.
Tépett virágnak kertész, ápoló kell,
Hogy újra nyílják és nem e kietlen.
Tépett virágom, oh jer a szívemre!
Pihenni vágyol, hisz csak itt pihenhetsz!
Oh mondd, Leám, virágom, vársz-e rám?»

A lány felugrott, mint kígyócsipésre
S támolgva hátrált a kitárt karoktól,

Mignem tusája földre verte le.
 De nemet intett szép fejével ott is.
 Hiába intett. Hogyha valaha
 Kitárta szívét ifjának a lány,
 Bármit tegyen, csak olvas az belőle.

Gerő is olvasott s hogy olvasott,
 «Tudom», mondá, «szeretsz, tagadd avagy valld.
 Tudom, hogy várni fogsz és jössz velem.
 Én Szent Mihály havának második
 Vasárnapján csillagfeljöttekor
 — Két éve lesz akkor, hogy karjaimban
 Először nyugvál — itt e helyt találalak.
 Imádkozz értem és Isten veled!»

De ott állt még a nyomban, a mikor
 Megszólalt végre a boldogtalan.
 Nem szólt; kiáltott túl vihart, szelet,
 S fektében összekulcsolt két kezét
 Kiterjesztette. «Oh apám, anyám,
 Nincs maradásom itt . . . bocsássatok!
 Halljátok, zúg a Vág! Halljátok-e?
 Hínak. Mennem kell . . . bocsássatok.
 S bocsássatok meg szegény lányotoknak.
 Hisz csak szegény leány volt ő, a ki
 Szerette a dalt, mint a többi lányok.»
 Ellankadó szózáttal folytatá:
 «Megyek . . . A sírom ne keresse senki;
 Csak távol tengerpartra tűzzetek
 Egy fakeresztet. Isten veletek!»

Gerő reáborúlt s lenyugtatá.
 Főleje ottan lombsátort rakott,
 A mely esőtül, szélről eltakarja.
 Reszketve lázban égő tagjait
 Befedte köpenyével is és ápolá
 A míg hasadt a hajnal s menni kellett.

Leát a szűzek reggel ott lelek
 Élettelen.

Az eg kitisztúlt, új sugárözön
Vetette fényes háláját alá ;
De Lea lelke elborúlt sokára,
Örökre tán, és bús kétség vala
Éltérül is. Magán kívül hevert
Nap- s éjen át az infirmáriában.
Kinos fájdalma, sötét csüggedése
Való okát nem tudta bár, az egy
Olimpiáson kívül, senkisé,
Titkos varázsát érezék a szűzek ;
Mindig betegnek nézték szánakozva
S fájt, hogy segédül néki nem lehettek.
De most, hogy ágyhoz lánczoltan nyögött.
S a büszke dacz ajkán elhallgatott
És elhamvadt szemén : e jó szívek
Világtul elvont gyöngédsége száz
Jótéteménynyel vette őt körül.
Estenden mindig ágyához gyűlenek
Olimpiással mind az ájtatos
Menyasszonyok, a test nélkül valók.
Letérdelének körben ott ; imádság
Szállt fölfelé s könnyű hullott alá.
Mind érezék, bár nem is tudhaták,
Hogy szemeik előtt egy nyomorúlt
Lélek vívódik nemcsak a halállal,
Hanem az örök kárhozattal is.
Oh irgalomnak Atyja, üdv, bocsánat!
Kifogyhatatlan volt szeretetök
S fáradhatatlan a hű ápolásban.
Kinek mi kedves, drága holmija
Volt, elhozá, ha tán egy pillanatra,
Egy röpke perczre örömet szerezne.
Soror Mézának ereklyéje volt :
Amaz olajfa ága, mely alatt
Az Üdvözítő utolján pihent.
Testvére hozta a szent sír honábul.
Leának összekulcsolt újjai
Közé helyezte s hitte, hogy segít.
Soror Jolent, kinek kezét megáldá
Az Úr, hogy tudna képet festeni,

Mind a mi szépet alkotott, e kamra
 Falára aggatá ; ha tán Leának
 Világtalan szemébe fény hatolna,
 Vigasztalást meríthessen belőlük.
 Soror Eléna, a kinek ezüst
 Csengésü hangja párra nem talált,
 A küszöbön, térdére leborúlva
 A szent zsolozsmát ott dudolgatá.
 Mind, mind segítni kívánt : ki vizet
 Hevít, a más meg ruhát melegít,
 Levest kínál vagy próbált jó erekljét.

De egy sem oly hü, mint a kicsi Csenge.
 Ott tölte sok napot, viraszta éjtszakát.
 Kicsiny volt és tudatlan ; énekelni
 S szép képet írni nem tudott, de csókját
 S gyöngéd kezének bársony simítását
 So'sem sajnálta a szegény betegtől.
 Avatlan ifjú lelke nem szokott még
 Egészen hozzá a rideg valóhoz,
 S kedvét találta ártatlan örömben,
 Miről a többi már lemondta rég.
 Virágot tépett, titkon, estidőn,
 Leának vitte, bokrétába kötve,
 S rejtette nappal megint estelig.
 Virágok közt feküdt ott a leány,
 Míg éjjel a mécs fényét rávetette,
 Zord sárga fényét, mint halottas ágyra.
 Szó nem fakadt ajkán, megérthető ;
 Csupán szívének bús foláskodása,
 Az éj csöndjén fel-felcsukló nyögése
 S csodálatos siralmas szózatok,
 Emberi fülnek érthetetlenek,
 Adának még jelt élete felől.
 Kis Csenge ottan nézte, leste, várta,
 Remegve várta sorsa fordulását.
 Tekintetét nem vette róla le ;
 Pedig mi bús kép volt az ott előtte !
 Szép kék szemeknek fénye kialudtan
 S az arez rózsái sárga hervadásban.

A hű leányka virrasztása közt
 Egy futó perezben önmagára gondol.
 Úgy tetszik, mintha valamit keresne . . .
 Aczeltükrét talán, az otthont,
 A régit, összetörtet. Nincs sehol.
 S a lányka, tán maga sem tudja mért,
 Zokogni kezd, sajnálva a világot.

Így telt nap nap után, mindössze tíz.
 Épen csak annyi. A természet is
 Miként ha hódolt vón' a szent parancsnak,
 Hogy ez időn Leától szót ne értsen
 Élő se holt: a kiszabott határt
 Megtartatá vele. Midőn letelt,
 Tán ép az óra fordulójakor,
 Éjfél előtt, megnyíltak ajkai.
 «Oda . . . oda, távol hegyek közé,
 Hol a madár se jár . . . Megyek, megyek,
 Csak kedves olvasóm viszem magammal,
 Megverne Isten, hogyha itt feledném.»
 Lélegzetfojtva, döbbenő örömmel
 Hallgatja Csenge, mit beszél a lány.
 Beszéde csak fuldokló suttogás,
 De szemmel látható gyönyör magának.
 Szemébe fényes szikra révedez,
 A mint folytatja lázbeszédeit:
 «Hegyháton vár a házikó reánk,
 Sötétlő fenyvek örökzöldje közt,
 S havasi rózsa mosolyog felénk.
 Nap süt . . . Tavasz van . . . Oh mi jó lehet
 Feledni mindent, mindent elfeledni!
 De meg kell halnunk . . . későn bár . . . szeretve,
 Ám mégis egyszer és . . . jön az ítélet.»
 Borzongva hallgatott el, lecsuká
 Szemét, a léget reszkető ajakkal
 Szívá be és a foga vaczogott.
 De mindegy, mindegy az; beszélt s megél már!
 Mint a madár, úgy repesett fejénél
 Kis Csenge szíve, sírt és nevetett.
 Csupán csak annyi időt veszte még,

A mennyi csókra, ölelésre kell,
 (Igaz, hogy többre egynél) s futni készült,
 Hogy jó hírével sorra békopogjon
 A sororok czelláiba. De Lea
 Száraz kezét kinyújtva, megragadta,
 Eszmélten félig s fél eszmétlenül,
 Karját a menni készülő gyereknek.
 «Csitt», szólt, «maradj». S a lányka ott maradt.
 «Hallgasd a dalt.» De Csenge mitse hallott.

A zűrös hangok egyedül Lea
 Fülének voltak hallhatók. A párnán
 Emelt fejével és nyitott ajakkal
 A semmibe bámulva hallgatott.
 Minő csodás, rejtélyes hangzavar!
 Kecskék kolompja s rá a bécezi viszhang,
 Sebest zúgó ár, vágmelléki falvak
 Kicsiny harangja, harczzjáték robajja
 Szikrázva összependülő aczélok,
 Csengése érczkupáknak, lant szava.
 Pendül, peneg s minden hallgat körüle.
 Csak hallga, hallga . . . dal, a régi dal,
 Az elfeledhetetlen . . . hallga csak . . .

Ragyogó két szemed hogyha megigézett,
 Gyöngé szép termeted hogyha raboddá tett,
 Vagy meghalok érted, vagy enyémmé tézlek,
 Édes szivem.

Hogyha megigézett, mire lábad könybe,
 Hogyha raboddá tett, mire készülsz válni?
 Vagy meghalok érted, vagy enyémmé tézlek,
 Édes szivem.

Mire lábad úton, mire készülsz válni?
 Minek is bucsúzunk: bújdossunk el ketten.
 Vagy meghalok érted, vagy enyémmé tézlek,
 Édes szivem.

Bújdossunk el ketten, de ne palotádba,
 Kicsi galambházba, az én házikómba.
 Ott enyémmé tézlek, vagy meghalok érted,
 Édes szivem.

Szegény Lea hogy hallgatá e dalt,
 Csodás viszhangot évek távolából!
 Kéjes gyönyörrel leste hangjait,
 S hogy el ne vesszen semmit is belőlük,
 Lélegzetet sem véve úgy vigyázott.
 Kis Csenge felve nézte és bizonynyal
 Azt hitte volna : gonosz szállta meg,
 Ha nem vált oly csodaszép alakot.
 Mint tiszta gyöngypár, olyan a szeme,
 S rózsák fakadnak arcán dús bokorba,
 Mint a midőn először hall a lány
 Szerelmi vallást élte tavaszán.
 Így leste, szíttá, hallgatá a dalt,
 Mámorban itta, olvadt belé,
 Mignem a lantnak végső futamát
 Újon felhangzó ének nyomta el.
 Való hangok már, melyek álmodott
 Egébül át a másba, a valóba,
 Vitték Leát gyöngéd hullámokon,
 Oda, hol a kaput kereszt jelölte.
 A karban énekelt Eléna soror;
 Az ő ezüst csengésű hangja, mely
 Nagy messze földön párra nem talált,
 És bírta minden szívnek nyitja titkát,
 Az zengte ott Szent Bernát szent dalát:

Idvez légy én idvességem,
 Jézus Krisztus, édességem.
 Im jelenik te szerelmed,
 Mert mezítelen szent melled,
 Ki dicső és idvezlendő,
 Nagy félelmmel illetendő,
 Szerelemnek drága helyje,
 Erőtlennek erőssége,
 Fáradtaknak jó szállása,
 Szegényeknek nagy bőv háza!

Szólt s halk rezgés között elhalt az ének.
 S mi másnak vigasz és öröm, miként ha
 Hegyes tör lett vón' Lea kór szívének,
 Úgy általjárta azt, hogy belesápadt
 A lány, rendülten fejéhez kapott,

Szívéhez aztán, törle homlokát,
 Melyről veríték sűrűn gyöngyözött.
 Fejét lehajtá ; régi lelke látszott
 Szakadni tőle, csuklott, zokogott.
 «Irgalmas Istenem !» csak ezt rebegte.
 Utóbb egy percz alatt tekintete
 Merev nyugodtra vált, mint szoboré.
 Isten csodája által új erőhöz
 Jutván, ágyában fölemelkedett.
 «Leányom,» mondá, «add rám a ruhámat
 S vezess legottan szentegyházba engem».
 A szamariabéli kis leány
 Felénken, ámulattal vette a parancsot.
 Tépett sarúját lábaira vonta,
 Fehér posztó köntössét ráborítá,
 S kápáját, fátylát fölteve fejére.
 Lea kikelt az ágybul és a lányra
 Rátámaszkodva, ott elindulának.
 Minő a hervadt lilium ha feshő
 Rózsára hajlik : olyak voltak ők.
 Aludt már minden. Csöndben így haladtak.

Egyházba eljutottak. Éj vala.
 Egy függő lámpa árasztott világot,
 Mely a keresztnél éjjel nappal ott eg,
 S az íves ablakok során keresztül
 A hold is bésütött. Kísértetes
 Világa mellett mind az oszlopok
 Árnyekukat hosszan veték alá,
 Miként ha földre roskadt óriások
 Vezeklenének. Ott haladt közöttük
 A két leány csöndben, neszetlenül.
 A kar felé tartottak, mely alatt
 Emelkedett a három ravatal
 Az ország pólás czímerével, azt
 Jelentve, hogy kik ott alant nyugosznak,
 Királyi ágyból származának ők ;
 Biborban ébredének s szőrcsuhában
 Aludtak el. Jobbról István király,
 Ki atyja ellen karddal támadott,

S most álmodik a nehéz koronáról.
 Erzsébet, lánya, a baloldalon.
 Középen állott egy márvány koporsó,
 A mely előtt, halottja érdeméért,
 Évszázak óta sok csodák esének.
 Ki is faragva rajta egy : mikép
 Támadt halottiból élőnek újra
 Bócs mester kis fia. Van-e csak egy is
 Ország határán, a ki jól ne tudná,
 Hogy a ki ott pihen : Szent Margit Asszony ?

E sok csodát látott emlék előtt
 Megállt a két szüz. Csenge távolabb,
 Lea pedig reáborúlt a köre
 S ajkával érintvén meg lépcsejét,
 Kulcsolt kezekkel, szíve bús szavával,
 Könyörgé ekkép :

«Mi Asszonyunk te, Szüz Szent Margit Asszony,
 Féreg gyanánt fetrengek im előtted.
 Tudom, az Úr, ha bíró, eltapod
 S méltán tapodna el. De tedd Atyámmá,
 Ki a megtértet kebelébe zárja !
 Im vallok itt előtted, szüz patrónám ;
 Legy szószólóm és kegyes orvosom.
 Beteg vagyok, betegb mint poklosok,
 Kik gyógyulást találtak annyán itt.
 Gyógyíts meg engem is szörnyű bajomban !
 Gonosz kívánság lakja lelkemet.
 Megesaltam ifjan ősz apám- s anyámat,
 Szerettök én, s a bátyámat megöltem.
 Kegyelmes hozzám senki nem vala
 Az egy kegyelmes Istenen kívül.
 S én, háladatlan, hitlen árulással
 Lázongok ellene, elhagyni készen
 E szent tanyát, egyetlen menedékem,
 Gyalázatos futással hagyni el,
 Gyalázatossal rám és mindenekre.
 Segíts, segíts ! Sorsom s szívem kezédben,
 Fordítsad úgy, hogy üdvösségre váljek.

Ha eljön az, ki szívemen erőt vett,
 Erősebbnek találjon a szívemnél.
 Minden bűnök között a legsúlyosb bűn
 Testem ne üzze sírba, s lelkemet
 Pokol tüze ne várja a siron túl.
 Ezt is meg azt is . . . Oh én telhetetlen,
 Mikép beszéljem még el, a miért
 Oly hön sovárgok? Oh Szent Asszonyom,
 Hisz a te szived is vitt harczokat
 A cseh királyfi szép kísértetével;
 Te érted, a mit ajkam érthetön
 Nem képes elrebegni. Azt az egyet,
 Csak azt az egyet esdem tőled én még:
 Emléke annak, a kit emberek közt
 Kiválasztottam legjobban szeretni,
 Tisztán maradjon. Bűnös vakmerés,
 Szentségtörés, Úr ellen lázadás
 Ne undokítsa képét. Hadd szeressem
 Úgy legalább, mikép rendelve van
 Szeretnünk hőst, nemest, hit bajnokát,
 Imába zárva szeretett nevet.
 Add, Asszonyom, mind a két fogadást,
 Mit éltemben tévék, beváltanom:
 Hűnek maradnom Krisztusomhoz és
 Hűnek hozzá is mind halálomig.
 Ezt kérem én, előtted itt heverve
 S kettőhöz adva harmadiknak ímez
 Új fogadást: kezem, mit ő tanított
 Írásra meg, a míg napom leszáll,
 Neked, egyedül néked szentelem.
 A maradéknak lelki épülésre
 Megírom könyvbe jószágod s csodáid.
 Könyörgj érettem, Szűz Szent Margit Asszony!

Igyen Lea, s hogy végeze fohászat,
 Kövön térdelve, mozdulatlanul,
 Tovább is ott marad. Nem alszik és
 Nem is vigyáz, s imett meg álmodó.
 Látása van: tündéri jelenés
 Száll ott alá a sírkő lépcséjére:

Egy ifju lány, vállán fehér lepellel
 És lángcsillaggal a feje fölött.
 Áldó tekintetén bűvös malaszt
 És szent varázs, minővel földi szem
 Az emberek közt nem találkozik.
 Csodás világot áraszt szerteszét
 S az árnyak mindenünnen szétosomnak.
 Szelíden néz Leára s jobbkezét
 Fejére tevén, «Meglesz», ezt susogja,
 Nem szóval ezt sem, égi szeretettel.
 És eltűnik.

«Kis Csenge, alszol? Ébredj
 S vezess megint cellámba vissza engem.»

Következő nap reggelén a szűzek
 Szép, ájtatos menetben valamennyen
 A szent kereszt oltárához vonultak,
 Gyertyáknak áldozatját megvívén.
 Imával, énekekkel adtanak
 Halát az Urnak, a ki életünket
 Megtartja, hogy dicsérjük szent nevét.
 Dicsérik is mind, tiszta,hev örömmel,
 Hogy kór testvérök, a szegény apáca
 Haláltusája immár jóra fordult.
 Hogyan, mikép? nem tudja senki sem,
 Kivéve Csengét, a ki maga is
 Kétkedve rajta, vajjon álmiban
 Vagy ébren érte a látottakat,
 Beszelni nem mert senkinek felölök.

Olimpiás a fejedelemasszony,
 Ki többet szenvedett és kegyesebb,
 Mint e szigeten bárki más, s ezért
 Részvete mindig kész akárkihez, —
 A gyógyuló Lea ágyához ülven,
 Hozzá imígy szólt, «Látod-é, leányom,
 Isten szívünket már e földön is,
 Hogy jó korán megmentse a salaktól,

Tisztító próbatüzbe küldi olykor.
 Mutatja egynél számosabb jel is:
 Szemed nyugodt tekintete s szívedből
 Mély áhitattal feltörő fohászod,
 Mind azt mutatja: a tüzet kiállád.
 Örök bíránk irgatva úgy találta,
 Megtartatásra méltó vagy, leányom,
 Méltó, hogy szolgálj e világ szerint.
 Szolgálj tehát szavaddal és szíveddel.
 Légy jó s okos, a szent példák után,
 A kik e házból útunk megmutatták
 Az ég felé. Csak egyet még, leányom.
 A holtakat fátýollal eltakarják.
 Hadd nyugton ezt a fátýlat! Rothadás,
 A mit fedez. Krisztus jegyesse vagy,
 Öltözz fel hát az ő szerelmibe.»

A lány szemét lesütve hallgatá;
 S megcsókolá a jószágos kezét.
 Csak annyit mondott: «Úgy lesz, jó anyám . . . ,
 Hisz máris úgy van».

Talán úgy is volt. Hogy fellábadott
 S végezni tudta újra dolgait,
 A szenteket s a ház körül valókat,
 Nem fogyhatott rajt' a szüzek csodája:
 Leába új lélek mint költözék.
 Imában ő volt első és utolsó;
 Térden találta a hajnalsugár,
 S a mécses pislá lángja hogy kialvek,
 Még térden állt a végső lobbanáskor,
 A Salve Reginát fenn enekelve
 S az olvasót forgatva újja közt,
 Oly tiszta áhitattal, mint a többiek.
 So'sem feledte el a szörruhát
 Szerdán felöltöni s hordta szombatig.
 S ha a világra ünnepnap köszöntött,
 Szeges övét, kemény kötél hurokját
 Panasz nélkül viselte. Dolgait —
 Segítve híven betegeket, szegényeket,

A konyhán főzve szűk ebédjüket,
 Seprűvel, öntözővel a kezében
 A kerthez látva — mindezt egyiránt
 Kész szívvel végezte. Megfejté a tehént
 S ételt vetett a sürgő kis sünöknek,
 A klastrom étkes állatkáinak,
 Melyek tüskés ruháikat övül
 Vezeklő szűzeknek hagyák örökbe.
 Lea hát így tett. S munka és imától
 Lopott időn írásban sem vala
 S hímzésbe' nálánál szorgalmatosb.
 Peldákat írt a szentek életéből,
 S munkája közben elfáradt szemet
 Hálás érzéstől telve fölvetette
 Gyakorta Szent Jeromos képire,
 Ki a szűzek külön védője volt.
 Nyugodtnak lászott lelke és bizónak.
 Mindenkihez testvéri szelíden
 Szólott, bár a mosoly kerülte ajkát;
 De itt e helyt hányét kerülte az!
 Olyan volt, mint ködárnyalt őszi nap:
 Csöndes, borongó, ámde nem rideg.

Kisasszony napján alkonyat körül
 Leához a kis Csenge bétékinte,
 Sétára hívni a kis kertbe ki
 S friss őszi rózsát bokrétába kötni
 Neki, kinek ma születése napja.
 Lea nem vette észre. Ablakánál
 Merengve állt, a rácskeresztre hajtva
 Le homlokát. Csak nézte a vidéket,
 Fák sárga lombját, a zúgó Dunát
 S túl rajta kék hegyek ködös szalagját.
 A nyugvó nap csak egy tekintetet
 Vetett még vissza, rózsásat, mosolygót,
 Minőt szerelmes ifju kedvesére,
 Ha tudja, hogy hű s holnap újra látja.
 Ezen a képen melázott Lea,
 Dologtalan, elernyedlt akarattal.*

Mint mostanába' nem igen szokott.
 Elméje messze szállt, talán ahoz,
 A kit hűnek tudott és tudta, hogy
 Ha eljön a nap, újra látni fogja.
 Ha látni fogja? Ki a megmondhatója!
 Így érte a kis lány ez őszi estén,
 Mely szíveinket oly hamar megejti.
 Csodálkozott s lábújjhegyen osont
 Mögéje mosolyogva: «Hát Lea
 Megint szomorkodol? Mi bánt? No nyújtsd
 Csak ajkadat egy csókra s légy nyugodt.»
 De a míg ott ölelte s csókolá
 Két könnyesepp hullott rá, forró s nehéz.
 «Eredj», szólt szemlesütve Lea és
 Szava sivár mint szélzúgás, — «eredj csak».

Kis Csenge ment; de tudta, hogy Lea
 A régi ismét. Oh ti hű szemek,
 Meg vagytok áldva a szeretet által,
 Meglátni azt, mi másnak láthatatlan!
 A lányka tudta, hogy a kínok árja,
 A gyötrelem háborgó habjai,
 Miket szilárd hit gátul visszatartott,
 Gátot szakítva rontottak Leára,
 S ez áradatba most boldogtalan
 Egész valója elmerülni készül.
 Úgy volt; elméje, szíve és egész
 Boldogtalan valója veszni készült.
 Közelgetett már Szent Mihály havában
 A második vasárnap és a mint
 Közelgetett, úgy érezé Lea,
 A végítélet napjaúl közelget.
 Mind mind hiába; ott leszen helye,
 Hová öröktül elrendeltetett,
 Baloldalán az Úrnak. E kolostor
 Csak siralomház, nem egyéb neki.
 Szívének minden dobbanása azt
 Susogja a fülébe: veszni kell,
 Elvesznie egy édes ölelésben.
 Mentsége nincs: szeret, mint földi asszony.

Szeret, hiába. Oh uram, teremtöm!
 Fohászkodással káromolja olykor
 Az Úr nevét, ki széles e világon
 Csupán egyet nem ismer: azt a mit
 Mi embernyelven titoknak hívunk,
 Mivelhogy mindeneket ismer ő.
 Isméri, számon tudja mindenik
 Beteg bárányát; ismeri Leát is.
 Előle nem szaladhat, nem lehet
 Ámitni őt, miként a szüzeket.
 Ez a tudat gyötrelme éjjelének.
 A nappaláé sem kisebb: mi módon
 Áltassa, csalja meg testvéreit,
 Hogy vélők él, érez, imádkozik
 S a zárda-sírbolt komor üregébe
 Le úgy tekint, mint kívánt nyughelyere.
 Mind úgy mutatja. Ámde hangja reszket
 S rekedt, míg énekel; az olvasót
 S könyvét minduntalan kiejti a
 Kezéből; írva meg hibát hibára ejt.
 De ír, imádkozik meg énekel,
 Csakúgy, mint azelőtt. Szentséges ég,
 Gyanú ha verne gyökeret szívökben!
 Nem is panaszkodik, hogy kór kinozza,
 Bár minden este lázba fagy s hevül,
 S elfogy, miként a sárga gyertyaszál.

De hogyan fogyna! Ajtaján a sátán
 Ki és bejár, leül csak szembe véle,
 Mint otthonában, s gúnyosan kacagva
 Hajlong előtte. Nincs mód hogy kiűzze.
 Az angyalok sirását hallja ott fenn.
 Egyetlenegy szót kéne szólania
 S öröme válna bánatuk; de azt
 Az egy szót elfeledte, nincs szívében.
 Nem tudja már fogadni: itt marad.
 Nem, nem marad! Megy és elkárhozik.
 Eljönnek érte, szentebb mint az Írás,
 S ő menni fog, ha ég, föld megtagadja.
 Hiába esdekelt a porba rogyva.

Hiába próbált égbe szállni föl :
 Szent Margit Asszony elhagyá bizonynyal
 S nem küldé írt, szívét legyőzni véle.
 Látása is hazug volt és csaló
 A szó, mely biztatá. Magára hagyták,
 Magára, egymagára, gyöngé férget !
 Ez hát az égi irgalom, segítség,
 Védő karok s a többi szent hazugság ?
 Ez hát az ? Oh iszony, gyalázat !

S hogy Szent Mihály havának második
 Vasárnapján az est leszállni készül,
 Egy elveszett, megtántorult apácza,
 Sötét szemét az égre vetve föl,
 Kétségbeesten így kiáltozott :
 «Átkozt légy, Margit Asszony, elhagyd !»

Feljött a csillag s jöttekor Lea
 Ott bújdokolt a szent kereszt felé,
 Tagadva, félve Istent s szenteket
 És várva kedvesét. Vajh megjön-e ?

Hogy megjön-e ? Hát van erő az égben
 S pokolba', mely lebírja a szerelmest,
 Ha útja végén biztatón ragyog
 Az ifju álmok tünde csillaga :
 Várlak, siess felém, tied vagyok !
 Gerőt sem bírhatá sem ég haragja,
 Sem a pokolnak győzedelme, melyet
 Bus szívvel úgy hí a magyar : Mohács.
 Betelt a jóslat, Várad püspökének
 Jövendölése : húszezer magyar
 Mártírral a misés könyv gazdagabb lett.
 Ott veszve minden : a király, seregje,
 Az ország színe és a szent kereszt.
 A félhold vérbe' fennem ragyogott.
 S Gerő megélt ez ország-pusztulásban ;
 Megőrizé a kis levél, melyet
 A szent keresztnél tépett akkor este,

Bár hős aczélja ott vagdalkozott
 A vakmerők kicsiny csapatja közt,
 A mely a császár sátorára tört.
 A bán vezette, apja kedvesének,
 S elesve, megszorítá jobb kezét,
 Melyen fiának vere száradott.
 De veszve minden; bömbölő torokkal
 Sok gyilkos ágyú győzelmet jelent,
 És a török császárnak kürtösi
 A riadót már harsogják: Budára!

Gerő is bújdosó, mint annyian,
 Mint mindenek. A könnyű sebbel,
 Mit egy karjába röppent nyíl ütött,
 Mitsem törődve, meg sem is pihenve,
 Járatlan, ismeretlen úton,
 Keresve éjek biztosabb sötétet.
 Kerülve a napot, a tölgyfa erdők
 Sűrűje közt, a lápoknak galád
 Hidassain, ő is Budára tart.
 Ez úttalan utaknak bújdosása
 Között nem egyszer vész kerülgeti.
 Nyomába jár Haszán bégnek csapatja,
 Melyet előre küldött a török,
 Helyet készíteni Mátyás városában.
 De mind a hányszor ráüt a veszély,
 Segítnék rajta furfang s gyorsaság,
 Most egy folyóvíz, majd egy bércei rejtek.
 Mind ismeri; bejárta, verve lantját,
 Gyakorta a Dunántúl szép vidékit.
 Így eshetett, hogy a lovas Haszán
 Csupán csak egy nappal láthatta meg
 Előbb a vén Gellért mogorva ornat,
 Mint a mikor megtepvé a levante
 Kelenföldére érkezett.

Lakatlan volt a város, mintha csak
 Földindulása verte volna ki
 Lakóit; menekült, ki merre látott,
 Rabló török rabláncza- s fegyverétől.

S a zűr-zavarba' nem jutott eszébe
 Hírt adni senkinek a kis szigetre,
 Hol a zsolozsmát nyugton énekeltek,
 Az Isten óvó karja szent hitével,
 Nem tudva a csapást s nem sejtve vést.
 Mind ott maradt a templom annyi kincse,
 Ezüst, arany, gyöngy, régi ékszerek,
 Istennek gyűjtve annyi százak óta,
 S az ifju szűzek, drága szép maguk.
 Együtt tudá meg ezt Haszán s Gerő.
 S hogy Szent Mihály havának második
 Vasárnapján, mely ép Szűz Máriának
 Volt nevenapja, csillag tűnt az égre,
 Sajkákba szálltak mind a ketten akkor.
 Gerő előbb s magába', mig Haszán
 Kiválasztott két biztos emberével,
 Nem tudva semmit egy a másrul. Így
 Szelék keresztbe a vizet. A zsákmány
 Égette szívét mind a két hajósnak.

Gerő kiköt ép a kereszt előtt,
 A pázsiton, a melynek bársonyán
 Az alkonyuló égnek mély zománcza
 Kékes visszfénybe' csillogott, s a szomszéd
 Ligetnek fái jó'jtszokat susogtak.
 Az ifju partra szökken gyors inakkal,
 E csöndes partra, meggyalázni azt.
 Ha volt leányszív, hű ezen a földön
 S szeretve dobbanó, várnak reá.
 Tekintetében, lángoló szemében,
 Melyek sugári mint nyilak röpülnek,
 Egy élet olthatatlan szenvedélye
 Parázslík és czikáz. Hol hát a lány?
 Hisz itt kell lenni néki, itt e helyt
 S ez órát tűzte ő találkozóra.
 Keres, kutat . . .

De csobbanik mögötte
 Lapátveréssel újra a folyam,
 S más csónakot röpit hátán a parthoz.

Böszülve néz Gerő, miként a puszták
 Megháborított fenevadja néz.
 Ki az, ki őt követte? Szablya ki!
 «Ki vagy, leselkedő? Szemembe nézz!»
 Szikrákat ontott égő két szeme
 S tűzkörbe gyújtott mindent ott körül.
 Vak dühre gyúlva már vagdalkozik
 Javában, a mikor megismeri
 Haszán béget, Mohácstul üldözőjét.
 «Pogány haramják!» ordít, «hát ti vagytok?
 Rabolni jöttetek kincset, leányt,
 Fegyverrel győzni meg fegyvertelent?
 Ti asszonyokra támadó pulyák,
 Előbb vámot fizettek! Rajta hát.»
 Hát nossza, kard ki kard. A meglepett
 Haszán bég is kivonja a dömöczkjét.
 Egyet kaczag a rongyos dalián,
 S mert jó vitéz volt és röstellené
 A más segédét, int a két töröknek,
 Várják nyugodtan, a míg vége lesz.
 «Te tépett sólyom, mit tudsz hát, mutasd meg!»
 «Szivedbe vágni», így felel Gerő.
 S ők ketten ott azonnal összecsapnak.
 Hogy elkezdődött a viaskodás,
 Kezdetben a török, ki fegyverét
 A messze napkeletnek sok derek
 Kardjával összemerte már, Gerőt
 Kicsinyli s a dolgot tréfára vészi.
 Ingerkedik, boszantja ellenét;
 Ha majd megünja a tréfálkozást,
 Véget szakítja, — így gondolhatá.
 Véget, halogy a vásár, a halálos,
 Kettőjükön nem állna. Ámde ez
 Nem tréfa többé: vérzik két helyen
 S lankadt inával ellenállni nem tud
 Gerő csapásinak, melyek, miként
 A mennykő, gyorsak s vészhozók. «Pokolba
 Veled!» rivallja a török s a szablyát
 Két kézre fogva, végesapásra készül.
 De súlyavesztve hull a kard kezéből,

S patak gyanánt ontván a vért szive,
 Alázuhan s a földön elterül.
 Gerő sebetlen.

Rája ront a kettő.
 Közemberek, vitézi becsülettel
 Nem is törődök : vágják, a hol érik.
 A kökereszt nyújt védelmet Gerőnek,
 S áldást a hely, melyen lábát vetette.
 Kettészakított fejjel ott leroskad
 Gazdája mellé egyik ellene.
 Sebezve fut sajkába második
 S eloldja a kötél, megvinni hírét
 Haszán elestinek ; de gyöngye a keze,
 Elejti a lapátot és a víz
 Hömpölyg vele, honának, lefelé . . .
 Győzten legyőzött ! kardja végít ott
 Hagyá benntörve a Gerő szívében.
 Tört szemmel néz körül a jó lovag
 S Leát keresve roskad ott alá.
 Meglátja végre s boldogan enyészik,
 Tudván : szeretve volt, szeretve jobban,
 Mint e világon bárki más, halandó.

A lány futott, megkésten, elfuladva,
 S rémültiben a zajra messziről
 Gerő nevét sikoltja. Név nem is,
 Inkább csak jajszó volt ez a sikoltás.
 Elhangzott messze, messze . . . A Dunának
 Hullámi rezgetek, meg a hegyek
 Visszhangozák a túlsó oldalon.
 Elhangzott távolabb is : a Gerő
 Haló szívével eljutott egész
 A menny tornáczaig.

Megkondula

A zárda vészharangja a vívás
 Zajára. Mind a szent ház szent lakói
 Elősiettek s a három tetem
 Megmondá, a mit élők elfeledtek.
 Áldott volt kardod, jó levente, és

Áldott legyen neved, az ismeretlen !
 Ez a kolostor, mindenével együtt,
 Erénye, kincse néked köszöni
 Szabadulását. Irgalmad, Urunk,
 Övé bizonynyal, hogyha vétkezett !
 Övé legyen ! . . . A jámbor sororoknak
 Ez volt imájok, a mint eltevék
 Gerőnek testét síri mély üregbe.
 És még az éjjel Pestre áteveztek,
 A fölgyújtott Budának fényinél,
 Magukkal víve minden szent ereklyét
 S egyházi kincset.

Egyik csónak alján
 Mély ájulásban ott feküdt Lea,
 S mellette halkán Csenge zokogott.

Nagy-Váradon, a mint megérkezének,
 Mert itt találtak biztos menhelyet,
 Olimpiás elé lépett a szűz.
 Sápadt volt mint a fal, de szent
 Megnyugvás uralkodott az arczán.
 Új könyvet írni engedelmet esdett,
 Szent Margit asszony dicsőségire,
 Kinek szerelme nagy baján segített.
 Megírta hát s beváltva mind a három
 Szent fogadása : könyvbe' hagyhatá
 A szűz királylány jóságát s csodáit ;
 Hünek maradhatott Krisztushoz, és,
 Ki hős volt és nemes, hit bajnoka,
 Hünek hozzá is mind halálaig.

BEÜTHY ZSOLT.

OLASZORSZÁG KÖZGAZDASÁGI HELYZETE.

Alig van csábítóbb utopia, mint a papírpénz s könnyű megmagyarázni azon vonzerőt, melyet mindenkor, nemcsak az elmélet embereire, hanem a nemzetgazdaság terén jártas és joggal gyakorlatiaknak mondható egyénekre is gyakorolt. Logikai alappal látszik bírni és ha kivihető volna, a közérdekre nézve is egészen előnyös lenne. Ha mindenki természetesen találja, hogy az állam egyszerű polgára pusztán aláírására hitelt élvez, s hogy az a darabka papír, mely alá nevét jegyzi, pénz gyanánt fogadtatik el és adatik kézzől kézre: mi ok volna az államnak, mely végtelenül gazdagabb és melynek sokkal nagyobb bizalommal kell bírnia, aláírását el nem fogadni? A becsület és jól értelmezett önérték azon indoka, mely az egyeseket kötelezettségeik teljesítésére bírja, nem lép-e még inkább és sokkal erőteljesebben előtérbe a polgárok összességénél? Pusztán előítélet volna az államjegyeiktől megtagadni azt a bizalmat, a melyben a bankok, sőt az egyszerű kereskedők jegyei is részesülnek. Mennyi előnnyel járna az ilyen jelképes pénz használata! Az arany és ezüst, ép úgy mint a bankjegyek és más kereskedelmi papírok használata által, a csere-ügyletek csupán időlegesen szabályoztatnak, mert utóvégre is az árúk más árúkkal vagy munkával fizettetnek: közérdek volna tehát, hogy ez időleges szerepre a lehető legolcsóbb csereeszköz használtassék. Nem kevesebb, mint nyolczvanezer millió frankra becsülik azt az arany- és ezüstmennyiséget, mely a polgáriassúlt népeknél az egyesek és nemzetek között forgalomban van s a cserét közvetíti. Ha ez óriási tőkének, mely jelenleg teljesen improductiv, csak fele is, a majd semmibe sem kerülő papírpénzzel helyettesítették, ha negyven-

ezer milliónyi nemes fém visszaadtnék az iparos-használatnak, nem gyarapodnék-e ezáltal közvetlenül az általános gazdagság, nem lenne-e nagy jótétemény az emberiségre nézve?

Szinte fölösleges ez érvelések tévedéseit kimutatni. Ha az egyesek vagy a hitelintézetek nem teljesítik kötelezettségeiket, ott az állam, mely arra figyelmezteti, szükség esetében kényszeríti őket; ki vállalkozik e szerepre az állammal szemben, ha az nem akarja vagy nem képes ígéretét beváltani, s nincs-e elég példa rá, hogy az államok kötelezettségöknek nem feleltek meg? S ha igaz is, hogy jelenleg már a különféle hitelműveletek a pénz közbenjárását sok tekintetben fölöslegessé teszik, s annak használata napról napra észrevehetően kevesebbedik, azért jelentősége és szerepe nem lett kisebb. Tagjaink életkészségeket és erejüket csak úgy tartják meg, ha a gyomor folytatja működését: ép így a papírpénz és a hitel egyéb tökéletesített eszközei is csak úgy tehetik meg mindazon szolgálatokat, a melyeket azoktól várunk, ha érczpénz-forgalomra támaszkodhatnak, melyhez folyamodhatni az egyezségek végleges elintézésénél.

E szükségesség különösen parancsolóan lép föl a nemzetközi forgalomban. Bár milyen hatalmas valamely állam, nem vetheti alá idegen államok alattvalóit azon kötelezettségeknek és szabályoknak, a melyeknek saját alattvalóit; hatalma határainál véget ér. A nemzetközi transactióknál oly csereeszközzel is kell tehát rendelkezni, mely nemcsak általánosan használatos, hanem egyszersmind általánosan elismert belső értékkel is bír. Bármily haszontalannak tűnjék is fel az érczpénz folytonos ide s tova vándorlása, a nemes fémeknek e forgalma a kereskedelmi ügyletek biztossága és szabályossága érdekében elkerülhetetlen. Azon állam, melynek területéről a papírpénz száműzte az érczpénzt, s mely kereskedelmi ügyletei rendezésénél nem rendelkezik többé érczpénzzel, melynek értéke kétségbe vonhatatlan, mert használata és szüksége általános, nem-sokára egész kereskedelmi ostromzár alatt találja magát. Bármilyen magasra emelkedjek is a váltó-kamatláb kereskedelmi piacain, nem akad külföldi bankár vagy hitelintézet, mely pénztárcájában hajlandó volna oly értékeket tartani, melyek változó és kétséges értékű papírpénzben fizettetnek: kereskedelme és ipara nem fognak sem hitelre, sem pénzügyi támogatásra találni, még oly országok részéről sem, hol a tőke bőség-

ben van. Ezen kívül az ilyen nemzetnek minden anyag, minden termény áránál, melyet külföldön szerez be, észrevehető drágulást kell viselnie, mert a kereskedő, ki papírpénzzel fizető államnak ad el valamit, kénytelen az árúk értékingadozásain kívül az agio folytonos ingadozásait is számításba venni, s az árú árának emelése által törekszik majd biztosítani magát a papírpénznek — melyben ki fog fizettetni — valószínű elérték-telenedése esetére.

Válságos idők valamely nemzet kormányát a papírpénz és kényszerárfolyam behozására bírhatják: ez azonban mindig a legköltségesebb eszköz, melyhez folyamodhatik. Egyszerű papír-daraboknak értékkel való felruházása nem egyéb elhalasztott kölcsönnél; mert előbb-utóbb kölcsönhöz kell folyamodni a papírpénz beváltásához és az ércpénz forgalomba hozásához szükséges nemes ércz beszerzése végett. S ne hozza föl senki azt, hogy ez legalább kamatnélküli kölcsön; ez nem egyéb önámításnál; ha az állam pillanatnyilag nem is vezeti be költségvetése tartozásai közé e kölcsön kamatait, a nemzet, a kincstár rovására, közvetetlenül nehéz terheket vállal magára az által, hogy hitele csökken, terményeinek értéke leszáll, és minden a külföldön teljesítendő vétel megdrágul.

A fölhozott okok eléggé igazolják, hogy miért nem irtóznak vissza azon nemzetek, melyeket a viszonyok a papírpénz és a kényszerárfolyam behozatalára kényszerítettek, a mint jobb napok következnek be, nehéz áldozatok magokra vállalásától, hogy ez által azon egyenlőtlenséget, melyben a többi nemzetekkel szemben magokat találják, megszüntethessék.

Az Egyesült-Államok és Olaszország is azon kényszerhelyzetbe kerültek, hogy azon kölcsönökön kívül, a melyeket kötöttek, még papírpénzt is kénytelenek voltak teremteni és kibocsátani, valódi assignatákat minden fődözet nélkül s egyedül a nemzeti jóhiszeműség jótállása mellett. Mind a kettő pénzügyi zavarát hadi költségek idézték elő. A secessionalis háború után az Egyesült-Államok ötezer millió papírpénzt (greenbacks) bocsátottak ki. Olaszország, oly költségvetés birtokában, melynek hiányát csakis időszaki kölcsönökkel fedezte: egyáltalában képtelen volt rendes segédforrásaiból fedezni az 1866-diki háború költségeit. Már a háború előkészületei teljesen kimerítették volt, s már 1866 májusban a kényszerárfolyamhoz volt kénytelen fordulni, hogy a hat bank jegyeit, melyeknek tőkéit

a kormány elhasználta, elfogadtassa. Majd nem sokára a bankok közvetítésével több, mint ezer millió értékű papírpénzt kényszerült kibocsátani. Az Egyesült-Államokban szintűgy, mint Olaszországban, a kényszerárfolyammal ellátott papírpénz behozatalának közvetlen következményei voltak az ércpénz gyors és teljes eltűnése, növekvő arany-agio előállása, a nemzeti termények árának leszállása, a külföldieknek megdrágulása.

Már 1868-ban észlelte volt egy parlamenti bizottság, hogy a kényszerárfolyam behozatala, mely akkor már három éven át tartott, mily károkat okozott az olasz ipar és kereskedésnek: de akkor még, midőn alig lehetett terhes kölcsönökkel is fedezni a költségvetés hiányait, nem lehetett gondolni sem a papírpénz visszavonására, mely oly nagy mennyiségben volt kibocsátva. A pénzügyminiszternek, pénzügyi bizottságnak, s a parlamenti szónokoknak egyedül a baj észlelésével kellett beérniök évről évre. Az olasz kormány 1874-ben legalább azon volt, hogy a papírpénz kibocsátását törvény által némikép szabályozza és ellenőrizhesse. Csak 1877-ben a Depretis és Maiorana-Calatabianco által beterjesztett javaslat vonta komolyan a parlament figyelmét arra, hogy a kényszerárfolyam fennállásának végét kell vetni. Azonban e kitűnő szándéknak sem volt semmi eredménye: a jelenlegi miniszternek lett fentartva, hogy a kényszerárfolyam megszüntetésének kérdését a pusztá remények sorából kiemelte azon törvényjavaslat előterjesztése által, mely azt 1881 július 1-től meg akarja szüntetni.

Elhatározó lépés, mely Magliani pénzügyminiszter részéről oly határozottságról, tiszta előrelátásról és politikai érzékről tesz tanúságot, melytől elismerésünket megtagadni nem lehet. A javaslat indokolása egyaránt becsülete-re válik közgazdasági ismeretei, mint gyakorlati szellemének. E figyelemre méltó mű Olaszország jelenlegi közgazdasági és penzügyi helyzetének hű és tiszta képét tünteti föl.

Magliani azon hátrányok elsorolásával kezdi, a melyekkel a kényszerárfolyam behozatala Olaszországban járt: a leszámítolási kamatláb emelkedése, a papírpénz értékének csökkenése, az a bizonytalanság, melyet az árak árában a papírpénz érték-ingadozása létesített, a nemzeti termények elértéktelenedése. Első tekintetre úgy látszik, hogy Magliani szinte túlmegy a határon oly kérdés bizonyításánál, melyet alig lehetne ketsebbe vonni. Az ipar és kereskedés minden egyes ágát előveszi,

s egyenkint kimutatja a bevitel és kivitel számainak szembenállításával, hogy mivel adózott mindegyik a kényszerárfolyamnak a leszámítolásoknál, mely mindig két-három százalékkal volt magasabb Olaszországban, mint Angliában, Franciaországban és Németországban, és különösen az agio következtében, mely legalacsonyabb korában tíz százalék volt, de néha tizenhat-tizenhét százalékra is emelkedett.

Egy egész sor érdekes és világos táblázaton tünteti ki, hogy mit vásárolt évről-évre nyerstermények, gépek és szerzők, egészen vagy felig földolgozott árukban Olaszország a külföldtől; és egy egyszerű számítás segítségével kimutatja, hogy a kamatláb és agio következtében az olasz vevőknek mennyivel kellett többet fizetni. Ugyanezen számítás tétetett meg a kivitelre vonatkozóan is, s az eredmények határozottan vannak kitüntetve. Különben könnyű kitalálni azon indokokat, melyek a minisztert vezérelték: az olasz munkásság minden ágát felhozva, minden társadalmi osztályt egyaránt meg akart győzni arról, hogy érdekében áll a kényszerárfolyam megszüntetése: s e mellett meg akart mindenkit győzni a felől is, hogy e megszüntetéshez rögtön hozzá kell fogni.

A kormány javaslata ugyanis három felől talál ellenzésre: azok részéről, kik a kényszerárfolyam hátrányait nem veszik számba; azok részéről, kiknek képzelt érdekei a jelen állapot fentartását teszik kívánatossá; s végül azok részéről, kik elismerve a valuta rendezésének szükségességét, azt tartják, hogy a jelen körülmények erre nem elég kedvezőek, s egy korai kísérlet csak zavart idézne föl és a kívánatos végmegoldást hátráltatná. Magliani kényszerülve volt előre válaszolni azon ellenvetésekre, melyek ezen különböző szempontokból előreláthatók voltak.

A papírpénz értéke csökkenésének elkerülhetetlen következménye, hogy a már gyártott s áruba bocsátott kereskedelmi cikkek értéke, a nemes fémek árfolyamának megfelelően emelkedik. Az ágió hatására tehát e tekintetben egyértelmű a védvámmal.

Az iparos és gyáros vevőjétől ugyanazon cikkért többet kap papírpénzben, mint a mennyit azelőtt követelt volna, s a mennyiben a napszámok, lakbérek, a már kötött kölcsönök kamatai nem szenvednek változást; ez néhány emberre nézve időleges nyereséget eredményez. Azok, kik csak a látszathól

ítélnék, sietnek ebből azt a következtetést vonni, hogy a kényszerárfolyam nem árt, sem a kereskedésnek, sem az iparnak, s ha a külfölddel való érintkezést megnehezíti is, ez által a vevőket a hazai termények megvásárlására szorítja: Magliani helyesen jegyzi meg ez ellenvetésekre, hogy nem a kereskedelmi cikkek értéke növekedett, hanem a papírpénz értéke szállott alá, s hogy még hozzá a munkabérek, házbérek, a kölcsönök és előlegek kamatai nem késedelmeznek követni azon látszólagos emelkedést, mely minden terménynél jelentkezett. Nemcsak az elért haszonvész el, hanem ezen felül minden, a napszámok, lakbérek, a gyári és nyerstermények ára is kényszerülve lesz az agio ingadozásait követni, s a mai nyereség a következő napon veszteséggé alakulhat. Azon zavarok, a melyeknek e folytonos bizonytalanság a nemzeti termelést aláveti, sokkal fölülmúlja azon múló hasznót, melyet néhány ember a raktárában tartott cikkek áremelkedéséből húzhat.

A kényszerárfolyam eltörlése kevés tetszésre talál az iparosok között. Ezek azt hiszik, hogy a papírpénz helyettesítése ércpénzek alapján a termelési költségek növekvését, a napszám emelkedését vonja maga után, mi által a külfölddel való verseny tétetik nehezebbé. Bajos megérteni ezt az okoskodást. Annyi áll, hogy az olasz munkás, ki papírpénz helyett ércpénzben fogja kikapni napszámát, ezen több kenyeret, bort fog vásárolhatni, mint manap. Napszáma nem emelkedik, de annak szerző képessége, a napszám tényleges belső értéke növekszik. Ha minden más úgy maradna, mint jelenleg, ha tehát a gyáros kényszerülve volna áldozatok árán, agio mellett beszerezni a munkások fizetéséhez szükséges ércpénzt, panaszkodhatnék a termelési költségek növekvéséről; de hiszen semmit sem fog fizetni az ércpénz beszerzéseért: maga is a vevőktől, feleitől fogja kapni, a kik szintén másoktól kapták. S a közönségnek ki fogja adni? Az állam, mely azt külföldön kölcsön útján szerzi meg. Mert alapjában mi más bármely, a kényszerárfolyam megszüntetésére célzó művelet, mint az állam, azaz a polgárok összesége által teljesített jelentékeny áldozat, mely által a nemzet összes osztályai meg akarnak menekülni azon közvetlen vagy közvetett hátrányoktól, melyek érdekeiket érik, és egy csapással vissza akarják állítani az államot a nemzetközi szabályszerű viszonyok közé? Hogy ezt elérhesse az állam, költségvetését állandó tartozásokkal terheli

meg, papírpénzt ércpénzre visszaváltja s azután megsemmisíti. Olaszországban is a valuta rendezésével vagy minden áru értéke egyensúlyban marad továbbra is s az ércpénz a papírpénz helyét az árak változása nélkül fogja elfoglalni, a nélkül, hogy valaki vesztené vagy nyerne, vagy pedig a nyers termények az ércpénzzel szemben alacsonyabb értékűeknek fognak föltűnni, mint a mivel a papírpénzzel szemben bírtak: ez esetben lejjebb fog áruk szállani, s ennek elkerülhetetlen következménye leendő, hogy napszámbérek, lakbérek is az új árak után fognak szabályozódni. Nem látszik lehetségesnek, hogy bármelyik esetben is az olasz gyárosok érdekei valami komoly veszélynek lehetnének kitéve.

Magliani előterjesztésének az a része legnagyobb jelentőségű, mely azon politikusokhoz van intézve, kik elvileg a kényszerárfolyam eltörlése mellett nyilatkozva, a jelen viszonyokat még nem tartják elég kedvezőknek annak keresztülvitelére. Csakugyan a pénzügyi egyensúly kérdése az, mi első sorban számba veendő. Nyilvánvaló, hogy az esetre, ha az olasz kormány nem lenne képes jövedelmeit rendezni és kiadásait leplezett kölcsönök nélkül födőzni, nem volna szabad bármilyen fontos pénzügyi műveletre gondolnia. A kényszerárfolyam megszüntetését sikeresen egyedül úgy lehet megkísérteni, ha a közönség teljesen bízik a kormány rendelkezésére álló eszközökben. S e lényeges pont tekintetében be kell ismerni, hogy Magliani fejtegetései teljesen megnyugtatók. Az utolsó tizenöt év alatt Olaszország pénzügyi képe tökéletesen megváltozott; 1866-ban, egy évvel a kényszerárfolyam behozatala után a bevétel csak 617 millió frankot tett 1,338 és fél millió frank kiadással szemben, ezt azonban az Ausztria elleni háború okozta, s a következő években a kiadások rendkívüli módon csökkentek. De azért a kiadások még 1868-ban is 1,014 milliót tettek, míg a bevételek, Velence s a pápai államok annexiója daczára, csupán 1871-ben emelkedtek egy milliárdra. De 1868-tól 1880-ig a kiadások csupán 1,185 millióra, azaz csak 170 millióval emelkedtek, míg a bevételek sokkal gyorsabban haladtak fölfelé 769 millióval 1,228 millióig. Ezáltal nemcsak az utolsó évben, hanem már öt év óta a zárszámadások elég jelentékeny többletet eredményeztek, mely tett:

1875-ben 13.870,400 frankot.

1876-ban 20.446,073 „

1877-ben 22,922,917 frankot

1878-ban 14.546,200 „

1879-ben 42.291,016 „

S e mellett tekintetbe kell venni, hogy az utolsó két év alatt oly kiadások is fordultak elő, melyeket joggal gyümölcsözőknek mondhatni, mint néhány vasút megvétele vagy építése, s olyanok is, melyek többé ismétlődni nem fognak, mint azon összeg, melylyel Olaszország a Szent-Gotthard hegyi vasút építéséhez járult. A pénzügyi egyensúly tehát tökéletesen biztosítottnak látszik, s a kincstár jövedelmeinek e folytonos gyarapodása magyarázza s igazolja az olasz papírok árfolyamának szakadatlan emelkedését, melyek a párisi piacon 1865-től 1880 októberig 65·46-ról 84·42-re s Olaszországban 65·22-ről 90·55-re emelkedtek.

Az 1879-dik évi költségvetés tehát negyvenkét millió franknál több tiszta jövedelmet tüntet ki. Ha biztosan lehetne ez eredményre a következő éveken át is számítani, ez maga födőzné azon kölcsön járulékait, a melyet az olasz kormány tervez; de nem szabad szem elől téveszteni, hogy a többlet 1878-ban csak tizennégy és fél millió volt, és hogy oktalanság lenne egy pénzügyi műveletet, esetleges segédforrásokra alapítani, pedig az adóbevétel elkerülhetetlen ingadozásoknak van alávetve. Az olasz kormány e mellett a népszerűtlen örlési adót, mely különösen az alsóbb osztályokra nehezedik, el akarja törölni, s több különféle illeték fokozatát is meg akarja változtatni. A bevételek többletét e hasznos reformok számára akarja fentartani Magliani. A kényszerárfolyam megszüntetésében magában akarja azon külön födözetet föltalálni, melyre szüksége van; az egész művelet maga fogja födőzni költségeit. Ez paradoxnak látszik, pedig tökéletesen igaz.

Az olasz kormány ép úgy érzi és viseli, mint az egyes polgár az agio fennállásának következményeit. Neki is vannak a külföldön fizetései, melyeket aranyban tartozik teljesíteni. Az aranyat pedig csakis a piaczi áron képes beszerezni. A pénzügyminiszter költségvetésében külön hitelt kénytelen minden évben fölvenni az arany-agio által okozott kiadás-többlet födőzésére. E kiadás 1877-től 1879-ig tizenkét-tizenhárom millió közt ingadozott, és sokkal nagyobb lenne, ha az arany árfolyama tizenöt százalékra emelkednék, mint 1873-ban, vagy azt meghaladná, mint az az Osztrák-Magyar

monarchiában legutóbb történt. A kényszerárfolyam eltörlésével s az ércpénz forgalmának behozatalával a kiadás rögtön megszűnik. E megtakarításhoz, melyet minden túlzás nélkül tizenkét millióra lehet tenni, járul azon három és fél millió kiadás megszűnése, mely jelenleg a bankjegy gyártásáért és kicseréléseért a hat bank igazgatóságának fizettetik. Íme tizenöt millió meggazdálkodva. Magliani ezen kívül törvényjavaslatot terjeszt be az állami segélypénzek szabályozására, mivel itt ismét azok fokozata megállapításánál tekintettel van azon nagyobb értékre, mely az ércpénzben teljesített fizetések által előáll s ez által az állam kiadásainak ismételt, mintegy tizenkilencz millióra tehető reductióját reményli.

Így tehát harmincznégy millióval fog rendelkezhetni a tervezett hatszáz-ötven milliós kölcsön fedezetére, melyet öt százalékkal reményel megkötni, s mely ez alapon födözetet nyerne, a nélkül, hogy a költségvetés bevételeit a már fennálló kiadásokon felül igénybe kellene venni, vagy pedig a fölöslegre volna utalva.

Magliani tehát azt reményli, hogy a kötetendő új kölcsön azon kiadások megtakarításában fogja találni födözetét, melyeket jelenleg a kényszerárfolyam előidéz. Föltéve, hogy e remények túlvérmesek, hogy a harmincznégy millió huszonöt vagy épen húsz millióra száll le: azért a kölcsön járulécai mégis bőven fedeztetni fognak, a pénzügyi egyensúly veszélyeztetése nélkül, csak egy pár adókönnyebbitést kell elhalasztani. E szerint nem lehet vita tárgya, hogy az olasz kormány már is azon helyzetben van, hogy a kényszerárfolyam megszüntetésének kényes műveletét megkezdheti; pénzügyének és hitelének állása biztosítja részére a működéséhez szükséges eszközöket. De Olaszország maga elő van-e úgy készülve mint kormánya ez átalakuláshoz? Mert nem elég külföldön kötött kölcsön útján bizonyos mennyiségű nemes fémot vinni az országba: e fémeknek ott is kell maradniuk: ha az ország szükségletei, csak egy időre is, fölül haladják termelését, ha folyton a külföldről kénytelen vásárolni: a nemes fém, alig hogy behozatott, ismét kivándorol: az érckészlet kimerül, s a papírpénzhez kell ismét visszatérni. Ha Olaszország helyzete ilyen lenne, hasztalan volna megkísérteni a kényszerárfolyam eltörlését. E második kérdés

tekintetében is, mely a leglényegesebb, az előterjesztes mi kívánni valót sem hagy.

Pedig van egy tény, mely zavarban látszik hozni Maglianit, s a melyet mindenekelőtt tisztába kell hozni; 1865 óta a kereskedelmi mérleg csaknem állandóan Olaszország ellen fordult, azaz a bevitel csaknem mindig több volt a kivitelnél. Ha Itália folytonosan többet vásárolt a többi nemzetektől, mint a mennyit eladni képes volt, a külfölddel szemben el kellene szegényednie és adósodnia; s ha tovább is így tartana a dolog, a nagy költséggel beszerzett arany és ezüst ismét csakhamar visszatérne a határon. E következtetés megdönthetetlennek látszik és Magliani nagyon nehezen küzd meg vele. Mindenféle kárpótlásokat gondol ki, az olasz kormány külföldön teljesített fizetéseit ellensúlyozására. Így például a diplomatai személyzet fizetéseivel szembe állítja azon összegeket, a melyeket az idegen nemzetek diplomatái és konsulai az olasz városokban elköltének. Bármily nehezére esik is neki, mint pénzügyminiszternek, kénytelen kétségbe vonni a vezetése alatt álló vámok megbízhatóságát. Azonban ezt nem teszi elég határozottsággal. Egy táblázaton kimutatja, hogy Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia és Németországban is ép úgy mint Olaszországban a bevitel fölülmúlja a kivitelt, és pedig az első kettőnél évenként ezer milliókra megy a különbség. Ha tehát az egész világ többet vesz, mint a mennyit elád, honnan ered s ki adja el évenként azt a milliárdokra menő árút, melynek látszólag nem akad gazdája.

Az igazi oka e föltűnő körülménynek az, hogy ha a vámok egészen megbízható adatokkal szolgálnak is az áruk mennyiségére nézve, nyilatkozzék ez az áru kiterjedése, száma vagy súlyában, de mind azt, a mire ezen felül fölvilágosítást nyújtának, nagy tartózkodással kell fogadni. Egyrészt az exportálóknak állandó szokása szállítmányaik értéket lehetően alacsonyra vallani be, hogy a midőn rendeltetésök helyére érkeznek, a lehető legkisebb vám alá vétessenek: s a kivitelnél a vámhivatalnak nincs módjában a bevallás valódiságáról meggyőződést szerezni, de nincs is érdekében; megelégszik a vallomásnak egyszerű beigtatásával. Másrészt a beszállított áruk értéke megállapításánál, a vámhivatalok állandóan megállapított és rendszeren csak hosszú időközökben revideált szabályzatok szerint járnak el. A mai korban a

gyárípar jelen fejlettsége mellett, valamely cikk termelési költségei, s ez alapon ára is tetemesen leszállhat. Megtörténhetik, hogy valamely árucikkből két-három-annyit ad el, mint azelőtt egy nemzet a másiknak, a nélkül, hogy ezért többet kapna: a vámhivatalok ellenben alkalmazva a megállapított régi tételeket, kétszer-háromszor nagyobb értéket tüntethetnek ki a valóságosnál.

A vámkimutatásokat tehát csakis hozzávetőleg lehet tekintetbe venni, mindig az igazság alatt állanak a kivitelre vonatkozóan; s mindig azon felül a bevétel tekintetében, bátran lehetne az elsőt harmincz százalékkal leszállítani, s az utóbbihoz harmincz százalékot hozzáadni, a mikor az inkább meg fogja az igazságot közeleíteni. Csodálatos, hogy Maglianinak nem jutott eszébe az olasz vámkimutatásokat az Angol- és Franciaországban közzétett részletes és pontos kimutatásokkal egybe vetni. Érdekes lett volna tudni, hogy mire becsüli e két állam évenként azt, a mit Olaszországtól vesz és azt, a mit annak elad. Kétségtelenül tanulságos rectificatiókra vezetett volna e tanulmány. De még ha úgy veszi is az ember az olasz vámok állapotát, mint a hogy vannak, az eredmény a következő. A tizenöt utolsó év közül az 1871 és 1872-iket, melyek alatt igen sok élelmi szert vitt ki Franciaországba, s az 1879-ikét, mely alatt rossz termése kényszerítette nagy gabonavásárlásokra, leszámítva, — a többi 12 év alatt a bevétel tizenkét egész tizenöt százalékkal haladja meg a kivitelt. Ez nem olyan összeg, a mely aggaszthatná azokat, kik a vámok által szolgáltat adatok pontosságára nézve a föntebbi nézetet osztják. S még egy más megjegyzést is tehetni, mely elkerülte Magliani figyelmét. 1865 óta az évi bevétel 1876-ig 965 milliőről 1327 millióra emelkedett, s azóta folyton ez összeg alatt maradt legalább 100 millióval. A bevétel tehát csak huszonöt százalékkal növekedett az utolsó 15 év alatt, a kivitel ellenben 558 milliőről már 1871-ben 1000 millióra emelkedett, s jelenleg már megközelíti, sőt 1876-ban el is hagyta az 1200 milliót, a mi ötven százaléknyi emelkedést tüntet ki, ugyanazon időszak alatt. Ha a kettő azon lépést tartja meg, melylyel eddig haladt, nemsokára a kivitel túl fogja szárnyalni a bevitelt.

Meggyőződhetni tehát, hogy a vámok viszonya daczára, a kereskedelmi mérleg nem kedvezőtlen Olaszországra nézve.

Nem nagy jelentőséget tulajdonítunk azon hosszas és bonyolult számításoknak, melyek által Magliani azt törekszik kimutatni, hogy eltekintve az arany és papírpénz érték-különbözetétől, a Párisra szóló értékek tekintetében csaknem mindig az olasz piacok voltak előnyben. Maga is beismeri, hogy az ily mesterséges úton nyert eredményekhez sok szó fér; s így döntő súlylyal a kérdésre nem bírnak. De másrészt lehetetlen Olaszországnak a külfölddel való viszonya megítélésénél figyelmen kívül hagyni azon külföldi, különösen osztrák és svájci értékpapírokat, a melyek olasz alattvalók, különösen velenzeiek birtokában vannak, s azon angol és franczia papírokat, melyek az olasz bankárok pénztárában jelentékeny helyet foglalnak el. Ezen kívül, azon olasz alattvalók megtakarításai, kik a szomszédos államokat pár hónapra kenyérkereset céljából fölkeresik, s azon idegenek kiadásai, kik a telet jönnek Olaszországban tölteni, szintén valóságos bevételeknek tekinthetők, s pedig ezek milliókra emelkednek. Végül megjegyezzük, hogy Magliani egyik kimutatásából az tűnik ki, hogy az olasz járadékok czímén teljesített fizetések Párisban pár év alatt 20 millióval, azaz ötven százalékkal emelkedtek. Ez arra mutat, hogy egy jelentékeny tőke vándorolt át Franciaországból Olaszországba. Magliani nézete szerint e tőkéek legnagyobb része lebegő állapotban van a külföldi piacon, s csak látszólag van idegen kezek közt, s nem szűnt meg olasz tőkepénzesek tulajdonát képezni, úgy hogy a kereskedelmi forgalom különböző útain évenként 20 millió franc aranyra kell Olaszországba vissza kerülni. A tények ez összessége meggyőzhet arról, hogy az érzékéslet, mely egyszer Olaszországba visszavitetett, nem fog a külföldön teljesítendő jelentékeny fizetések által ismét kivonadni.

S mi több, mindez szerintünk csak másodrendű kérdés, a legfontosabb az, hogy minő gazdaságot visz jelenleg Olaszország? Nem pazarló-e? Kiadásai terméketlenek-e? Szegényedik-e vagy pedig a gazdagodás és haladás útján van? Rendesen az adóbefolyását szokták az általános haladás és gazdagodás hőmérőjeül tekinteni, s ha e tekintetben eltekintünk az örlési adótól és az ingó vagyon megadóztatásától, melyeknél jelentékeny adóelengedések fordultak elő, s melyeket nem lehet számításba venni, azt látjuk, hogy az állam különböző bevételi forrásai, a bélyeg, illetékek, örökösödési adó,

szabadalmak, a pósta jövedelmei, a só- és dohány-eladás 1866 óta negyvenöt százalékkal növekedtek. A nemzet gazdagsága évről-évre növekszik. Az adók jövedelmei helyrehozták az egyensúlyt a budgetben, és csakis esztelen és vétkes politika, mely a nemzetet kalandos vállalatokba sodorná, akaszthatja meg a jövedelmek e fokozatos emelkedését.

Azon következtetéseket, a melyekre az adóbevételek növekvése vezet, megerősítik a vasútak jövedelmei, s a távirdek és a posta növekvő forgalma. A Magliani által egybegyűjtött adatok a nemzeti tevékenységnek minden irányban folytonos és gyors gyarapodásáról tanúskodnak; s különösen az olasz földművelés előrehaladása méltó a figyelemre, az elért eredményekért. Gabnatermelése annyira tökéletesedett, hogy daczára népessége szaporodásának, Olaszország leszállíthatta azon jelentékeny gabnavásárlásokat, melyekre azelőtt kényszerítve volt; az utolsó öt (1875—1879) év alatt 115,000 tonnával kevesebb gabonát vitt be évenként, mint az 1861-től 1865-ig terjedő időszak alatt. Olajkivitele tizenöt év alatt 341,000 mázsáról 748,000 mázsára emelkedett, s így megkétszereződött. Azelőtt csaknem annyi bort vitt ki, mint a mennyit behozott. 1879-ben a behozatal alig volt 30,000 hektoliter, míg a kivitel 1.063,114 hektolitert tett s 1880-ban Magliani szerint a kivitel két millió hektoliterre emelkedett. Ha e meglepő haladásban nagy része lehet annak is, hogy a francia szőlőket a phylloxera pusztította, tagadhatatlan mindazonáltal, hogy ha az olasz bortermelők boraik gyártását is oly mértékben tudják javítani, mint a hogy a termelést tudták fokozni, jelentékeny helyet fognak elfoglalni az általános fogyasztással szemben. A nyers selyem termelése, mely már csaknem megszűnt volt, évről évre emelkedik, s a kivitel már is hatvan millió frankkal haladja meg évenként a bevitelt. A műgazdálkodás és különösen az állattenyésztés nagy fejlettségre tettek szert felső Olaszországban, s főleg a konyhakertészet az, mely óriási hasznót látszik az olasz földművelőknek hozni. A vasútak következtében a deli gyümölcsöt, zöltséget, melyet a nap heve minden fáradság nélkül érlel meg, könnyen és gyorsan lehet Svájc és Németországba szállítani. A nyár végén egész vasúti kocsikkal szállítják a szőlőt éjszak felé. Azon haszon, melyet némely ága a mezőgazdaságnak hajt, csaknem hihetetlen arányban

emelte a földbirtok értékét, s Magliani Sorrento vidékén oly földekről tesz említést, melyek kápritermesztésre szolgálva, 24,000 frankon kelnek el hektáronként.

Ezek ékesen szóló tények és számok ugyan, de győződ-jünk meg egy komoly ellenpróba által is az Olaszország által elért haladás nagyságáról. E tekintetben két eszköz áll rendelkezésünkre: a takarékpénztárak helyzete és az állampapírok árfolyama. A takarékpénztárak betétei 1865-től 1880-ig 225 millióról 891 millióra emelkedtek; tizenöt év alatt tehát meg-négyszereződtek. A kamatozó és kamat nélküli folyó száma-dási letétek a jegybankoknál, a népbankok és hitelintézetek-nél évenként csaknem 100 millióval növekedtek. A nemzeti tőke egy része a külföldön kibocsátott, de lassankint vissza-szivárgott járadekpapírokban van elhelyezve, melyeknek ár-folyama a római és florenczi tőzsdejegyzések szerint az 1865-ben jegyzett 65.40 árfolyamról 1880-ban 84.42-re emel-keedett. Tagadhatatlanul rendkívüli és első tekintetre való-ban meglepő fejlődés. Az olasz nép munkás és takarékos, mint minden olyan nép, mely ragaszkodik a földhöz és melynek a föld-mívelés képezi fő jövedelmi forrását. Az idézett számok mu-tatják buzgalmának eredményeit. Olaszország, mint látjuk dol-gozik, törekszik kifejleszteni termékeny talaja erejét, takaré-koskodik és fölhalmozza takarékosága eredményeit. Egesz határozottan meg lehet állapítani, hogy az esetre, ha az olasz kormánynak módjában áll a kényszerárfolyamot eltörölni, Olaszország gazdasági helyzete e fontos mívelet sikerére nevez-kező.

Mily úton és mily mérvben szándékszik a szükséges nemes érczet Magliani megszerezni?

Olaszország papírpénz-forgalma 1879-ben 1672 millió frankot tett, melyet azonban, jőlehet az egész összeg élvezte a beválthatatlanság szabadalmát, két külön részre kell osz-tani. Az első rész azon jegyekből áll, a melyeket az országos-nemzeti bank, a toskánai nemzeti bank, a toskánai hitelbank, a római bank, a nápolyi bank és a sicíliai bank bocsátott ki saját felelősségére és számlájára, leszámítolási, előlegezési és más hitelműveletei alapján. A másik rész az, a melyet a hat syndikált bank egyedül és kizáróan az állam kívánságára es-terhére bocsátott ki. Egyedül az utóbbi képez állami tarto-zást a közönséggel szemben, egyedül ez a papírpénz. A hat

bank saját kibocsátásának összege nagyon változó, miután ez az intézetek pénzügyi műveleteitől függ; az állam terhére kibocsátott jegyek összege, több év óta változatlan, körülbelől 900 milliót tesz.

Magliani egy 650 milliós külföldi kölcsön kötését ajánlja az olasz parlamentnek. Meg van győződve, hogy e kölcsönt öt százalékkal realizálhatja azaz körülbelől 86 frankkal, egy százalékot számítva hozzá a bizományi közbenjárásai és szállítási költségekre. Nem lehet e föltételek ellen semmit fölhozni, ez lesz Olaszország legolcsóbb kölcsöne. A kölcsön által beszerzett 650 millióból 44 millió aranyban rögtön az országos nemzeti banknak adatnak által, azon kölcsön visszafizetésére, melyet hasonlóan aranyban adott volt az államnak s a mely után az állam jelenleg kamatot fizet. Ekként még 600 millió fog rendelkezésre állani, azaz körülbelől két harmada a forgalomban levő papírpénznek. Ez arány elégséges volna, az esetre is, ha Magliani nem tervezné a kényszerárfolyamot 1883 december 31-éig meghosszabítani 600 millióra nézve, a mennyire ő a hat bank által kibocsátott jegyeket reducálni akarja. Ez által az arány a forgalomban levő papírpénzre nézve két harmadról két ötödre szállana alá.

Azon arányban, a mint a kölcsön folyosítva lesz, szándékozik az olasz kincstár a forgalomból ötven centimes, egy két és öt frankos jegyeit, melyekből 315 milliót bocsátott ki, kivonni. A mi a kölcsönből ezen fölül marad, azt a 100, 250 és 1000 frankos államjegyek visszaváltására fordítaná, melyekből 1879 október elsején 330 millió volt forgalomban; az egészet nem válthatja be, a bank kölcsöne visszafizetésére szükségelt összeg miatt, e szerint a kölcsön fölhasználása után ezekből még mintegy 46 millió maradna forgalomban. Az 1879-dik évi október 1-jéig kibocsátott államjegyek összegét véve alapul, Magliani becslése szerint egészben még mintegy 340 millió frank államjegy maradna forgalomban, 240 és fél millió tíz lírás, ötven és fél millió húsz lírás és negyvenhat millió 100, 250 és 1000 lírás jegyekben. Minthogy pedig más államok példája alapján föl lehet tenni, hogy a kisebb értékű jegyek nem mind fognak beváltatni, azon pár millió, mely ily módon rendelkezésre álland, szintén a nagyobb jegyek beváltására lesz fordítható.

E szerint Magliani az államjegyeknek csak két harma-

dát szándékozik visszaváltani, és egy harmad részét, a forgalomban akarja hagyni mint közvetítőket a legkisebb és a legnagyobb értékű jegyek bevonása után.

A 650 millióból, 400 milliót aranyban kell majd szállítani, s e tekintetben Magliani fölösleges fáradságot okozott magának annak kimutatásával, hogy ilyen mennyiségű aranyat össze lehet a nélkül gyűjteni, hogy ez által az európai piacokon zavarok támadnának. 250 millió ezüstben volna szállítandó s ez összegbe beleértetnek azon 79 millió olasz ércpénz is, melyet a latin unióban foglalt államok a forgalomból kivonva, a francia kormánynak adtak át. Az olasz kormány kötelezi magát ez összeget visszaváltani, s ez által kikerüli azon költségeket, a melyeket a pénz verése okoz. Azon zavarok, a melyekbe a német birodalom az által került, hogy az ezüst pénzlábról minden átmenet nélkül akart az aranyra átmenni, Maglianinak figyelmeztetésül szolgáltak. Ő meg akarja hazájában a kettős valutát tartani, azon elővigyázati szabályokkal, a melyekkel a latin unió az ezüst pénz túlságos verésének gátat vet. Olaszország nem csak teljesen hiával van a váltópénznek, melyet csakis ezüstben lehet nyomni, hanem azon kívül is azon államok, melyekkel a leggyakoribb és legnagyobb kereskedelmi összeköttetésben áll vagy ezüst valutával bírnak, mint az osztrák-magyar monarchia, vagy a kettős pénzlábbal, mint a latin uniót kitevő nemzetek. Okosan jár tehát el, midőn legközelebbi szomszédaitól vesz példát.

A legnagyobb gondja, úgy látszik, arra van a miniszternek, hogy valahogy ne módosítsa az olasz kereskedés jelen viszonyait, a csereeszköz csökkentésével. Olaszország penz-készlete körülbelöl 2200 millióra tehető, a miből 16-1700 millió a papirpénz, a kincstár és bankók érckészlete valamivel több 200 milliónál. Mintegy 300 millióra becsüli Magliani azon ércpénz-készletet, mely a határszéleken s a külfölddel való folytonos mindennapi érintkezésnél fogva forgalomban van, és a melyet egyesek óvatosságból eldugva tartanak. E becslés sem mondható túlságosnak. A nagy számmal elrejtett nápolyi és egyházállami pénzek mind elő fognak tűnni, a mint a kényszerárfolyam eltöröltetik. Körülbelöl 100 millióra becsülték a hivatalos adatok nyomán az olasz ércpénz-összeget, mely a külföldre ment át, ebből a latin unió csupán

79 milliót volt képes a forgalomból visszavonni. Nem lehet föltenni, hogy a hiányzó 21 millió elveszett vagy megsemmisített volt. Ha eltűnt a forgalomból, annak oka, hogy el van rejtve s e tekintetben az arany játszott a nagyobb szerepet. Így tehát Magliani nem túloz, midőn azt állítja, hogy a 650 milliós kölcsön által a már létező arany, ezüst és bronz készlettel az Olaszország rendelkezésére álló érczkészletet 1200 millióra emeli föl. Ezen 1200 millióhoz hozzáadva 350 millió államjegyet, a melyet forgalomban akar tartani és 600—700 millió bankjegyet, kikapja a 2200 milliót, a mennyit a jelenlegi pénzsükséglet tesz.

A félelem, hogy ez összeg nagyon megfogyatkozhatnék, bírja Magliani arra, hogy 350 millió állami papírpénzt a forgalomban kíván tartani. E mellett azonban aggodalom szállja meg, hogy a kényszerárfolyam megszüntetése után 1000 millió jegyforgalom nem lesz-e nagyon sok Olaszországra nézve, s nem fog-e majd pénzügyi zavarok forrásává lenni. A többi államok példájából merít megnyugvást, melyekben, ez átalakuláson átmenve, mindig s mindenütt több bankjegy maradt a forgalomban, mint a mennyi a kényszerárfolyam behozatala előtt volt. A tény igaz, s könnyen megmagyarázható. A műveletlenebb néposztálynak, mely tudatlanságában bizalmatlan, meg kell szoknia a papírpénz használatát, s egyedül a mindennapi tapasztalat képes meggyőzni, hogy egy darabka papirosnak valódi értéke lehet. Akkor azután előítélete elenyészik, s minden habozás nélkül fogadja el azt a jegyet, melyet az előtt gyanus szemmel tekintett. De azért tagadhatatlan dolog, hogy a papírpénz forgalmát egyedül az képes biztosítani, ha rögtön beváltható. Ne féljen Magliani attól, hogy Olaszországban a forgalomban levő papírpénz zavarokat fog okozni, ha sikerül mindenki azon meggyőződést fölkeltetni, hogy a papírpénz minden perczben beváltható.

A közvéleményben ébresztendő bizalom szempontjából nem tartjuk okosságnak, hogy az államjegyek egy része továbbra is a forgalomban hagyatik. Kétféle papírpénz fog szemben állani: egyrészt az államjegyek, másrészt a hat jegybank jegyei. Az elsőnek elfogadása kötelező lesz mindenütt és mindennemű fizetésnél, csakogy jogosítva lesz a közönség bizonyos nyilvános pénztáraknál érczpénzre fölváltani

azokat. Az utóbbiak megtartják eddigi jellegöket és a kényszerárfolyamot 1883 december 31-éig.

Nem tekintve, hogy ez által ismét kétféle papírpénz kerül forgalomba, a minek már 1874-ben véget akartak vetni, micsoda változást fog a nagy közönség észrevenni a dolgok jelen állapota és a kölcsön megkötése utáni állapot között? Hol maradnak az erkölcsi hatás tényezői, melylyel kecsgetetik magokat, s melyet oly fontos előidézni.

A látszat annál kevésbbé lesz kedvező, a mennyiben éppen a tíz frankos jegyeket szándékozik Magliani a forgalomban tartani, melyek a legnagyobb forgalommal bírnak. A nagy bankjegyek irányában szinte megmagyarázhatatlan ellenszenvvel viseltetik. Úgy látszik azokat tekinteni, mint a melyek folyton fenyegetik a kincstárt. Úgy véljük e nézet nem bír alappal. A nagy összegekre szóló jegyek csakis a tehetősebb osztály kezei közt vannak, mely kevésbbé van ijedezéseknek s a hirtelen szükségnek kitéve, mely inkább képes a papírpénz előnyeit megítélni. Kis összegeknél a papírpénz nem állja ki az összehasonlítást az ércpénzzel, az 5 vagy 10 frankos ércpénz mindig elébe helyeztetik ugyan ily összegű papírpénznek; csakis ha nagy összegű fizetésekről van szó, tűnik elő a papírpénz kényelmes volta; mennel magasabbra emelkedik a kifizetendő vagy szállítandó összeg, annál inkább előtűnik a bankjegy fölénye, mely nem foglal el úgy szólva semmi helyet, s melyet postán egyszerű boríték alatt is el lehet küldeni. Nem a 100 frankos és az azon felüli jegyek azok, a melyek az olasz kormánynak esetleg zavart okozhatnának; e jegyekre a kereskedelmi forgalomnak sokkal nagyobb szüksége van, hogy sem azok a forgalomból kijöhetnének, és éppen ezek azok, a melyeknek szerepe nagyobbodik, s melyeknek számát szaporítani kell a kereskedelem fejlődésével.

Magliani előszeretete a kis értékű bankjegyek iránt annál kevésbbé érthető, mivel az általa fölhozott példák mind ellene szólanak. Franciaországban a bank által kibocsátott 5 frankos jegyek már alig, s a 20 frankosok is csak kivételesen találhatók, Anglia maga régen föltagvott az egy font sterlinges jegyek kibocsátásával, egyedül Skóciában fordulnak elő kis mennyiségben. Németországban és Hollandiában úgy mint Franciaországban a 100 franknál kisebb értékű papírgjegyek nem teszik ki azoknak egy százalékát sem, Belgiumban a 20

frankos jegyek az összes forgalomnak négy és fél százalékát képezik. Az Egyesült Államokban is, ellenkezően Magliani szándékával, azon vannak, hogy az összes ilyenmű jegyeiket visszavonják.

A kis értékre szóló jegyek védelmére nem lehet azon nehézségeket sem fölhozni, a melyeket az amerikai kormánynak az ezüst dollárok forgalomban tartása okoz. E dollárokat az arany és a kényszerárfolyam eltörlése ellen akarták fegyverül használni. Ezzel szemben az összes bankok, hitelintézetek és nagy kereskedő házak szövetkeztek, s kimondták, hogy a fizetéseket csakis aranyban fogadják el. Ezen fölül a kongresszus azt a hibát is elkövette, hogy az ezüst dollár belső értékét úgy állapította meg, hogy az mint áru sem felel meg névleges értékének. Ez az, a mi az ezüst dollárokat a forgalomból kizárja; nem a papír dollár, hanem az arany dollár, mely 8—10 százalékkal ér belsőleg is többet. Minthogy pedig az állampénztárak kötelesek e dollárokat névértékekben elfogadni, főleg ezekben fizetik az adókat s így az állam viseli a veszteséget.

Attól tartunk, hogy a 10 frankos jegyek, melyek összege jelenleg 240 millió s így jelentékeny helyet foglalnak a pénzkészlettel szemben, az olasz kincstárnak ép oly zavarokat fognak okozni, mint az ezüst dollár az amerikai kormánynak. A kis értékű papírpénz igen költséges, minthogy gyorsan romlik, s így folytonosan újítani kell, s akár mint igyekeznek is, nem sikerül kényelmesse és kellemessé tenni használatát. Magliani talán csak nem képzei, hogy a vagyonos osztály s különösen a nők előtt egyforma lesz, ha tárcájukban aranyat vagy pedig pár piszkos, rongyos, néha utálatos bankjegyet hordanak? Mindenki apró bevásárlásaira fogja fordítani, s a kereskedő, kitől jobb vevői vonakodni fognak elfogadni, hogy szabaduljon azoktól, az állami pénztárakba fogja szolgáltatni. Az olasz kincstárba tehát folyton vissza fognak folyni, s ha az ismét kiadja is, nem lesz képes megakadályozni, hogy a kinek azzal fizet, ne váltsa föl rögtön ércpénzre a beváltási pénztárnál. A pénzügyminiszter el lehet készülve, hogy a tíz frankosok beváltása érckészletének egy részét absorbeálni fogja, még pedig elég jelentékeny részét arra, hogy nagy zavarokat okozzon, ha éppen az egész művelet sikerét nem is kockáztatja. Ha a papírpénz egy részének forgalomban tartása mellett érckészletének kímélését is szem

előtt tartja, sokkal inkább eléri célját, ha a nagyobb összegre szóló, és a valódi kereskedelmi üzletekre nézve nélkülözhetetlen jegyeket tartja meg, melyeket ritkán váltának föl.

Az előterjesztés indokolása csak egy okot hoz föl a kis értékű papírpénz forgalomban tartásának igazolására; a felelmet, hogy az államjegyek, melyeknek rögtöni beváltását a törvény fogja biztosítani, nem fognak-e veszedelmes versenytársai lenni a hat emisszionális bank jegyeinek. Nem tudnánk erősebb indokot fölhozni a kétféle, s különböző származású papírpénznek együttes föntartása ellen. Nagy baj volna azon viszonylagos bizalmatlanság, mely az olasz bankok forgalmát sújtaná, s a mely a kezeik közt levő s a nemzeti kereskedelemre nézve okvetetlenül szükséges segédforrást paralizálná; de sokkal egyszerűbb módja van elejét venni a veszedelemnek, követni kell azon nemzetek példáját, a melyek szintén átmentek a kényszerárfolyam uralmán. Franciaország és Anglia hasonló körülmények között ovakodtak magok az államjegyek kibocsátásától: a közönség és önmagok közé állították mintegy ellenőrzés és biztosítékképen a francia és angol bankot. Miért nem vesz példát ezektől? Miért ne állíttatnak Olaszország rögtön a nagy hitellel bíró országok sorába, s ne vetne meg nemzetgazdasági állásának szilárd és megtámadhatatlan alapját az összes állami papírpénz visszavonása által? Hiszen csak 300 millióról van szó. Magliani maga is beismeri, hogy a 650 millió kölcsön az esetre, ha a körülmények megzavarnák számításait, elegenden lehet: s egy külön törvényjavaslatban annak esetleges fölemelhetésekre kér fölhatalmazást. Nem sokkal egyszerűbb és logikaibb eljárás volna már most, minden habozás és alakoskodás nélkül a kölcsönt 950 millióra fölemelni, melyből 400 millió aranyban, 250 millió ezüstben s 300 millió consorzio-jegyekben volna fizetendő. Az a 12–15 millió kiadás többlet nem fogja megszüntetni a budget beveteltöbbletét, legfőlebb egy-két adóleszállítást kell elnapolni s ezzel szemben azon óriási előnyt érnek el, hogy az állami papírpénz egyszerre megszűnnék létezni.

Magliani bizonyára azt vetné ellen, hogy a 300 millió papírpénz eltűnése nagy hiányt okozna Olaszország penz-keszletében. Ez ellen idezzük azt az észrevetelt, a mit előterjesztésében egy helyt maga állít igen helyesen, „hogy az

ország mindig rendelkezik, vagy mindig képes megszerezni azon pénzmennyiséget, a melyre szüksége van». Soha sem fogja a pénzhiány valamely jó üzlet létrejöttét művelt államban akadályozni. S föltéve, hogy e 300 millió valóban érezhető hiányt fog a forgalomban előidézni; az nemsokára és előnyösen pótolva lesz a bankok jegyei által. Itt van helye egy másik észrevételünknek. Ő az olasz bankot aggodalmas elővigyázattal és kissé nyomasztó gondoskodással veszi körül. Felti az államjegyek versenytétl; s ez okból a kényszerárfolyamat a törvényes árfolyam álcájára alatt sokkal tovább tartja fenn reájuk nézve, mintsem ajánlatos volna; és jelen kibocsátásait is néhány száz millióval leszállítani törekszik. A legnagyobb előnyt a 44 milliós kölcsönnek a nemzeti bank részére való visszafizetésénél nem abban látja, hogy a bank ez által alapját növelheti, s így képesítve lesz kibocsátását veszély nélkül növelni, hanem abban, hogy megengedi neki a forgalomból megfelelő összeg erejéig bankjegyeinek visszavonását. Ez-e azon út, a melyen Magliani a papírpénz-forgalmat Olaszországban meg akarja honosítani?

Az olasz bankok állása kitünő, minthogy a miniszter által közzé tett táblázatok szerint mindenik tartalékalapja a kibocsátásának 33—35 százalékát képezi. Módjokban áll e helyzetet még szilárdítani az állampapírok, községi és tartományi alapok és azon különböző értékek elidegenítése által, melyeket azért szereztek meg, hogy a tétlenül heverő tőkéket kamatoztassák. A kényszerárfolyam eltörlése és az államjegyek legnagyobb részének eltűnésével a hozzájuk befolyó ércz-pénz okvetlenül nagyobb jelentőséggel fog bírni. S végül a szabadság, melylyel az állam jóváhagyásának szüksége nélkül a leszámítolási kamatlábat módosíthatni fogják, módot fog adni a bank-alap védelmére, az által, hogy fölemelhetik a kamatlábot, mint azt a bank minden más államban teszi. Kétségbevonhatatlan ténynek látszik előttünk, hogy az esetre, ha az államjegyek teljesen eltűnnének a forgalomból, és a kereskedelem és ipának nem volna egyéb eszköze műveleteihez, az olasz bankok jegyeinél: ezek minden kellemetlenség és baj nélkül fölemelhetnék kibocsátásukat 750 millióról 1000 millióra.

A részletek e bírálata azonban mit sem von le Magliani javaslata érdeméből. Minden tartózkodás nélkül dícsérendő a

kezdeményező szellem és az elhatározás maga, a lelkiismeretes tanulmány és a fény, melyet e fontos kérdésre vetett. S az olasz parlament sem járhat el másképp, mint hogy e kérdéssel gyorsan végez.*) A kényszerárfolyam fokozatos eltörlése, a budget fölösleges jövedelmeinek e célra fordítása által, komolyan nem jöhet számba. Azon kívül, hogy ez által a valuta-rendezés hosszú évek során át elhúzódna, el kellene minden hasznos beruházást odázni. A kényszerárfolyam fokozatos eltörlése nem eredményezne egyebet annak végtelen prolongátiójánál, s ezzel az állam és egyesek további terhelésénél.

Mennél inkább meg van mindenki győződve a kényszerárfolyammal járó nagy és elválaszthatatlan kellemetlenségekről; annál inkább át kell érezni, hogy ez állapotnak mielőbb véget kell vetni. Ez oly elhatározás, melyhez elszántság kell, s melyet erélyesen és gyorsan kell végrehajtani: s ha némi zavarok és nehézségek kísérik is, ha némi áldozatokat követel is: el kell fogadni azokat, szem előtt tartva azon nagyobb rosszat, melyet orvosolni van hivatva s azon előnyöket, melyekkel az egész nemzetre nézve jár. A nemzeti hitel emelkedése, az állampapírok árfolyamának emelkedését vonja maga után: s ez emelkedés leszállítja a pénz árát s a tőkek odafolyását eredményezi, a mi a nemzeti tevékenység kifejlésének nélkülözhetetlen föltétele. Lehet-e ily nagy és alapos előnyöket elég drágán megszerezni? A mi a kivitel idejét illeti, az európai pénzpiacz jelen helyzete igen kedvező az olasz kormány eljárására: a tőke bőségben van és olcsó, biztos és gyümölcsöző elhelyezésre vár, jelenleg Olaszországnak könnyen és előnyös föltételek mellett lehet kölcsönt kötnie.

S végül még egy szót. Tapsolunk azon munkának, melyet az olasz kormány kezdeményez, mert az a béke műve, s mely csakis azon föltételek mellett vihető keresztül és hozhat gyümölcsöket, ha a béke föntartatik. Az olasz államférfiak tudják ezt, sokkal fölvilágosodottabbak és sokkal inkább gondolnak hazájok jövőjével és boldogságával, hogysen egy oly kalandos politika felé hajoljanak, mely Európát fölzavarná, és minden tervöket semmivé tenné. Ne feljenek szavaikat intencióikkal összhangba hozni. Ne habozzanak szakítani azon ábrándos emberekkel, kik új háborúkról álmodoznak és azon

*) Az olasz parlament folyó évi február hó 23-án a javaslatot 266 szavazattal 27 ellenében elfogadta.

kötekedő szellemekkel, kik Olaszország függetlenségét és életképességét, szomszédainak bosszantásában keresik. Olaszország jelenleg egyik szomszédjánál sem talál rosszakaratra s irigységre: mi érdeke lehetne e viszonyt megváltoztatni?

CUCHEVAL-CLARIGNY *után francziából*

—y. —t.

A TUDOMÁNYOS LOGIKA HALADÁSÁRÓL.

A tudományos philosophia azon föladatai közt, melyek a jelenkor gondolkodóit leginkább foglalják el, az ismerettan problémái állnak első sorban. Ezekkel szoros kapcsolatban áll azon föladat, melyhez már Bacon fogott, melynek megfejtésére irányulnak az újkor kiváló gondolkodóinak kísérletei: a logika újjáalakítása, a tudományos logikának, mint a tudományos gondolkodás és kutatás általános módszertanának megalapítása.

A tudományos logika azon philosophiai föladat, melyre az újabb philosophok ismerettani és logikai vizsgálatai céloznak, mely igénybe veszi az úttörő gondolkodóknak munkálkodását Cartesiustól Kantig egyfelől, Bacotól Kantig másfelől, végre Kant óta is a legújabb időkig. Az úttörő munka nagy része az ismerettan művelőinek jutott. Az ismerettan (Erkenntniss-Theorie) terén jöttek létre a legfontosabb fölfedezések, fejlődtek azon ismerettani előfeltételek, melyekre végelemzésben visszavezetjük a logikai és a methodologiai elveket.

A tudományos ismeret általános módszertanának kapcsolatát az ismerettan alapelveivel, a tudományos eljárás szabályainak kapcsolatát az ismerő tevékenység alaptörvényeivel azok is elismerik, kik határozottan ellenzik a logikai vizsgálat összekötését metaphysikai föltevésekkel.

J. St. Mill a deductiv és inductiv logika rendszerében általán tekintetbe vette a psychologiai és ismerettani előfeltételeket. Más logikusok igen behatóan vizsgálták a logika ismerettani alapját. A jelentékenyebb logikai kísérletek, melyek nem szorítkoznak eleve a syllogismus előadására, az ismerettani alaptól indulnak ki.

Valamint Angliában J. St. Mill, úgy Németországban az újabb gondolkodók csaknem kivétel nélkül túlmentek a formális logika határán. Még Drobisch M. W., a formális logika önállóságának híres szószólója, a *Neue Darstellung der Logik* szerzője,

sem kerülhette el teljességgel az ismerettani előfeltétek fejtegetését. Ueberweg, Lotze, Ulrici H. (az utóbbi *System der Logik* és *Compendium der Logik* című munkáiban) különböző álláspontokból terjesztették ki éleselmű vizsgálatok által a logika tudományos munkakörét.

Az újabb logikai munkák közt különösen Schuppe W. *Erkenntnisstheoretische Logik* (Bonn 1878) című művét emeljük ki. Schuppe is alapos reformra törekszik. Munkája ugyan nem fejt ki rendszeresen a logikai elveket ismerettani alapon, nem bizonyítja tökéletesen minden állítását; de mindazonáltal egyes nyomatékos reformeszmékkel hozzájárul az átalakítási munkához.

Inkább kritikai es methodologiai előmunka által, mintsem a rendszeres kidolgozás foganatosítása által mozdították elő a tudományos logika fejlődését Prantl, a logika tudós történetírója es Harms F., a philosophia történelmének kiváló művelője, amaz *Reformgedanken zur Logik* (1875), emez *Die Reform der Logik* (1874) című értekezésében.

Az újabb időben megjelent rendszeres, alapvető munkák közt első sorban Sigwart *Logik* (1873-tól 1878-ig) című munkája említendő, mely a tudós szerző éleselműségénél és alapos kutatásainál fogva megfelel a szigorú tudományos bírálat követelményeinek és általán a modern logika terén a legjelesebb munkákkal egy vonalon áll.

E munka főadata szerző nyilatkozata szerint: a logikát a módszertan szempontjából alkotni és ilyen módon a jelenkor tudományos föadataihoz szorosabb viszonyba hozni. Sigwart a logikát a gondolkodás műelméletének (*Kunstlehre des Denkens*) nevezi, mely utasítást ad bizonyos és általános érvényű tételek megszerzésére. Bizonyos értelemben formális logikát akar előadni. Az ítélet funkciójában találja ennek főtárgyát. Az egész munka három részre oszlik. Az első, analitikus rész, a nyelvbeli kifejezés alapján nyomozza az ítéletnek lényegét és előfeltéteit. A második, normatív (regulatív) rész a tökéletes, a czélnek megfelelő ítélet követelményeit állapítja meg. A harmadik (technikai) rész vagy a szorosabb értelemben vett műtan azon módszereket fejt ki, melyek a helyes fogalmak, ítéletek, következtetések képzését lehetővé teszik.

Sigwart munkája alaposan és sikeresen kísérli meg az átmenetet a tudományos ismeret általános módszertanába,

noha a tudományos logika egész terjedelmét nem öleli át. Sigwart gondosan tekintetbe veszi az ismerettani alapföltéteket. Ezeknek részletes, beható és önálló vizsgálására azonban ő sem vállalkozik.

Sigwart általában jól határozza meg a tudományos logika főkövetelményeit és alapföladatait. A részletes pszichológiai és ismerettani vizsgálatokat, melyek annak alapját megvetik, másokra bizza. Mindazonáltal Sigwart nem csupán a föladat megállapítása által, hanem a logikai és a methodologiai elvek éleselmű vizsgálása által is előmozdította a tudományos logika fejlődését, a logika gyökeres újjáalakítását.

A logika kiváló művelői rendszerint csak bizonyos részletekben vagy elvileg, nem pedig a rendszeres kidolgozásban feleltek meg azon követelménynek, mely a logika átalakítására vonatkozó okoskodásokban általán igen súlyos érvet képez. E követelményt Zeller E. így fejezi ki: a logikának, ha tudományos állást akar elfoglalni, az ismerettanon kell alapulnia; az ismerettant pedig szükségképen a logika fejezi be. A logika alatt Zeller azon vizsgálatok összeségét érti, melyek tisztán a gondolkodási tevékenységre, mint olyanra vonatkoznak, eltekintve a gondolkodás meghatározott tartalmától. Ugyanaz találóan jegyzi meg: hogy a logika a metaphysikával szintűgy nem talál össze, mint a philosophiának bármely közvetlenül az objectum megismerésére irányuló részével; hanem megelőzi az utóbbit. A metaphysika a valónak legáltalánosabb határozmányait, a logika az emberi ismerő tevékenység formáit és törvényeit vizsgálja. Tiltakoznunk kell azon állítás ellen: hogy az igazi logika szükségképen nem csupán logika, hanem egyszersmind metaphysika is. Ez állítás épenséggel ellenkezik azon tudományos fölfogással, melyet Zeller így jellemez: mindazonáltal nem alaptalan a régi logika ellen fölhozott szemre hányás, hogy igazi alappal nem bír; csakhogy ez alapot nem a metaphysikánál, hanem az ismerettannál fogja keresni. Azon tudományt, mely minden objectiv ismeretet megelőz, az objectumról való meghatározott nezetre nem fogjuk alapíthatni, hanem igenis az ismerő tevékenység általános elemeiről és föltéteiről való nézetre, minthogy annak különös formáit kell leírnia és illetén módon az alkalmazásuk részére szabályokat megállapítania. *)

*) Eduard Zeller: *Vorträge und Abhandlungen*. Zweite Sammlung.

Wundt W. a legújabb időben megjelent *Logik* című munkájában összefüggésbe hozza és egy keretben tárgyalja a logikát és az ismerettant. Wundt rendszeres összefüggésben igyekszik megfelelni a tudományos logika alapkövetelményének és ennél fogva a logikai és methodologiai alapelveket az általános pszichologiai és ismerettani előfeltételekre vezeti vissza.*

Wundt *Logikája* az ismeret elveinek és a tudományos kutatás módszereinek vizsgálatát foglalja magában. E munka legelőször foglalja össze didaktikai célra és rendszeres kapcsolatban a logikai normák és a tudományos módszerek előadását, a logikai gondolkodás pszichologiai fejlődéstörténetét és ismerettani alapját. Wundt mindenek előtt határozottan megállapítja a tudományos logika egyes főadatait. Ezek, nem tekintve a logikai normák (logische Normen) előadásától, a következők: a gondolkodás pszichologiai fejlődéstörténete, az ismeret alapjainak és feltételeinek megvizsgálása; «a tudományos kutatás logikai módszereinek tekintetbevétele». E követelményeket Wundt a következő postulatumba foglalja össze: a logika az ismerettant szükségli megalapítása, a módszertant pedig befejezése végett. Wundt munkája kísérli meg először az egyes főadatok megállapítását és tökéletes megfejtését. Azért e munkát a tudományos logika tökéletes előadását fogyanatosító kísérletnek tekinthetni.

Az eddig közre bocsátott első kötet tartalmazza «az alapot megvető fejtegetéseket, melyek az ismerettanhoz vagy az általános logikához tartoznak». Ez alapján akarja szerző a második kötetben a tudományos kutatás methodológiáját kifejteni. Az első kötet önálló munka, mely csak ritkán utal a következő módszertanra, mint kiegészítésére. Ismerettan és általános logika, úgy látszik, nem fődik egymást tökéletesen. Talán azért nevezi Wundt pszichologiai, ismerettani és tulajdonkepi logikai vizsgálatainak összletét — ismerettannak, nem pedig logikának. Wundt maga is elismeri, hogy az anyag elrendezése bizonyos tekintetben kényelmes. De egyszersmind azt hiszi, hogy a munka szerkezete megfelel a didaktikus célnak.

Leipzig, Fues' Verlag. 1877. «Ueber die Bedeutung und Aufgabe der Erkenntnistheorie» p. 479, 481, 482.

*) Wilhelm Wundt. *Logik. Eine Untersuchung der Principien der Erkenntnis und der Methoden wissenschaftlicher Forschung*. Zwei Bände. Erster Band: *Erkenntnislehre*. Stuttgart, F. Enke 1880.

Első sorban a logika és az ismerettan pszichológiai alapjait, második sorban a «formális» logikát, végtére az ismerettan elveit adja elő. Mindazonáltal mindenkinek szabadságában áll az ismeret alapfogalmaitól és törvényeitől kiindulni. Wundt szintűgy nem ragaszkodik az alkalmazott sorrendhez, mint a logikai «algorithmushoz». A logika matematikai tárgyalását nem tekinti nélkülözhetetlennek, hanem igenis a logikai normok exact vizsgálása megbecsülhetetlen segédeszközének. Azért alkalmazta a matematikailhoz hasonló symbolikát, mely még a «négy species» ismeretét sem teszi föl.

A bevezetésben a következő kérdések tárgyaltnak: a logika föladata, a logika irányai, a logika viszonya a philosophiához, a tárgy fölosztása. A logika föladatát Wundt így jellemzi: a tudományos logikának számot kell adnia a gondolkodás azon törvényeiről, melyek az igazság kipuhatólásánál hatályba lépnek. E fogalommeghatározás által nyeri a logika állását a psychologia, a szellem általános tudománya, és a többi elméleti tudományok összesége közt. A míg a psychologia azt tanítja, hogy miképen megy végbe valóban gondolataink folyamata; a logika azt akarja megállapítani, hogy miképen kell végbe mennie, hogy helyes ismereteket eredményezzen. A míg az egyes tudományok, mindegyik az oda utalt rétegében, a tényleges igazságot igyekeznek kipuhatólni; a logika a gondolkodás módszereinek számára, melyek e kutatásoknál alkalmaztatnak, törekszik megállapítani az általános érvényű szabályokat. E szerint normatív tudomány, szint úgy mint az ethika. Föladatai visszautalnak a psychológiai vizsgálatra és előre az «általános ismeretelvekre» és a tudományos kutatás eljárás módjaira.

A tudományos logika föladatainak megállapítását követi a logika különböző (más föladatokat kitűző) irányainak bírálása. Wundt találóan jegyzi meg, hogy a logika ismerettani vagy methodológiai iránya a formális logika és a metaphysikai vagy dialektikai logika közt áll. A két utóbbi nem felel meg a tudományos logika alappostulatumának. Az ismerettani vagy methodológiai álláspont összetalál a tudományos logika kiinduló pontjával. Ennek föladatát a tudományos ismeret alapjainak és módszereinek kifejtése képezi.

Azon vélemény ellen, mely szerint a gondolkodási formáknak semmi közük az ismeret tartalmához, az ellenkező elv

van érvényre emelve, hogy tudniillik az ismeret módszerei szükségképen alkalmazkodnak tárgyaikhoz. A tudományos logikának vissza kell utasítania a gondolkodás és a lét azonosságának föltevését, sőt a létezési és a megismerési formák párhuzamosságának föltevését is. Különben azt követelnők a logikától, hogy egy metaphysikai tételt ismerjen el legfelső axioma gyanánt. Csupán a gondolkodásnak megegyezéséről a tárgyaival lehet szó, azonosságról soha.

Wundt a logika viszonyát a philosophiához helyesen jellemzi. A formális logika egészen a philosophián kívül foglal állást. A metaphysikai logika maga akarja a philosophia helyét elfoglalni. A tudományos logika a philosophiának részét képezi. Ennek föladata az eredő és fejlődő tudást, a tudáshoz vezető utakat és azon segédeszközöket ismertetni, melyekkel az emberi gondolkodás rendelkezik. Az ismerettan vizsgálja a logikai normák és módszerek eredetét, helyességét és biztosságát. A logika nem nélkülözheti az ismerettani vizsgálatokat.

Wundt véleménye szerint gyakorlatilag épenséggel nem lehet elválasztani az előadásban a logikát az ismerettantól. Mindazonáltal nem igen tagadhatni a két disciplina relativ önállóságát, mely eddigelé is megengedte a logikai és az ismerettani vizsgálatok különválasztását. Másfelől elismerhetni, hogy a tudományos logika mind a két tárgyat egy általánosabb szempont alatt egy rendszeres egészben foglalja össze.

E szempontból az egyetemes logika két főrészt oszlik, egy általános, logikai és ismerettani részre, és egy különös, methodologiai részre. Az első rész a gondolkodás fejlődését, a logikai normákat, a logikai gondolkodásban és alkalmazásaiban érvényes ismeret-elveket, a második rész a rendszeres gondolkodás formáit és a tudományos vizsgálat módszereit adja elő. Az első rész veti meg a tudományos logikának, mint a tudományos ismeret általános methodológiájának alapját.

Az «általános ismerettan» első sorban a gondolkodás psychologiai fejlődéstanát adja elő. Wundt mindennek előtt a képzetek associatív összeköttetéseit, azután apperceptív összeköttetéseit, végre az associáció formáinak viszonyát az apperceptióhoz jellemzi. «Minden associatio psychophysikai processus azon értelmében, hogy minden psychikai összekötésnek megfelelő physikai összekötést mutathatni ki.» Az associatív összekötés sajátos formája azonban mindenkor apperceptív tevékeny-

ségtől is függ. Az úgy nevezett associatív synthesisnél e tevékenység választja ki az egész érzési complexusból az uralkodó érzéseket, melyek egyedül jönnek teljességgel tudatunkba. Az «uralkodó érzések apperceptiója» közvetetlen viszonyban áll tudatunk alaptulajdonságaihoz. Az apperceptiót csakis mint akarat-tevékenységet (Willensthätigkeit) foghatjuk meg. Az apperceptió téte (Act der Apperception) mindig az akarat tevékenységében áll a képzetekkel szemben. Az associáció formái mindenkor csak a lehető összekötéseket jelölik, melyekkel a tudat rendelkezik. Az apperceptió téte pedig az, a mi meghatározza azon összekötéseket, melyeket valóban véghez viszünk. A primitív akarattevékenységet passiv apperceptiónak, a rendelkezésre álló képzetek határozott kiválasztását activ apperceptiónak nevezhetni. Az apperceptió tulajdonképi pszichológiai törvényei főleg az utóbbiaknál lépnek hatályba. A képzetek apperceptív összekötései képezik szorosabb értelemben a logikai gondolkodás pszichológiai alapját. Miután főleg az apperceptív összekötések kormányozzák képzeteink azon folyamatát, melyet a gondolkodás nevével jelezünk, az associációktól és véletlen érzéki benyomásoktól való megkülönböztetésük céljából: gondolkodási összekötéseknek, — azon törvényeket pedig, melyek szerint képződnek, pszichológiai gondolkodástörvényeknek fogjuk elnevezni.

Wundt helyes oknál fogva különbözteti meg a pszichológiai és a logikai gondolkodástörvényeket. Amazok a tényleges gondolat-folyamatnak szabályai. Az utóbbiak pedig a helyes gondolkodás normái.

A logika pszichológiai alapjának kidolgozásánál szerző tekintetbe vette az újabb pszichologia tudományos vizsgálatait. Az egyes főtételek lényegökben megegyeznek a physiologiai pszichologia eredményeivel, melyeket Wundt a *Grundzüge der physiologischen Psychologie* című munkában adott elő. A logikai normák előadását megelőzi a logikai gondolkodás általános ismérveinek és a logikai gondolkodástörvényeknek a pszichológiai gondolkodástörvényekhez való belső viszonyának előadása. Csak néhány jelentékenyebb eredményt emelünk ki.

A gondolkodást «közvetetlen belső akarat-cselekvésnek» (Willenshandlung), a logikai gondolkodástörvényeket az «akarat törvényeinek» tekinthetni. A logikai evidentia nem a gondolkodás processusaiban, hanem eredményeiben rejlik.

A gondolkodás közvetlen evidenciájának forrása a közvetlen szemlélet. A logikai gondolkodás a belső történetes általános ervenyű formájának (allgemeingültige Form des inneren Geschehens) tekinthető. A tapasztalás megfoghatóságának postulatuma ismeretünknek kétségtelen elvét képezi. A logikai gondolkodás egyfelől a megfoghatóság követelményének megfelelő összefüggés ösképe, másfelől azon követelmény teljesítésének eszköze. A meghatározott gondolategyesületekből álló evidencia következtében erednek a pszichológiai gondolkodás-törvényekből a logikai gondolkodás törvényei. A pszichológia magába foglalja a logikai gondolkodás fejlődéstörténetét.

Említésre méltó azon találó megjegyzés, hogy csakis az nevezheti az akaratot (Schopenhauer szerint) az «absolute értelmetlennek» (das absolut Intelligenzlose), a ki az akarat belső működését épenséggel nem veszi figyelembe.

A logikai normák a szokott sorrendben adatnak elő. A fogalmak tárgyalatnak első sorban, azután az ítéletek, végre a következtetések; egy kiegészítő fejezetben a következtetes algorithmusa. A logikai normák lényege, kölcsönös viszonya, fölosztása igen reszletesen és alaposan vannak tárgyalva. Szerző tekintettel van a modern logika szakirodalmára, különösen Mill és Sigwart műveire. Wundt fejtegetései többnyire megegyeznek Sigwart eredményeivel, ki alapos vizsgálatai által előmozdította némely nehezebb kérdésnek megfejtését. Másfelől olyan kiváló írókról, kik metaphysikai és ismerettani nézeteiket illetőleg szerzővel nem értenek egyet, alig történik említés, noha illetékességeket alapos vizsgálatok által eléggé bebizonyították. Az író nem mindig köteles a más irányban haladók véleményeit is érvényre emelni. Azonban Wundt általán annyi történelmi lelkiismeretességgel veszi figyelembe a tudományos munkálkodás folytonosságát, hogy a bíráltnak nem lehet még többet nem követelnie. Különben Wundt munkájának azon része is, mely a tulajdonképi formális logikát tartalmazza, sokféle tekintetben tanúskodik azon beható, alapos vizsgálatról és sokoldalú tudományosságról, melyek e fáradhatatlan bűvár előbbi műveit is kitűntették.

Az utolsó részt képezik az ismerettani vizsgálatok, melyek nagy részben hasonlóképen tanúskodnak szerző elfogulatlan-ságáról és önálló tudományos gondolkodásáról. Azonban e szakasz egyes részletei ellen sok és jelentékeny kifogást tehetni.

A logika ismerettani alapja tökéletesen és rendszeres kapcsolatban nincsen kidolgozva. Az anyag logikai tagolása nem elégíthet ki. Az alapos vizsgálatokat és élelemű fejtegetéseket gyakran önkényes állítások, felületes vagy csak látszólagos megfejtések váltják fel. A kriticismus alapelveinek, nevezetesen Kant ismerettanának bírálata igen gyöngye alapon nyugszik és nem restelli a dogmatikus tételeket, a látszatos érveket.

Az ismeret alapfogalmainak és alaptörvényeinek előadása épenséggel nem ment a téves fölfogásoktól, látszatos bizonyításoktól, könnyen megezáfolható érvektől. A *Kritik der reinen Vernunft* egyes fundamentális elveinek és fontos eredményeinek megezáfolását Wundt nagyon is könnyen látszik fölvenni. Az időre és a térre vonatkozó ismerettani fejtegetései koránt sem érnek föl a Kant-féle *Transcendentale Aesthetik* élelemű vizsgálataival. Valamint más kritikusok, úgy Wundt is össze téveszteni látszik a pszichológiai kérdést az ismerettani kérdéssel. Wundt nem látszik eléggé tekintetbe venni, hogy Kant soha sem tagadta felreismerhetetlenül az idő- és a tér-képzetek pszichológiai fejlődését, hogy éppen a kriticismus álláspontján szorososan el kell választani a pszichológiai fejlődés kérdését az emberi értelem organisatiójának és alaptörvényeinek vizsgálatától. A tér és az idő képzetei, mint olyanok, a képzetek fejlődési törvényei szerint fejlődnek. Ez nem ellenkezik azon tétellel, hogy idő és tér, mint olyanok, belső szemléleti formák (innere Anschauungs-Formen), az ember értelmi szervezetének alap-funkciói, a valóság fölfogását közvetítő funktiók, illetőleg az emberi értelem általános szemléleti törvényei, az ismeret alap-föltétei. *)

Véleményünk szerint Zeller E. jobban fogta föl és helyesebben jellemezte Kantnak ismerettani elveit. «Nem csak magában véve téves fölfogás volna» úgy mond «hanem a Kant világosan kimondott véleményének is ellent mondana, ha azt hinnők, hogy a tér és az idő képzetei a priori vannak adva, tehát függetlenül a térben és időben adottaknak észrebevésétől ;

*) Baerenbach: *Prolegomena zu einer anthropologischen Philosophie. Grundlegung der kritischen Philosophie*. Erster Theil. Leipzig. 1879. p. 69—78, p. 334—339. — W. Wundt: *Grundzüge der physiologischen Psychologie*. Zweite Hälfte. Leipzig. 1874. p. 686, 682, 686. — F. A. Lange: *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*. Zweite Auflage. II. Buch. p. 35 passim.

mert ezzel a benszülött eszmék föltevésébe és mindazon megoldhatatlan nehézségekbe esnénk vissza, melyekbe az bennünket bonyolít. Hanem a tapasztalástól függetlenek csak s azon törvények lehetnek, melyek szerint képzeink alkotásánál eljárunk; de ezek szükségképen függetlenek, mivelhogy a tapasztalás maga csakis e törvények szerint és e törvények föltevése mellett jöhet létre . . . Valamint az érzések csakis az organikus és psychikai érzési törvények szerint jöhetnek létre, úgy a szemléletek és gondolatok is csupán a szemlélés és gondolkodás törvényei szerint, és csakis az ezek által meghatározott szemléleti és gondolkodási formákban jöhetnek létre. Tehát minden tapasztalást, mint azon subjectiv föltétel, mely alatt általán lehetséges, szükségképen megelőzik az érzési törvényekkel együtt a szemlélés és gondolkodás törvényei és ezekkel a belőlök eredő szemlélet- és gondolkodás-formák is.» Zeller az idő képzetére nézve megjegyzi, hogy azon észrevételek, melyekből ered, bizonyos «a priori-föltétekhez» kötvék. A térre nézve pedig azt mondja, hogy a térfogalom empirikai eredetű, míg a tér maga — subjectiv oldalát tekintve — bizonyos érzések egybekötésének aprioristikus formája, aprioristikus szemlélet-forma. *) E megjegyzések nemcsak világosan interpretálják a Kant elveinek lényegét, hanem helyesebben, igazságosabban is bírálják, mint Wundtnak a modern empirismus érveinek készletéből merített ellenvetései.

Valamint az ismeret szemléleti alapjaira és alapfogalmaira nézve, úgy az ismeret alaptörvényeire, nevezetesen a causal-törvényre nézve is, némely kifogást tehetni Wundt állításai és érvei ellen.

Másfelől azonban nem tagadhatni, hogy Wundt ismeretani vizsgálatai útján is igen fontos és becses eredményekhez jut és éleselmű megjegyzések által előmozdítja a hagyományos tévedéseket és tévtanok kiirtását, a tudományos fölfogás megerősítését. Különös érdekekkel bírnak a «substantia» és a «Ding an sich» fogalmaira, a causalitas és a substantia közti viszonyra, a causal-fogalom fejlődésére, a causal-törvény megjelenési formáira, a teleologia, a cél-fogalom különböző formáira és alkalmazhatóságára vonatkozó vizsgálatai. Figyelemre méltó a radikális apriorismus és az egyoldalú empirismus bírálása.

*) E. Zeller. id. h. p. 501, 504, 510.

Wundtnak elismerésre méltó érdemét képezi az is, hogy kimutatta, miszerint az egyoldalú empirismus végtére olyan metaphysikává válik, mely a többi tudományokat megsemmisítené. Ez eredményt bizonyos tekintetben philosophiai fölfedezésnek nevezhetni. Végleges ítéletet csak a befejezett munka fölött fogunk hozhatni. A munkát álláspontjánál és alapjánál fogva a tudományos logika megkísérlésének és kezdetének tekinthetjük, mely előreláthatóan előmozdítandja a reformot és a modern logika fejlődését.

MEDVECZKY FRIGYES.

ERTESITŐ.

Philosophiai írók tára. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával szerkesztik Alexander Bernát és Bánóczi József. (1. Értekezés az értelem helyes használatának stb. módszeréről. 2. Elmélkedések a metaphysikáról). Fordította s magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. Buda-Pest. Franklin-társulat. 1881. Ára 1 frt 20 kr.

Körülbelül két hónapja már, hogy e vállalat első füzetje megjelent. A napi sajtó néhány rövid megjegyzéssel vett róla tudomást; úgy bánt vele, mint valami Berki Tihamér elmeszterével. Pedig a vállalat a nagyobb közönséghez is fordúl; érdeket akar kelteni tárgya iránt nem csak a kathedra philosophusaiban, hanem minden művelt emberben. Szándéka népszerűsíteni azt a tudományt, melynek nálunk nagyobb a füstje mint a lángja, s melynek eddig alig hogy szükségét éreztük, mert értelmét nem bírtuk. Ezért úgy hiszszük, e vállalat a napi sajtónak is élénkebb figyelmét érdemelné meg. Ha néha csekély dolgokban a nemzeti művelődés ügyéért a Józsuá trombitáját harsogtatja: ily esetekben sem volna szabad közönyösnek maradnia. Itt is rábukkanhatunk ama klasszikus következetlenségre, mely nélkül a hetedik nagyhatalom emberei el nem lehetnek.

A vállalat különben oly egészséges alapon nyugszik, hogy remélhetőleg útat tör magának szélesebb körökbe. De tudományos értéke sem csekélyebb. Első komoly kísérlet arra, hogy philosophiai gondoskodásunk megmagyarosodjék, önállóvá legyen. Eddig csak keveset produkáltunk e téren, mert még jól reprodukálni sem tudunk. Kívülről becsempészünk egyes tanokat, azokat idegen nyelvekből le és félrefordítottuk, néhány jól meg sem értett rendszer szolgálja voltunk: ennyiből állott az egész. Ha majd a nagy elmék főbb műveit anyanyelvünkön élvezhetően olvashatjuk, ha philoso-

phiai tanulmányainkban nem kell mindjárt az első lépéssel hazulról messze távoznunk: aránylag könnyebb munkával többet fogunk végezni. Akkor nem lesz annyi vad philosophusunk, kik közül az egyik Spencer-re, a másik Comte-ra, a harmadik egy közelebből meg nem határozható philosophiai mixtum-compositumra esküszik és a philosophia rendszeres művelése kezdetét veheti. S hogy a hazáját lelte philosophiai gondolkodás a többi tudományokra sem maradhat hatás nélkül — mondanunk sem kell.

Ennek fölismeréséből fakadt a vállalat eszméje. A szerkesztőknek feladata szép, de nagy felelősséggel is járó. Mi csak azt kívánjuk, hogy a dolgozótársakkal szemben ép oly lelkiismeretes kritikát gyakoroljanak, minővel Alexander járt el maga iránt *Descartes*-jában. Látrán elmondhatjuk, ritkán került magyar tudományos könyv kezünkbe, mely annyira solid, komoly és érthetnes munka eredménye volna, mint e füzetke.

Mindenek előtte magyarázatokat kell méltányolnunk. Alexander hatvannyolcz lapon *Descartes*-nak kimerítő, részletekig ható képét adja. Tudunk compendiumokat, hol kétannyi helyen felét nem találjuk meg annak, mit Alexander mond. A tárgyat ismerő igazán élvezettel kíséri a magyarázó munkáját; észre veszi, hogy az mindig csak a szükséges pontokon időz, a tárgyban rejlő nehézségeket figyelem nélkül nem hagyja; alkalom adtán rámutat a történeti vonatkozásokra, utal a philosophiai gondolat tovább fejlődésére s világos képét nyújtja annak, a mi *Descartes* rendszerében érvényes marad és annak, a mi elavúlt. Ha Alexander nem feleli megmagyarázni *Descartes* műszavait, nem mulasztja el azt sem, hogy figyelmeztesse az olvasót azon helyekre, hol *Descartes*-nál a XVIII. század rationalismusa mintegy csírájában előtűnik; utal röviden a matematikai módszer keletkezésére és kiterjedésének okára; világosan kifejti a „*cogito ergo sum*” értelmét és értékét; a különbséget, mely az Isten fogalmának pusztán ontologikus és *descartes*i bebizonyítása között létezik; szóval a rövid megjegyzésekben, magyarázatokban föltűnő *Descartes* philosophiájának mind történeti fontosságát, mind gondolati értékét.

S különösen méltányolnunk kell Alexander önmérsékletét. Sehol sem tolakodik előre tárgya rovására; a mint illik, nem maga akar föltűnni, csak azon van, hogy *Descartes* tűnjék föl minél világosabban. Nem fejt ki „önálló” nézeteket, mint talán néhány eredeti bírálója kívánta volna s *philosophusa* benyomását a saját belátása kirajzolásával nem zavarja. Ép ezért megbízható magyarázó. Innen helyes kritikai mértéke is, melyet *Descartes*-ra alkalmaz. Csak azon ellenmondásokat emeli ki, melyek a későbbi philosophiai gondolkodásnak is tárgyai lettek. Megjegyzéseivel itt is mindenek előtt útba igazítani akarja az olvasót. Nehány rövid mondattal, ügyesen fölmutatja az ellenmondást, melybe *Descartes* bonyolul, midőn ehnebeli tévedéseink eredetét magyarázza; és azt a hibát, mely rendszerének alapfogalmaiban rejlik. Innen azután rövid kilátás nyílik a philosophia tovább fejlődésére is.

Egyáltalában ki kell emelnünk Alexander pedagógiai tapintatát. Helyes értelemmel ki tudta választani a magyarázatra szükség-

gest és szerencsés világossággal tudott annak kifejezést is adni. *Descartes*ja ép oly jó kézikönyv a középiskolák és egyetem számára, mint érdekes, kellően tájékoztató olvasmány. A megjegyzések világossága egy bírálóval azt hitette el, hogy azok nagyobbára «elemiek». Úgy látszik, a Kolumbus tojása történetét még nem mindenütt ismerik. Mi legalább azt hisszük, hogy az, ki tárgyát teljesen bírja, fog ezen elemi megjegyzésekre jutni s azokat oly jól alkalmazni, mint Alexander tevé. Azután mióta vagyunk mi oly nagy urak, hogy a philosophiában az elemi meghatározásokon túl tegyük magunkat? Legyünk szerényebbek.

Részünkről csak dicsérhetjük ezt az elemekig visszaható világosságot. E tulajdonságnak köszönheti azon fejezetke is értékét, hol Alexander *Descartes*ról, mint természettudósról beszél. Rövid összeállításban, kitűnően csoportosítva, meg van ott minden szükséges, mit ez irányban az olvasónak tudnia kell. S azért még mindig talál a magyarázó időt arra is, hogy rámutasson *Descartes* viszonyára *Galilei*vel, *Newton*nal szemben, és *philosophus*át mint természettudóst legalább általános körvonalaiban jellemezhesse. Kevesen fogják megbecsülni azt a gondot is, melyvel Alexander egy jegyzetében a vérkeringés elméletét tárgyalja. Hányan surrantak át, ha ugyan átsurrantak, *Descartes* illető fejezetén (Módszer V) zavaros képzetel. Alexander játszva kényszerít a világos fölfogásra.

Hanem a könyv terve szerint is, a magyarázatok csak a második sorban állanak; az olvasónak először *Descartes* műveivel kell megismerkednie. Most megteheti: élvezettel olvashatja a főbbeket magyarul. *Descartes* fordítása nem könnyű dolog. Az ő stílje, pl. az *Értekezés*ben, melyet francziául írt meg, világos, tárgyhoz mért, nem kellem nélküli, hanem mint *La Bruyère* mondja, a latinság jármától még meg nem szabadult. *Descartes* franczia nyelve még nem a *Pascalé*. Meglátszik ez a mondatok gyakori egybeekelésén, a sok kötőszón. Alexander nagyon ügyesen küzdött meg e nehézségekkel s fordításán, hűsége daczára gyakran az eredetiség zamatja érzik. A ki így fordítja *Descartest*, az érti is *Descartest* s magyarázataiban sem szorul ítélet nélkül idegen segílyre. Az ilyen magyarázó a pusztá compilátortól legalább is különbözik annyira, mint a munka figyelmes olvasója annak felületes bírálójától. — Jobbat nem is kívánhatunk a szerkesztőknek, mint azt, hogy a vállalat folytatása is megüsse a kezdet mértékét.

Igen helyesen, *Descartest* bocsátották előre. Nálunk philosophiai olvasmányokra még édesgetni kell az embereket. S nincs író, kinél az igazság vágya őszintébb, mélysege daczára naivabb, meggyőzőbb kifejezésre találna, mint *Dessartesnál*. Előttünk fekvő két műve a legérdekesebb confessiók közé is tartozik. —ő.

Szép Ilonka. Verses regény tíz énekben. Írta Széchy Károly. Buda-Pest. Aigner Lajos. 1881.

Nem emlékszünk, hogy *Aigner* kiadásában külsőleg ily szép könyv jelent volna meg. Papír, betű, berendezés, csint és választékosságot árulnak el. A szerző phototyp arczképe is sikerült. Vajha

egy színvonalon állana külsínjával belbecse. Sajnos, hogy nem úgy van.

A mű hőse, Ilonka, Enyingen született «piros pünkösdi pirosló hajnalán». Anyja Mari, mint egészen árva, a Balaton mellett, Körösdön élt, a hol egy vadász — Loránt — vadászat közben addig kerülgette, hogy a szegény leány «elesett» s ez elesés gyümölcse lón Ilona Enyingen, a hova a körösi nép dühe üldözte volt az «elesett» Marit. Loránt némi kis birtokkal kárpótolta a nő elrablott becsületét. E birtokon nevelgeté gyermekét a szerencsétlen anya, miig nem Loránt — neje elhaltával — ősi kastélyába veszi Ilonkát s tündéri hajadont nevel belőle. A szerző bocsánatot kér az első éneket elfoglalt e hosszú prológért. S valóban épen annyi szükség volt elmondani az anya történetét, mint a mennyi joggal elmondható lett volna a nagyanyáé is. Hanem az első ének két végsora már sejteti, a mű célját, kifejlését :

«Ilont megül di majd a Nemesis
Parázna vére, nevelése is.»

Tudniillik a saját sorsán elkeseredett anya mindenkép csak arra tanácsolta, hogy irigylett, gazdag asszony legyen ; a fény mindent elföd, akkor az ember alázatosabb lesz előtte, mint az eb. Ilon tehát nőül megy a düsgazdag, vén Báthoryhoz, holott titokban már Dezsőt szerette «mélysegesen». A célját ért anya meghal. Ilon pedig nem bírja ki szerelme kínját az agg férfi oldala mellett, s elszökteti magát Dezső által, ott hagyván az öregnek emlékül a csecesmő Tamáskát. A szökevények idylli életet élnek a Kárpátok tövénél, a hova elvonultak. De az idylli boldogság nem tart sokáig. Ott is van a mézes tálhoz egy legyecske. Az ifjú házi barát, Máriássy Barna, korszolyázás közben már csókolgatja Ilont, a ki e csókolást szívesen tűri s nem sokára azzal végzi, hogy vadászat alkalmával egy vadászkunyhóban a legpörébb helyzetben kapja őket Dezső, a ki aztán «megvetéssel hagyja el a bestét».

«Furdalja vádja, bűne fojtja, rázza
S kinos sirásba tör ki a parázna!»

Dezső megy a «szabadságharczba», Ilon pedig Barnához — természetesen csak vendégszerepre, — s attól majd tovább, másokhoz, új meg új kalandra. Üres, céltalan tivornya foly hosszasan a Báthory házánál. Rajza is épen olyan a hatodik énekben. A tivornyától megcsömörölvén Báthory, oda hagyja otthonát és szintén fölcsap Czeglédén honvédnek. Azok közt már Dezső is ott van. A táborban egymásra ismernek. Azt hinné az ember, hogy most következik a rettentő bosszúállás, de nem következik hosszú ékesszólással egyéb. A pisztolyt ugyan emlegetik, de abból csak dictió süll ki. Megegyeznek abban, hogy nem pusztítják egymást, hanem az ellen-séget, mert ütközet előtt állnak :

«Szegény magyarnak onlik drága vére.
Szüksége van még minden gyermekére.»

A csaták hevében golyó találja szegény Báthoryt. Vége minden bravour nélkül. Életet is vesztett, feleséget is. Hanem Dezsőt

Pesten egy vendéglőben találkozására hívja egy ismeretlen ismerős — már mint Ilona s törvetéssel próbálja őt visszacsábítani a régre. De nem sikerül a tör, bár a meztelenségig megy az ingerlő csábítás. Elérkezik a világozi nap. Dezső lelövi magát lova hátán, „így tört tüzes lelkére az árulás” t. i. a honárulás. De nem hal meg. Ilonka utána vándorol, fölfogja, elviszi, ápolja. Mind hiában, nem gyógyíthatja föl s Ilon nevével adja ki lelkét. Ilon pedig megtörve visszamegy Báthorra, ott kis fiát Tamáskát koporsóban leli, reá omlik s meghal.

Ime kihalt tehát az egész társaság, melynek e játékban valami jelentékenyebb szerepe volt. Talán csak Loránt és Máriássy Barna vitték el szárazon. S most ha már eltekintünk a holtak fölött s megbíráljuk életüket: mi szépet vagy mi jót mondhatunk felölök? Volt-e bennök rokonszenvünkre vagy legalább érdektségünkre érdemes valami? Meg tudta-e aranyozni a költői képzelet és művészet ereje ama gyarló anyagokat, melyekből ez a kép össze van állítva? Sőt van-e az összeállításban, a mese megalkotásában és szerkesztésében lelemény, érdekfeszítő változatosság, van-e egység, előhaladás, kifejlés? Mindezt *Szép Ilonkában* nem találhatni. Csábítók és csábítottak rajza ez, a melynek igen vékony cselekvényszálait semmi sem fűzi együvé. Hősei már természetből gyarlók, küzdelmök semmi s bukásuk nem a sorsukkal való küzdelem vagy ballépés eredménye. A köznap élet árából merített frivol történetecske ez, mely csak a művészt varázsa által nyerhetné bocsánatunkat vagy részvétünket. A társadalmi erkölcsök semmibe vétele, az érzéki gyönyör kiszínezése ez, a nélkül, hogy sivár vidéke fölött egy magasabb légkör derűje mutatkoznék. A műben épen úgy hiányzik az idealismus, mint a valódi realismus. E gyöngye vagy nyomorult emberek rajza inkább csak tényeket, helyzeteket nyújt, mint fejlődést, az emberek és viszonyok benső mivoltát. A szenvedély realismusának erős és jellemző vonásai helyett csak az élet fölszínének némi tarkasága tárul föl előttünk, s a költői kedély csapongása helyett a legtöbbször csak vásott vagy ízetlen humor szikráit nyerjük, melybe oly kevésbé vegyül pezsgő jó kedv, mint valódi fájdalom. De magyar tipikai vonásokat sem találhatni a jellemrajzban. A személyek épen úgy játszhatnak, a cselekvény épen úgy megtörténhetnek Francia- mint Magyarországon. E hiányt még jobban kiemeli a magyar forradalom háttere, mely épen oly kevésbé hangzik össze a mű tárgyával, mint hangulatával.

Nem levén a szerzőnek jellem- és cselekvényről sok mondani valója, az előadás egyéb csinálmányjaival pótolgatja. Ilyen csinálmányfélének vagyunk hajlandók venni már azt is, hogy az énekeket magyar, latin, német és angol mottókkal látta el. Ez is egy kis pipere. Az előadásban és verselésben való gyakoriottságát egyébiránt épen nem vitathatni el a szerzőtől. Ebben van ereje. Nem egy részlet dicséretes bizonyítékot ad erről. De viszont kellekén túl szószaporító, üres leírásokban bővölködő. A keresettség, az affectatio minden lépten nyomon üldözi, versekben, rímekben, szavakban, kifejezésekben. Alig van lapja, mely erre kisebb-nagyobb mértékben példát ne mutatna. E miatt aztán néha olyanná válik nyelve, mintha vala-

mely idegenből erőltetve fordította, zsugorította volna össze. S végül nem tudjuk, mennyire emelhetik a mű értékét vagy hatását azon egyéni reflexiók, a melyeket a szerző úgy hoz föl itt-ott, mintha az ő subjectív élményei is megfelelnek e frivol kalandok egyes részeinek.

Az előszóból megtudjuk, hogy szerző verses regényével tavaly az akadémia Nádasdy-jutalmáért pályázott és nem nyert. Szerző vádolja az akadémiát, hogy félreismerte művét, midőn az érzéki gyönyörök kiszínezésének a társadalmi erkölcsök lábbal taposásának nevezte. Semmit sem szólna — úgy mond — ha az akadémia csak műve értékéről ítél vala, nem pedig irányáról. Mi úgy tudjuk, hogy az akadémia nemcsak irányáért ítélte el, nemcsak a frivolságot hibáztatta benne, hanem a cselekvény és jellemrajz gyöngeségét is. Szerző az előszóban hosszasán védi műve erkölcsi irányát, de mi nem hiszszük, hogy az olvasó közönség több épületest találjon benne, mint az akadémia.

—i.

BÍRÁLÓIMNAK.

Jókai Mórról a *Budapesti Szemle*-ben írt cikkemért két kritikusom veszedelmesen megneheztelt: Asbóth János úr a *Pester Lloyd* ez idei 95-ik számában, Keszler József úr az *Ellenőr* 172-ik számában. Jellemző mind a kettőre, hogy nem annyira a cikk miatt keltek fegyverre; inkább csak azért, mivel a *Budapesti Szemle*-ben jelent meg. Már ebből láthatni, mennyire objectív írók. De azonos kiinduló pontjuk daczára, mindkettő különböző harcsmódot követ. Az egyik az eszmék magaslatáról néz le rám s nyugodt fölénnyel, hideg, büszke tekintetével csak amúgy «futtában» akar a porondra levetni. Nem gondolja meg, hogy a büszke tekintet nem mindig rettentő. A másik vígabb ember s mosolygó csúfolkodással forgatja törét. Ő sem gondolja meg, hogy a tör pengéje tompa lehet. Azon kívül mindkettő azt hiszi: az emberek veséjébe lát. Az egyik a cikkben fiatalos ambítiót fűdöz fel, a másik pedig Skyresh Bolgolamnak, æsthetikai udvaroncznak néz, ki «törpe elméletek foszlékony csepümadzagával» akarja megkötni az idegen óriást. Megint egyik sem gondolta meg, hogy a vesejós is csalatkozhatik — néha. Különösen akkor, ha annyira a *pose* embere, mint azt Asbóth úr fölölem állítja.

Hanem hát e büszke tekintet, e mosoly, e megtisztelő jellemzések benyomásától már rég megszabadultam. Nem volt nehéz dolog. De mégis meg kell mutatnom, mi rejlik e tekintet, e mosoly mögött. S ha az olvasó azt fogja találni, hogy édes kevés; csak arra kérem, ne engem okoljon. Cikkem is ártatlan benne, magam is.

Először a *Lloyd* teszi meg kifogásait. Asbóth úr határozott ember s mindjárt első mondatomat veszi célba: «A regényíróra döntő körülmény, hogyan fogja föl az embert». S a serét, melylyel ez ártatlan mondatot legyilkolja? Azt állítja, hogy «valaki igen helyesen megítélheti az embert s nagyon középserű költő lehet s viszont nagy költői erővel egyoldalú felfogás párosúlhat». Ez egy

kissé elcsépeelt kinyilatkoztatás. De e «hogyan»-nak, e bevezető kis «hogyan»-nak, mint cikkemből kiviláglik, más az értelme. Ki ne tudná, hogy Goethe emberei egyoldalúak, még Shakespeareról is elmondhatjuk, hogy egyoldalú, nálunk Kemény is az emberi természet csak bizonyos sajátságainak fényes rajzolója. Valamelyik kitűnő kritikus szerint még a modern ember egyik típusában, Faustban is a heidelbergi student vére pezseg. Ha tetszik, egyoldalúnak nevezhetjük azt az író, ki a társadalmat csak a satyra, vagy a pesszimizmus üvegén nézi; egyoldalúnak a szenvedélyes embert és azt, kiben minden szenvedély elült. Az abszolút embert talán bírálóm sem ismeri: fából vaskarika. Csakhogy! — Íróra, regényíróra mégis döntő körülmény marad, hogy a maga egyoldalú fölfogását az emberi lélek mily mély divinatiojával testesíti meg; s minden esetre döntő körülmény, ha a mai kor emberéből csak a Mesés Jóskát rajzolja, kinek lelke ötlet, kaland és naiv kiszámíthatatlanság; vagy pedig ha kora szenvedélyeinek, tréfás és szomorú hőbortjainak élesebb elemzését adja. Ez is régi igazság: Asbóth úr mást állít helyébe.

Hanem vigyázzunk: a derékhad támad. «Most értjük szerzőt teljesen!» — mondja a meggyőződés hangján bírálóm, hol Jókai költészetével szemben álláspontomat akarja megmagyarázni. S erre egy oly sánchezot foglal el, melyet sohasem építettem. Azt hitte, mögöttem vagyok. Egy kikapkodott s komikusan félreértett mondatkából azt következteti, hogy a mai kort rítul prózainak tartom; korunk írójának pedig csak az olyant, ki e prózai kort ép oly prózai, kiesi-nyes módon rajzolja. Mintha csak azt akarná elhitetni bírálóm, hogy eskimo phantasiám van s egy derék fókát fönségebbnek tartok, mint századunk tényeit. Igen rokonszenves jellemzés. De bírálóm nem találta el. Nem vagyok eskimo. Ő azonban annak hisz: olyan-nak, ki talán még az ő cikkeit sem olvasta el s ezért most egy félhasábon keresztül — Jókai költészetének védelmére, antikritika gyanánt! — leczkét tart a XIX. század csodáiról. *Vertice sidera tollit.* Biz' ez egy kissé furcsa æsthetika. — Beszél tehát a sz. Ilonai fogolyról, a görög királyságról, Byronról, a forradalmakról, III. Napoleon bukásáról, Garibaldiról s Türr tábornokról, birodalmak újjászületéséről, csak szerényen saját útazásairól nem. — Ez metsző élű. Hanem hogyan kerül Pilatus a «credo»-ba, mit bizonyít I. Napoleon s Disraéli Jókai költészete, csodái mellett?

Bírálóm szerint mindent, szerintem — semmit. Egymástól távol állunk, mint zenith s nadir. Azaz valamit szerintem is bizonyít. Bizonyítja, hogy Asbóth nagyon régen olvashatott Jókaitól regényt. Különböznék észrevenné, mennyire veszélyes dolog, történet-philosophiai *pose* által azt hirdetni, hogy Jókai kaucsuk embereiben, nagyzó hőseiben a modern ember psychológiáját találjuk. Ha az ily könnyed elmefuttatás Jókai mellett bizonyít, úgy bebizonyítja az első elénk kerülő kultúrroman költőiségét is. Az ilyen védelemre Jókai csakugyan nem szorúl. Mondva volt: Jókai alakjaiban nincs psychologiai mélység: romantikája szappanbuborék-romantika. Bírálóm pedig azt feleli: miért ne lehetne Jókai romantikus, hiszen korunk is regényes, Disraéli élete nem más, mint csodás regény? Ha

bírálom Jókai regényeit olvasta volna s azok szellemét ismerné, úgy tudná azt is, mivé válnék Disraéli alakja Jókainál. Egy kissé markosan kifejezve, újra csak Mesés Jóskává, angol Jelky Andrássá, ki mögött pszichológiai elemzést, mélyebb jellemfestést hiába keresnénk. Disraéli Jókainál valószínűleg a csodás India császárává lenne. Ez volna a XIX. század túlköröződése. Engedje meg Asbóth úr: korunkat a mai regényíró kalandos mesék által nem tüntetheti föl. Az ilyen romantika nem a mai társadalom képe, hanem a fonóház gyönyöre. Igazán restellem, hogy folyton nyitott ajtókat kell betörnöm. De az én hibám?

S minthogy Asbóth úr a XIX. század szellemét sajtolja aesztetikájába, nem lesz ellenére, ha módszerét én is követem. Csak próbaképen, világért sem komolyan. Asbóth úr — cikke értelmében — csodák, mondhatnám, regénycsodák korának tekinti századunkat. E szempontból védi Jókait — komolyan. Fordítsuk meg a dolgot. Bírálom nem fogja tagadni, hogy századunk — az analysis kora is. Csakugyan csodás dolog (mint például felhossa), hogy a római egyház, midőn világi hatalmát elveszti, győzelmesen harcol egy óriás birodalommal szemben. Csodás dolog a nagy parvenűk emelkedése, birodalmak újra támadása. De nem volt kor, mely e csodákat annyira elemezni, azok természetességét annyira felfogni, bennük a törvényt oly mohó vágygyal keresni törekedett volna, mint a miénk. Ezt elfeledte bírálom, s nagyon helyesen tette, hogy el'eledte, midőn Jókai naiv romantikáját tipikussá szeretné avatni korunkra nézve. Jókai, a modern regényíró, csak a káprázatos csodát ismeri belőle, de nem érzi törvényét. Rajzol egy mindenre képes embert, de pszichológia nélkül; rajzol szenvedélyes apostolokat, hanem az apostol egy kissé escamoteur, s szenvedélye pillanatra habzó pathosz; rajzolja a kort s az a kor — opera. Nem különösen járt el bírálom? Nem elégszik meg azzal, hogy Jókai a magyar genre jóízű, könnyed rajzolója; a magyar jellem bizonyos általánosabb vonásainak parázseleven feltüntetője; ezen erős, kitűnő oldaláról nem is beszél; hanem ép sebezhető részébe szerelmes s Jókait korszakos nagy költővé, korunk ösztönei kifejezőjévé, — bocsánat a szóért — világ lámpásává teszi. Én «lerántottam» (csunya szó s még csunyább dolog) Jókait. Asbóth úr pedig fölmagasztalja!

Hanem az komolyan baj, hogy Jókai az analysis szükségét nem is érzi. Ezért hősei is csak naiv bámulók számára léteznek. Ezért rajzolja hőseit helyzetről helyzetre, mindig új, a lehetetlenségig meglepő oldalról; mélyebb, egységesebb motivációval pedig nem törődik. Azt hiszi, a költő mindenben kényére csaponghat, a regényember pedig semmi ember, csak mulattató tréfa vagy fényes káprázat. Pedig kiváló jellemrajzolókbán, mélyebb költői tehetségekben elevenné válik azon érzet, melynek Goethe kifejezést adott: «nach ewigen, ehernen Gesetzen müssen wir unseres Daseins Kreise vollenden». Jókai világában a szellemi gravitatio e törvényét hiába keresük. Nála az élet csak rakéták játéka, ragyogó felszíneség. Ezért, ha egy regényét kezünkől letesszük, üresnek érezzük magunkat, mint valami hangos mulatság után. S ne lehessen azt kimondani, hogy Jókaiiban a költőiség egy mély eleme hiányzik, hogy gyöngé psycho-

log — ezt a nyilvános titkot? Újra emlétem, ez lerántása Jókainak? Ez a szó nem bélyegezhet meg engemet, csak Asbóthi úr hamis apológiáját. Más sincs benne, mint ez a szó, — meg a sok betörni való nyitott ajtó. — Újra bocsánatot kell kérnem olvasóimtól.

Mielőtt Asbóth úr még egy kifogására felelnék, forduljunk másik bírálómhoz s a l'homme dédaigneux után elének tűnik a l'homme qui rit. Keszler úr nagyon humoros és nagyon zajos. A francia azt mondaná róla, hogy nagy garral fújja ki az orrát. Ily orrfuvás közt mondta rólam, hogy sajnál. Engedje meg, hogy én is sajnáljam: ha humorizáló szép tehetségét úgy koptatja, mint e cikkében tévé, — vége, vége! Humora el fogja vesztetni «különzetes színét» s egyéb sem lesz, mint üres zakatolás. Cikkében is a humoristát csakhamar az ügyvédeskedő váltja föl. — Íme szavaim: «mind az angol realismus, mind a francia naturalismus eszményét igazolhatja a kritika, mert mindkettő a valóság gyökerén fakad. A francia naturalismus bizonyos szempontból ép oly igaz, mint az angol realismus.» Bírálóm először is Jókai iránt ellenséges szándékot fődöz fel nálam, hogy egy sorral főlebb a «való», alább pedig az «igaz» szót használok. Ez tisztán szókaparás. Azután megváltoztatja utolsó mondatomat. Szerinte a «bizonyos szempontból» az angol realismushoz tartozik, nem a francia naturalismushoz. S mikor így szavaimnak más elhelyezést adott, a «bizonyos szempont»-ban újra mélységes szándékot fődöz fel. Pedig mit akartam e kifejezéssel mondani? Csak azt, hogy az emberi élet nem pusztán animalis ösztönök hatalma alatt áll s nem pusztán az önzés rügőin jár. A Zolák tehát túloznak, ha a naturalismust abszolút eszménynyé tenni akarják. A bizonyos szempont egyenesen a naturalismus dogmája ellen irányul. Bírálóm azonban e kifejezést kezdetmosónak, devalválónak mondja, melyet azért használok, hogy Dickens és Thakeray alakjai igazságát megmentssem, ha a Jókaiét tagadom is. Pedig ez a kifejezés egyszerű, jámbor, őszinte és a helyes értelemre szükséges kifejezés, nem is a két angol regényíróra vonatkozik, annál kevésbbé csapda Jókai alakjai számára. Nem én, bírálóm ügyvédeskedik.

Keszler úr ezután beszél arról, hogy Dickens nagyít, Thakeray nagyít; az egyik túloz a grotesk, a másik a pessimismus irányában. Nem akarom most bolygatni, helyes-e ezen megkülönböztetés, csak bírálóm — «tehát»-ját nézzük. Tehát? Tehát akkor Jókai alakjaiban is van annyi igazság, mint a két angol regényíró alakjaiban. És miért? Mert Jókai is azt teszi, mit ezek — túloz! Keszler úr szereti a syllogismusokat s biztosíthatom az olvasót, hogy kitünőbbekhez is ért. Most az egyszer elfeledte, hogy a dolog azon fordul meg, — milyen a túlzás. Keszler okoskodása mellett nincs az a rossz író, kiről alakjai igazságát bebizonyítani ne lehetne. Szinte kételkednem kell, olvasta-e a bíráló cikkemet. Beszélek a realismus «eszményéről», a naturalismus «eszményéről», fejtegetem a «túlzás» milyenvoltát Flaubertnél, néhány angol írónál s rámutatok a törvényre, mely szerint az eszményítés itt is, ott is végbe megy; s ezzel ellentétben kifejttem — megint magából a költőből, — hogy annak a nagyító lencsének, melyen át Jókai képzelme nézi a világot, nincsen pszichologiai focusa, hogy jellemrajzaiban nagyzó önkény

uralkodik, melynek gyökere az író mese-hajtó képzelmen kívül annak gyöngé psychologyja, az emberi lélek fölszínes divinatioja. S bírálóm, mintha álomból ébredne, mégis követeli, ismerjem el, mily jeles jellemrajzoló Jókai, mert ő is, mint Dickens és Thakeray — túloz. Valóban Keszler úr bírálatát csak a tolla írta.

Tudom jól, Dickens és Thakeray sem aduak mindenütt művészi jellemrajzokat; néha alakjaik a regényen át nem is fejlődnek; Pecksniff mask, Mrs. Bute mask. Hanem ez a mask hogyan keletkezik? Az író a társadalmi «cant», az erény mezébe bújó hitványság elleni gyűlöletében annyira hevül, hogy a szenteskedő, haszonleső emberben nem lát csak szenteskedést és haszonlesést. Már itt kezdődik a nagyítás, a túlzás. Pecksniff a személyesített hypokrisis, Mrs. Bute a személyesített szenteskedő haszonvágy. E túlzást magyarázza az író saját-ágos pathosza, satyrikus vagy humoristikus hangulata. másrészt az a társadalmi vagy lelki ferdeség, melyet az író képzelme egyenesen alakja lelkévé varázsol át. Hanem most már az író következetes marad önmagához. A sok részlet útján ép az által veti az élet színét az alakra, hogy azt a sok részletet mind arra az egy lelki tulajdonságra vonatkoztatja; folyton azt az egy vonást humorizálja satyvizálja, egyénítgeti. Pecksniff mindvégig Pecksniff marad. Így az alak határozott pszichologiai középpontot nyer; a túlzásnak van mértéke, az alaknak következetessége. Dickens és Thakeray rajzaikban nem igen vétenek a lélektani perspectiva törvényei ellen: mindig ugyanazon látszög alatt nézik alakjaikat s ép ez által költik fel az olvasóban is az illúsiót. Jókai túlzásaiban nincs meg ez a pszichologiai következetesség; ugyanazon egy alakjával szemben látszöge minduntalan változik, most hegyes, majd tompa. Azért Jókainál néha ugyanazon egy alak lehet bohóc is, heros is; a szobatudósok mintaképe s az uracsok írgysége. Jókai így túlzásaival, mint említém, azonnal a mesebeli herczeg birodalmába ragad, hol a satyra elveszti metsző élet, a humor mélységét, a túlzás a mértékét. Hanem ez azt teszi, hogy a mese nem lehet tetszetős? Csak azt mondtam, hogy mesével nem írunk mai regényt.

Pedig Jókai pszichologiai regényt is akart írni. S itt találkozom mindkét bírálóm egy közös ellenvetésével. Az *Engim, tied, öre* című regényben Jókai Áldorfai példáján törekszik megmutatni, hogy férfi sorsa a nő. — Cikkemben kifogás alá vettem a regény hősét. Asbóth úr szerint Áldorfai — Ikarus s kérdezi tőlem. vajon nem tudom-e, hogy az Ikarusok mélyet zuhanhatnak? Keszler úr is azt veti szememre: nincs róla fogalmam, mily mélyre süllyedhet alapjában nemes jellem is, ha asszonyok befolyása alá kerül. Pedig csak azt mondtam, hogy Áldorfai erre rossz példa, hogy az író hősen ez érdekes problémát nagyon hiányosan tünteti föl. Rajzolja a tényt — hanem lélektani magyarázat nélkül. Ikarusnak viasz szárnya van. Jókainak Áldorfaiában ki kellett volna mutatnia, hogy jellemében meg van ez a viasz is, mely a legkisebb hőségnél már olvadozni kezd. A jellem alapjába be kellett volna oltania bukása csíráját; s az események folyamában észlelnünk kellene e csíra növekvését. Ezzel az író nem gondolt. Macbeth például véres zsarnok lesz s alapjában nemes jellem. Hanem eredeti lágyasága, nemes-

sége daczára benne rejlik a későbbi zsarnok magva. Nemcsak neje beszéli őt gyilkossá, saját lelkében is erős a korona csábja s ott leber előtte a gyilkos tör. Ha Macbeth nem — ez a Macbeth, véres neje daczára nincs tragédia. Hanem Áldorfainak csak a regény eseményei csinálják meg sorsát, ő maga is csinálmány, nem pedig lélektanilag kirajzolt alak. Az ilyenféle jellemet egyáltalán csak olyan regényíró fogjon tollára, kinek a lélektani elemzés iránt érzéke van. Ha tehát Asbóth úr kérdi: «Will Verfasser an der Macht des Weiblichen zweifeln?» — e kényes kérdésre rámondhatom: «nein» s állításom még is megmarad annak, a mi volt.

Íme a fő kifogások, s milyen kifogások! Keszler úr még több kis kavicsot dobott rám, de maga sem fogja kívánni, hogy mindannyiát útamról leszórjam.

Csak még egy dolgot érintek. Egyik bírálóm bélyegzőleg mondá, hogy 27 lapon át «lerántom» Jókait. E kifejezést csak a sietség mentheti, melylyel az illető apologiáját megírta. A másik — már udvariasabban — csak dogmatikus, pusztán negatív kritikáról beszél. Lehet, hogy elhibáztam a dolgot, de mindenekelőtt jellemezni akartam az író. Először rajzoltam főhősei típusát; e rajznak van bizonyos irányú kritikai éle, de azért nem hamisított. Az olvasó — ha neki tetszik — még czikkem alapján is ítélhet róla másként. Jellemezni törekedtem azt is, mennyire beszél a hősök nagyzásából nemzeties, költői pathosz; végre egész czikkem nem akar egyéb lenni, mint az író sajátágos szervezetű képzelmenek elemzése; mert ennek tulajdonságai határozzák meg Jókáiban a psychologust is. Ez nem pusztán negatív kritika. Egyáltalán leg helyesebbnek tartom az oly kritikát, mely az író művein belül kellő ponton állást foglal s onnan törekszik szélesb áttekintésre. Akkor megszűnik ugyan a század «szellemével» gyilkoló æsthetika, de lehetetlen a «lerántás» is és úton vagyunk tárgyunk kellő megértése felé. Erre törekedtem; ezt legalább el kellett volna ismerniök lovagias kritikusaimnak. De mikor ők Jókait — úgy látszik — csak nagyjából ismerik, czikkemet pedig félre ismerik! Bizony félek, az egész pörpatvar nem érdemli meg a ráfogyasztott tintát. Megint kérdelem, az én hibám?

Majdnem elfeledtem volna. — Asbóth és Keszler úr leczkét tartanak a szerénységről és az utóbbi azon határtalan tiszteletről is, melylyel a költészet mes'erei iránt viseltessünk. «Nec tu divinam Aeneida tenta sed . . . vestigia semper — adora.» A szerénység és határtalan tisztelt — milyen «affiche» ez ma! Ma mindenki szerény és mindenki a határtalan tisztelethez is ért. E két tulajdonság kiszökött a lélekből és szörnyű mód közkézen forog. Olyan mint a guruló garas. Pedig a szerénység érzei a «forum internum» elé való; s ezért engedjék meg, hadd legyek bíró benne én magam. Különben Statius versére mindenkor emlékezem; különösen, ha a költészet szentélyébe lépek.

PÉTERFY JENŐ.

A SZERKESZTŐ JEGYZETE.

Íme egész terjedelmében közöljük dolgozótársunk polemiáját bírálói ellen, bár azt hisszük, hogy nem épen szükséges oly cikkekre válaszolni, melyekben majdnem oly kevés a valódi tárgyismeret, mint a komoly meggyőződés. De ha már kiadtuk e polemiát, a magunk részéről sem nyomhatunk el egy pár megjegyzést.

A magyar hírlapirodalom néha oly sajátságos képet tár elénk, minőt a satyraíró sem gondolhatna ki jobban. Ilyen ez is. Kossuth egy könyvet ír, melyben Deákot csempészőnek nevezi, s az újabb közjogi intézményeinket megállapító 1867-diki XII. dik törvényezikről pedig azt hirdeti, hogy annak egész alapja történeti falsum. Ez állítás annyira új, oly hallatlan, hogy minden esetre megérdemelt volna politikai hírlapjainktól egy pár megjegyzést. S mi történik? Egyetlen egy politikai lap sem szólal fel. Hallgat az *Ellenőr*, *Pesti Napló* és *Lloyd*, hallgat mindenik. Ugyan akkor egy fiatal kritikus egy elég objectív tanulmányt ír Jókairól, mint regényíróról s tüzetesen és rendszeresebben igyekszik kifejteni azt, a mit már több kritikus megjegyzett s a műveltebb közönség is rég érez, tudniillik, hogy Jókainak a psychologia nem erős oldala. S mi történik? Néhány politikai lap mintha összebeszélt volna, felzúdul s oly zajt üt, mintha valaki a magyar alkotmány alapját támadta volna meg, vagy a Deák emléket akarná meggyalázni. A *Lloyd* mint a nemzeti becsület védője lép föl, az *Ellenőr* a lángészen történt sérelmet boszúlja meg, a *Pesti Napló* sem hagyja alunni a nagy ártatlan igazság, és sikra lép a hallatlan igazságtalanság ellen. Egy szóval főbb politikai lapjaink egy pár napig legfontosabb kérdésnek tartották, hogy Jókai psychologiai nagyhatalmasságát egye-sült erővel megvédjék. Hát nem nevetséges-e ez?

Mi harmincz év óta sok társaságban megfordultunk, néha olyanokban is, melyek aesthetikai tekintetben műveltebbek voltak, mint a *Lloyd*, *Pesti Napló* és *Ellenőr* szerkesztősegei, de soha sem hallottuk, hogy valaki Jókait, mint psychologot, különösen kiemelte volna. Legőszintébb tisztelői is ez oldalról nem tartották erősnek s egészen más oldalról méltányolták. Szerették benne az elbeszélő stíl ritka bájait, a rajz és színezet élénkségét, a leleményes kalandokat, a humoros ötletek és genre-képek gazdagságát s ezekért sok mindent megbocsátottak neki. Lélektani botlásait, a jellem- és korrajz szembeszökő, olykor botrányos hibáit inkább csak menteni igyekeztek, mint igazolni, de soha sem dicsekedtek velök, mint fényvoddallal. Sőt újabban ez őszinte tisztelők is sokallani kezdik, hogy kedvenczök mennél többet ír, annál kevesebb tiszteletben tartja a physikai és erkölcsi lehetőség határait.

Valóban óhajtandó volna, ha a *Lloyd*, *Pesti Napló* és *Ellenőr* e felfogás tévességéről mielőbb felvilágosítanák a magyar közönséget és kritikát, de nem Asbóth és Keszler-féle fecsegésekkel, hanem alapos

tanulmánynyal, részletes analysis-sel. A *Lloyd* egyszersmind Német-országot is fölvilágosíthatná, mert mi nem ismerünk valamire való német kritikust, a ki Jókai psychológiáját erősnek tartaná. Legalább Schmidt Julian, a ki porosz-német fensősége érzetében egész leereszkedéssel igyekszik méltányolni Jókait, psychológiáját meglehetősen gyöngének találja. Világosítsa őt fel a *Lloyd*, védje meg nemzeti becsületünket, az *Ellenőr* és *Pesti Napló* pedig győzzék meg a magyar közönséget arról, hogy Jókai regényeiben tulajdonkép nem az a jó, a mit benne leginkább élvezhetni, hanem az, a mi nem igen élvezhető: az affectált szenvedélyek s a lélektani absurdumok — és tegyék tönkre a *Budapesti Szemlét*, mely mind ezek becsét már húsz év óta nem hajlandó elismerni.

A KÖZÖS ÜGYEK ÉS A FORRADALOM.

Első közlemény.

Forradalmunk független és felelős vezetője, Kossuth, föl-fölkiált *Írataiban*, hogy majd a történelem fog ítélni az akkor történtek fölött. Pedig a történelem ma is ítélhet az akkori fő kérdésekben. Annak, hogy forradalmunk története meg legyen írva, ideje itt volna, csak embere nem akadt még. Mert Horváth Mihály vagy a túlsó részen Helfert e korról úgy írtak, mint pártemberek. Nem a 48-iki eseményeket, hanem az ő saját akkori elfogultságukat és érzelmeiket foglalják könyvbe. Bevallani, hogy a 48-iki évekről még ítélnünk nem lehet, annyi, mint bevallani, hogy azóta nem tanultunk semmit. Pedig mennyi változás és kísérlet tanúi és tárgyai valánk e harminczhárom év alatt, mely fölér egy közönséges századdal. Az alábbiakban nem követelem magamnak azt, mintha azon nagy föladat bár kis részét is megoldanám. Csak egy szűkebb körű, de fontos kérdésben akarok telhető szabatossgal föltüntetni néhány vonást, még pedig inkább a forradalom fegyvertelen szakából, melyről sokkal kevesebbet írtak, mint a fegyveres korszakról. Titkok leleplezésére nincs szükség, kérdésekre a fő akták eléggé ismereteseek. Nem követem azok példáját, kik minden historiai vagy politikai kérdésben először is az egyéni intenciókat vizsgálják. Szerintem a helyes módszer az, hogy vizsgáljuk a tárgyakat, a kérdések természetét és állását, kísérjük azok fejlődése menetét. Ebből először is megtanuljuk, a mi a fő tanulni való — az okok és következmények kapcsolatosságát. Aztán mikor ezt megtudjuk, sokkal biztosabban ítélhetünk az ügyeket vezetett emberek tehetsége és jelleme felől. A kinek nincs tárgyismerete, annak emberismerete sem sok lehet.

A ma közös ügyeknek nevezett tárgyak története nem csak ily rövid értekezésre volna érdemes. Könyvet lehetne írni róla, a mennyiben legközvetlenebbül e tárgyak miatt lett a kezdetben békés színű forradalom véres háborúvá. Beérem egy általános tájékozással.

Legyen szabad mindenkinek előtt a 48-at megelőzőtt évekre is visszapillantani. Mert mindennek van előzménye — még a legradicalisabb forradalomnak is.

I.

A personal-unio 1848-ig.

Mindenki tudja, hogy 1848 előtt ez: közös ügyek nem volt jogi műszó; de nem épen mindenki akarja tudni, hogy viszont ez a szó sem volt szokásban: *personal-unio*. Mikor kap föl az utóbbi? Akkor, midőn a *real-uniót* kezdik pengetni. Már a szóhasználat, mely a latinos végzetet elhagyja, a megoldás nyomára vezet. Nyilván nem a múlt században, s még a jelennek sem az elején keletkezett. Nem is magyar eredetű a szó, mert a tiszta magyar, mint a latin-magyar, az «is» végzetet meghagyja vala. Csakugyan németes a kifejezés. Mikor a német államphilosophok azt kezdték pengetni, hogy az osztrák birodalomnak *real-unióban* kell lenni, s századok óta ilyen volt a birodalmi kapcsolat, mi magyarok a *personal-uniót* bizonyítottuk be. 1860 körül Ausztria alkotmányt nyervén, egy alkotmányos *real-unióba* akarták elnyelni Magyarország törvényhozása nagyobb részét. A szónak igen határozott historiai értelme van. Mindenki nálunk és Ausztriában *real-unió* alatt Magyarországnak egy «Reichsrath»-ban való képviseltetését értette, *personal-unió* alatt pedig Magyarországnak önálló törvényhozását és régi kapcsolatát, az új időviszonyokhoz való alkalmazással.

De már 1848-ban is kezdik pengetni ama műszavakat. Az azon évi frankfurti parlamentnek Ausztriáról szóló határozatában látom a *personal-uniót* használva. Természetes is, hogy 1848-ban az eszme megszületvén, szó kellett számára. Az eszmének meg kellett születnie, mihelyt Ausztriának is Magyarországnak is alkotmánya volt. A két külön állam közti

kapocs lazább mértékét personal-uniónak, a szorosabbat real-uniónak nevezték 1860 óta. Mert sem az alkotmányos osztrákok nem követeltek teljes real-uniót, sem Magyarország nem értett personal-unió alatt oly tökéletes függetlenségi viszonyt, a minő volt például Angolország és Hannovera közt. Teljes real-unio volt, a mit az absolutismus megkísérlett Bach kormánya alatt. Még az sem bírta föntartani. Végletekig vitt personal-unio volt, a mire 48-ban törekedett Kossuth; de 49 lett belőle, sőt ráadásul 50 is.

Mind a mellett is, hogy a personal-unionak a magyar és osztrák közjogi történetben oly specificus, s a szótári jelentéstől eltérő értelme volt, szabad az új szót régi viszonyokra is használni. Még pedig, ha a hatvanas évekbeli jelentését vesszük, midőn annak legnagyobb divatja és gyakorlati fontossága volt, bizonyos az, hogy Magyarország és Ausztria közt 1848 előtt personal-unio állott fönn, nemcsak, hanem abstract értelemben is ráillik a szó ama viszonyra. Csakhogy ez teljességgel jogilag sem biztosította a nemzetnek mindenben független önkormányzatát.

Mert a mi középkorias alkotmányunk a király personalis hatalomkörét sokban korlátozta ugyan, de sokban osztatlanul hagyta kezében. A törvényhozásnak (király és országgyűlés együtt) elvben joga volt mindenre nézve törvényt alkotni. De némelyekre nem alkotott. S a fölségi jogoknak hagyott részen csúsztak be a sérelmek. Néha a királyok az absolutismusig éltek vissza a fölségi jogokkal, máskor a nemzetre bízák, kívánjon mindent, a mit magára nézve üdvösnek talál. S ekkor igen szép jogi elvek mentek be a *Corpus Jurisha*; de a fölségi jogoknak mindig maradt elég széles hatalomköre.

Voltak a nemzetre nézve kedvező pillanatok, midőn a hatalom kész volt, a nemzet minden kívánságát teljesíteni. De különös tünemény, hogy az a régi táblabíró ekkor sem ment végletekig. Szerény volt, mint az egyszeri szőlőbirtokos, ki a termés szép voltát így jellemezte: annyi a fűrt némely szőlőtőn, hogy ha az Isten azt mondja vala: tégy rá, fiam, a menyit tetszik, bizony szégyeltem volna úgy megterhelni.

És ez a szerénykedés mutatkozik még oly idők után is, melyekben a hatalom bezzeg nem állott meg a fél úton, hanem elkobozott csaknem minden jogot, mint az alábbi példa bizonyítja.

Volt nekünk száz évvel ezelőtt egy koronás reformatorkunk, forradalmárunk: II. József császár. Magyarország boldogítása a szíven feküdt. Elárasztotta rendszeretete és liberalismusa legválogatottabb áldásaival. De minthogy Magyarország közjogi viszonyait számba nem vette, sőt azoknak háborút izent, a nemzet semmit el nem fogadott az absolutisticus boldogságból, melyben különösen a túlságos nagy rend nem tetszhetett. Ellenszenvvel találkozott a nemzet összes intelligens osztályainál. Egy nagyságos asszony ül a tornácban, s kérli az útczán elkocsizó szolgabírótól, mi újság? — Felelet: «Meghalt József császár!» A tisztos matróna a szobalányhoz fordul: «Hozd ki csak a vaslapátot, s vakard le szaporán azt a numerust a falról!» A megboldogult császár tudniillik még falu helyen is (hallatlan!) számoztatta volt a házakat!

Az 1790-ben összegyűlt rendeknek sem volt sietősebb dolguk, mint hogy előkeressenek egy vaslapátot s József császár minden numerusaiból tabula rasát csináljanak. A jó karban tartott eszközt a mi alkotmányos múzeumunk a *Corpus Juris* egy tiszta pengésű törvényczikk alakjában tartotta fenn. Fölségesen hangzik, mikor még egy Kossuth is, minden régiség esküdt ellensége, legjobban szereti a világ minden nem általa componált törvénye között.

Hogy ne lenne bele szerelmes, mikor nem kevesebbről, mint Magyarország függetlenségéről szól, melynél nagyobbbat maga sem tudott soha álmodni, sem mondani. Valóban az 1791-iki X-ik törvényczikknek már a czímében ott diszeleg az *Indepedentia regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum*.

A szövegben ez áll (miután az 1723-iki öröködesi rend is fölemlítették):

«Magyarország kapcsolt részeivel együtt szabad ország s kormányzatának egész törvényes alakzatára nézve független: azaz semmi más országnak vagy népnek lekötve nincs, hanem tulajdon önállással és alkotmánynyal bír . . . annál fogva törvényesen megkoronázott örökös királya által saját törvényei és törvényes szokásai szerint, nem pedig más tartományok mintájára kormányzandó és igazgatandó, mint az 1715-iki harmadik és az 1741-iki nyolczadik s tizenegyedik törvényczikkek is rendelik.»

Ez aztán világos. Azt hinné az ember, hogy alkotmányunk fölkent papjai, kik az Úr szőlőit művelték, annyit rak-

tak a tőkére, biztosítékot nyújtó törvényczikkekben, hogy több már rá sem férhetne.

Nézzük hát az ugyanazon évi többi törvényczikket. Nem csak szabad, de kell is. Mert régi országgyűléseink szokása szerint az egy ülésszak alatt hozott valamennyi czikk képez egy egészet, egy decretumot. Közös előszavok és utószavok van. Valamennyi czikk összesen egy datumot visel, év és nap ugyanaz.

Láttuk, hogy a X. czikk kimondja az általános elvet, mely szerint nálunk csak az a törvény, a mi alkotmányunk formái közt keletkezett, s csak e törvények szerint lehet kormányozni. Ebben áll az ország függetlensége. Lássuk most, mely törvények mikép szabályozzák például a had- és külügy kezelését?

A hadügyről szól az ugyanazon évi XIX. törvényczikk. Ebben biztosítva van az ország, hogy királya semmi néven nevezendő subsidiumokat se készpénzüil, se terményben, se újonczokban nem fog önhatalmával se az ország rendeiére, se nemesre, se nem-nemesre kivetni, sőt a szabad fölajánlás (megyéknél és egyeseknél való) sürgetése is megszűnik. Az állandó katonaság föntartására szükséges közadó egyik országgyűléstől a másikig mindig a rendek által fog megszavaztatni.

Ennyit kíván a personal-unióban élő ország a hadseregbe nézve. Ennyiben Magyarország független állam s a X. czikk egészen öszhangban áll a XIX-dikkel. Nagy haladás volt az, hogy a megyék által való subsidium-ajánlást eltörölték, melyet Mária Terézia korában elnézett a törvényhozás.

Olvastam már valahol, s tán épen történelmi munkában azt a kárhoztatást, hogy 1715-ben a nélkül hozták be a rendes katonaságot, hogy egyszersmind, a föntartására szükséges pénzen kívül az újonczok számának meghatározását is az ország jogul tartotta volna fönn magának. — De ez helytelen fölfogás. Még 1715-ben egészen toborzás útján állították ki a katonaságot. A nemest eltítani nem lehetett attól, hogy be ne álljon. A török időkben és még azután egyideig a hajdúság nem kérdezte senkitől, hogy zsoldba álljon-e, sőt az előbbi korban azt sem, kinek zsoldjába.

Mentől többet vett föl a király a seregbe e békeidőt nem kedvelő, de hadban használható elemekből, annál jobbnak tartották a rendek. De nem bánták, s gondjok sem volt rá, ha

a megszavazott pénzen akár Spanyolországból fogadnak újonczot. Hiszen tudva van, hogy Savoyai Eugén idejében ama valóban dicsőséges hadsereg Európa minden nemzetéből toborzott sereg volt. 1741-ben már, miután az egykori híres ausztriai zsoldos hadsereg elhanyaglott, a magyar nemesi fölkelés elve szerint kiállított hadak első megmentői a monarchiának. Az egykori portalis katonaságot szervezik ezredekké. Az egyes megyék csupán a nádor fölszólítására, országgyűlési végzés nélkül állítanak ki lovas ezredeket. — Annak szüksége, hogy erővel is újonczok állíttassanak a rendes hadsereg számára, tette szükségessé azt, hogy az újonczok számát a törvényhozás szabja meg. A katonafogdosás pedig akkor lett szükségessé, midőn a hazánk területén és tőzsomszédjában folyt harcok megszűntével az alsóbb és felsőbb nemesség a béke munkáit kezdte többre becsülni a vitézlő életnél. Mária Terézia uralkodásának második fele óta rohamos léptekkel indul enyészetnek a nemzet egykori harcziassága. Más, kisebb-nagyobb nemzetnél, a hol a béke művei virágzanak, nagy áldozat szinten a katonáskodás. Tömerdek munkaerő vesz el általa. De ott a népesség nagy száma s a föld kevés volta miatt jókora néposztály van, mely jövedelmezőbb kereset hiányában kielégítően jutalmazónak tartja még az alsóbb tiszti rangokat is. Magyarország népe pedig megszűnően középkorias modorban mindig fegyvert viselni, épen a háborúk miatt annyi miveletlen jó földet talált, hogy a katonaeletet minden osztály soványnak tartotta. Mindenik osztály közt épen a paraszt félt legjobban a katonáskodástól. A közép- és felsőbb osztályok oly könnyen éltek, hogy nagyon kevés tagjok ment kenyérkeresetből hadi pályára. Oly iskolát végzett s oly műveltségű ember, a melyet mi a csehek és osztrákok közül, mint vasúti vagy alsóbb rendű katonatisztet látunk szolgálni, kik közül némelyiknek még otthonról is van valamicskéje, nálunk urat és nagyszájú hazafit szeret játszani. Méltó megolvasni, mit mond erről még 1848-ban is az egykori hadügyminiszter, Mészáros Lázár. A rajz szomorító. De nem régebben is szólt erről e helyen egy kitünően illetékes férfiú.

Már az 1792-iki országgyűlésen arra kéri a rendek a királyt, hogy a magyar ezredeknél a felsőbb és törzstisztek kinevezésénél legyen különös tekintet (*præferens ratio*) a magyarokra, mire a szerzendő érdemek mellett a király késznek

nyilatkozik, remélve, hogy a biztos előmenetel a katonai pályára fogja édesgetni a magyarokat. — Különben megjegyzi, hogy vannak német ezredeknel szolgáló felsőbb, sőt stabális tisztek is, valamint megfordítva. Ezeket összeírhatja és teljesíti, a mennyire lehet a rendek kívánságát.

Az 1791-iki törvény nem határozta meg meg az újonczok szolgálati idejét sem. Arra csak 1830-ban alkotnak törvényt, tíz évet szabva meg. Ezután jön az újonczozás módjának, a testmagasság mértékének stb. meghatározása, s 1840-ben az a fontos kikötés, hogy a magyar újonczok csak magyar ezredekbe soroztassanak stb.

Ezekből és ezekhez hasonlókból látjuk, hogy az országgyűlés jogának tartotta a hadügyekbe beleszólni, és sok lenyeges és fontos kérdés fölött dönt is. Így az újonczok megszavazása oly világosan ki volt kötve, hogy a kormánynak ebbeli önkényes eljárását az alkotmányon ejtett legnagyobb sérelemnek vették I. Ferencz alatt.

Azonban az 1791-iki X. törvényezikkből kimondott függetlenség nemcsak akkor, de 1848-ig teljességgel nem nyert kifejezést a hadseregről szóló törvényezikkekben. Magyarországnak tehát csak saját törvényei által volt kormányozható; de arra nézve a törvény nem mondott se fehéret, se feketét, hogy vajon az újoncz mikép gyakoroltassék, fegyelmeztessék, minő fegyvere, ruházata legyen, minő esküt tegyen le stb. A katonaság belső dolgaiba nem igen avatkozik a törvényhozás. Még a hol a felső és törzstisztekről van is szó (1792-ben), mint láttuk, se a rendek, se a király maga még nincsenek tisztában csak a dolog miben állására nézve sem. A rendek bátrak kérni, nem azt, hogy csupa magyar legyen a fő- és törzstisztség, hanem a magyaroknak előnyt adjanak. A király kegyes egy hasonló határozatlan ígéretet tenni, hogy a mennyire lehet, majd eleget tesz. De benne van a válaszbán, hogy a magyarokat «édesgetni» kell a katonai pályára. Aztán mily különös ez a, mintegy patriarchalis párbeszédbe foglalt, törvényalkotási módszer, a minővel tele van a *Corpus Juris*! Még kevésbé szólt arról, hogy az ezredesen fölül okvetetlenül magyarok legyenek a hadvezérek, legkevésbé pedig arról, hogy magyar hadügyminiszterium vagy magyar hadi dicasterium létesüljön. A politikai kormányzatra, az igazságügyre, a pénzügyre voltak Magyarországnak külön országos testületei, de magyar

udvari haditanácsról nem szólanak az 1791-iki függetlenség kimondásakor.

Az országgyűlés még azt sem tartotta fönn magának, hogy a megszavazott hadi segélyről a kormány számoljon.

Minthogy mindezekről törvény nem intézkedik, az 1791-iki s későbbi jogi állapot az, hogy az országgyűlés némely fontos jogokat a hadügyben megtartott magának, de más szintén fontosakat odaengedett az uralkodónak személy szerint.

A vezérletet s a hadsereg belszervezését personalis jogának látta, s így a tisztán personal-unióból magából származott az, hogy Magyarországnak külön rendes hadserege nem volt. Nemzeti hadseregnek vettek a banderiumokat, a nemesi fölkelést s a megyék portalis katonaságát, melyek még Mária Terézia idejében jó szolgálatot tettek. Azóta csak mint elv voltak életben, nagy kárára a köztelherviselés érvényre jutásának.

Ez volt Magyarország jogi helyzete a hadügyeket illetőleg 1791-ben s 1848-ig. Lássuk a külügyeket.

1741-ben is bő szüret volt alkotmányos jogok dolgában. A XI. törvényczikk első szakaszában azt ígéri Mária Terézia, hogy «az ország dolgait magyarok által fogja tárgyaltatni, mind benn az országban, mind kívül az országon», azaz, akár Bécsben s annál meszszebb tartózkodik a király, akár benn Magyarországon. És továbbá a második szakaszban ígéri, hogy magánál a fölséges udvarnál is azokban az ügyekben, melyek a neki engedett főfő hatalomtól függenek, élni fog, böles belátása és királyi méltósága szerint, hű magyar tanácsosai működésével és tanácsaival.

Ez nagyon általános, a tárgyakat meg nem határozó törvény. Egy bizalmas kérelem s kegyes ígélet. Különösen az első szakaszból ki nem lehet olvasni, a mit némelyek kiolvasnak, mintha külügyekről volna szó. *)

*) Így Korbuly *Magyarország Közjoga* 1874-iki kiadásába bizonyára elszórtból csúszott be (86. l.) ez az idézet: «Magyarországnak nemcsak bel- hanem külügyei is ő Felsége részéről magyarok által tárgyalassanak, azaz intéztessenek el» (1741. XI. czikk 1. §). — A latin szöveget pedig nem lehet félreérteni: «Res et negotia Regni tam intra, quam extra Regnum per Hungaros tractabit» etc. Intra regnum azt teszi benn a hazában, extra pedig külföldön való tárgyalása Magyarország belső ügyeinek.

Világosan szól már a külügyekről az 1791-iki XVII-ik törvényczikk. Ez kibővíti a fentebbi törvényczikket, a mint hogy hivatkozik is rá. Kéri most ő felségét a rendek, hogy a (bécsi) udvari tanácsban adassék alkalom rá, hogy módos és tehetséges magyarok a követségi pályára képezzék magokat; továbbá hogy a magyar államnak mind bel- mind külügyi magyarok által tárgyalassanak, amazok magyarok által, emezek magyarok befolyásával is, s úgy terjesztessenek föl ő felsége közvetlen eldöntésére (*externa cum influxu etiam Hungarorum pertractentur*).

Nyilván többet mond ez az 1741-iki idézett törvénynél, s itt meg is vannak nevezve a külügyek. — Világos, hogy az országgyűlés hozzászólhatott a külügyekhez.

De mily távol állottak attól, hogy ez a határozott formákhoz nem kötött kérelem-fajta *articulus* a X-ik czikkben kimondott «függetlenséget» biztosítsa! Sőt épen az e részben való függésre példa nem idegen országtól, hanem az uralkodótól.

Két eset közül egyik: vagy megkérdezte az uralkodó a magyar tanácsosokat, vagy nem. Ha nem kérdezte meg — mi huzamosb ideig is majd minden nap megtörtént — ennek fontos mentségei voltak. Egy külügyminiszter béke idején is abban a helyzetben van, mint a hadvezér az ellenség előtt. A napikérdéseknek épen legfontosabb részét titokban kell tartani. Sokféle emberrel közölni annyi, mint népiesen szólva, dobbal verebet fogni s különben itt a dualismus is lehetetlenség — s a rendeknek volt annyi belátásuk, hogy oly lehetetlenséget nem kívántak s az 1791-diki X-dik törvényczikkben kimondott függetlenséget nem terjesztették ki azon követelésig, hogy Ausztria uralkodójának más külügyi politikája legyen, mint a magyar királynak. Ez épen a *personal-unio* természetével ellenkezett.

De e nélkül is Magyarország a külügyekre és hadszervezetre, vezérletre, a béke és háború kérdésére nézve 1723-tól kezdve 1848-ig nem volt teljességgel követelődő. A gravame-nek szénás szekerében alig egy-egy gombostű az, a mit kivált a külügyek vezetése miatt találhat valaki. Az 1791-iki XVII-ik törvényczikkben foglalt kérelem holt betű maradt; de a külügyeknek a király által önhatalmúlag vezetését nem tekintették a jogi állapottal nagyon ellenkező ténynek. Vegyük azt az

esetet, hogy a XVII-ik törvényczikk értelmében a császár- király magyar tanácsosokat is meghí a külügyek tárgyalására az udvari államtanácsba. Ebben az esetben is a mente alárendelt szerepet visz a frakk mellett. Maga a törvény beéri azon praecarius állással, hogy a magyar tanácsosok is meghallgatassanak. Vezéri, döntő szerepet nem kívánnak. Itt is csak mintegy az újonczokat ajánlják meg a diplomatiiai pályára. S még ez a kevés sines határozott formákhoz kötve.

Csak épen egy jogbiztosítás maradt fönn, az, hogy mikor a királynak háború esetében a rendekhez kellett fordulnia katonáért és subsidiumért, az országgyűlésnek joga volt, fölvilágosítást kérni a király kormányától a külügyi helyzet felől.

Az bizonyos, hogy se 1723-ban, se 1741-ben, se 1791-ben, mikor a rendek bátran merhettek sokat kívánni a magok részére, szintoly kevésbé kívántak külön dicasteriumot vagy külügyminiszteriumot a külügyekre, mint a hadügyekre nézve. Azért, mivel az uralkodó személyes jogának néztek a béke és háború kérdésének eldöntését.

Így állottunk 1791-ben, a függetlenség mellett is azokra nézve, melyeket ma közös ügyeknek nevezünk. Ez volt az az irigylendő singularis personal-unio, melynél a mostani dualisticus personal-unio hasonlíthatatlanul több.

És még ha csupán a had- és külügyekben lett volna sok tér engedve a fejedelmi personalis jognak! Említsem-e a korona és kamarai jövedelmeket, melyek egy részébe beleszólhatott az országgyűlés — beleszólhatási joga megvolt. De tág tér volt engedve jogilag is a personalis vezetésnek. — A válásos sérelmeket meg nem is szerette egy felekezet is se helytartótanácsához, se országgyűléshez vinni — hanem egyenesen a felség színe elé. Egész processziók mentek panaszra s Bécsig meg sem állottak. Minden teren, a personal-unio révén férkezett be a hatalom az ország jogainak korlátozásához. Sőt a fölségnek, mint a törvényhozás faktorának jogai oly bőven voltak kimérve, hogy az országgyűlés egy igen nehézkes hosszú dialogus volt személyesen az uralkodó és nemzet közt, sok formalitással, de szorosan meghatározott forma nélkül.

Nem gondolom, hogy valaki visszaóhajtana azt a 48 előtti personalisnál personalisabb alkotmányos viszonyt. Sőt egy Tacitus nem lehetett nagyobb ellensége a Cæsarok uralmának, egy Robespierre nem szenvedélyesebb gyűlölője a Bour-

bonok absolutismusának, mint maga Kossuth a mi 48 előtti personal-uniós állapotainknak.

Ha mind a leglelküimeretesebben alkalmaztattak volna is a törvények, az organisatio miatt, a mi nyilvános életünk nem felelt volna meg azoknak a hangzatos elveknek, melyek némely czikkben foglaltatnak. De ne tudták volna-e a törvényhozók, hogy minden hatalomnak világ kezdete óta természetében van a törekvés, hogy körét kiterjessze, nem is személyes érdeklében, hanem sokszor abban a meggyőződésben, hogy a közjóra nézve ez a legjobb? — Azért nem elég a törvényczikkben egy elv kimondása, egy kérelem, vagy oly ígéret, «a mennyire lehet». — Még ha szabatosan volna is formulázva, nem egyéb politikai phrasisnál, mihelyt nincs institutiók által a valódi életben is megtestesítve, mihelyt nincs a gépezetbe egyik keréknek beillesztve, hogy a nélkül az egyáltalában, vagy baj nélkül el ne lehessen.

Ennek elmulasztása okozta belügyeink hátramaradását, s az örökös sérelmi politikát. A kül- és hadügyekre még el lehet mondani azt, hogy ezekre nézve bajos is volt többet és jobbat tenni, míg Ausztriának nem volt alkotmánya. A hadügyekben meglehetősen világosan kívánnak az ország és a felség jogai. A külügyekben pedig a katona-megszavazás alkalmával történt fölvilágosításon kívül, mint láttuk, nem is igen sürgettek többet is. Nem ezekből támadtak az égető sérelmek, hanem belügyeinkből, melyeknek vezetésében a bécsi kormány sokat tett «közös ügygyé», mi ma teljességgel nem az.

Sajnos volna eme rég elmúlt viszonyokat ma is politikai pártszempontból fogni föl. Vagy negyven év óta annyi különböző kísérleten mentünk keresztül, hogy igen kevés ítélő tehetséget árúlna el, a ki hazánk orvos doctorairól megközelítő helyes fogalmat nem tudna szerezni magának.

Széchenyi egész politikai eszméjét abban lehet összefoglalni, hogy avúlt politikai és társadalmi formáink közül kibontakozni legjobb módszer a magyar nemzet eleterejét anyagi és szellemi tekintetben fejleszteniünk, fokozniunk. A legszebb alkotmány is ezen belső életerőben leli biztosítékát, s a legrosszabb alkotmányt is ez képes jóvá fejleszteni fokonként, mint a hogy a platánfa kedvező években levetkezi magáról az avúlt kérget, vagy a csírázó mag a fölöslegessé vált burkot. És a harminczas és negyvenes évek politikai és

társadalmi tüneményeiből látjuk, hogy ezt a politikai tervet követte maga az élet is. Az irodalom hatalmas lendületére mintegy magától jött a holt latin nyelv bilincseinek lepattozása politikai életünkben szintűgy, mint nevelésünkben. Azon parlamenti formákon, melyek a követi utasítás s kerületekre osztás miatt lehetetlenné látszottak tenni minden parlamenti pártéletet, nem önkényt kezdenek-e jelenték nélküliekké válni az utasítások, előállani az egyedül egészséges elvek alapján két cly nagy párt, minő Angolországban két száz év óta egyenlő gátja a zsarnokságnak és forradalomnak, s biztosíték mind a tespedés mind a fölforgatás ellen?

Széchenyi a sérelmek orvoslását a mi fejlődésünktől és erőnk gyarapodásától várta. — Volt egy ifjabb reform-párt, mely hasonlóképen nem akart mindent egyszerre, — bár elavultaknak tartotta a régi formákat. Kiválasztott egy-két fő teendőt, mely ha megvan, a reformok egész csoportja magától jön, s a sérelmek egész serege egy csapással megsemmisül. A kőbányákban látni, hogy jókora szikladarabot mikép hasítanak ketté. Nem kell azt fáradságosan fűrészelni, vagy faragni. Egy kisded vas-ék alkalmas helyre illesztve, néhány kalapácsütéssel megteszi a csodát. A hadvezér sem akarja egyszerre megverni az ellenség minden osztályát. Többlnyire egy fő ponton kell győznie csak, hogy a többi pont is hatalmába kerüljön.

Így Eötvösé és társaié az érdem, hogy a reformok egy stratégiai pontját megtalálták: a miniszteri felelősséget, mely országgyűlésünk működését szabályozza, a kormányfelelősség által a törvény megtartását és végrehajtását biztosítja, s véget vet a meddő sérelmi politikának. Évekig agitált mellette a *Pesti Hirlap*, s Eötvös egy egész könyvet írt erről a themáról 1846-ban *Reform* czím alatt. Ma már csudálkozni lehet rajta, hogy mindenki el nem ismerte a javaslat életrevalóságát. Mily kevéssé volt megérelve az országban ez eszme, arra egy ma igen érdekes példát hozhatok föl. Az akkori ellenzék egy forma szerinti programmot adott ki, melyben az mondatik, hogy a kormánynak fölül kell állani a pártokon, nem szabad párthoz tartoznia! — Nyilván maga az ellenzék a kormányt azonosította az uralkodó personalitásával. Holott parlamenti rendszer mellett mulhatatlan, hogy a kormány pártokhoz tartozzék. Mihelyt nincs többsége, leköszön.

Az ellenzék, vagy annak nagyobb része nem vett észre egy nagy haladást, melyet már érintettem, s illetőleg ezt a haladást hanyatlásnak képzelte: azt tudniillik, hogy miután az Apponyi-kormány nyílt sisakkal, mint conservatív párt lépett ki a síkra, már ezzel országgyűlésünk nagy lépést tett a parlamentarismus felé. Határozott politikai elvek, nem pedig követi utasítások és kerületek állottak többé egymás ellen. Ebből politikai bizonyosság, hogy békés fejlődés esetében a kormányfelelősség kinőtte volna magát, erőltetés és rázkódás nélkül is. És e békés fejlődés folytatása esetében nem kellene 67 óta ellenzékeinknek surrogát elveket keresniök s azt sem igen találniok a párt alakulásra. — Ugyanakkor 48-ban, midőn a felelős miniszterium meglett, a fejlődésnek indult pártalakulást a levegőbe röpitették, hogy ma már nyoma sincs. Sőt már 48 előtt el kezdték a túlzó hazafiak a kormány embereit hazafiatlannak kiáltani ki. E mellett pedig lehetlenné válik az alkotmányos pártélet és a parlamentarismus: ez már az utczaí forradalom dialectusa.

Bár mint legyen ez, 1848-ban már nyilván való volt, hogy a felelős miniszterium fölállításával a fölségi personalis kiváltságok a miniszterek ellenőrzése alá kerülven, többé nem az uralkodó személye áll az elötérben, hanem a kormányé, melynek fönnállásához szükséges a parlament támogatása. Ekkor kezdett az uralkodó uralkodni s a kormány kormányozni. De míg ez 1848-ban, márcziusban bekövetkezett, oly kevésbé foglalkoztak a nagy horderejű kérdéssel, hogy ez is készületlenül lepte meg az országot.

II.

1848. márczius harmadika.

Mint mondtam, kevesen voltak 1848-ig, kik politikai fejlődésünk termékeny magvát a miniszteri felelősségben keresték volna. Némelyek úgy vélekedtek, hogy ha Ausztria is alkotmányt nyerne, Magyarország nem lenne többé kitéve abszolút törekvéseknek a kormány részéről. Az 1847-ben novemberben megnyílt országgyűlésen Kossuth ezt az eszmét, melyet Szechenyi csak megpendített, Wesselényi a *Szózatban* csak elme-

letileg fejtegetett, most ünnepélyes felíratban mintegy az ország sürgetését hozta javaslatba, holott Magyarországnak nem volt több joga Ausztria számára alkotmányt kérni, mint Ausztriának Magyarország részére absolut kormányzást. De a fő garantiát az ellenzék többsége a megyei autonómiában vélte lappangani. S ez korántsem csak a központi, a mintaszerű Pestvármegyében egyedül boldogító eszmeként elfogadott dogma volt, hanem az ország háza nagy részében is.

Az 1847-ben összeült országgyűlés, mikor a következő év elején már-már egy előre nem látott forradalom küszöbén volt, nem talált fontosabb vitatárgyat, mint a megyei akol megvédését az administrator farkasoktól. Nevezetes arról, hogy gravaminális országgyűléseinknek ez talán utolsó gravamenje volt, de nem arról, mintha ennél fontosabb tárgyak ne lettek volna. És ha az országgyűlés 1848 február közepén szétoszlik, nincs kétség benne, hogy Kossuth fejedelmi diadalmenettel vonul be a pesti megyeházához, mint a magyar alkotmány legbajnokiabb hőse.

S ő maga a legteljesebb, őszintébb meggyőződéssel hitte volna, hogy a vármegye ilyen megmentésével meg van mentve az alkotmány és a haza; mert ezt csak a vármegye, s e szerint Pestvármegye mentheti meg.

Kossuth még a negyvennyolcadik év tavasza előtt egy magyar felelős minisztériumról nem csak kicsinylően szólt, hanem azt veszélyesnek is tartotta a megyei autonomia szempontjából.

Kemény Zsigmond írja az 1847-diki országgyűlés előtti időről: «Jelen valék egy tanácskozmányban, melyben Kossuthnál az ellenzéki program első vázlata főbb eszméiben szóba jött. — Valaki a vidékről érkezettek közül a felelős kormány megemléztetését nem helyeselte. Kossuth azzal csillapította le, hogy «Eötvösnek a parlamentáris kormány vesszőparipája levén», az ő kedvéért kellett azt is beleszőni a programba, mi egyébiránt sem nem árt, sem nem használ. Mostanság úgy sem lesz belőle semmi. Egy theoreticus nézet.» *)

Ki hitte volna mégis, hogy a sors épen a megyei autonomia lovagját szemelte ki, hogy a kormány felelősségét, melyet a megye ellenségének tart, maga erőszakolja ki egy

*) *Forradalom után.* Írta Kemény Zsigmond. Pest, 1850.

rohammal 1848-ban, s hogy Eötvös vesszőparipáját Kossuth csataménül használja?

Már az országgyűlés kezdetén, 1847 novemberében pengeti Kossuth a felelősséget, némileg eleget téve a pártprogramm illető mellékes pontjának. Azonban csak üres hypothesisként veszi föl az esetet, — hogy ha felelős kormányval állana szemben, mit cselekednék. Semmi határozott indítványt nem tesz.

Az országgyűlés további folyamában, csaknem egész télen át egyáltalában nem a kormányfelelősség volt az égető kérdés. Kossuth sérelmi háborút folytat. A megyei administratorok töltötték be fekete pontokkal a politikai láthatárt s az egész levegőt. — Ha a kormány nem engedett volna, az lesz vala az állandóan legfontosabb agitationális kérdés. Hanem az ügy elintéztetvén, egy szép márcziusi napon Kossuth egyszerre felejtí a vármegyét minden alkotmányos kincseivel együtt, s mint a miniszteri felelősség apostola rohan be ajtóstól. A ki még pár héttel azelőtt csupa megyei autonómia, most a kormány felelősségét vallja üdvöztető eszmének. — Nagy országos kérdések bombáit kellett elpattogatni az ország házában, hogy a figyelem a vasúti kérdéstől merőben elvonassék. Egyik leg-hathatósabb fegyver kétség kívül a miniszteri felelősségnek márczius harmadikán történt forma szerinti javaslása volt.

Igen nagy vívmány lesz vala egymagában is egy felelős kormány felállítása az eddigi nem felelős s még kevésbé számoló dicasteriumok helyett. Elég munkát ad vala annak egyeztetése egyfelől a megyével, másfelől, a mi százszorta fontosabb és talán bajosabb is megy vala, a kül- és hadügynek miként rendezése az új keretben. Ha Ausztria absolut uralom alatt marad, abban nincs kinek feleljen a kül- és hadügy-miniszter. Következöleg, miután azon országok, melyek szint-úgy viselik a terhet, nem lehetnek hátrányban, e szerint, ha ott teljességgel nem felelős a had- és külügyminiszter, nálunk sem lehet az. Ekkor a hadügy nagy része és a külügyek egészen úgy maradnak, mint voltak, — hogy t. i. befolyásunk nagyon kevés ezekre. — De hátha Ausztria is alkotmányt nyer — a mit a magyar országgyűlés sürget is — vajon egyszerűbbé válik a kérdés megoldása?

Annyi világos, hogy márczius harmadika körül nem volt ennél fontosabb eldöntendő kérdés. A miniszterium fölállítása

által különben is gyorsabb törvényhozás, biztosabb végrehajtás által a többi teendő mind sokkal könnyebben fog menni. S valóban maga a márczius harmadiki fölírat kiemeli, hogy a magyar felelős miniszterium föllállítása alapját képezi valamennyi többi reformoknak.

Azonban ebben a felíratban annyi egyéb van kívánva és követelve, hogy csaknem háttérbe szorúl a miniszteri felelősség kérdése. Nem törvényjavaslat az, hanem egy program a teendők iránt. Formájára nézve leginkább hasonlít egy úgynevezett «Sturmpetitia»-hoz, mely kevesebb a mindennél, be nem éri. Mert egy trónbeszéd, melyben többnemű teendőt tűz ki a kormány a parlament elé, soha ennyit nem dobott a világ bármely házának asztalára. Pedig az egész elért az elég kis alakú akkori *Pesti Hirlap* másfél hasábján!

Néhány sorban még oly nagy dolgok nem igen voltak összehordva: Először: köztelherviselés. Másodszor: úrbériség eltörlése. Harmadszor: az egész nép fölvétele az alkotmányba. Negyedszer: katona-elszállásolás. Ötödször: a honvédelmi rendszer gyökeres reformja. Hatoszor: az összes magyar pénzügy kezelése a magyar pénzügyminiszter felelőssége alatt. Hetedszer: külön kiegyezés az osztrák tartományokkal a velők való érdektalálkozás miatt. Nyolczadszor: minden idegen befolyástól független, felelős magyar miniszterium, — s még egyéb is.

Végre pedig nem volt elég Magyarországot ily rögtön boldogítani, hanem a fölírat nagy részét Ausztria üdve foglalja el. Annak a számára is kívántunk alkotmányt. — Kossuth indokoló beszéde erre terjeszkedik ki leginkább, s fejt ki legnagyobb ékesszólást, míg a mi saját ügyeink rendezésének igen fontos pontjaira felejt útba igazítást nyújtani.

Senki sem tudta volna megmondani, hogy némely rövid mondatban mi minden rejlik. Így a márczius harmadiki fölírat egy helyen «szellemi érdekeink ápolásáról» beszél.

Mikor a pesti népség lármát csapott, hogy a kívánatok közül kimaradt a sajtószabadság, azt felelte Kossuth az országgyűlésen, hogy hiszen az már megvan a fentebbi szavakban! Pedig szeretném én azt a furfangos törvényferdítőt látni, a ki abból sajtószabadságot bizonyítana be. Sőt még sejteni is

bajos, miképen kell ápolni a sajtószabadságot. Nem dajka kell annak. Hiszen az volt — a censura! *)

A közös ügyek dolgában nagyot szól, a mit a hadügyekről olvasunk; de szintoly Pythia-szerűen van kifejezve, mint a sajtószabadság:

«Honvédelmi rendszerünk nemzeti jellemünknek, s a honlakosok különböző osztályai érdek-egységének alapján gyökeres átalakítást kíván». Hozzá teszi, hogy ez nem halasztható.

A különböző osztályokra nézve a mit mond, az elég világos. Azt teszi: nemes és addigi nem-nemes ezután egyaránt katonai sorozás alá esik. De ez még nem indokolja gyökeres átalakítását honvédelmi rendszerünknek a nemzeti jellem alapján. Valami nagyon messze menőt még sem lehetett képzelni alatta. Legföljebb a nemzetörökség fölállítását, a régi nemesi fölkelés helyett. De nem a rendes hadsereg gyökeres reformját.

Mert miután a pénzügyek felelős kezelés alá vételét is elmondta a fölírat, így folytatja:

«Sokban e kérdések közül az örökös tartományokkal való érdektalálkozás kiegyenlítésének szüksége forog fenn, mire önálló nemzeti jogaink és érdekeink megóvása mellett örömet nyújtunk segédkezett.»

Oda lehetett magyarázni, hogy a hadügyek s a pénzügyek egy részére fenn van tartva a további kiegyezés, hogy az örökös tartományok érdekének is elég legyen téve, a menyire saját érdekünkkel nem ellenkeznek. Ez egy szemképrázató ígérlet ugyan, de mégis az örökös tartományokkal való kiegyezésre leereszkedést mutat.

Említi a fölírat mindjárt elején «az összes birodalom iránti törvényes viszonyainkat», s nem csupán az uralkodó ház iránti hűséget. Aztán «a *pragmatica sanctión*ál fogva kedvelt kapcsolatokkal hozzánk kötött birodalmat». Mindezek nem annyira a mai Kossuthot czáfolják, mint az akkori Kossuth taktikáját jellemzik. Érdekesebb volna Kossuth minden turini és párisi titkainál tudni tőle, vajon a «kedvelt kapcsolatok» és «törvényes

*) Az ember hajlandó nem hinni szemének, midőn az alsóháznak a felsőház intézett hivatalos átíratát márczius tizenötödikéről olvassa, melyben elő van sorolva, mily nagy dolgok értetnek «szellemi érdekeink» alatt. — Ott szerepel az évenkénti országgyűlés is a sajtószabadság mellett.

viszonyok» alatt értette-e a birodalom közös védelmének kötelességét? — Azonban tudhatjuk a későbbiekből az ő leplezéseinek nélkül is, hogy a hadsereg nem tartozott a kedvelt kapcsolatok közé. Csak azért beszélt oly érthetetlen általánosságban, hogy mind az országgyűlés józanabbjait, mind a kormányt félrevezesse a szándékok mivolta felől. — Azért kell ezt kiemelni, mert prókátor nemzet lévén, sokan az ily fogásokat tartják geniális politikának. De kedvezett a szerencse is.

Sok csoda történt ekkor. Egyik volt Bécsnek 13-diki föllázadása; másik volt, hogy 15-dikén Ausztriának alkotmányt hirdettek; harmadik, hogy Kossuthnak a kezében volt két napig a birodalom sorsa (?) uralkodott a bécsi népen, — negyedik és nem legkisebb, hogy Kossuth uralkodott önmagán. — Mint mondja, csillapította, csendesítette a forrongó népet. Ez több a többinél. Itt állapodjunk meg. Miért nem részesítette Magyarországot is e csillapító áldásban? — Valószínű, néhány száz millióval kevesebb volna ma az államadósság.

Mily drágák a fő-fő szereplőknek még vérmérsékleti személyes tulajdonaik is! Nem is személyes, hanem személy- s illetőleg emberfölötti tulajdon volt Kossuthnál a csillapítás, mely csak egyszer, Bécsben nyílt aloëvirág maradt. — Hanem az ötödik csoda sem utolsó, hogy V. Ferdinánd beleegyezését adta arra a már jellemzett fölíratra. Akár előre is aláírhat vala egy carta biancát, — mert ez sem fejezte volna ki rosszabbul a mindent és semmit, mint a fölírat a hadügyek és külügyek tárgyában.

Ez okíratról csak a szentesítés után még nem lehetett teljességgel elmondani, mi az. Némely pont így kezdődik, s így van formulázva már eleve: «Elhatároztuk». Ha az országgyűlés így terjeszti föl, s a felség elfogadja, az már törvény színtét nyeri, bár még sem törvény, miután nincs forma szerint aláírva és becikkelyezve. Az «elhatároztuk» szó erkölcsi pressio Kossuth az indítványtevő részéről mind az az országgyűlésre, mind a kormányra, ha ez elfogadja. Épen ebből látni, hogy ez Kossuth személyes politikája volt. Bár a legtöbb pont lényegében egyezett a nemzet közóhajtásával, de a forma és kivitel dicsőségében az országgyűlésnek csupán statisztika-szerep jutott. A király elfogadván, csak olyat tett, a mit a régi modorú diätalis tractatus mellett könnyen megtettek máskor is, hogy törvénczik helyett egy elvet fogadtak

el. Az egész épen általánosságainál fogva nem volt oly természetű, hogy ahhoz a diætales tractatus folyamában akár a koronának, akár a rendeknek kikötéseket és kivételeket ne lehetett volna többé toldaniok. A legtöbb tárgy nem is volt csak középszerű világossággal is szabatosítva. Természeténél fogva azonban két tárgy volt különösen visszavonhatatlan, miután szentesítettett: egyik az úrbéri viszonyok megszüntetése kármentesítés alapján, a másik a kormányfelelősség elve. Ezekben csak az alkalmazás terjedelmére és módjára nézve lehetett még vitázni; de ha az elv ki volt mondva, mulhatatlanul életbe kellett léptetni. — Az alkudozás kapuit tehát ez a föl- vagy leírat nem zárta el, — befejezetlen természeténél fogva.

Idő közben előadta magát egy érdekes eset, épen a miniszteri felelősség körül. — Úgy látszik, senki sem volt elkészülve a felelettel azon nagy kérdésre, hogy hát a nádornak mi lesz már most a szerepe a kormányzatban? Ez se nem uralkodhatik, mert egyedül a koronás király az uralkodó; se nem kormányozhat, mert ez a felelős kormány dolga. Kivált egy főherczeg nádor, a minő István főherczeg, felelős a parlament előtt nem is lehet. Se egyik, se másik nem lehetvén, s középútat sem engedvén, e sphærákon kívül kellett a megoldást keresni. Ma már hiú dolog fejtegetni, hogy a megoldás lehetséges volt: a felsőházi, sőt egy felsőbb államtanácsban való elnöklés s némely más inkább főméltóság, mint főhivatal mind practicabilis lett volna. Ez volt is combinatióban messze jövőre. De most rögtön kellett határozni.

A miniszteri felelősség azzal köszöntött be, hogy a nádor királyi helytartó is volt. Egyelőre a legjobb megoldásnak tetszett ez. Oda fenn nagy megnyugvásul szolgálhatott, hogy a forradalomban levő monarchiának szintén forrongó tekintélyes részében a királyt egy mindig ott tartózkodó személy helyettesíti. A nádor biztos kapocs az uralkodó és országa közt. Az országban István főherczeg népszerűsége a lelkesedésig ment. Lehetett-e a régi törvény azon kikötésének megfelelőbb combinatio, mely szerint a nádor a közbenjáró a korona és nemzet között? Egy régi törvényben, mely még 1481-ről van datálva a *Corpus Juris*ban, a nádori méltósághoz tartozik hogy a királyt helyettesíti és személyesíti, mikor az nincs benn az országban. Kivétel van téve azokra nézve, a mik a királyt személy szerint illetik. Így némely donatiókra sines fölhatál-

mazva. Nem vitatom e törvény elavulttát a mohácsi veszedelmen inneni időkben, midőn a király soha sem lakik az országban, s mégis a nádor, mikor volt is, nem gyakorolta azt a széles körű hatalmat. De annyi világos, hogy nemcsak a miniszteri felelősség változtatta meg lényegesen a mohácsi vész előtti nádorságot, hanem az is, hogy 1723 óta az volt a kérdés, hogy vajon ha Magyarországnak külön uralkodói személyese van (s nemcsak ideiglenesen, hanem állandóan), nem ütközik-e ez a *pragmatica sanctio* azon kikötésébe, mely szerint ugyan annak kell uralkodnia Magyarországon, mint ő felsége más örökös országaiban? Ha nagyon széles ez a hatalomkör, nyilván beleütközik tényleg is.

Igaz, a királyi kézirat a «teljes hatalommal» való fölruházás mellett Magyarországon és kapcsolt részeiben fentartja «a korona egységét és birodalmi kapocs épségét». De szabatosan nincs ez körülírva, a mire ama zavaros időkben kétszeresen szükség lett volna.

A valódi baj a félszég volt mindenben, csaknem egész forradalmunk lefolyásában. A helytartó valóban csak papíron volt teljhatalmú. A szakadás hátrányai meg voltak az önállás előnyei nélkül.

A márczius tizenhetedik leírat a felelős miniszteriumra is megadja a concessiót.

Fölhatalmazza a rendeket arra, hogy a miniszterek hatásköre iránt czélszerű törvényjavaslatot terjesszenek föl. Azonban világosan ki van emelve, hogy ebben szemmel kell tartani a karok és rendek által is helyesen kedveltnek tartott ama kapcsolatot, mely a *pragmatica sanctio* által Magyarországot Ausztriával összeköti.

A nádor mindjárt márczius tizenhetedikén, a király meghagyásából, gróf Batthyány Lajost tudósítja, hogy «a törvények» értelmében a független magyar miniszterium elnökévé van kinevezve, s hogy ő minisztertársait belátása szerint akként és oly számban tegye javaslatba legfelsőbb királyi megerősítés végett, a mint szükségesnek ítéli» a miniszterium föladatára s az egyes minisztereknek törvény által meghatározandó hatásköréhez és saját felelősségéhez képest.

*

*

*

A márczius harmadiki fölírat keletkezésétől megerősítéség nagy válságot okozott. Mind a bécsi, mind a magyar kormány (a cancellár) rögtön föl akarta oszlatni az országgyűlést, mielőtt a fölírat felküldhető lett volna. Mily zűrzavar támad ebből az akkori viszonyok közt! Védtelenül egy parasztháborúnak lehattünk kitéve. Rossz, csúfos vége lett volna. Egy hajszálon függött, hogy meg nem történt.

Mondhattuk volna aztán világ végeig, hogy mi nem vétettünk semmit. A merészség azonban sikerült. A fölíratot szülte a párisi forradalom, megerősítette a bécsi fölkelés, s megpecsételték a pesti mozgalmak.

Ezentúl minden attól függött: leszünk-e a törvények megalkotásában figyelemmel a formális jogon kívül a helyes politikára s a kivihetőségre is? Akarunk-e mindent határozni, csak azért, mert az ország és király föl van jogosítva, mindent határozni? Alkotmányosság vagy forradalom lesz-e a jelszó, s nem akarja-e a vezér a kettőt tovább is teljesen összezavarni? Kell-e forradalmi vezérünknek a tegnapi nyereség, melyet ma ne legyen szabad újra kockáztatni? Kell-e törvényhozásunk szóvivőjének a zavar helyett tisztázott állapot és őszinte kiegyezés? Képes-e őszinteségre, nyílt politikára, s oly törvény vagy szerződés megalkotására, mely szabatosan és gyakorlatian legyen formulázva?

Ezek voltak a kérdések. A fönt bemutatott fölírat nem igen biztató előjel. Különösen nyíltságra, szabatoságra nézve azt az okíratot jóval fölül múlja a kávéházi származású pesti «tizenkét pont», bár azt sem lehet egyáltalán államférfiui műnek elfogadni. Legalább megmondja kereken, mit akar.

SALAMON FERENCZ.

ANGLIA IRODALMA VIKTORIA KIRÁLYNŐ IDEJÉBEN. *)

Harmadik és utolsó közlemény. **)

II.

A krimi hadjárattól napjainkig.

A Viktoria királynő uralkodásának második korszaka a tudományos irodalomban gazdagabb amaz elsőnél, mely — fölvételünk szerint — a krimi hadjárattal végződött. Viktoria királynő uralkodása alatt a gyakorlati tudományokban több tekintetben nagyobb haladás történt, mint a polgáriasodás kezdetétől e korszakig. Sir Róbert Peel épen úgy utazott Rómából Londonba, hogy a miniszterelnökséget átvegye, mint Constantin utazott volt Yorkból Rómába, hogy császárrá legyen. Mindkét útas rendelkezésére állott mind az, a mi vitorláktól és lovaktól kitelik és egyéb semmi. Néhány év múlva Peel Rómából Londonban lehetett volna negyvennyolcz óra alatt. Ilyesmit mondhatnánk a gazdasági, politikai és a jelenben úgynevezett társadalmi tudományokról is. Egész rendszere azon törvényhozási reformnak, mely az e mberiség elvei elismerésén alapul, mondhatni a mi időnkből származik. Büntető rendszerünk gyökeres reformon ment keresztül. Több ízben úgy rémlett, mintha az a reform igen messze ment volna és a bűnösök irányában a kiméletesség a bűnre való fölbátorítás-

*) Mac-Carthy *Korunk története* című munkájából.

**) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 52. és 53-ik füzetében.

nak bizonyúlna. De noha voltak ez okon egyszer-máskor apró reactionárius kitörések, az emberiség elvének izmosodása megszakadás nélkül haladt és ez az elv bűnügyi törvényhozásunkban erős és szilárd gyökeret vert. A botbüntetés a tengeri mint a szárazzi hadseregben mondhatni most már teljesen eltöröltetett. Az adóssáért való bebörtönözés eszélytelen és embertelen rendszerével fölhagytak. Az elítélteket többé nem transportálják. Van gondoskodás a nők és gyermekek életéről és egészségéről mindennemű alkalmazásaikban. Az iskolákat a bölcs gyöngédség rendszerében vezetik. Dotheboy Hall ez utóbbi években, még torzképnek is, lehetetlenség volna. A törvényhozásban alkalmasint oly mozgalom kezdetén állunk, a mely arra irányul, hogy az államnak az egyén cselekvésébe vegyülési jogát a legszélsőbb határig kísértse kiterjeszteni, a mely jogot törvényhozóink egykor lehető legkisebb mértékre törekedtek szorítani. Megeshetik, hogy a többség jogának a kisebbség ellenében ily túlfeszítése a maga rendén megtermi a kellő reactiót. De nem hiszszük, hogy törvényhozásunk valaha ismét a «képesebb főnmaradása» elvét vallja, noha őseink a gyermekek növelésében és a bűnösök kezelésében, kisebb-nagyobb öntudatossággal, e tan értelmében jártak el. Társadalmi rendszerünkben, büntető törvényeinkben, iskoláink vezetésében, a nőkre, gyermekekre fordított állami gondozásban fölényre jutott egészségesebb és emberiesebb szellem nagyobb részint azon józan és gyakorlati tudományos tanok terjedésének köszönhető, a melyek mindenütt tudomásra kezdtek juttatni, hogy az egészség törvényeinek fölismerése utóvégre mindig az erkölcsiség törvényei fölismerésére vezet.

De ámbár ez utóbbi korszak philosophiája gyakorlatias irányúnak bizonyúlt, jegyezzük meg, hogy korunk vita alatti tudományos nagy kérdése határozottan és tisztán elméleti. A Darwin-féle elméletéről, a mint ezt közönségesen nevezik, elmondhatjuk, hogy korszaka történelmében egyik legföltünőbb tény. Dr. Darwin R. Károly, a *Fűrészkert* (The Botanic Garden) és *Zoonomia* írójának unokája, született 1809-ben; kora ifjúságában nagy képességet tanúsított a természetvizsgálásra; mint természetvizsgáló kísérte ő felsége «Beagle» hajóján azt a küldöttséget, a mely Dél-Amerika partjai fölvételével és a föld körülhajózásával volt megbízva. Ez az expedítio Darwint csaknem öt évig foglalkoztatta s csak 1836-ban

tért vissza Angliába. Több rendbeli tanulmányokat bocsátott világ eleibe a földtanból és az ásadékfajokról, s úgy látszott, hogy Darwin jeles természettudós és egyéb semmi. Knight Károly 1855-ben, és így Darwinnak nagy útjából hazajöttem után húsz évvel megjelent *Angol Encyclopaediája* (English Cyclopædia) nagy elismeréssel szól e férfi dolgozatairól az általa művelt tudományokban s hozzáteszi: «Darwin úr még legjobb korában van és így remélhető, hogy bőségesen fog járulni azon tudományok fejlődéséhez, melyeket oly sikerrel művel». Ha Darwin ezután nem sokkal meghalt volna, a világ soha sem sejtette volna, hogy benne egy szép reményű természettudósnál egyebet vesztett. 1859-ben jelent meg: *A faj eredete természeti kiválasztás útján, vagy a kedvezményes fajtak fönmaradása az életküzdelemben* (The Origin of Species by means of Natural Selection; or, the Preservation of the Favoured Races in the Struggle of Life). Alig jelent meg e könyv, úgy találták, hogy a tudomány és gondolkodás történelmében nagy válsághoz érkeztünk. A Darwin könyve *A faj eredetéről*, ha csak pusztán történelmi ténynek tekintjük is, oly fontos a világra nézve, mint a Comte könyve a történelmi fejlődés elméletéről. E helyen a Darwin elméletét és munkáját csak úgy vesszük fontolóra, mint merő történelmi tény. Úgy bánunk el vele, mint egy uralkodó ház elestével, vagy egy új állam születésével. Az a vita, mely *A faj eredete* megjelenésével kezdődött, azóta hevessege csillapultának legkisebb jele nélkül foly. Elterjedett majdnem az egész társadalomban. Hallottuk a templomi, a politikai szószeokról; dühöngött a tudományos és nem-tudományos folyóiratokban. Kürtölték hírlapokban; rendes beszéd tárgya volt ebédlőkben és dohányzó termekben; siptették théás asztalok fölött. A Darwin központi eszméje az, hogy a növények és állatok különböző fajai a helyett, hogy valamennyien változatlanul megteremtett fajok volnának, folytonos módosulásokon mennek keresztül és folytonosan változnak az alkalmazkodás műfolyama következtében, mely által a fajok oly változéka, a minők legalkalmasabbak a lételeért küzdés terhes munkájára, fönmaradnak és a többi rovasára szaporodnak. Darwin azt tartja, hogy ez az elv néhány más és kevésbé fontos okokkal együtt, legalkalmasabb azon módozat kimagyarázására, mely szerint származhatnak le minden létező típusok az élet egy vagy né-

hány törzs-alakjaiból. A Darwin állítása szerint minden állat: a négylábúak, madarak, hüllők, rovarok, nagyon korlátolt számú ősszülektől származott le; sőt azt erősíti, hogy az analogia azon hiedelemre mutat, hogy bármiféle állat és növény egyetlen közös előalakból (prototype) származott. Ez az eszme, hogy az ember fokozatosan fejlődött valamely alsóbb rendű előalakból, természetesen nem csupán a Darwiné, nem is csak a Darwin korszakának sajátja. Ez az eszme, mondhatni, majd minden időben ott lebegett a világban. Angliában kevés-
 sel azelőtt lett divatossá, hogy Darwin *A fajeredete* című könyvét kiadta. Ezt az eszmét *A teremtés nyomai* (Vestiges of Creation) vezették be, mely könyv egyszerre nagy föltűnést keltett a tudományos és vallásos körökben. Egy erős lelkű hölgy a lord Beaconsfield *Tancredjében* a fiatal hőst zavarba hozza és elszomorítja, tudatván vele, hogy mi egykor halak voltunk, s végtére hihetőleg varjak leszünk. De a Darwin könyve, ha elfogadjuk, hogy tana mint központján az alkalmasabb fönmaradásának elvén nyugszik, az első rendszeres nagy kísérlet arra, hogy a világ tudományos véleményei között amaz elmélet szilárd alapra legyen állítva. Ez a könyv a legaprólékosabb és kimerítőbb gondnal s végetlen türelemmel van kidolgozva — e sajátságokat pedig nem igen szoktuk megtalálni az új és meglepő elméletek szerzőinél. A Darwin munkáját dühösen megtámadták és szenvedélyesen védték. Nem a tudományos elv gyújtott ily mozgalmat, hanem e tanoknak a kijelentett vallásra gyanított hatása. A vitatkozók mind két oldalon nem vizsgálták higgadtan a Darwin elméletét. Sokan még időt sem engedve magoknak ez elmélet mellett fölhozott érvek megfontolására, bámulással kiáltottak föl e könyv mellett, csak azért, mert azt hitték, hogy hatalmas döfést ad a kijelentett vallásba vetett hitnek. Másfelől a kijelentett vallás hívői közül sokan nagyon könnyen fölriadtak és fölötte érzékenyek voltak. Ezek közül sokan nem vettek időt arra, hogy megkérdézzék magoktól: vajon ha e tan minden cikkének be is lesz bizonyítva tudományos igazsága, meg fogja-e legkisebb mérvben is támadni vallásos hitök alapját? E sorok írója előtt világosnak látszik, hogy a dr. Darwin elméletét a legorthodoxabb hívő is elfogadhatja a nélkül, hogy hitének szilárdsága egy hajszálnyit is gyengülne. Ez az elmélet mindössze is a mindenség fejlődé-

sének műfolyamára vonatkozik, s akár igaz, akár nem, legkevesebbé sem látszik érinteni azt a kérdést, melynek tárgya a minden élet és mozgás kútfeje. Bármint legyen is ez, annyi bizonyos, hogy ez a könyv korszakot képezett nemcsak a tudományban, hanem a tudományos vitatkozásban is, és nemcsak a tudományos vitatkozásban, hanem minden körökre kiterjedő és minden értelmiségek közötti vitatkozásban. A tudós és az eszelős, a theologus és az iskolás leány még mindig beszél, érvel és torzsalkodik Darwin és a faj eredete fölött.

Huxley tanár a Darwin elvének egyik legkitünőbb és legáltalánosabb pártolója. Huxley tanár saját szavaival így védi: «ez a fölvétel azt állítja, hogy bármely időben élő faj az előtte élt faj fokozatos módosulásának eredménye». A tanár azt erősíti, hogy az a fölvétel, mely szerint minden állat- vagy növény-fajnak a teremtető erő külön ténye által kellett alakulnia és hosszú időközökben a földgömb különböző részeire elhelyeződnie, oly fölvétel, «melyet mind a szájhagyomány, mind a kijelentés szintoly kevéssé támogat, mint a mennyire ellentétben áll a természet általános analógiájával». Huxley tanár úgy is kiváló tudós lett volna, ha nem vesz részt a Darwin-féle vitában. Kiváló tudós férfi lett volna úgy is, ha nem lesz vala az, a mi: nagy gondolkodó fő és író. A nyilvános vitatkozás küzdterén régóta ismert és rettenetes alak. Csaknem ismeretlenül lépett föl a harczterre, mint Scott regényében a kitagadott lovag, s míg a jó indulatú nézők arra akarták bírni, hogy lándzsája tompa végét a legkevesebbé félelmes ellenfél vértje ellen fordítsa, ő fényes vakmerőséggel lándzsája hegyével rohant épen az Owen Rikárd — akkoriban Anglia legnagyobb élő természettudósának — fegyverzete ellen. Huxley tanárban meg van az éles fölfogás és sarcasmus kapcsolatos szerencsés adománya. Kevés ember tudja oly tökéletesen leleplezni az álokoskodást kimerítő gúnyoros egyetlen mondatban. Hibáznánk, ha benne csak a tudóst látnók. Huxley szintoly jeles irodalmi egyéniség. A mit ő ír, ha tudományos tekintély sem volna, csupán alakja és kifejezéseért is megérdemelné az olvasást. Elbájoló irálya és oly szerencsés módja van, hogy a szorosán tudományos fejtegetés szolgáltatába tud vonni világosító példákat a szépirodalomból, művészetből, sőt még a népies és könnyű irodalomból is. Huxley, mint látszik, eleitől fogva megértette, hogy egy tudományos

iskola sem lehet igazán hatalmas, míg csak a szorosán tudományos emberek füleire szorítkozik; ezért szorgalmasan és sikerrel tanulmányozta a kifejezés irodalmi művészetét. Irálya mint előadónak kiválóan vonzó. Ment a retorikai ékesszólás után való minden kapkodástól, de meg van mind az az ékesszólása, a mely a mélységes gondolatnak az egyszerű kifejezéssel és világos szólammal való egyesüléséből születik. A Huxley irányában nincs sok költészet, de példáinak alkalmoszerű élénksége némi magasabb rendű képzelő tehetséget sejtet. A költői elemnek némi megvillanása volt, mikor a protoplasmáról tartott ismeretes fölolvadásában félig búskomolyan, félig humorosan belehozta a Balzac híres *Peau de Chagrin*-jét. De Huxley rendszerint csak a szilárd földre lép s határozottan, talán megvetőleg, visszautasít minden áhítozást a fellegek után.

Tyndall tanár, egy másik nagy oktató ugyanazon iskolából, szintoly jól s tán még több költőiséggel tudja kifejezni eszméit, mint Huxley, s még e férfinal is több gyakorlatias munkát végzett a tudományban. Többet írt és némelykor nagyobb ékesszólással. De az embert és a természetet illetőleg a Tyndall nézeteiben van némi durva materialismus. Tyndall dühösen támad, a minek befolyással kell lennie nézetei tisztultságára. Alkalmoszerűleg az orthodoxokat egy szabad ég alatti predikátor (field-preacher) mértéket tartani nem tudó polemiájával támadta meg. Vitatkozó irányának kiméletet nem ismerő élénksége nem egyszer ragadta messzire céljától. Némelykor egyike a legkarczosabb bölcseknek és a legkevésbé türelmes philosophoknak. Vitatkozó kedélye befolyhatott olykor-olykor tudományos tekintélye gyöngítésére; de ez természetesen csak akkor történhetik, mikor olyan tárgy foglalja el a Tyndall tanár figyelmét, a mely még a philosophok hideg ítélőtehetségére nézve is mindig izgalmasnak bizonyult. Tyndallnak vannak fenkölt munkái abban a tudományos irodalomban is, a melynek semmi vonatkozása sincs azon rettenetes kérdésekre, melyeket Carlyle oly ünnepélyességgel és fölindulással így vetett föl: «Honnan, és oh egek! hova?»

Spencer Herbertről elmondhatjuk, hogy felölelte a természetvizsgáló, a metaphysicus és psycholog mezejét, körül kanyarította egy mindnyáját befogó körrel s kijelentette, hogy ez az ő provinciája. Ha Darwinnak azon kísérlete, hogy kijelölje a növény- és állatélet fokozatos képződésének műfolyamát

vakmerő törekvés volt, az, a mire Spencer vállalkozott, sokkal többet felölölő és kalandosabb föladat. Spencer egy sorozat egymással összefüggő philosophiai munkát írt, melynek az a célja, hogy a biologia, psychologia, sociologia és erkölestan elveit összhangzó és tudományos rendbe foglalja. A fejlődés tanát általánosságban alkalmazta és rendszeres részletekig kivitte. 1855-ben jelent meg tőle *A psychologia elvei* (Principles of Psychology), melyben megkísérli a szellemi és anyagi világrend egymáshoz való viszonyát elemezni. E munkájában a központi és uralkodó eszme az, hogy az értelem általános törvénye közvetlenül foly az észnek és a természetnek eszméink teremtésében való közreműködéséből. Valamint a természetben az események rendje maradandó, szintűgy maradandó kell hogy legyen az öntudat, ezeknek megfelelő állapotai összekötötetése. A külső tünemények egymásutánja vagy együtessége hasonló egymásutánt szül értelmi fölfogásainkban, s mikor bármely physikai két állapot gyakran fordul elő együtt, ott végre némi belső irányzat létesül arra, hogy ezek az állapotok mindig ugyanazon rendben ismétlődjenek. Ebből a törvényből, melyet nem a mi szavainkkal adtunk elő, kiindulva, Spencer megjelöli az emberi értelmiség növekedését a reflex actio és az ösztön legalsó tüneteinek kezdve, és megmutatja miként fejlődik öntudatlan életünk az öntudatos tünetek egymásutánjává, végre pedig megkísérli az emlékező tehetség eredetétől az okosság legmagasabb használatáig és az erkölcsi érzés tudományos kifejtéséig vezetni bennünket. Más szavakkal Spencer megkísérli megállapítani az egész anyagi, szellemi és erkölcsi világ fejlődésének elveit. Spencer írt essayeket a nevelésről, kormányzásról, államokról és más tárgyakról, ezeken azonban nem tűnik föl az a szabatos gondolkodás, melylyel ő mint lelektani író annyira kitűnik. Nézetei a nevelésről és polgári kormányzásról olykor-olykor csaknem különcségekkel fajúlnak. Irálya nem megragadó; világos, erőteljes és egyszerű, de irodalmi szépsége alig van, és nagyon keveset folyamodik bármi nemű példákkal való fölvilágosításhoz. Merőben megveti azt, a mit fölösleges szavaknak nevez. Az irány vonzalmassága egy része azon eszközöknek, a melyekkel a nagy író vagy szónok céljához jut. A ki meg akar győzni, annak nem kell megvetnie azokat az eszközöket, melyekkel arra bírhatjuk az embereket, hogy meghallgassanak.

A Spencer legnagyobb munkájának jobb része sokáig alig volt egyéb kiáltó szónál a pusztában, mert irányában nincs vonzalmasság, ezt ő megveti, pedig Plato vagy Aristoteles nem vetette meg. Spencer azonban dicsekszik azzal, hogy nem sokat ad a görögökre, sem irodalmokra. Ő kétség kívül nagy gondolkozó fő, egyike az újabb kor legnagyobb gondolkozó fejeinek; s talán oly férfi, a kit minden idők kevés nagy és eredeti philosophjai közé kell soroznunk. Híre csak a közelebbi években kezdett terjedni honfiai között. Lassankint az angol közönség tudomására jutott, hogy létezik közöttök egy magános nagy gondolkozó fő, a ki mint egy széles látkörű magas őrtoronyból szemlére bocsátja az ész és anyag földadatait. Munkáit az Egyesült-Államok olvasó közönsége sokkal előbb ismerte, mintsem Angliában megszűntek volna a nagyon kevés kiválasztottak kizárólagos tulajdonai lenni. Nem régiben divatba kezdettek jönni e hazában is oly egyéneknek, a kik magokat tudósoknak szeretik tartatni. Nem tartozik földadatunkhoz, hogy fölvegyük azt a kérdést: vajon kevesebb tisztesség-e egy nagy írónak, ha teljesleg megvetik, vagy ha fölveszik mint olyant, a kit a társadalmi illem követelése következtében el kell olvasni s vele épen ezért mindenkinek ismeretséget kell szenevelegni. Bizonyára Spencer nem azért küzdötte föl magát a gondolat meredek és könyörtelen magaslatain „*ut pueris* — s hozzá tehetjük, *puellis*que — *placeat et declamatio fiat*“.

A Müller Miksa tanár neve most már közmegegyezésből az angol híres férfiak névsorába van ígdatva. Müller Miksa Angliát hazájává fogadta és Anglia az ő hírnevét szép csendesen annectálta. Müller az ember fejlődésének történelmét nyelvénél tanulmányozása által közelítette meg. A vizsgáló számára új és nagyon fontos utat nyitott. Az ő kezében a nyelvtudomány megszűnik szavak száraz ismerete lenni, hanem a történelem élő tanítójává élénkül. Müller Miksa a tudomány különböző ágait gyarapította és oly varázserejű írónak bizonyult, a ki a legkevésbé vonzalmas tárgyat is megragadó érdekességgel tudja fölruházni.

A metaphysical és psychological tudományok közelebből egy rendkívül ügyes növendéküket vesztették el Lewes György Henrikben. Korunkban egy irodalmi férfiú sem végzett oly különböző sok dolgot és pedig oly jól, mint Lewes. Írt

regényeket; átdolgozott színpadunk számára, a legnagyobb sikerrel, francia színdarabokat, lefordította Spinozát, megírta a Goethe és Robespierre életét, kiadta a philosophia történelmét, s ebben sajátjából tudott mondani mindegyik nagy philosophról Thalestől le Schellingig és Comte-ig; szerzője volt mindennemű lélektani essay-eknek; a *Föladatok az életről és értelemről* (Problems of Life and Mind) és *Az értelem fizikai alapja* (Physical Basis of Mind) igazán maradandó becsű dolgozatok azokra a tanulmányokra nézve, melyekkel oly mérészen foglalkozott. Talán még azt is meg kell említenünk, hogy Lewes kitűnő jó műkedvelő színész is volt. Úgy látszott, hogy a mire csak rávetette a kezét, azt jól tudta végezni. De az ő sajátos érdeme nem abban állott, hogy oly nagyon különböző tárgyakról jó könyveket tudott írni. Londonban van elég üzletszerű író, a ki a kiadó bármily megrendelésére hozzá tud fogni a munkához és ír egymásután hőskölteményt, regényt, értekezést a föltételes philosophiáról (the philosophy of the conditioned), csillagászati kézikönyvet, bohózatot, Julius Cæsar életét, az afrikai fölfedezések történetét és egy kötet prédikációt. De e termékek egyikén sincs egyetlen sugara is a veleszületett valódi életrevalóságnak. Mihelyt megtették szolgálatukat a könyvpiaczon, halva hullanak le a halottak sorába. A Lewes munkái merőben más neműek; van saját tényleges érdemök és értékök s élnek. Kiválólag nagy merészség volt belegyúrni a philosophia történelmét közepes nagyságú két kötetbe, mindegyik philosophot néhány lapra lecsiszolni, alagsövezni, kitépni titokzatoságának és rendszerének a szívét s elhelyezni abba az üveg szekrénybe, melyben kiállítva kell lennie a tanulóág épülésére. De azt meg kell adnunk, hogy a *Philosophia történelme* valódi és értékes tanulmány, ámbár az író, ki még akkor nem jutott volt el a higgadság és érettség kellő fokára, a metaphysikai tudományokat összemorzsolja, a transcendentalis philosophiát elsöpri és az *a priori* okoskodást összerombolja és pedig oly modorban, a mely nagyban emlékeztet Pendennis Arthurra, a ki az Encyclopædiából egy órai olvasása után viharos bírálatával fölforgat oly tudományos elméletet, melynek az előtt hírét sem hallotta és a melynek kifejtése egy böles egész élete munkájába került.

A kéz alati korszak kiválólag gazdag történelmi tanul-

mányokban; termékeny volt nemcsak történetírókban és történelmekben, hanem még a történelem tanulmányozásának új módozataiban is. A krimi hadjárat még folyt, mikor meg kezdett jelenni a Froude *Anglia történelme Wolsey bukásától Erzsébet haláláig* (History of England from the fall of Wolsey to the death of Elisabeth) és a közönség csak hamar észre vette, hogy nagy és eredeti tehetség lépett föl az irodalomban. A Buckle *Civilisatio történelmének* (History of Civilisation) első kötete 1857-ben jelent meg. Freeman a szó teljes értelmében sírjából ásta ki Anglia őstörténelmének nagyobb részét, megtisztogatta a hagyományos tévelygés és tudatlanság ráakódott porától s olyannak mutatta föl nekünk, a milyennek kellett, hogy lássák azok, a kik csinálásában segítettek. Kinglake megkezdte a krimi hadjárat történelmét. Lecky *A rationalismus története Európában* (The History of Rationalism in Europa), *Az európai erkölcsök történelme Augustustól Nagy-Károlyig* (The History of European Morals from Augustus to Charlemagne) című munkáival és legközelebről a tizenhatszázadik század nagy napjaival foglalkozott. Stubbs kanonok *Anglia alkotmányos történelmét* (Constitutional History of England) tette provinciájává; Green pedig megkísérelte Anglia történelmének egész egymásutánját némi irodalmi olyan térképbe összeszorítani, melyen az események valódi fontosságuk igazi láttávlatában és arányaiban tisztán kitűnjenek. A megnevezett férfiak közül nem ok nélkül mondhatnók, hogy Froude és Kinglake a romanticus, Buckle és Lecky a philosoph, Freeman, Stubbs kanonok és Green pedig a gyakorlati és realis történetírók iskolájához tartoznak. Ez utóbbi iskolának az a föladata, hogy az eseményeket és embereket olyanoknak mutassa föl, a milyenek voltak; Froude és Kinglake főtörekvése az, hogy élénken és drámailag rajzolja; a Buckle és Lecky-féle egyeneknek pedig az a czéljuk, hogy úgy mutassák föl, mint a melyekben rendszer és szükségesképen való egymásután letezik és természeti nagy törvényekről tanúskodnak. Froude Macaulay óta a legnépszerűbb történetíró, habár népszerűsége messzi is áll a Macaulayétól. Széles körben olvassák, a hol Freeman kiállhatatlanul tudós és pedans, Lecky pedig philosophoskodóbb volna, mintsem élénk lehessen. A Froude könyvei nagyon eles vitákra adtak alkalmat. Az ő képe VIII-ik Henrikről, az egész

világot csodálkozásra fakasztotta. Például szolgált e kép és præcedenst alkotott; új iskolát alapított a történelemben és életírásban, melyet képtelenségi (paradoxical) iskolának nevezhetünk; ez az iskola azt teszi föladatává, hogy valamely nagy emberben oly tulajdonokat fedezzen föl, minőket azelőtt soha sem sejtett bennök a világ és viszont kimutassa nemlétezését olyanoknak, a minők kétségbe hozhatatlan birtokosának tartották. A nem méltányolt Nero erénye; Borgia Lukreczia tisztasága és szelídsége; Burgundi Károly önzetlensége és türelmessége, ezek és ezekhez hasonló történelmi más fölfedezések követték a Froude illustratioit VIII. Henrik irgalmas hajlamairól, házi erényeiről és magasztos tisztaságú életéről De Froudenak mind e mellett is vannak oly sajátságai, melyek őt magasan emelik a képtelenségi közönséges történetíró színvonala fölé. Neki valódi teremtmő ereje van. A Froude VIII. Henrikjéről mondhatjuk, hogy nem a történelem Henrikje; de azt meg nem tagadhatjuk, hogy Froude az ő Henrikjét oly élénken mutatja föl nekünk, mintha élve állana előttünk. Ez veszélyes adomány egy történetírónak, de irodalmi nagy emberre ez emel. Froude megkövetelheti, hogy jelen korunk mértékével mérve, őt irodalmi nagy férfinak tekintsük; van képzelő tehetsége, meg van benne az a rokonszenves és drámai ösztön, a mely képessé tesz arra, hogy beleéljük magunkat a múlt idők emberei hevültségeibe és indokaiba, vonzalmaiba és gyűlölködéseibe. Irálya átható és megrázó, nyelvezete gyakran fölemelkedik a költői ékesszólás magaslatára. Elővarázsolt alakjai mindig a valóságos férfiak és nők hasonmásai, soha sem viasz- vagy fa-bábuk, sem szavakba öltöztetett csontvázak, se nem az emberi alak esetlen másaivá szalmával kitömött bíbor-rongyai a leírásnak. A Froude történelméből az a határozott benyomás marad bennünk, hogy alakjai élő lények. A Marlow *Faust*jában a császár mulattatására a doktor egy diszmenetet varázsol elő szép és méltóság-teljes árnyakból, kik a múlt idők nagy emberei képét viselik. Mikor a Nagy-Sándor alakja jön elő kedvencz harczi lován, a császár alig bírja megtartóztatni magát, hogy oda ne rohanjon s karjaiba ne szorítsa a hőst; a varázslónak kell őt arra emlékeztetnie, hogy «ezek csak árnyak, nem valódi lények». A császár még ekkor is bajosan tud menekülni azon benyomástól, hogy ezek valódi lények, mert fölkiált:

«hallottam felőle,
 hogy e szép delnőnek földi életében
 nyakán egy szemölcs vagy jegy volt!»

S imhol! a látkörén keresztül lebegő gyönyörű alaknak nyakán ott a jegy. A Froude árnyai mint ezek, oly csalódásig valódiak, annyira élni látszók, egyszersmind föltűnő rajtok a szépség és a jegy; a hős büszkesége és szenvedélye és a hősnő fehér nyaka s rajta a szemölcs. Mikor Froude elbeszélését kitárja, egész lelkét beleönti azokba az emberi lényekbe, a kikkel találkozik. Ő romantikus vagy heroikus arcképfestő. Festett is néhány oly arcképet, melyeket csaknem a Titianei mellé lehet tenni. Szemeik kísérnek és kísértnek bennünket, mint a Borgia Cæsar csodás szemei, vagy a Guido vásznán az a lelket átható önmegadás, melyet egykor a Cenci Beatrix arcképének tartottak. De hiányzik Froudeban az igazi történetíró múlthatatlan egyik kelléke: a szabatosság. Egyáltalában hiányzik benne az a hideg, türelmes és komoly sajátság, mely ragaszkodik a tényekhez: a tudományos tehetség. Az ő elbeszélése soha sem áll a Bacon által ajánlott «száraz világításban». Froude nem bír ellentállani azoknak a kísértéseknek, melyek a heroikus arcképfestői tehetségű egyént környezik. Geniusa elragadja és úrrá lesz fölötte. Mikor Titian Borgia Cæsarját festette, nem tehetjük-e föl róla, hogy e férfi testi szépsége és erkölcsi undoksága közötti ellentét a mester képzelő tehetségét tényleg föltüzelte s így tudtán kívül élesbítette ez ellentétet az által, hogy a büszkeséget és szenvedélyt sötétebben emelte ki és a szemek gögös fényét égetőbbé tette, mint a minőnek látszott a valódi életben? Froude-ot nyilván gyakran törbe csalja az ő sajátságos adománya. Újabbkori irodalmunkban alig van festőibb, erőteljesebb és drámaibb valami, mint a Mária, skót királynő arcképe Froudetól; úgy áll ki, fénylik és sötétlik, mint az élő alak fénylenék és sötétlenék most a napfényben, majd az árnyékban. Csaknem oly tökéletes és beható, mint a Titian festménye. De okos ember nem kételkedhet azon, hogy az egész drámai, és nem történelmi tanulmány. Ha nem is ereszkedünk vitába a kétségbe vont tények fölött s Froudenak azt is megadjuk, hogy Mária oly bűnös volt, mint ő állítja; még akkor sem lehet elhinnünk, hogy a kit ő rajzolt, az a történe-

lem és az élet Stuart Máriája. A Froude Máriája igaz, hogy úgy áll előnkbe, mint egy valódi lény; mi tisztán látjuk, ismerjük, mozdulatait kísérhetjük, de mind a mellett is az egész csak mese. A költők és festők oly tökéletesen megteremtették a szirén alakját, mint akár melyik élő nőét. Ha valamelyikünk látna szirént nyakán halpénzekkel, vagy akár lábakkal festve, megbotránkoznék benne vagy kinevetné, mint szabálytalanságot, épen úgy, mint ha egy férfi vagy nő képeben valamely boncztani nagy baklövést látna. Froude úgy teremtett egy Stuart Máriát, mint a művészet vagy legenda megteremtette a szirént; Máriájából legnagyobbyszerű alakot csinált újabkori irodalmunkban, melyhez ez az alak egy fontos adalék. Erzsébet királynője is szintoly nevezetes műremek, VIII. Henrikje már nem áll oly magasan, még alább jön az ő Cæsarja, a mely mint arckép is képtelen s még mint romantikus festmény sem erős. A Froude igazságossága és őszintesége mindegyre összeütközésbe jön az ő művészi kísértéseivel, de azért az arcképfestés megszakadás nélkül foly. Becsületesebb és nyiltabb, mintsem elhallgathasson vagy ferdithessen bármily tudomására jutott tény. Nyíltan elbeszél mindent, de azért festéseit szokott módja szerint folytatja. Megeshetik, hogy véletlenül holmi nagyon sötét bűnök ütök ki magokat azon egyén jellemében, a kit Froude az emberi természet fénye és dicsősége példányképeül szemelt ki. Froude ezért nem jön zavarba. Határozottan megállapítja a tényeket, megmutatja, hogy egy s más esetben az igazság botrányos hazugságokat szólott, a könyör több rendbeli gyilkosságokat rendelt és az erény a Messalina ösvényére tántorodott; és mind ezek daczára erősíti, hogy képei az igazság, könyör és erény arcképei. A Canova emlékiratai szerint egy műkedvelő annyira megbámulta a szobrász Venusát, hogy ráesett, mutassa meg neki e szobor mintáját. A művész engedett a kívánságnak, de a műkedvelő koránt sem a szépség istennőjének megtestesülését látta, hanem csak egy jól megtermett s meglehetősen iromba külsőjű nő állott előtte. A szobrász látva a műkedvelő lehangoltságát, megmagyarázta neki, hogy a művész keze és szeme a munka folyamában csaknem észrevétlenül átalakítja a mintát abból, a mi testben, azzá, a minek kell lennie márványban. Ez a műfolyam megy véghez Froudeban is, valahányszor oly mintán dolgozik, a mely iránt szeretet- vagy gyűlöletből

kiválóan érdeklődik. Ezért a történetíró mindegyre belebonyolódik a következtelenségek és tévelygések hinárjába. A Froude hibái emnyiben kimentik a *Dryasdust* (száraz mint a por) iskolához tartozó régi történetírók unalmasságát és szóhoz ragaszkodását, a kik ha, valamely eseményt nem bírtak is mozgalmassá élénkíteni, de másfelől nem is idéztek elő csalódást. A puszta tények, év- és napszámok krónikái, a régi nap-tár-készítők, unalmas teremtmények: de az ember nem tudja teljes megvetésre kárhoztatni ezeket, mikor látja, hogy mennyire felrevezetheti oly férfi élenk geniusa, a minő Froude. E férfi legkitünőbb művészi tehetsége lesz kútfeje legnagyobb fogatkozásainak azon munkában, melynek végzésére vállalkozott. Froude tudományos képzettségű, nagyszerű képzelő tehetségű, béketűrő munkára képes férfi, de mindenek fölött romantikus arczképfestő; az a varázs, melylyel az ő művei vonzanak bennünket, a bűvész varázsa, nem pedig a tanító nyugalmas ereje.

A Buckle *Civilisatio történelme Angliában* (History of Civilisation in England) nem sokkal kevesebb föltünést keltett, mint a Darwin munkája a faj eredetéről. Mondhatni, egy darabig még élénkebb és szélesebben kiterjedett érdeklődést keltett volt. Buckle négy nagy elv bebizonyítására vállalkozott, a melyek — mint erősíté — lényegesek a történelem megértésére. Először a nemzetek előhaladása függ a tünemények törvényei kifürkészésének sikerétől és e törvények ismerete elterjedésének mérvétől. Másodszor az ily vizsgálódást meg kell előznie a kétely szelleme fölébredésének, «a mely eleinte segíti a vizsgálódást, azután pedig őt segíti a vizsgálódás». Harmadszor e vizsgálódás eredményei az értelmi igazságok befolyásának növelésére, az erkölcsi igazságokénak pedig, ha nem is általános, de viszonylagos csökkentésére irányulnak, a mennyiben tudniillik ez utóbbiak sokkal inkább veszteg maradnak, mint az értelmi igazságok s kevesebb adalékokat nyernek. Negyedszer, az előhaladó vizsgálódásnak következőkép az emberiség civilisatiójának nagy ellensége az a fedezgető (protective) szellem, a melyben örködnek a kormányok az emberek fölött és intézik, hogy mi tevők legyenek, az egyházak és tanítók pedig elejökbe szabják, hogy mit higyenek. Világos már, hogy a Buckle és ellenfelei közötti vita kimenetele az első pont eldőlésén fordult meg. Mert ha a civi-

lisatio haladása a tünemények fölfedezésétől és helyes méltánylásától függ, úgy a történelem tudományának alapját minden vitatkozás nélkül meg lehet állapítani, úgy a történelemnek ki van mutatva a maga rendes helye, épen mint a természettudományok akár melyikének. De épen ez első ponton, melyet ki kell vala küzdenie, tört meg — nézetünk szerint — a Buckle vállalata. Ő nem kevesebbet törekedett megállítani, mint azt aényt, hogy a történelem minden mozzanata s voltaképp az egész emberi élet minden műfolyamában oly meghatározott és bizonyos törvényekkel van szabályozva, mint a hullámok mozgásain és az időjárás változásain uralkodó törvények, ezeknek pedig helyes és megbízható ismeretere úgy juthatunk el, ha tüneményeit épen úgy tanulmányozzuk, mint a tenger és az egek tüneményeit. Ez az eszme persze hogy nem a Buckle agyában született. Ez az eszme kisebb-nagyobb tisztaságban mindig meg volt némely emberek fejében. Egy része ez annak az elvnek, melyet Comte tett le, midőn megkísérlette kimagyarázni az emberi történelem fejlődését. Goethe nem egyszer fejezte ki elv alakjában, Lessing pedig még határozottabban leírta. De oly férfiak, mint Goethe és Lessing inkább csak gyanították lihetőségét, de nem kísérelték meghatározni, mint tényleges törvényt. Buckle ezt az eszmét az emberi élet törvénye gyanánt akarta fölállítani, a történelem és természet valódi tényeiből merített példák, érvek és bizonyítékok által. E föladata fordította inkább vagy kevésbé rendezett tömérdek tudományát, saját elméletebe vetett hitével teljes hő buzgalmát és akaratosságának és önhittségének egész erejét, melylyel képes volt mindazt bizonyos és megállapított dogma gyanánt fogadni el, a mit ő egyénileg saját fejében főzött ki. *A civilisatio történelme* egy be nem fejezett mű. Az író kora halála véget vetett föladatának; úgy maradt fönn mint egy nagy kísérletnek, miut a bátorság, erély és munkásságnak emlékoszlopa, s tán nem írunk nem-találót, ha azt mondjuk: romja. Buckle egy ember képességét és egy ember összes ismereteit meghaladó vállalatba kezdett. Akart építeni egy irodalmi Babel-tornyot, melyről az ember fölérjen az égbe s öntelten nézhessen le alatta a bolygók, népfajok és nemzedékek gépies mozgásaira. Negyven éves korában halt meg, csaknem véglegellettéig siratta, hogy művét befejezetlen

kell hagynia s mind végig hitte, hogy e munka teljes bevégezésére csak életre és csak is csupán életre volna szüksége.

A krimi hadjárat még be nem végzett történelme Kinglake-től teljes ragyogó leírásokkal és átható merész gondolatokkal. Mutat föl sok költői eret és vannak benne korunk irodalmában legfényesebb és legkeserűbb gyönyörös helyek. Azok a fejezetek, melyekben Kinglake útjából kitér, hogy leírja a III. Napoleon császár párthívei pályáját és jellemét, úgy égetnek, mint akár melyik maró (corrosive) savany. A Kinglake lelke teljes gyűlölettel Napoleon Lajos és társai iránt. Maga számára azt az elméletet találta föl, hogy a krimi hadjárat csakis a Napoleon Lajos sajátságos helyzetéből és a miatti szorongásából keletkezett, hogy őt az európai nagyhatalmaságok elismerjék. Ez elmélet föltalálása mentségül szolgált Kinglakének arra, hogy a szeretet és gyűlölség oly sok munkáját fordítsa azokra a fejezetekre, melyek mindig mesterművei maradnak a kimélyt nem ismerő gyönyörnek. Ezek a fejezetek aligha követelik magok részére azt, hogy az emberek becslésében igazságosak, de becsöket senki sem szabja meg igazságos vagy igazságtalan voltak mértéke szerint. Csupán stíljökért olvassák és semmi egyébért sem. Talán nem követnénk el merő igaztalanságot, ha színtezt mondanók az egész történelem eddig megjelent részéről: ragyogó, erőteljes, tele megrázó helyekkel, de utóvégre inkább történeti regény, mint történelem. Ezen fölül mód nélkül hosszú. A krimi hadjárat egy békés emberöltőre következett és sok angol hajlandó volt azt hinni, hogy ekkora háború soha sem volt, nem is lesz. Kinglake e háború fontosságáról és arányairól körülbelől ilyenszerű meggyőződéssel kezdett nagy művéhez. Az események láttávlatá már is kezd tisztán föltűnni, s úgy látszik, hogy a krimi hadjárat aligha érdemelt oly óriási történelmi emléket, mint a milyen előállításában fáradozik Kinglake mind e mai napig.

Leckyben alkalmasint több philosophiai szellem van, mint kortársai bármelyikében. Ő a történelmet nagy mérvben és philosophiai szellemben kezelte. Széles látkörű és szabad-elvű szemlét tartott a gondolat és moral egészbe vett előhaldásáról, és az így szerzett értesülést s megfigyelést azon gyakorlatias czélra használta föl, hogy azzal illusztrálja az emberi fejlődés történelmének bizonyos helyeit és korszakait. Az ő

Anglia történelme a tizennyolczadik században (History of England in the Eighteenth Century) nem kevésbbé kitünő tömörségeért és a részletek teljességeért, mint széles látkörű nézeteiért és higgadt ítéleteért. Lecky mindig történetíró és soha sem párt embere. Művei megragadják az olvasót. Nem vetnek rá egyszerre valami hirtelen fényt, mint a forgó világosság megvillanása, de a lelket fokozatosan betöltik igazságosságuk érzetével, philosophiai gondolataikkal és történetírói megfigyelések tiszta higgadtságával.

Stanley dékán, a dr. Arnold tanítványa és életírója, az egyházi történelemhez korunkban legbecsesebb adalékokkal járult. *A westminsteri apátság történelmi emlékei* (Historical Memorials of Westminster Abbey) című könyve elbűvöli az olvasót iránya szépségeivel és azon szerető gondosságával, a melylyel az író tárgyához közeledett. Morley János monographiákat írt Burkeról, Rousseauról és Voltaireról, melyeknek még alakjuk is eredeti és koruk irodalmában határozott nyomot hagytak. A történelemben, életírásban és művészetben sok essayista van, a kik nagyon is megérdemlik a megemlést korunk irodalma szemlájében, de a kiket kénytelenek vagyunk mellőzni. Alig volna terünk, ezeket avagy csak besorozni illető iskoláikba, melyek száma legió, példáulul positivisták, új pogányok, æstheticusok, agnosticusok, vatiricusok és a többi. Az irodalmi szörnyű tevékenység korszakában a különböző iskolák essayistái bizonyára nem kevésbbé voltak tevékenyek és termékenyek.

De a költők ezeknél jóval számosabbak. Ez utóbbi napjainkban nincs nagy költőnk, de a dalnokok száma iszonyú. Csupán Londonban nagy gyűlést lehetne összehívni költőkből. E soknemű munkának az az eredménye, hogy több igazán szép költemény észrevétlen marad. Sir Scott Walter kedélyes szerénységgel egyszer azt mondta volt, hogy sok hölgyet és uriembert megtanított szintoly jó vagy közel oly jó regényt írni, mint ő maga. Azokból a költői hangokból, melyek a szó teljes értelmében betöltik körülünk a léget, a nagyobb résznek amolyan szajkó-hangoknak kell lenniök, s mégis nem mindig könnyű különbséget tenni az eredeti és utánzott dalok között. Ez utóbbi napok költői között kétség kívül Swinburne emelkedett a legmagasabb helyre. Első kötet verse, melyben volt *Az anyakirályné* (The Queen Mother) és *Rosamond*,

1861-ben jelent meg és semmi nyomot sem hagyott; de az 1865-ben megjelent *Atalanta Calydonban* megdöbbsentette a világot. Már maga az a merészség, hogy visszatért a görög dráma tárgyához és alakjához, figyelmet kellett hogy keltsen, de az a valódi eredetiség, melylyel a költő új életet lehelt az ódon alakba, még sokkal meglepőbb volt. A Swinburne meseteri ereje a dallamos mondatok szerkesztésében és a verselésben meglepte még azt a korszakot is, a mely ismerte a Tennyson sorainak zengzetességét és édességét; volt még ezen kívül Swinburne verseiben némi oly rezgető erő, minővel bírni a korszorús költő meg sem kísérlte. Swinburne egy nyilat kétség kívül magasabbra lőtt föl a légbe, mint ez utóbbi napokból való akár melyik pajtása; de csakis egyetlen nyilat lőtt fel. Vagy más hasonlattal szólva, elmondhatjuk, hogy költői ereből egy sugár magasabbra szökellett, mint akár melyik vetélytársáé; de ez csak egyetlen vékony kis vizsugaracska volt, nem pedig amolyan bőséges szökőkút, mely szélesen lövelli tündöklő cseppjeit és vizét a napfényben. Kevés költői eszméje volt, sőt még szótára sem bőséges. Szavaiból, mint eszmeiből hamar kifogy. Legnagyobb bánulóját is meglepi az egyhangúság érzete, mikor ismét és ismét hallja a fönnálló szokás elleni lázongás ugyanazon kiáltásait, a szenvedélyben és művészetben a törvény nélküliség után ugyanazon görcsös óhajtozásokat kibuzogva ugyanazon phraseológiával és ugyanazon alliteratióval. Morris a *Jason* és *Földi paradicsom* (The Earthly Paradise) írója szelídebb és tisztább hangulatú költő. Az ő kellemes pathetikus beszélyei némelyikénél semmi sem lehet szebb, gyöngédebb és búskomolyabb. Morrist hasonlították Chaucerhez, de ő legfőlebb Chaucer erő és humor nélkül. Elbeszélő tehetsége olyan, a melyről azt képzelné az ember, hogy legalkalmasabb elfoglalni egy középkori úrhölgy esti óráit. Az ily nő szerette volna a Morris szép meséit a szerelemről, igazságról, állhatatosságról és elválásról, melyek a költő saját szavai szerint «megnedvesítnek a delnő nyájas szemeit, legalább olykor-olykor, mikor az ég és föld egy szép estve igen széppé vált az örömré». De a Chaucer hatalmas erejét, állati szeszét (animal spirits), harsogó kacaját és alkalmyszerűleg vad hevültségeit: a kint, a szenvedélyt nem találjuk a Morris kikeresett és gyöngéd verseiben. Rosetti G. Dante írt néhány olyan sonnettet, melyek jogosultak arra,

hogy minden időben az. ilyenmű versek legjobbjai közé soroztassanak; e kívül egy vagy két vad és szenvedélyes stílű balladát, a melyek, mintha az éjszaki ó ballada-világnak épen a szívéből jöttek volna. Rosetti Krisztina kisasszony *Lidércz vására* (Goblin Market) csaknem tökéletes a maga nemében. Ingelow Jean kisasszony írt néhány gyöngéd és pathetikus költeményt. De Vere Aubrey valódi költő s egyik tagja egy költői családnak. Buchanan Róbert egykor azzal biztatott, hogy magas rangot fog elfoglalni az újabbkori költők között. Kétség kívül nem töltötte be mind azon reményeket, melyeket elsőbb napjaiban keltett volt. De mindig jól megállhat azon dalnokok között, a kik korunk költői sorában csak másodrangra tartanak igényt. Eliot Györgynek, a regényírónak *Spanyol cigánya* (The Spanish Gipsy) és más verses művei, egy lángeszű, de nem költő nő versírási ügyes kísérletei. E napok költészete kérkedhetik azzal, hogy külön iskolát teremtett, a mely a maga befolyását beoltotta nem csak a szépirodalomba, hanem a művészetbe, építészetbe, díszítésbe, öltözködésbe s általában a társadalmi életbe is. Megeshetik, hogy miután a világ ez iskola legjobb íróit is megszűnt olvasni, magának ez iskolának emléke még sokáig fog élni az ő modorosságaival, szenvedéseivel, képtelenségeivel, nyeglegességeivel és egyszersmind valódi szépségeivel és magas aspiratioival együtt. A precieuses nem voltak mindig nevetségesek. Kezdetben egyáltalában nem voltak nevetségesek. Eszes és igazi művészi érzékű delnők voltak. Csak mikor az utánzás és színlelés beléjük esett, mikor a hevültség helyét érzélgés foglalta el, mikor a modorosság eredetiségnek kezdte kiadni magát, lehettek élő alakokká a Molière halhatatlan vígjátéka hősnői még torzítva is. Így áll ez a preraphaelita iskolával is, a hogy nevezték elég szeszélyesen a költők és festők egy csoportját. A preraphaelitismus kezdetben a nyitott szemek- és hű megfigyelésnek műbírálok, tanulmányozók és minden mások által nyilvánuló élénk tiltakozása volt a természetben és művészetben az igaz mellett a conventionalitások, takarosságok és minden másnemű valótlanságok ellen. Ruskin volt az új iskola prófétája; Rosetti Dante, Hunt, Holman, Brown Madox és Millais gyakorlati kimagyarázói a művészetben. Nagy vita támadt és Anglia két iskolára oszlott. Egy részrehajlatlan ember sem tagadhatja, hogy Ruskin és a preraphae-

liták sok jót eszközöltek, hogy befolyásuk és példájok nagy részt határozottan egészséges volt. De a preraphaelitismus a későbbi években egészen más valamivé változott, mikor a művészet minden ágát megtámadta s be akarta magát fészkelni az élet mindennemű díszítési üzleteibe egy székesegyház föl-ékitésétől egy köntös rojtjáig. Az utóbbi időkben merő szenvelgéssé, művészies szeszélylyé fajult. Összevegyült az æstheticismussal, neopaganismussal és más ilyen phantasiákkal. Mind az által a tipikus preraphaelita iskola későbbi fejlődése nem méltatlan alak a leírásra. A tipikus preraphaelita Rosetti Dantet és Jones Burnet tartotta az ő és új világ legnagyobb művészeinek. Ha valaki az egykorú angol költészetéről beszelt vele, föltette, hogy csak Rosettiről, Swinburneről vagy Morrisről lehet szó. Az újabbkori francia irodalomban bámulta Hugo Viktort, Baudelairet s egy vagy más soha meg nem éneklendőt, kikről a külvilág még keveset hallott. A régibb Franciaország írói közül leginkább Villon Ferencz érdekelte. Buzgó bámulója volt a néhai Regnault Henrik festményeinek. Franciaországot hihetleg úgy említette: «a mi Franciaországunk». Haragudott a németekre, hogy megkínózták a francziákat. A philosophiában Schopenhauer, a zenében Wagner hitét vallotta és Chopin nagyban meghatotta. A görög költőkkel szoros ismerősnek adta ki magát, a dühödtségig bámulta Sapphót. A maga számára némi vallás-formát alkotott tapétókból, régi théás kannákból és legyezőkből. Gondolt a rendre s mégis mindenek fölött eredetiségére tartott sokat. Ő és pajtásai véleményeket úgy vették be, mint a Nagy-Károly megtérítettjei a keresztyénséget. Külön álló alakká lett korunk irodalomtörténetében, s tényleg létrehozott egy egész gúnyoros iskolát regényekben, versekben és festményekben, a mely a preraphaeliták bohóságait, szeszélyeit és szenvelgéseit gúnyolta ki.

E második korszak regényirodalmának van egy igazán nagy neve, de csak is ez egyetlen egy. A *Bede Ádám* és *A hajómalom* (The Mill on the Floss) írója azonos irodalmi színvonalon áll Dickenssel, Thackerayvel és Brontë Sarlottával. «Eliot György», mint ez írónőnek tetszik magát nevezni, kétség kívül nagy író, csupán mint író. Irodalmi pályáját mint fordító és essayista kezdte. Ízlése, úgy látszik, akkor arra a kopár mezőre vezette volt, melyen a német metaphysikusok próbálják a német theológiát megsegíteni vagy

összezavarni. Dolgozótársa lett a *Westminster Review*-nak, azután segéd kiadójává emelkedett és szorgalmasan dolgozott e folyóirat számára a kiadó, dr. Chapman János, vezetése alatt. Mióta a regényírás üzletté vált, hihetőleg egy regényírónak megközelítőleg sem volt annyi tudományos ismerete, mint Eliot Györgynek. Szerencsétlenségére az ő tudományos ismeretei későbbi regényeit «igen tudákosokká» és nyomasztókká tették azon olvasókra nézve, akik a *Bede Ádám* korai üdésege után sovárogtak. Eliot György csak miután a közönségesen regényesnek nevezett kort meghaladta, fedezte föl, hogy minden más adományai fölött áll a regényírói tehetség. Mikor egy nem nagyon fiatal író végre szeget talál, rövid időn tudomásunkra jön, hogy ez az író több rendbeli kísérletet tett ebben az irányban, és a kiadónál élénken kezdik keresni azokat a beszélyeket vagy vázlatokat, melyeknek megjelenésükkor teljességgel nem sikerült magokra vonni a figyelmet. De Evans Mariamma kisasszony — mert ekkor így hívták volt — úgy látszik, azon vázlat sorozatot megelőzőleg, mely a *Blackwood Magazin*-ben *Képek a papi étetből* (*Scenes of Clerical Life*) cím alatt jelent meg, e nemből semmit sem adott ki. Ezek a képek tetemes figyelmet keltettek és nagyon bámulták, de alkalmasint nem sokan látták bennök azt a tehetséget, a mely *Bede Ádámot* és *Romolát* állította elő. A *Bede Ádám* megjelenésével jött a teljes diadal. Az író legott közfölkialtással legfelső rangba emelték az élő regényírók között. A *Cornhill Magazine* egyik elsőbb számában Thackeray csevegve a nap regényíróiról, kiket betűsorrendben s csak kezdőbetűjökkel jelez, az «E»-ről úgy szól, mint «a látkör fölé csak imént emelkedett első rangú csillagról». Semmi sem ritkább, mint a tudományos és szépirodalmi akár művészi vérmérsékek egyesülése. Ez oly nagy ritkaság, hogy mint kivételes és csaknem egyedül álló példa, Goethe legott tisztán és találóan áll lelünk elé. Az angol regényíróknak még a francziáknál vagy németeknél is kevésbé van tudományos ízlésök. Dickens semmit sem értett a tudományhoz, s voltaképp a megfigyelés útján szerzetten kívül, oly kevés bárminemű tudományos ismerete volt, mint akár melyik tisztességes angol férfinak. Thackeraynek sokféle olvasottsága, különböző nyelvek könnyű irodalmában jártassága és volt művészi ízlése, de a tudománnyal nem gondolt, s csak annyit tudott belőle, a mennyit mindenkinek

meg kellene tanulni az iskolában. A lord Lytton tudománya merő ámitás volt. Brontë Sarlotta genius és tudatlanság volt. Eliot György genius és műveltség. *) Ha egy lapnyi regényt sem irt volna, mégis bámulással kellett volna minden ismerőjének rátekinteni, mint a ki nő létére oly mélységes gondolkodású és annyi különféle ismerettel bír, a mennyi a férfiak öntetsző hité szerint, csak férfinak lehet birtokában. Mind az által Eliot Györgyöt nem ez tette nagy regényíróvá; az ő szemei nem saját belsőjére voltak fordítva, sem pedig metaphysikai szemlélődéssel lefoglalva; ő tanulmányozta a körülötte levő világot. Szintoly éles szeme volt a külsők iránt, mint Dickensnek vagy Balzacnak. Ő azon egyetlen regényíró, a ki le tud festeni az angol népből oly egyéneket, minők a Poyserék és a Julliverék. Az ily embereknek épen a lelkökbe lát; kifürkészi szellemök sajátságos lassú műfolyamait, épen az életből állítja őket elő üdén és szilárdan. A merő realismus, a merő fényképezés, habár az életből van is véve, nem nagy diadal a művészetben. De Eliot György legostobább egyéneit is érdekesekké és drámailag hatásosakká tudja tenni. Két ostoba egyént — például egy ostoba férfit és egy ostoba nőt — merőben különbözőfele ostobának tud festeni, úgy, hogy az olvasó nem győzi eléggé bámulni, mennyire különböző az ostobaság e két neme. *A gyűrű és a könyvben* (The Ring and the Book) Browning két pedans feszes és ostoba ügyvédet fest. Mennyire különbözik ez a kettő, mily különböző, mily kevéssé hasonló és milyen igaz ez a két arczkép! De azonban be kell vallanunk, a költő némelykor megengedi pedánsainak, hogy olyan unalmasak legyenek, mint volnának a valódi életben, ha egyik a másik után gombjánál fogva tartaná a kifáradt hallgatót. Eliot György nem esik e művészi hibába. Senki sem vágyik menekülni Poysernétől vagy Glegg nénitől, akár a fecsegő flórencziektől *Romolában*. Egy Tapley Márk vagy Weller Samu soha sem létezett, nem is létezhetnék. E lehetetlenségeket megengedjük és gyönyörködünk bennök, mert oly mulatságosak és teljesek szeszélyes humorral. De Poyserné él, mindenki ismer egy Glegg nényt és a szegény Julliverné gondjai és reményei, aprólékos félelmei és keserves okoskodásai, egész Angliában több száz Jullivernét lelkesítenek. Eliot

*) E könyv megjelenésekor Eliot György még élt.

Ford.

György a regénybe némely oly elemet öntött, a mi azelőtt soha sem volt benne, és pedig oly tökéletesen beleöntötte, hogy a többi anyagokkal teljesen összevegyülnek és sehol sem képeznek a töblitől különvált tömeget vagy csomót. Vannak bölcselmi regények, például a *Meister Vilmos* (Wilhelm Meister), melyek agyon vannak tömve és terhelve philosophiával és a melyeket a világ mind e philosophia daczára csak bámul. Vannak politikai regények, például a lord Beaconsfieldéi, melyeket csak azok értenek, a kik a politikát és a politikai egyéneket tanulmányozzák. Vannak regények nagy és határozott iránynyal, például *A Tamás bátya kunyhója* (Uncle Tom's Cabin), *A pusztá ház* (Bleak House), vagy Reade Károly *Pengő pénze* (Hard Cash). De ezek utóvégre is csak nagyszerű röpiratok, fényesen illusztrált diatribek. Az Eliot György jobb regényeibe foglalt philosophiai mélységes gondolatok e regényeket mindenütt zajtalanul elárasztják és megvilágítják. Nincs ezekben prédikáció, sem leczkésés, semmiféle szilárd tömeg nem vetődik egyik s másik esemény közé, egyik vagy másik személynek nincs a nyakába akasztva valamely súlyos morál. Az olvasó érzi, hogy oly egyén varázsa alatt áll, a ki nemcsak nagy elbeszélő, hanem mély gondolkozó is.

Trollope Antal a Thackeraytól megkezdett realismust a legszűlső határáig viszi. Nincs benne a Thackeray geniusa, sem képzelődése, sem érzése, sem pedig az ő valódi teremtető ereje. Fényképi aprólekossággal le tudja írni egy belgraviai család, egy nemes ember falusi laka, vagy egy székesegyház város dékánja «fehér népjének» szokásait, beszélgetéseit s olykor még hevületeit is. A szenvedélylyel vagy mély páthosszal nem bajlódik, ámbár eljutott odáig, hogy nagyon meghatóan leírja egy kedvesétől elhagyott szép leány lelki kinjait és némileg valódi erővel tudja sejtetni azt a félig kitörő bánatból, félig megkönnyebbülés érzetéből vegyült fölindulást, melyet egy éltes papi egyén érez gonosz felesége halálán. A Trollope regényei hosszú sorozata után a közönség részéről természetes volt az a kedves fogadás, melyben az a regényírói iskola részesült, a melyet sensationálnak neveztek. Ez iskolának egyik osztályát Collins Wilkie, másikat Braddon kisasszony vezette. Braddon kisasszony az úgy nevezett közvetlen gyilkosságokat, kétnejeségeket s más ilyenmő anyagokat kezelte, Collins az ő bűntárgyait mindig rejtélyesebb természete-

tüiekké bonyolította s arra kényszerítette az olvasót, hogy rajtok mint megannyi beteges talányokon törje a fejét. Mindazáltal Trollopenak folytonosan meg voltak a maga cliensei, az alatt az idő alatt is, míg a sensationalis iskola virágzott és hervadni kezdett. A Trollope olvasói meglehet, elfordultak egy perczre, hogy megtudják, mi lett abból a delnőből, a ki a kútba vetette a férjét, vagy hogy találgassák a titokzatos *Fehér ruhás nő* rejtélyeit, de csak hamar visszafordultak, hogy a Dale Lili gyöngéd viszontagságait kísérik, vagy meghallgassák, mi történik a framleyi paplak háztartásában és a herczeg Omnium pompás palotájában.

Reade Károly minden művészi fogvatkozásai mellett is felsőbb rendbe tartozik, mint Trollope, a ki az ő szűökkörü művészetében sokkal tökéletesebb mester. *Woffington Gréti* (Peg Woffington) és *Johnston Christie*, melyek közül az első régen — 1852-ben jelent meg, arányzatosságuk és szépségükre nézve csaknem tökélyeseknek látszanak. *A zárda és a házi tűzhely* (The Cloister and the Hearth) majdnem elhitette volna az olvasóval, hogy irodalmunk láthatárán egy új Scott Walter van kelőben. Azonban újabb regényeiben Reade némely reformot igénylő társadalmi vagy törvénykezési sérelmek illusztrációjára kezdte szentelni magát, és a közönség észre kezdte venni, hogy a regényírásnak egy új ága van fejlődési műfolyamában, melynek különös hívatása a parlamenti kék könyvnek regénynyé alakítása. A bűnösökkel való bánásmód a börtönökben és a távoli büntető telepeken; a betegek kezelésének módja a magános tébolyházakban lett ez új stílű regényfőtárgya, gerincze, a szerelmesek félreértései, a becsületes szegénység kísértései vagy a belgraviai divatos körökbe emelkedhetésére való küzködések helyett. Reade követelheti magának azt az érdemet, hogy az ilyenmű munkában egyetlen: ő élővé tudja tenni a kékkönyvet úgy, hogy mégis kékkönyv marad. Fogja a száraz és merev tényeket, a mint azokat valamely hirlapban vagy parlamenti bizottság jelentésében találja s úgy összeolvasztja azzal a másik anyaggal, a melyből az ő regénye alakul, hogy a költeményt a valóságtól csak vegyelemzés tudná kiválasztani. Az olvasó észre sem veszi, hogy egy kékkönyv kifőzött tartalmán meggy keresztül, nem lepi meg az a kellemetlen érzés, hogy valamely társadalmi unalmas kérdés száraz részleteibe csalták. A valóság úgy olvastatja magát, mintha

regény volna, a regény pedig olyan élő, mintha valóság volna. Egy író sem engedett meg magának szebb öndicsőítést, mint a *Tedd magad az ő helyébe* (Put Yourself in his Place) című regényének utolsó mondata tartalmaz. «A sok közül néhány kétségbe nem vonható igazságot szemeltem ki — úgy mond Reade — s arra törekedtem, hogy olvasóim megvalósítsák napjaink azon ijesztő tényeit, melyeket majd mindenki tud, de a melyeket megérteni ezerből egy, megvalósítani pedig tíz ezerből egy nem tud, míg a költészet — a mely bármi ellenkezőt állítsanak is, mindennemű művészet között a legmagasabb, legszelesebb, legnemesebb és legnagyobb — nem jön segítségükre, nem tanulmányozza, nem hatja át és nem emésztí meg a krónikák és kekkönyvek kemény tényeit, s életet nem önt a száraz csontokba.»

Kiváló, sajátos és magános az a hely, melyet a regényírásban Meredith György a *Feverel Rikárd tűzpróbájának* (The Ordeal of Richard Feverel), *Beauchamp pályája* (Beauchamp's Career), *Az önző* (The Egoist) és más regények írója elfoglal. Meredithről több ízben mondták, hogy Browning prózában. Meg is van benne a Browning irályi homályossága, nem azért, mintha gondolatai volnának homályosak, hanem inkább azért, mert az író, elég helytelenül, nem sokat gondol azzal a munkával, hogy mások eleibe is oly tisztaságban állítsa gondolatait, mint önmaga előtt állanak. Nagy mérvben bír a Browning különös saturninus mogorva humorával, nem azzal a humorral, a mely tajtékzik és szikrázik — a mely megnevettet akkor is, míg némelykor könnyűket csal szemünkre. Hiányzik benne a regényíró első varázsa: a történetet jól elbeszélni tudó tehetség. De e fogyatkozások mellett is Meredith egyike az újabbkori legkitünőbb regényíróknak, kivéve az igazán legnagyobbakat. Az olvasó némelykor hajlandó csodálkozni, hogy oly sok nagy adomány mellett hogyan nem tudott nagy regényíró lenni. A *Beauchamp pályája*, melyet ezerből hihetleg egy regényolvasó sem nyitott föl, úgy tetszik nekünk, nagyon kevésbe múlt, hogy nem lett a Viktoria-korszak nagy regényei egyikevé; tele szépséggel és pathoszszal. E regényben egynémely jellem úgy van rajzolva, hogy nemcsak élve áll előttünk, hanem arra is képesek vagyunk, hogy behatoljunk minden gondolataiba, előlegezzük minden szándékaikat. Előlegesen hozzávethetünk, hogy bizo-

nyos adott körülmények között mitevők lesznek, épen úgy, a mint meg tudjuk mondani, hogy valamelyik barátunk mit fog cselekedni, mikor halljuk, hogy milyenek azok a körülmények, a melyek között el kell határoznia magát. Ez a regény nincs túlterhelve, mint fájdalom, a Meredith többi munkái, epigrammokkal, antithesisekkel, bajosan kísérhető különöz phrasissokkal és oly gondolatokkal, melyek inkább az olvasó szemeit kápráztatják, mint a könyv lapjait világosítják. Ha a Meredith regényeit értelmi értékek szempontjából kellene megvizsgálnunk, teljesebb elemezést érdemelnének és igényelnének, mint a mennyit itt megkísérlettünk. De e lapokon korunk irodalmát inkább a krónikás, mint a kritikus szempontjából tekintjük. Elbeszéljük, hogy egy bizonyos katona megnyert egy ütközetet vagy valamely államférfi egy politikai győzedelmet, habár mi magunk abban a véleményben vagyunk is, hogy a diadalt a másik fél inkább megérdemelte. Hasonló szellemben megemlítjük azt a tényt, hogy Meredithnek nem sikerült még elhnyerni a regényirodalomban azt a helyet, a melyet elerni — az ő képességéről való ítéletünk szerint — nagyon is képesítve van.

A Blackmoore *Doone Lornája*, úgy tetszik nekünk, általában véve a legjobb azon másodosztályú regények között, melyek korunkban Angliában előállottak. Azaz, mi ezt a regényt mindjárt a Dickens, Thackeray, Brontë Sarlotta és Eliot György nagy regényei után, de ezeken kívül minden más író regényei, sőt még ama nagy művészek gyöngébb műveinek is föléje sorozzuk. Black Vilmos feje annak az iskolának, melyet ő szólított létre. Skót tájképek és skót jellemek változtatva a londoni élet phasisaival, teszik azt a mezőt, a melyen munkál és a melyen nincs párja. Még eddig nem mutatta magát nagynak a szenvedélyben vagy páthoszban. Az emberi szív mélyebb hevületeit, az emberi élet komolyabb phasisait, úgy látszik, még nem gyakran akarta érinteni. De saját provinciájában, mely habár némileg szűk is, az ő művészete megközelíti a tökéletességet. Nemcsak tájképet, hanem tud festeni légkört is oly finom és erőyes vonásokkal, a mi már önmagában művészet. Hardy Anglia némely vidékeivel kísérlett meg olyanformát, mint Black Skóceziával. Hardy alkalmmilag erősebb, mint Black, de hiányzik nála az a finom zamat, búbáj és gyöngéd kellem, aztán kevésbbé egyen-

letes és sokkal kevésbé mester a maga szakmájában. Kell egy szót szólnunk a Thackeray kisasszony delikát porcellán műveiről a regényirodalomban — az ő gyöngéd, szelíd és nőies beszélyeiről; azt sem kell említetlenül hagynunk, hogy Craikné *Halifax Jánosa* (John Halifax, Gentleman) egyike volt a nap irodalmi sikereinek.

Említést érdemel e korszak regényírási egyik sajátosságos stílje, a mely nagyon nem hasonlít se a Thackeray kisasszonyéhoz, se Craiknééhoz. Ez az a regény, mely a Viktoria-korszak úgynevezett vasgyúró leánya életét, csintalanságait, nagyravágyásait, kaczerkodásait és szenvedéseit sorolja föl. Ez a sajátosságos női egyéniség fészületlen zilált hajjal, rendetlen öltözékekkel, alkalmilag piszkos kezekkel és örökös badarbeszéd-től (slang), bugyogó ajkakkal ugrott be a regénybe. E nőnek némileg durva külsője és modora alatt szíve mindig igaz és gyöngéd. Ha szerelmes lesz, egész lelkéből szeret, s bár meny-nyit és hányfelé kaczerkodott, rendszerint ragaszkodik egyetlen valódi szenvedélyéhez, a regény végén pedig nem ritkán látjuk, hogy tört szívvel hal meg. A regényköltés e nemének tán egyetlen érdeme, mikor igazán őszinte és a legjobbak közé tartozik, az, hogy elismeri azt a tényt, hogy a nők nem valami különvált angval-fele teremtmények, hanem nekik is megvannak erős szenvedélyeik, sőt még nyers vágyaik is, épen mint a férfiaknak. Ily előnyt, ha csakugyan van valami előny abban, hogy íróik tekintélye nyomán, a kik magok is nők, ezt a tényt a világ eleibe tárják, követelhet magának ez az iskola. De ez bizony nem valami nagy, se nem finom vagy nemes, akár minden esetre ajánlatos iskolája a regényköltészetnek, még ez iskola legjobb korában sem, mikor még őszinte volt; rosszabb korszakában pedig — s ezt nagyon hamar elérte — csak annyit mondhatunk róla, hogy kiállhatatlan.

Ez utóbbi korszak regényköltészete, valamint általában költészete is, alább való azon korszakénál, melyet előbbi szemlénkben vizsgáltunk. Név több van benne, de nem oly nagy nevek. Úgy látszik, hogy a regényköltés jelenlegi iskolája, a francia politikusoktól kölcsönzött kifejezéssel élve, kimerítette mandatumát. A sensatio regénynek meg volt a maga napja és e nap csak episod, felbeszakítás volt. A realismus majdnem megtette mindazt, a mi tőle telhetik. Szoros részle-

tei, közönséges gondokból és nagyravágásokból álló trivialis körei, kicsinykés kísértései, könnyű szerelmeskedései, úgy látszik, már valahára kimerítették vonzó erejüket, s apadó lélekzetökökkel új kiindulást sürgetnek a regényíró számára. Talán a közszükség a legújabbkori regényben meghozza az új segélyforrást. Talán, hogy új életet nyerjen, regényköltészetünket még egyszer bele kell mártani a romántika régi szent forrásába.

Angolból

BELÉNYESI GÁBOR.

MAGYARORSZÁG ADÓRENDSZERE 1780-BAN.

A száz év előtti Magyarországnak hű képét adni, megkönnyíti a kutatónak a fönmaradt anyag óriási tömege, de oly tényezőkben sincs hiány, melyek az objektív látást megnehezítik. Alig van egy mozzanata is az akkori nyilvános életnek, mi tisztán csak történeti érdekű volna; a legtöbb eszme és érdek, melyért száz év előtt küzdött a magyar nemzet, él most is, bár átalakulva. Minden lépten-nyomon érezzük, hogy, ha nem is azon fokról szólunk, melyen nemzetünk ma napság, egy század munkája után áll, bizonyára azon tényezőkkel foglalkozunk, melyek nemzetünk mai életét és állapotát születték.

Tudjuk, hogy a modern Magyarország gróf Széchenyi István iniciatívája következtében először is gazdasági tekintetben alakult át. És ha nem fogadjuk is el azon nézetet, hogy minden szellemi műveltség és tevékenység tisztán csak az elért anyagi műveltségnek kifolyása, bizonyos az, hogy egy nemzet gazdasági állapota mindig egész életének és fejlődésének leghűbb visszatükrözője és magyarázója.

Az átalakulás a gazdasági téren mindig a legtörvényszerűbb, nincs annyira alávétve egyes nagy férfiak föllépesének és a külső politika véletleneinek, mint az állam alkotmányos katonai, sőt irodalmi viszonyai is. Ennel fogva előadása könnyű, számra vihető vissza minden; a régi mondás szerint pedig nem csak uralkodnak a számok a világon, hanem azt is mutatják, hogyan kormányozzák azt.

De ezélünk nem statisztikai, hanem történeti. Gazdasági állapotok rajzánál könnyen származhatik azon tévedés, hogy nemzeti tulajdonságnak tekintsük azt, a mi egy bizonyos

gazdasági állapot általános jellemvonása. Tudjuk, hogy épen hazánkban nagyon sok ily általános vonást tekintettek specifice magyarnak. Igyekezünk nemcsak azt adni, a mi volt, hanem azt is, hogyan fejlődött. Legvégső célunk pedig csak az lehet, hogy a fejlődés egyes tényezőinek úgy a gazdasági, mint a politikai, valamint a tisztán úgy nevezett szellemi életben rajzot adván, kimutassuk közöttük a szerves összefüggést. A nemzetgazda, a törvényhozó vagy az író előtt bírhat jelentőséggel az egyes adat. A historikus szemében csak akkor jő számba, ha a nemzet egész pezsgő, eleven életének képezi részét. Jelen értekezésünk szerény adalék akar lenni arra nevezve, hogy mily szükséges és elmellőzhetetlen a kapcsolat az úgy nevezett kultur-történet közt, melynek nevéhez annyi hamis képzet csatoltatott, s a szorosan vett politikai történet közt.

Azt fogjuk látni, hogy ha az ország mint egész aránylag keveset változott is, észrevehetőleg változott az országrészek viszonya egymáshoz.

Fejtegetésünk kiinduló pontja az, a mi a múlt századbéli Magyarország mechanizmusában a legegyszerűbb volt: az pénzben lerovandó teher, mit az állam polgáraitra hárít. A magyar alkotmány rendi, ennél fogva a világi és egyházi nemesség föl van oldva az egyenes pénzadó alól, mert az insurrectio által rójjá le tartóztatását az államnak. Egyenes adót épen nem fizet, az indirektek közül legfőlebb a só ára érdekli. A királyi kormány az általános európai áramlat hatása alatt törekedett ugyan e kiváltságot megnyirbálni, de a rendek ez esetben tőlük kitelhetően ellenállottak. Az 1728—9-iki országgyűlésen nagy küzdelmek után kivívták azon elv elismerését, «ne onus inhæreat fundo». Ez elvet az 1741-iki országgyűlés nyolczadik czikke törvény erőre emelte és mind örökre kötelezővé tette. Ez volt úgy szólva ára az azon évi hatalmas insurrectiónak. Midőn a nemesség háborúban az utolsó nagy szolgálatot tette a hazának, egyúttal örökre akarta biztosítani kiváltságait. A nemesi adószabadság az lett Magyarországra nézve, a mi a theorikon kérdése a régi Athénben. Ott az uralkodó demokratiának, nálunk az aristokratiának képezte zárkövét. — Mindkettő lerombolására Demosthenesre volt szükség.

Az 1715-iki országgyűlés szavazott meg először állandó

contributiót az uralkodó hadseregének fõntartására. *) E contributió kizáróan a szabad királyi városok és a misera contribuens plebs vállaira nehezült. 1724-ben 2.138,000 forintban állapították meg. 1728-ban mint a katonaság hús krajczárjának megváltása 118,652 forint jött hozzá. Az 1728—9-iki országgyûlés 2.500,000 forintra emelte. Mária Terézia uralkodása alatt 1751-ben 3.200,000 forintra alkudtak meg az ország rendjei; 1765-ben a hétéves háború nagy kiadásai következtében 3.900,000-re emelték, mibe a magyar királyi testõrség tartása is be volt számítva. A mint az ország területéhez mind több részt csatoltak vissza, e reincorporált területekre is róttak adót. Az 1750—1-ben az országhoz csatolt Szlavonia 89,287 forintot fizetett, az 1772-ben visszanyert tizenhárom szepesi város 25 porta után 17,220 forint 50 denárt, azon fölül még Lubló, Podolin és Gnezda 1776-ban külön 1377 forint 40 denárt, azaz két portáról. Az 1780-ban magyar pénzügyi igazgatás alá kerülõ Horvátország és Felső-Szlavónia az összes adót 109,707 forinttal, az 1782-ben teljesen egyesített három temesi megye kerek 372,000 forinttal növelte. Az úgy nevezett contributio így 4.404,079 forint negyvenhat és két negyed krajczárra ment volna, ha 1767-ben Szerém és 1783-ban Krassó megyébõl nem csatolnak a határõrséghez nagyobb területeket, mi által az összeg 4.392,911 forint ötvenhárom és kilencz tizenhatod krajczárra csökkent.

Mai szemmel nézve, elenyészõleg csekély azon összeg. Akkor is annak nézték a bécsi államférfiak és ha vám és kereskedés dolgában a német örökös tartományok érdekeinek kérlelhetetlenül alárendelték mindig hazánk érdekeit, okúl azt adhatták, hogy Magyarországnak sokkal könnyebb a terhe, mint amazoké. **) Maga II. József is, mint sokszor kifejtette, osztozott azon meggyõződésben. De magukra a terhelt osztályokra nézve egyáltalában nem volt az megvetendõ. Az 1751. és 1765-iki országgyûlések az ország állapotát híven rajzolták,

*) Mindezen adatok a magyar királyi kancellária 1785. június 30-diki 8,323. számú fölterjesztésébõl vannak véve.

**) Ezt bőven kifejti gróf Zinzendorf Károly, késõbb a császári fõ számvevõ-szék elnöke 1770—72-diki javaslataiban. Nemzeti múzeum ném. fol. 266. Továbbá a velencei követ dispacci (bécsi császári levéltárban). — II. József eljárásában, mint gyakran lesz alkalmunk látni, fontos indok volt e meggyõződés.

midőn kifejtették, hogy az nagyobb terhet nem viselhet. Nem maga az érték volt oly óriási, hanem az, hogy készpénzben kellett azt fizetni a pórnak. A készpénznek pedig oly nagy szűke volt az országban, hogy Sárosmegye 1783-ban attól fél, hogy megint a cserekereskedés korszaka fog kezdődni. *) Ugyanazon évben pedig az ország több megyéje azt javasolja, hogy termést fogadjon el a katonaság pénz fejében. **)

Az országgyűlés maga csak a fő adóösszeget szabta meg, mely aztán a jövő országgyűlésig érvényben maradt; az egyes megyék mennyiben terheltesse, azt külön commissiók határozták meg. A régi palatinalis portának megmaradt a neve, mint ideális egység, 688 forint 50 denárt érő. Az egyes megyék közötti új fölosztás volt a *rectificatio portarum*. Volt is baj elég, míg egység jött létre; a megyék lehetőleg igyekeztek szomszédjaikra juttatni a terhet, a magok szegénységével védekezve. Gróf Károlyi Sándor már 1737-ben panaszkodik, mennyi baja van a portákkal. ***) Különösen az képezte a nehézséget, hogy nem volt biztos adó-alap, és így mesterséges adó-egységeket, úgy nevezett dikákat kellett találni az egyes megyékre, azután községekre és egyesekre kirovás céljából. El kell azonban ismerni, hogy az adókulcs minden mesterkéltsege mellett is meglehetősen észszerű, és még az angol Townson is annak tekinti. +) Maga a pór, családja, mindenféle barma, tavaszi és őszi termése, szénája, mind ily egységeket vagy részeket képeznek.

Mindhogy azonban a munka, vagy a termés pénzértéke nem volt egyenlő az ország minden részében, természetes, hogy egy dika megterhelhetése majdnem megyénként különbözött. A fő szempont a pénzhez jutás könnyüisége, a termés értékesítése. Ennél fogva azon megyék és helységek adója lesz aránylag legnagyobb, a hol legközelebb és leghízbiztosabb a fogyasztó. Városokban ismét az ipar és kereskedés terjedelme és jövedelme dönt. Itt azonban van már biztos és állandó alap is: a házadó.

*) Országos levéltár. Kancellária o. acclusa 305. 1784.

**) Országos levéltár. Kancellária 1783. 11, 433. szám, október 30.

***) Nemzeti múzeum. 1737. november 14-diki levél gróf Batthyány Lajos kancellárhoz.

+) Townson. *Travels in Hungary*. 1797. London, negyedrétt. 134—136. lap.

Általában véve a szabad királyi városok, mint ipart és kereskedést űző községek az összesen 6344 és három negyed portából 548 és hét nyolczadot, azaz csak valamivel több, mint tizenketted részét fizették. Több szabad királyi városra nézve pedig fontosabb volt a gazdaság, különösen a szőlőművelés, mint az ipar.

Horvátországnak meg volt azon kiváltsága, melyet II. Ulászló ideje óta élvezett és 1847-ig meg is tartott, hogy aránylag a contributiónak mindig csak felet fizette a többi országhoz képest.*)

Azon korban, midőn az állam igényei megelőzik azon szolgáltatokat, melyeket polgárainak tesz, midőn növekedő hadserege és hivatalnoksága, az udvarnak növekedő költsége követeli ugyan fődözetét, de még a hűbérsegnek és hierarchiának terheit nem szüntette meg, egy nép sem viselte valami könnyen az adót. Colbertnek, a nagy pénzügyminiszternek levelezése tele van panaszszal a rossz adófizetők ellen. Elrendeli ugyan, hogy a földműves legszükségesebb eszközeit és barmait ne foglalja le az adóvégrehajtó, de egyúttal meghagyja, hogy ezt semmikép se tudják meg az illetők, mert különben egyáltalában nem fognak fizetni.**)

Ez is egyike azon vonásoknak, melyek mindig együttjárnak a gazdasági fejlődés bizonyos fokával és nem tekinthetők kizárólag magyaroknak. Magyarországon is ép oly folytonos a kormány panasza a restantiák miatt, mint a népé az adó súlya ellen. Nálunk azonfölül még bizonyos nemzetiségi színe is volt az adó nem fizetésnek: idegen, elnyomó sereget tartottak rajta, idegen, nem magyar főváros udvarát tartotta. Ugyanakkor, midőn úri költők irigylendő sorsát zengik, panaszkodik a pór, hogy sora csak sóska, kökény, vadkörte, hogy nem ihatik bort, mert adós:

Sok a portióm és feles birságom,
Kvártélyosnak is sok pénzt kell adnom,
Árenda rajtam, így fogy jószágom.
A forspont Péter és Porció Pál
Rajtunk vár, kalapál.***)

*) Fényes Elek. *Magyarország leírása*. 1847. Pest. I. rész. 157.

**) Ranke. *Franz. Geschichte*. III. rész. 227. I. kiadás.

***)) Lásd *Népdalok*. Jankovics-gyűjtemény. Nemzeti múzeum m. kézír. negyedré. VIII., kilenczedik darab. — Lásd továbbá Arany László Magyar politikai költészet, *Budapesti Szemle* 1873-iki évfolyam.

Mindig előtér a paraszt-lázadás lehetősége: fordulhat még a koczka. A magyar paraszt

Lelkével sém szabad, azzal is adós már.
Napot más nap után félelem között vár,
Mert ér minden nap ártatlant több-több kár.
Az executió oly rajta, mint tatár.

Egész falu restül sokszor egy garassal.
A bírót ijesztik pülczázással, vassal;
Tömlőczre is hányják egész szekérkassal,
De még sem fizethet, bár kifeszítsd hassal.

Ennek oka pedig az, hogy:

Sok nem is ismeri a pénznek formáját.

Pedig nemcsak egy-két esetről szól az ének:

Egy helység vagy falu nincs egész hazában.
A hol ez nem volna teljes divatjában. *)

Általában véve azonban már itt megjegyezhetjük, hogy kivéve egyes rossz éveket és vidékeket, az executio és a nagy hátralek az ország nagy részében ismeretlen dolog volt. Leginkább csak az éjszaknyugoti vármegyék szenvedtek alattok 1780 körül. A többiben a teher egyáltalában nem lehetett oly nyomasztó. Egyes vidékeknek mindig kellett szenvednie a forgalom és a kereskedelmi viszonyok változása alatt. Az adón ugyanis nem igen lehetett segíteni. Az 1765-iki országgyűlés tetelei nagyjában megmaradtak József uralkodása vegeig, és ha egyes helység terhén könnyítettek is, az illető összeget az egész vármegyére repartíálták. Pedig a gazdasági viszonyok, melyek az egész adórendszernek alapul szolgáltak, egyáltalában nem voltak állandók.

Ha fővonásaiban tekintjük a múlt századbeli porta-fölosztást 1724-től 1780-ig, **) Magyarország fő vidékei következő módon tűnnek elénk. Aránylag igen sok a portája az Ausztriával szomszédos vármegyéknek: Pozsony, Nyitra, Mosony, Sopron,

*) Jankovics gyűjteménye ugyan ott, fol. 129.

**) A részleteket lásd alább a táblázatokon.

Vasnak. Nemcsak azért, mert aránylag mai napig is az ország legnépesebb vidékei, és akkor még inkább azok voltak, nem is csak termékenységeknel fogva. Azt is súlyba vetették, hogy onnan mily könnyű szerrel lehet vinni a gabonát, marhát bort, szénát Ausztriába, és mily nagy előny ez a többi megyével szemben, hol a tiszta búzát a disznókkal etetik meg, mert nem bírják elszállítani. *) Területükön ott volt a hivatalok és mágánások lakhelye, Pozsony, Nagy-Szombat az ország egyeteme, a boruk által gazdag Sopron, Szent-György és Ruszt és annyi kisebb iparos mezőváros. Miava környéke vetekedik bármily continentalis kézműves vidékkel. Az országban szükséges közönséges szöveteket nagybárra ott szőtték. — Mostani állásukhoz képest aránylag még nagyobb a terhe Trencsén, Liptó, Turóc és Árvának. De itt szorgalmas a népesség, áruinak van keletje az országban, még úri rend is jár pukovai (Puchó Trencsénmegyében) posztóban. Az őserdők a tutajozás által, a gyógyfűvek, a len és kender mind nyújtanak módot pénzkeresésre. Még később is, erre forog az országban a pórnép közt legtöbb arany és ezüst. **) Azt állították, hogy 1786-ban csak olajkáros 3000 járta be a világot. ***)

Az Érczhegység vidékén a bányák és a bennök elfoglalt számos hivatalnokság is nyújt módot az élelemre. Selmeczet még 1787-ben igen virágzónak festi báró Prónay László, királyi biztos. †) Bányáinak jövedelmét 1740 és 1773 közt 70 millióra tették, tehát évenként átlag majdnem két és egy fel millióra. Besztercebánya, bár szegény, ††) mégis kiváló ipart űz, kardpengéket készít és sok benne a festő. †††) Minthogy pedig ez a vidék oly biztos piacz, nagy Zólyom, Hont és Bars-megyének is a portiója.

Nevezetes része van még az adóban Szepesnek és Sárosnak. Itt virágzó a gyolcs- és vászon-ipar. Késmárk és Eperjes bírják a lengyelországi jövedelmező borkereskedésnek,

*) Országos levéltár. Kancelláriai osztály 1783. 9,955. szám Somogy megyéről.

**) Lásd bőven Mancl. Hermaeon. *Von den Reformen Kaiser Josephs*. 314. lap.

***) Csaplovics. *Gemälde von Ungarn*. II. 92.

†) Helytartótanács levéltára. 1787. 13,594. szám.

††) Báró Prónay, ugyanott.

†††) Korabinsky m. 452. Neusohl czikk.

legnagyobb részét. Egyes családok igen nagy gazdagságra tesznek szert. *) Az egész Sárosmegyét urasági kastélyok és mulatózó kertek borítják. Egy szóval: részint a természet adományai, részint a külső verseny hatását még nem érző ipar által e vidékeknek Magyarország közgazdasági rendszerében igen előkelő, aktív hely jutott.

Kisebb terjedelmű bányavidék a máramarosi és szatmármegyei, de annak is érezhető a hatása. Ott is aránylag magas a porták száma.

Általában véve: a kis síkságban és a Magyarországot ejszakon környező hegyes-völgyes vidékekben nyugszik akkor az ország fő pénzforrása. Nem csak mint termelők, mint fogyasztók is fő jelentőségűek azon megyék és városok. A pozsonyi, besztercebányai, kassai commissariatusi kerületek és a soproninak ide tartozó része, az ország adójának épen felét fizetik.

Érdekes ezzel szembe állítani az alföldnek és a Dunántúl déli vidékeinek adóviszonyait. Most e területen találjuk Magyarország gazdasági súlypontját, akkor azonban még legnagyobb részben néptelen, erdővel borított vagy mocsáros volt. A fő jövedelem, a baromtenyésztés, aránylag kevés embernek adott és adhatott csak foglalkozást. Inkább a nagy urak és birtokosok folytatták pusztáikon, mint a jobbágyság. De folyik a telepítés, a közlekedési vonalak is javulnak. 1740 után megszűnik a török félelem. Gyors, Amerikára emlékeztető fejlődést találunk. — Pestmegye adója 1723-ban Pozsony megyéjének egy harmad részét sem teszi ki, 1780-ban már több, mint felét, 1847-ben pedig már jóval fölülmúlja emezt. Bács-Bodrogszeg 1733-ban hatodrészt annyi adót fizet, mint Nyitra megye, 1780-ban már két ötödét, 1847-ben már hatvanhatal több a portája. Tolnamegyének 1724-ben, miután már erősen emelték, csak felannyi az adója, mint Liptónak, 1780-ban már fölülmúlta. 1847-ben már négyszer annyit fizet. És így lehet végig folytatni az összehasonlítást.

A hadi adón kívül még a házi adót is fizeti a föld népe, bár e terhelésében a nemesi rendet is kötelezték részvételre,

*) Eperjesi Pulszky Sándor 1744-ben 40,000 forintot ad kölcsön Miskolc városának. Fényes Elek *Magyarország geographiai szótára*. III. 103. lap. Egy porosz követjelentés szerint egy ottani polgár 200,000 forintot küldött el Caraffa elől 1687-ben.

regi, de nem követett törvények. A házi adó a megyei önkormányzás föntartására és a municipium költségeinek fedezésére, rendesen egy ötödét vagy egy negyedét tette a hadi adónak. Nagy vármegyékben természetesen kisebb volt, mint kisebbekben és szegényebbekben, hisz a tiszti kar körülbelül egyenlő számú volt és körülbelül egyenlő költséget okozott. Sopronmegyében egy-egy dika (127,571 és három nyolczad volt összesen) a hadi pénztárba egy forint 63 krajczárt, a háziba 37 krajczárt fizetett. *)

Az év termékenysége vagy mostohasága, a közlekedésnek megnyitása vagy elzárása a fogyasztó vidékek felé, elemi csapások stb. mind befolytak arra nézve, hogy egyes vidékek megfelellhettek-e kötelességöknek, vagy nem. Általában véve, mint már kiemeltük, kevés volt az adóhátralék. Az 1778—9-iki katonai év után (november elsejétől számították a jövő évi október 31-ig) csak 132,619 forinttal maradtak hátralékban, ellenben 239,483 forinttal szedlhettek be másutt többet, mint a mennyi épen járt, úgy hogy 106,864 forint fölösleg maradt. A következő években azonban a hátralék mindig emelkedik, 1784-ben az év végével fél milliót tesz ki és csak 1787-ben száll ismét alá.

Abban, hogy mely megyék fizetnek rendesen, melyek nem, ismét bizonyos törvényességet mutathatunk ki. Leginkább hátralékban vannak mindig Pozsony, Nyitra és Trencsén megyék, egyáltalában a pozsonyi, kassai és beszercebányai adókerületek. A városok azonban ott is jobb fizetők, mint a megyék. Az összesen 1782 végén 472,034 forintot kitevő restantiából e három kerületre 395,000 forint, azaz az egésznek nyolczvan-négy százaléka esik: A soproni, pécsi, budai, debreczeni, szerémi kerületek, melyek ugyanannyi adót fizetnek, csak 60,000 forinttal maradtak hátralékban. Az épen bekeblezett tartományok közt, a három temesi megyének egy krajczárnyi restantiája sincs, a szerémi megyéknek nagyon kevés. Horvátország ellenben mindig a rossz fizetőkhöz tartozott. Természetesen a restáló vármegyeket érték az executiók, miknek száma évről évre szaporodott, és évenként több, mint 700-ra ment.

Látjuk tehát, hogy e restantiák ugyanazon megyéket érintik akkor, melyeknek gazdasági jelentősége azóta nem

*) Nemzeti múzeum, latin kézirat, qu. 460.

emelkedett, vagy éppen alászállott. Az Alföldön és a Balaton körüli megyékben nem fordul elő elvétele sem restantia vagy executió. A pesti adókerületben, mely Pestmegyén kívül Nógrád, Esztergom, Fehér, Csongrád, Csanád, Békés, Arad megyékből, a Jász-Kunságból és az ezek területén levő városokból áll, csak 8474 forint a restantia, miből Nógrádra esik 6900 forint, Esztergomra 1574 forint. Zala, Somogy, Tolna, Baranya, Sopron megyék egészen tiszták és még Vas és Veszprém megyék hátraléka is mindössze 10,489 forint. Ellenben Gömörmegye hátraléka *) 51,000 forint, Pozsonymegyéé 49,900, Nyitraé 43,000, Mosonyé 46,000 forint.

De nemcsak, hogy a természetes viszonyoknál fogva mindig emelkedhettek az újonnan visszaszerzett megyék, az adó behajtásánál is volt bizonyos könnyítések. Az ország déli határán még mindig nagy számú katonaság, különösen lovasság táboroz, ennek szükségletei folytán természetben fizetik nagyrészt adójokat az általok megszállott megyék. A szállított eledelt és takarmányt az 1757 óta érvényben levő katonai regulamentum szerint beszámították az adóba. Igaz, hogy e regulamentum lehető csekély árát szabta a gabonának, szénának és zabnak. Még külföldiek is bámulták a magyarok türelmét, hogy eltartanak oly számos hadsereget.***) De a hol más fogyasztó nem volt, az idegen katonaság könnyített. Sok megye még kívánta is, hogy vigyenek keblébe, különösen lovas katonaságot. A contributió lerovása természetben még a régi termékgazdaságnak képezte örökét és ennél fogva éppen a gazdaságilag legkevesebbé kifejlett területen divott leginkább. Az alsó szlavón megyék az évi 120,000 forintnyi összegből csak 20,000 forintot fizetnek készpénzben. Somogy vármegye 70,261 forintból csak 15,660 forintot. A bányá- és iparos vidéken alig teszi ki a természetben szállítás az egésznek 1—2 százalékát. Ott az elelem nagyobb áránál fogva, nem is lett volna észszerű nagyobb számú katonaságot tartani, és a politikai viszonyoknál fogva nem is volt arra szükség. A termelő osztálynak érdekét tartotta továbbá szem előtt azon intézkedés is, hogy a megyéknek az évi adó három negyedét már

*) Ott a perceptor 45,000 forinttal adós maradt.

**) *Gespräche im Reiche der Todten zwischen Ihren Majestäten Franz I. und Maria Theresia.* Bécs. 1781. Negyedré, 82. lap.

a téli félév alatt kellett beszednie. Akkor jutott pénzhez termése és marhája után a jobbágy.

Azon érdeme a régi adórendszernek minden esetre megvolt, hogy a magyar alföld telepítését és vagyonosodását nem akadályozta nehéz terhek által. Az osztrák vámok leginkább a bort sújtották, nem a gabonát és a szarvasmarhát. A Károlyváros-fiumei út megnyílt. Az éjszak-amerikai szabadságharc következtében az alföld egy új terméke, a dohány, fontos kiviteli cikké vált. A Száva folyónak, ez elsősorú közlekedési vonalnak hajózhatóvá tétele 1735 óta, mióta gróf Eszterházy József, mint bán, megpendítette, folyton foglalkoztatta a kormányt. *) Mária Terézia és még inkább József alatt ezerekenként tódultak be a szorgalmas telepítők, kik minden lehető kedvezésben részesültek. Egy szóval: ha még nem heverte is ki az alföld kétszáz éves pusztulását, működött már és érezhető volt későbbi fölvirágzásának minden eleme.

De éppen e korban mutatkoznak az éjszak-nyugoti vidék hanyatlásának is első symptomái.

Ezeket elősegíti némileg maga a kormány is. Más tekintetben egész történetünk fejlődésére nézve korszakot alkotó II. József azon intézkedése, hogy az ország fő hivatalait Budapesten központosította, hova már Mária Terézia áttette az egyetemet, és hol már újjáalakításuk óta székeltek az országos főtörvényszékek. Itt csak annyiban érdekel, a mennyiben a contributióra hatott. Az áttétel következtében a Pozsony melléki megyék portája körülbelöl negyvennyolcz és egy fellel csökkent, a Buda körülieké ugyanannyival emelkedett. **)

De mélyebben gyökereztek a baj okai. Midőn 1785-ben II. József tíz kerületre osztotta a királyságot, Űrményi Józsefet, azon kor egyik legkiválóbb államférfiát, a nyitrai kerület királyi biztosát, fölszólította, kutassa ki okait azon vidék szegényedésének. Űrményi e fölszólításra egy gyönyörű emlékiratban felel. †) Később, 1787-ik évi jelentésében újra visszatér e kérdés fejtegetésére. ††)

*) (Kolinovics) *Posthuma Memoria*. Com. Jos. Esterházy 1754. Negyedré, 99. lap.

**) Kancz lev. 1784. 12,495.

†) Kancz. 15,047/85.

††) Helytart. 19,285 87.

A hanyatlás okai szerinte a következők:

1. Megszűnt a magyar borkivitel Sziléziába. Inkább olcsó osztrák borokat hoznak Pozsony és Sopronmegyékbe is.
2. Azelőtt Nyitra vármegye tartotta a hegyes vidéket gabonával. Galiczia elfoglalása óta onnan látják el magukat.
3. Az igen számos zsidóság a kecsmákban ital által teszi tönkre a népet.

4. Trencsén vármegye nagyon eladósodott, az egyes községek 70,000 forinttal tartoznak.

5. A nép keresete módjánál fogva, mely leginkább csak nyáron juttatja pénzhez, káros itt az adó három negyedének télen beszedése és az uzsorát segíti elő.

Más forrásokból tudjuk, hogy a bányavidék sem ment a bajoktól. A bányák áldása kezd csökkenni. A bányavárosokban egymást érte a sok elemi csapás, melyek alatt különösen Körnőcz sínlődött. Korpona már legtöbbnyire bor- és gyümölcs-termelésből élt. *)

Mióta Lengyelország földaraboltatott, és Poroszország súlyos vámokkal elzárta magát, megszűnt a hegyaljai boroknak nagy keletje Éjszak-Európában. Nemcsak a termelő Zemplénmegye sínylette ezt, hanem a kereskedő városok is: Eperjes, Bártfa, Késmárk és Lőcse.

A szepesi és sárosmegyei vászonipar fönnállott ugyan, de megszűnt jövedelmező lenni. Idegen, különösen görög és rácz kereskedők vásárolták össze potom áron a szegény emberek keserves munkáját és rendkívüli módon meggazdagodtak általa. **)

Van azonban még egy fontosabb általánosabb ok is, melynek fejtegetésébe se Ürményi, se a többi forrás nem bocsátkozik. Egyedül Schwartner látja be, a nélkül, hogy kifejtené.

A XVIII. század első felében Magyarország ez iparüző vidéke, mint nyelvre, úgy a kereslet viszonyaira nézve is keveset különbözött a szomszédos Morvától és Csehországtól. Még Mária Terézia egyenlő pártfogásban részesíti eleinte

*) Bárány Prónay idézett jelentése. A többire nézve főforrás kanca. 16,238.85. szám alatt. *Extractus Causalitatum accumulatarum contributionum restantiarum.* A megyék információjából.

**) Schwartner. *Statistik.* Második kiadás, I. 364—368.

mindkettőt. Férje, I. Ferencz, Holicban virágzó porcellán- és majolika gyárat alapít. Pozsonyban, Sassinban, Magyar-Óvárott, Nezsideren nagy részt az uralkodó-ház támogatása mellett nagy szövő- és bőrgyárak keletkeznek. Az 1766-ban alapított cseklési kattungyár 60,000 forintnyi tőkevel kezdi működését. Meg vannak itt nemcsak a kezdődő, hanem a XVIII. század ideái szerint fejledező iparnak is minden előfeltételei. A gőzgép még nem vitte véghez a központosítás és nivellirozás művét.

Már a nagy királynő utolsó éveiben észrevehető, hogy inkább pártolja az örökös tartományok iparát, különösen az 1765-iki országgyűlés óta, midőn be kellett látnia, hogy a magyar nemesség nem vállal adót. II. József alatt már teljes fordulat áll be. Ő tudatosan kijelenti, hogy míg a contributio ügyében nem áll be gyökeres változás, azaz, míg a nemesség adómentes, magyar ipar előmozdítására, különösen ha az az örökös tartományokkal versenyezhet, gondolni sem lehet. Ugyancsak az ő rendszabályai, midőn védvámjai által az osztrák gyáripart képessé tette, a francziákkal és angolokkal is versenyezni, erősítették meg annyira az osztrák ipart, hogy annak a magyar már nem tudott ellenállani. A közlekedés javult. Mind nagyobb lett azok száma, kik külföldi finom kelmében jártak és a honit megvetették. Az egész magyar és erdélyi nemesség és a polgárságnak is tehetősebb része Bécsben vásárolta ruházatát. *) Pozsony, Nyitra és Trencsén megyék iparos népe évről évre csökkenni látta piaczat. Az is fontos, hogy az alföldön, hol eddig biztos vevője volt, épen II. József idejében nagy számban kezdenek letelepedni idegen mesteremberek, úgy, hogy ott is van a köznépnek módja, helyben látni el magát. Az úri rend pedig úgy is idegen szövetben jár.

Mind ez okok következtében a terméketlen föld már nem bírja eltartani rendkívül szapora népességét. Rohamos a kívándorlás az ország déli, termékeny vidékei felé. Valamint a portáknak, úgy a népességnek is hanyatlását vagy csak nagyon csekély szaporodását mutatják az 1787 után 1847-ig következő népszámlálások. Az alföldé és általában a régi török hódoltságé szaporodik néhol rendkívül erős mértékben. Külön-

*) Ezt nemcsak a költők és írók panaszai bizonyítják, hanem még inkább a vámtáblázatok.

sen feltűnő a változás, ha a két vidék városait tekintjük. Összehasonlítás végett ide tesszük a népesség számát néhány megyében az 1787-iki és ismét az 1847-iki népszámlálás szerint. *)

	Népszám		Porták száma		
	1787-ben	1847-ben	1783-ban	1780-ban	1847-ben
Urmegye **)					
Jászkúntság	95,458	195,233	67 $\frac{1}{2}$	83	125
Heves	180,856	296,816	95 $\frac{1}{2}$	123 $\frac{1}{2}$	148
Csongrád	69,139	137,883	39	58 $\frac{3}{4}$	107
Szabolcs	108,625	220,729	92 $\frac{1}{2}$ ***)	73 $\frac{3}{4}$	70
Hajdúvárosok	28,476	66,521	35 $\frac{1}{4}$	37 $\frac{3}{4}$	31 $\frac{1}{2}$
Somogy	165,932	231,359	90	102	123
Toha	133,734	197,381	27 $\frac{1}{4}$	63	128
Fehér	110,317	184,393	56	87	111
Csanád	25,792	75,372	15	21	39
Békés	71,638	155,056	20	39	84
Pest	319,794	590,900	137 $\frac{1}{4}$	249	362
Bács-Bodrog	228,208	493,186	66	159	386
Összeg:	1,537,969	2,844,829	741 $\frac{1}{4}$	1,096 $\frac{3}{4}$	1,714 $\frac{1}{2}$
Arva	74,515	81,156	71 $\frac{1}{2}$	63	54
Zólyom	69,693	88,130	106 $\frac{3}{4}$	103 $\frac{1}{2}$	73
Trencsén	223,310	280,324	224 $\frac{1}{4}$	203	132
Liptó	67,922	76,548	64 $\frac{3}{4}$	51	34
Turóc	37,606	44,210	46 $\frac{1}{2}$	46	24
Nyitra	294,685	364,351	350 $\frac{1}{2}$	313 $\frac{3}{4}$	229
Sáros	143,280	197,818	166 $\frac{1}{4}$	116	89
Bors	107,671	130,248	160 $\frac{1}{4}$	149 $\frac{1}{4}$	98
Hont	125,576	110,218	175 $\frac{1}{2}$	173	86 $\frac{3}{4}$
Pozsony	231,216	295,048	441 $\frac{3}{4}$	392 $\frac{3}{4}$	269 $\frac{1}{2}$
Mosony	53,600	61,862	153 $\frac{1}{4}$	162	120
Sopron	159,989	210,016	387 $\frac{3}{4}$	349 $\frac{1}{2}$	225
Összeg:	1,589,063	1,942,929	2,349	2,122 $\frac{3}{4}$	1,434 $\frac{1}{4}$

A fölvelt tizenkét-tizenkét megyének népessége 1787-ben majdnem egyenlő, sőt az éjszak-nyugotiaké még valamivel nagyobb. Már 1847-ben a déli megyék népessége 900,000-rel fölülmúlja az éjszakiakét. Az alföldi és Dunán túli megyék népessége e hatvan év alatt körülbelől megkétszereződött, a kis síkságé és hegyes vidéké ellenben alig gyarapodott egy

*) Rendelkezésünkre állanak ugyan az 1780. és 1782. évi hivatalos számítások is, de azok sem nem teljesek, sem nem megbízhatók. Különben is célunkra elegendő a fölvelt két conscriptió. 1847 pedig a régi Magyarország utolsó éve.

**) És területén levő szabad királyi városok.

***) Polgári mezővárossal.

negyedényivel. És még e 353,000-et kitevő szaporodásból is 185,000, tehát felénél több jut Pozsony, Nyitra és Sopron megyékre, azaz a sík vidékre.

Ez összehasonlítás még más: nemzetiségi tekintetben is nagyon fontos eredményt mutat föl. Az alföldön és Dunántúl fölvetett megyék a legtisztábban magyarok. Ellenben az éjszak-nyugotiak, épen Sopront, Pozsonyt és Nyitrát kivéve, majdnem tisztán tótok és németek. *) Így magok a természeti és gazdasági viszonyok készítették elő a magyar elemnek túlsúlyra jutását.

Korunkban, midőn a politika lép föl minden kérdés eldöntésénél első szempont gyanánt, fölvethetik azt a kérdést, nem tudatos és kiszámított volt-e az idegen nyelvű területek megterhelhetése a tisztán magyar területek javára? E várható kérdésre akarunk eleve is megfelelni.

A múlt század Magyarországa nemzetiségi kérdést — ezt bátran mondhatjuk — mai értelemben véve nem ismert. Az uralkodó osztály, a nemesség és a papság a *sacra corona* tagjai, solidaris egységet kepeztek, tekintet nélkül nyelvökre. És a szent koronának tagja volt a horvát nyelvű nemes csak úgy, mint a tót vagy magyar nyelvű. Ha idegen nyelvűeket több kevesebb erélylyel iparkodtak is magyarokká tenni, ez a vallásos térítésnek volt eszköze és leginkább a katolikus klerus gyakorolta, alig sejtve, hogy szolgálatot tesz az által a nemzetiség ügyének.

A nemesség és a városok, mint a szent korona tagjai határoztak azok nevében és azok fölött is, a kik csak alávetettek voltak, a *misera contribuens* plebshez tartoztak. És itt a nemzetiség ismét nem tett különbséget. A Somogy- vagy Hevesmegyei paraszt s polgár csak úgy kívül állott az alkotmányon, mint a Mosony- és Turóczmegyei. Másrészt voltak egész tót és oláh nyelvű nemes falvak, ép úgy, mint magyar nyelvűek. A földes úrnak pedig nemcsak joga van határozni jobbagya fölött. Érdeke is azt kívánja, hogy jobbagyának minél jobb legyen dolga és minél csekélyebb a terhe. Minthogy a jobbagynak birtoka tulajdonképen a nemes embernek képezi vagyonát,

*) Lásd *Magyarország népességének szaporodása és fogyása.* (1870—76). Keleti Károlytól. Akadémiai értekezés 1879. Tábla a 10. és 11. lapon.

a nép megadóztatása mintegy indirekt adó az úrra nézve. Így tekintettek ezt általában és különösen kifejtette ezt az 1765-ik évi országgyűlés. A megyék iparkodnak ugyan inkább szomszédjok vállára hárítani a terhet, de nem azért, mert az nem magyar nyelvű, hanem hogy jobbágyuk, azaz saját birtokuk meg legyen kímélve. Az éjszak-nyugati megyék akkor tényleg sokkal gazdagabbak, mint az alföld és a Dunán túl majdnem néptelen vidékei. Ott számos parasztság és iparos község növelte a dikák számát; itt a főgazdaság még baromtenyésztésben áll, a ménesek és gulyák pedig az uraké, kik nem adóznak.

És épen az éjszak-nyugati felföldet és a kis síkságot bírják azok, kik a magok és alattvalóik érdekét legjobban tudják érvényesíteni. A régi nagy mágnás-családok, az Esterházyak, Pálffyak, Batthyányak, Illésházyak, Koháryak, kik erős kézben tartják az ország kormányát, azon vidéken emelkedtek, ott terülnek uradalmaik. Épen úgy itt vannak a nagy főpapoknak, első sorban a primásnak is legszámosabb jószágai. Az alföldön és a Dunán túl déli részeiben inkább a köznemesek vagy az újonnan emelkedő családok a birtokosok. A három temesi megye, és az ország északkeleti, oláhok és oroszok által lakott része, majdnem egészen kincstári vagy indigena birtok. *)

A következő számok föl fogják tüntetni a birtokviszonyokat. **) Talán sikerül, történetünknek ez annyira elhanyagolt oldalát némileg fölvilágosítani. Igaz, csak az egyes birtokok számát hasonlíthatjuk össze, nem külön kiterjedéseket.

E szerint a papság és a főnemesek bírják a kis síkságon az összes birtokok 58 százalékját, a köznemesek csak 9 százalékját, 24 százalék a compossessoroké, 6 százalék a kamarái vagy a királyi családé. A kiválóan tót nyelvű

*) A bánságról 1759-ben mondja egy hivatalos emlékirat (kamar. levéltár): «Hier ist der Fürst nicht nur Landesherr, sondern auch alleiniger Gutsherr».

**) Az egész számításnak alapúl szolgáló adatok a *Catastrum omnium locorum populosorum Inclyti Regni Hungariae*ban találhatók, mely az 1787. évi hivatalos adatok nyomán készült, úgy látszik, Sándor Lipót nádor részére. 11,298 helynév van benne. Mindegyik után a birtokos neve. Kiadatlan Múz. oct. lat. 46.

vidéken a papságé és a főuraké 41 százalék, a kamaraié 17, a köznemeseké 29 rész, a compossessoroké kilencz rész.

Ellenben az alföld éjszaki részén csak 34 százalék a főnemesi és papi birtok, a köznemesi 31 százalék, a többnyire köznemes compossessoroké 28 százalék. — Az alföld déli része, mint említve volt, még majdnem egészen ararialis birtok. — Látni való tehát, hogy éppen a megadóztatott résznek voltak nagyobbára azon birtokosai, kiknek hathatós lehetett és volt is szavok. Mert a XVIII. század, Magyarországon kiválóan az egyházi és világi főnemesség uralkodásának korszaka, a köznemesség éppen nem mérkőzhetik vele politikai súly, és a hazának tett szolgálatok dolgában. Ha tehát a porták rectificatioja idejében túlterhelteknek látszanak az éjszak-nyugati megyék, van ki hathatósan emelje mellettök szavát. Hogy pedig a viszony a XVIII. század folyamában nem igen változik, mutatja, hogy a gazdasági alap is majdnem egyenlő maradt. Közel még az idő, midőn 32 megye viselte az egész ország terhét. *)

És íme, általánosabb, magasabb szemponthoz juttotunk.

Az egész történet bebizonyítása azon evangéliomi igének, hogy csak az uralkodik, a ki a többit szolgálja. A XVIII. században a főpapság és főnemesség nemesak tanácscsal és karddal viszi az ország kormányát, hanem birtokai, jobbágyai viselik az országnak anyagi terhét is.

Az alföldnek biztosítása és népesítése képezi, mint bízvást mondhatjuk, legnagyobb eseményét nemzetünk múlt századbeli történetének. Szükségképi eredménye pedig az volt, hogy, mint a főteher, úgy a jutalom, mint a szolgálat, úgy a hatalom is a magyar nyelvű köznemességnek jutott kezére.

Mert a Bánság kivételével, magyarrá lett és lesz az újonnan megszállott terület. A német és tót coloniák, melyek oly tarkává tették még a múlt század vége felé is Magyarországon belsejének ethnographiai térképét, szükségkép mind inkább beleolvadtak az uralkodó néptörzsbe.

E coloniák között, számra és jelentőségre nézve előkelő hely jutott azoknak, kik az általános gazdasági viszonyok fejlődésénél fogva hanyatló éjszak-nyugati megyékből vándo-

*) Az 1659. évi adókimutatás szerint. Kollonitsch *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*. 1689. Akadémiai kézirat.

roltak be. Mert nem szaporaság hiánya okozta azon vidéken a népesség stagnatióját. Magyarország még azon szerencses helyzetben volt, hogy nem csak idegeneknek, hanem a honfiaknak is mintegy Amerika gyanánt szolgált. A tót-német felföld munkabíró és eleven rajjai, a mint fölvtették a magyar nyelvet és szokásokat, rendkívül fontos és még folyvást ható elemét képezik az ország modern fejlődésének.

MAR CZALI HENRIK.

OXFORD ÉS CAMBRIDGE.

Első közlemény.

A királyság két legrégibb egyeteme. Származásuk fáját messze időkre a XII. századra viszik föl; különösen Oxford Nagy Alfréd korára szeret hivatkozni s a párisi és bolognai egyetemeket tartja testvérének. Mindkét egyetem arczata középkori s fővonása a hagyományok hű megőrzése. Oxford és Cambridge valóságos két palota-város, tele azokkal a kastélyszerű collegiumi épületekkel, melyek uralkodók és egyházi méltóságok bőkezűségét hirdetik s melyeknek mását bármely más nemzetnél hiában keressük. Az oxfordi egyetem legnagyobb részt a XIII. és XIV. században keletkezett huszonegy collegium és négy Hall-ból áll, melyek néha három, sőt négy nagy négyszögű épületből állanak; a cambridgei egyetem pedig tizenhét ily collegiumból. *)

Oxford legrégibb collegiumai: University, Balliol, Merton, Oriel, Exeter, Queens collegiumok. Ez utolsót 1340-ben alapított a III. Edward. Mostani épülete múlt századbeli görög-olasz stílusú palota; de benne minden szokás a XIV. századra emlékeztet. Balliol college a XIII. században (1263—1268 közt) alapított vár- és kolostor-alakú kötömeg; homlokzatát gazdag előre nyúló erkélyek díszítik. Mellette Trinity-college (alapított

*) Hall eredetileg akadémiai convictust jelent. Benne az oktatás úgy történik, mint a collegiumokban. A különbség köztök és a collegiumok közt abban áll, hogy nincsenek fellowship-okra alapítványaik, s minden birtokukat az egyetemről kapják bizományképen. Igazgatóikat (principals) az egyetem cancellárja nevezi ki s általában a *Statuta Aularia* (nyomatott törvénykönyv) szabványai szerint kormányoztatnak.

1554-ben) római oszlopokkal és magas toronynyal. Exeter college (alapított 1314-ben) új épületét ezelőtt huszonkét évvel fejezték be, és mégis ez új épület valóságos középkori angol-góth kastély. Nápolyban nem tudják jobban másolni a pompejii edényeket, mint Oxfordban és Cambridgeben a régés régi építészeti stíleket. Exeter-collegium (Oxford) vagy Cambridgeben Caius *) collegium épületén ugyanaz a gazdag hímzés s az elszigeteltségre valló ugyanaz a massivitás látható, mint az idők viszontagságai barnította épület testvérein. Az Ashmolean-múzeum (Oxfordban, épült 1679-től 1683-ig) Erzsébet korabeli stíl, melyben a késő góth építészet függélyes vonalai renaissance díszítésekkel vannak vegyítve. A Sheldonian-theatreban (1669-ből, Oxfordban), e rococo-korszakbeli félkör-épületben tartják az évről-évre ünnepélyeket (commemorations); mely alkalommal benne mintegy negyedfél ezer ember fér el.

Cambridgeben Kings college temploma XVII. századbéli góth úgy nevezett Tudor-stíliú gyönyörű épület, kitűnő ablak-festményekkel. Vele egy rangba esik Szent-János collegium temploma. A kora angol-góthtól (St-John's college) a modern olasz stílig (Emanuel-college) Oxford és Cambridge az építészetnek majd mindenik fajára kitűnő mintákkal bővelkedik. Bátran nevezhetnők a nemes ízlésű csarnokok és paloták tömkelegének, mert idő kell rá, míg az ember tájékozódni tud közöttük. A collegiumokhoz járulnak a díszes kertek, parkok, melyekre a gazdag collegiumok, kivált a XVII. és XVIII. században, rendkívül sokat áldoztak. **) Merton- és Magdolna-collegium kertje, Trinity hegye, Queen's, Trinity Hall és Christ Church sétatere a tanulók és nem-tanulók ezrei képzeletét ragadták el, s Addison, Milton és Wordsworth méltán énekeltek meg. ***)

E kertek igen alkalmasak akadémiai discussiókra, elmélkedésre, szórakozásra és kellemes társalgásra; hol két-három száz esztendő s tölgyek, óriási tiszafák árnyékában az elmélkedő a világtól «el van vágva, de eltemetve nincs». †) Valóban

*) Kéz-nek olvassa a szegény szót az angol, a külföldiek nem kis bámulatára.

**) Ch. Wordsworth. *Scholae academice* stb. Cambridge, 1877. 202. lap.

***) Milton *Penseroso*; Wordsworth *Excursion*.

†) «Secluded, but not buried» (Wordsworth *Excursion* V. kötet).

több ízben megesett rajtam, hogy a collegiumok körében világi szerzetesek lakóhelyén képzeltem magam. Van valami bűvös hatás ezekben a megvénhedett collegiumokban. Midőn Cambridge kertjeiben jártamkor a Trinity-collegium órája ütését hallottam alt és tenor (a költő szavai szerint) «férfi- és nőhangú játék-kisérettel»,*) valami édes vágyódás fogott el, ott maradni, s irigyelni kezdettem a nem-graduáltak sorsát, kik évekig élhetnek ott és élvezhetik e tanulásra valóban királyi hely előnyeit. Cseppet sem csodálom, ha a nemzet több kitűnő költője: Spenser, Ben Jonson, Dryden, Cowley, Milton, Gray, Coleridge és Byron **) igen kellemes éveket töltöttek Cambridgeben, és soha egyiköket sem szállotta meg oly pessimisticus hangulat, mint Petőfinket Debreczenben, midőn *Boldogtalan voltam* (teljes életemben) című költeményét írta.

A jelen korban keletkezett collegiumok is legnagyobb részt góth stílusban vannak építve. Ilyen a Keble-collegium, melyet 1870-ben végeztek be aláírás útján gyűjtött pénzből dr. Keble — az egyetem néhai költészettan-tanára — emlékére, a végre, hogy — mint az 1870-ben keletkezett királyi oklevél mondja — «benne a tanulók a józan életet magas műveltséggel, az angol egyház szellemében fogant keresztyén szellemmel párosítsák». E gyönyörű új épület testvéreitől leginkább térség voltában különbözik. Temploma fél millió arany forintnál többbe került. Az angol társadalom nemcsak az építésben, hanem az adakozásban is a régiek nyomdokain jár. Egy névtelen jóltevő nő Keble-collegium eredeti éttermet kicsinylette, új éttermet s vele átellenben könyvtár-helyiséget építtetett. Egy másik jóltevő-nő (Combené asszony) a könyvtár díszítése végett Hunt-nak *Krisztus a világ világossága* című festményét százezer arany forintot vett meg; Gromm táboisernagy örökösei pedig százötvenezer arany forint alapítványt tettek százötven szegény sorsú tanuló számára.

Általában elmondhatni, hogy Oxford és Cambridge collegiumait legnagyobb részt királyok, egyházi és világi főméltóságok ültették es öntözték, ápolták, tehát tenyészhettek is. Oxfordnak mintegy kétszázezer holdnyi, Cambridge colle-

*) «With male and female voice.»

**) *English Men of letters*. Wordsworth by Myers, London 1881. 7. lap.

giumainak mintegy százharmincezer hold birtoka van. A két egyetem tiszta jövedelme 1871-ben 754,405 font (hét és fél millió forint) volt, melyből Oxfordra a nagyobb rész, négy és fél millió arany forint esett. Oxfordban a collegiumoknak az egyetemtől elkülönülten, az 1878-diki jelentés szerint: 307,369, s a cambridgei collegiumoknak 264,256 font jövedelmök volt. Egy-egy collegium évi jövedelme középszámban 20—75 ezer font sterling között váltakozik. «Mi szegények vagyunk» — mondá ottlétemkor Pattison Márk, a Lincoln-collegium rectora — «mert nincs több tizenötezer font évi jövedelmünknel; de menjen ön Magdolna- vagy Balliol-collegiumba, azoknak rámege évi bevételek 70—75 ezer fontra». A collegiumok jövedelmét némelyek 460,000 fontra teszik. Cambridgeben a Trinity-collegium évi jövedelme hetvenezer fontnál többre rug; kiadása 1871-ben közel hetvenkétezer font volt, s értékpapirokban, kevés híján, ötvenezer fontja van elhelyezve.*)

És e collegiumok, melyek — mint nevök is mutatja — Jesus, Christ Church, All Souls (minden szentek), Corpus Christe stb. legnagyobb részt a reformatió kora előttiek. VIII. Henrik idejében csak annyiban alakultak át, a mennyiben vallásos szellemet és urat cseréltek, más különben maradtak a regiek: névben, szellemben, hatalomban. A Trinity-collegium a durhami szerzetesek helyén van; Worcester-collegium a gloucesteri szerzetesek, Szent-János-collegium a cisterciek XV. századbeli kolostora helyén és Wadham-collegium az augustinusok XIII. századbeli monostora romjain épült föl. Valóban «e collegiumok a római katolikus egyház nagy hajótörésének mélabús tanúbizonyságai». **)

Idő jártán a collegiumok hatalmas testületekké váltak s gyakran magokkal az uralkodókkal is daczoltak. A XVII. század elején I. Jakab király az egyetemre ráparancsol, hogy egy szerzetesnek magister fokot adjon, de az megtagadja. ***) II. Jakab 1687-ben a Magdolna-collegiumnak elrendelte, hogy egy katho-

*) *Report of the University Commissioners.* London 1874. I. k. 186. és 187. lap.

**) Demogeot et Montucci. *L'enseignement superieur en Angleterre et en Ecosse.* Paris, 1870. 37. lap.

***) H. Brown *Charterhouse, past and present.* 111. lap.

likus vallású egyént válasszon házfőnöknek; azonban a fellow-k saját jelöltjüket választották meg. *)

A politikai vitákban hosszú időközön keresztül jelentékeny részt vettek az egyetemek, s a pártszellem nem kis mértékben dült bennök. De míg a collegiumok főnökei és a fellow-k színe-java pártpolitikával volt elfoglalva, azalatt az arianismus, deismus, atheismus mintegy észrevétlenül belopódzott az egyetemekre. **)

I.

A collegiumi élet.

A collegiumok mindenek előtt nevelő-intézetek, s a tehetősebb családok azért küldik oda gyermekeiket, hogy ha kitűnő egyetemi fokozatra nem jutnak is, a collegiumban szert tegyenek arra az úriasságra (gentility), melynek az angol középiskola és egyetem a királyi útja. Kétség kívül drágán fizetett út, mert egy ifju évenként legkevesebb 200—300 fontba kerül, mi három év alatt szép összegre nő.

Minden ifjunak, ki a collegiumban lakik, lakást kell bérelnie, mely egy tanuló és egy háló szobácskából áll. El lakás Oxfordban évenként 10—16 fontba kerül. Aztán az első évesnek (freshman) be kell szereznie először: a fekete vagy más színű talárt (gown) és négyszögletű sapkát (cap), minőt a középkori tanulók hordottak; másodszer: a lakás berendezésére szükséges asztali készleteket (üveg- és porcellánneműek, theakészlet stb.), melyeket rendszeren a felszolgáló legénytől (Oxfordban scout, Cambridgeben gyps vagy bedmaker), ki a tanulónak reggelijét, s ha kell a vacsoráját is a megszabott órában szobájába viszi, szokott drága pénzen (körülbelül tíz font) átvenni, azért, hogy pályája végén neki visszaajándékozza, hogy aztán a scout egy új első évesnek újból eladja. Ezt már úgy szokták Oxfordban, a szokás pedig ha másutt úr, Oxfordban bizonyosan zsarnok.

*) Ch. Wordsworth. *University life in the eighteenth century*, Cambridge, 1874. 7. lap. Általában e mű tele van a korona és az egyetemek közti húzalkodás érdekes példáival.

**) Ugyanott 82. lap.

Ha a növendék elhelyezkedett s a közös asztalnál való ellátásra szükséges bántpénzt is (harmincz font) befizette, az élet szellemi oldalát a neki kiosztott vagy önkéntesen választott nevelővel (tutor) végzi. A nevelő itt is, mint a középiskolákban, szüle-helyettes (in loco parentis), az ifju tanácsadója mindaddig, míg az egyetemből kikerül. Legtöbb collegiumban az a szokás, hogy a nevelő a szorgalomszak elején növendékével megbeszéli, hogy mely tantárgyakat tanuljon, mely előadásokra járjon el, s azután csak egy-egy jó tanácssal szolgál neki; tehát nem okvetlenül tanítója is, bár gyakran megtörténik, hogy előadásainak a növendék hallgatója. E rendszernek az a rossz oldala, hogy például a mennyiségtani tanulót a classical tutornak osztják ki, mert sok collegiumban a nevelők mind classikai műveltségű férfiak. Ebből keletkezik aztán, hogy a nevelő és növendéke közti viszony névlegessé válik, az igazi tutorok vagy tanulmány-vezetők az illető tanárok (lecturers) lévén, kiket a nem-graduált (under graduate), mint szakférfiakat, hallgat. Ehhez járul újabb időben, hogy a classikai tanulmánykörben is nagy elágazások (specialisatio) történtek, mi miatt ma már a classical tutor növendékeinek különböző specialis tantárgyait többé vezetni nem bírja. Jelenleg tehát a szaktanárok a tulajdonképi nevelők.

A régi értelemben vett nevelő alig tesz többet, mint közbenjár a növendék és a collegiumi előjáróság, meg a szülek között, oly formán, hogy az ifjunak valóságos mentora.

«A private tutornak» úgymond Pattison Márk «ha igen lelkiismeretes, nincs egy perc szabad ideje. Egy nagy tanító-gépezet rabszolgája, mely őt nap nap után gépies munkára hajtja. Ámde innen nincs félrelépés; ha kiestél a sorból, el vagy veszve. A tanítónak nem szabad egy pillanatra sem ellankadni egy tárgy tanításában, annak alapjai kikutatásában, s növendékeinek az iránta való szeretetre gyulasztásában. Ámde a jutalomra vagy gradusra vágyakozónak csak correpetitor kell, a ki betanítsa, hogy a teendő kérdésekre hogyan feleljen ügyesen a tárgy alapos ismerete nélkül. Az oktatás szelleme ébresztése, vagy a tudományok synthesise ily rendszer mellett lehetetlen».*) Az ily magán tutor neve «coach» (kocsi).

*) *Mind.* 1876. január. 88. és 89. lap.

A coach rend szerint egy jóra való ifjú graduált, ki valamely más collegiumban kitüntető (honour) fokozatot nyert és fellowshipra vagy promotióra vár. Ez ifjú tanítóra van bízva néha a növendék egész gondja, s van eset rá, hogy a collegiumi tutor kötelessége ily növendékével szemben a szorgalom-szakok első napján való számba vételre vagy «isten hozott»-ra s az utolsó napi «Good bye» búcsúvételre devalválódik.

Az angol coach-nak a francia «chauffoir» felel meg, a ki tudni illik a növendékeket a baccalaureatusra készíti elő.**) A coach úgy produkálja a pass-man-okat (a vizsgálaton közönségesen átmenteket) és a baccalaureatusokat, mint a hogy Warwick tette a királyokat. E mesterségnek, melyet Pattison leír, s melylyel már az elemi iskoláknál találkozunk, «cramming» (tömés) a neve. Azonban ebből nem következik, hogy minden private tutor ily módszert követ. S még ha azt tenné is, az a heti három lecke, melyet rendszerint növendékének adni szokott, bizony igen sok munkát hagy még a tanuló részére.***) Hiszen az egyetemi pálya sikere kemény munka eredménye. Innen van, hogy a tanulókat már a múlt században is három csoportra osztották: reading, non-reading, hard-reading men.****) A hard reading, azaz a szorgalmas tanuló, rendesen beéri a collegiumi ttorral és a nyilvános előadásokkal, s csak a non reading, vagy tehetségtelen tanulóknak van szüksége tölcésérező tanítóra, hogy a becsület kívánta pass-vizsgálaton átessék. A coach jellemző neve régente pupil-monger volt.†)

A nem tehetséges, de szorgalmas ifjak horgonya a coach. Egy-egy coach-hoz tíz-tizenkét tanuló jár el, ki őket rendre tehetségöknek megfelelően oktatja, hogy kiegészítsék a collegiumi nyilvános előadásokon tett jegyzeteiket, ismereteiket stb. s megbeszéljék vele az olvasmányok, magán tanulmányok

*) On chauffe son esprit, ou plutôt sa mémoire, comme une machine à vapeur. Vallery-Radot *L'étudiant d'aujourd'hui*. Paris 1880. 49. lap.

**) Egy magán nevelő rendes díja Oxfordban egy szorgalom-szakra heti három óráért: 10—15 guinea (körülbelül 105—160 arany forint).

****) Ch. Wordsworth *English universities in the eighteenth century*. Cambridge, 1874. 66. lap.

†) Ugyanott 112. lap.

közben fölmerült nehézségeket. Hogy a kevésbbé tehetségesek egy része is minden áron egyetemi fokozatra akar szert tenni, annak oka a sok ösztöndíj, melyeket néha a pályázók elég olcsó áron nyernek meg.

A szorgalmas tanuló rendszeren délelőtt két-három órát s ebéd után szintén ugyanannyit dolgozik. A vizsgálatok követelte kemény munka nemcsak a szorgalomszakra szól, hanem a szünidőkre is. Hiszen Oxfordban és Cambridgeben az iskolai év csak egy felesztendő (huszonhét hét), s a szünidő huszonöt hét. Ez előtt néhány évvel javaslatba hozták volt Oxfordban a szünidők kevesbítését és a nagy vacatio (oxfordiasan rövidítve «long») eltörlését. A dons*) valóságos hadjáratot indítottak e javaslat ellen, nem azért, mintha a szünidőért esengettek volna, hanem azért, mert azt mondták, hogy a nagy vacatióval együtt eltörlik a lelkiismeretes munkát is. Szorgalomszak idején — mondák a lázongó nem-graduáltak — a tanítás miatt nincs idő a nyugalmas tanulmányozásra: töröljék el a szünidőket, s ugyanakkor eltörlik a munkára fennmaradt időt is. A nagy vacatiót megrövidíteni — úgymond Pattison Márk — annyi lenne, mint a jó munkát megnyirbálni, s helyette rossz munka végzésére felhatalmazást adni. A nagy vacatiót megrövidíteni annyit tenne, mint a hanyag többség javára hozni törvényt.***) Az oxfordi munkát nem Oxfordban végzik, hanem vidéki papi lakokban, felföldi nyaralókban, Wales vagy Devonshire egy-egy félreeső zugában; szóval akár hol, csak nem az egyetemen. Az angol egyetemi tanulást talán legjobban jellemzi egy ösztöndíjas tanulónak eme vallomása: Oxfordban a tanuló idejét a sok előadás teszi tönkre.***) A tanulással nem nagyon törődő ifjakkak szintén meg van a magok czéljok, tudni illik az időnek atletikai sporttal való eltöltése.

Minthogy nagy azoknak a tanulóknak a száma, kik főképp a társas életért mennek egyetemre, sok gondot fordítanak az atletikára. Az az idősebb fiú, kinek nyolczvan- sőt százezer

*) Dons = domini; a collegiumokban lakó M. A. graduáltak, kik a nem-graduáltakra fölügyelnek és oktatják. Egyébiránt a don a nem-graduált gúnyneve is.

**) *Suggestions on academical organisation.* Edinburgh, 1868. 312. lap.

***) «Here at Oxford one's time is lectured away to nothing.» (*Blackwood's Magazine.* Edinburg 1880. július. 73. lap.)

forint évi tiszta jövedelme lesz, míg öcsésének alig két-három-ezer az egyetemen is (ha például egy időben vannak ott) legalább ezer forinttal többet kap évenként, mint emez. E pénz elköltésére legalkalmasabb sportok a lótarás, csónakverseny-rendezés, thea-estélyek stb. stb. Valóban az angol egyetemi non reading ifjak is sport dolgában kemény munkát végeznek. A délutáni órákat a legszorgalmasabbak is rend szerint atletikai gyakorlatokra használják. Ez úton megtanúlnak bizonyos kötelességeket pontosan végezni. Nekik, mint ők mondani szokták, csónakázási kötelességeik (boating duties) vannak. Másik nagy haszon, hogy bortól, szerelemtől eltartóztatja az ifjakat a sok testgyakorlat, és ez nevezetes, mert az is csemege, «a nagy gyermekek csemegéje» úgymond Locke. Ily értelemben Oxford és Cambridge nevelés szempontjából nevezetes intézetek, mert oly leczkékre tanítják az ifjakat, melyeket könyvekből tanulni nem lehet. Az atletikai gyakorlatok és játékok közepett az ifjúság nagy tömege mintegy kisiklik azok elől az erkölcsi kísértések elől, melyek e korban a legveszélyesebbek lehetnek, s e mellett a mi fő, szert tesz arra a socialis demokraciára, melyből az udvariasság és a magaviseleti stoicismus származik, az angol gentleman e két leglényegesebb vonása.

Mindkét egyetem sarkpontja a collegialis nevelés, mely az angol nemzet jellemével szorosan összefügg. Semmi sem ér föl ifjú embernél azzal, hogy ifjú társaival egy helyre kerül abban az életszakban, melyet az élenkben működő rokonszenvért a barátság-kötés korának lehet nevezni, s melyre a collegiumok bő alkalmat nyújtanak. «Vegyünk csak egy nem collegiumi neveltségű angolt» úgymond Bagehot «s rendesen úgy találjuk, hogy nincsenek barátai. Van családja, üzlete, vannak ismerősei, és ezek minden idejét elfoglalják. Ámde a barátságra nincs habitusa, mert az élet lélegző korszakában nem került szoros összeköttetésbe azokkal, kik szintén munkához fognak, vagy munkához fogni szándékoznak. Az iskolai barátság gyermekes; a férfikor ritkán szerez sok barátot: csak az ifjú kor alkalmas rá, hogy tartózkodó és makacs szellemi szövetségbe (texture) a tartós és okos barátság fonálát beöltjük».*)

A collegium eredetileg oly társaságot jelent, hol a collegák

*) *Prospective Review*. 1852. VIII. kötet.

a fegyelem kedvéért voltak egyesülve. Tehát a collegiumoknak kezdetben semmi dolguk nem volt a tanítással; a tutor is eredetileg «örzö»-t jelent, kinek semmi köze a tanításhoz. A középiskolai ifju, ki mint nem-graduált az egyetemre lép, nagy változáson megy keresztül. A középiskoláétól eltérő légkörbe jut. Az a kis világ, melyben eddig élt, eltűnik, s helyébe az önálló collegiumok sokszoros világa lép, melyek mindenike oly nagy és tekintélyes, ha ugyan nem nagyobb és tekintélyesebb, mint a melyben eddig élt, s talán sok tekintetben, mint kitűnő szerepelt. A középiskolai vezér (captain), ki játékokban vagy tudományban négy-öt száz fiú feje, nagy hatalmasság, ki magánál felsőbbet nem ismer. Hiszen ha a miniszterelnök látogatja meg az iskolát, rá az ifjúság vezére oly szemmel néz, mint hatalomban és tekintélyben vele egy szintvonalon álló társára, kit a társadalom is magas állásáért szintügy tisztel, mint őt tisztelik és bámulják tanulótársai. Azonban a mint az egyetemre lép, magas állását elveszti, s azzal együtt eltűnik az az erkölcsi hatás is, melyet neki az a tudat adott, hogy százakra menő tanulótársa lesi, várja és másolja minden mozdulatát és tettét. A középiskolai nagy hatalmasság egyszerre az egyetem minden rang nélküli (under graduate) nagy tömegében jelentőség nélküli egyénnek találja magát, ki környezetének egyáltalán nem hangadója, s kinek nagy veszteségeiért az a kárpótlása sincs meg, hogy minden megsemmisítés nélkül élvezhesse újonnan nyert szabadságát. A középiskolai kötelekekből kiszabadult, s helyettök kettős fegyelem keze alá jutott. Eddig egy tekintélyt ismert: most a collegium és az egyetem tekintélye lett úr fölötté. A nevelésre való hatások az előbbinek kezében, de a legjelentékenyebb jutalmak és kitüntetések ez utóbbiában vannak. Ha az ifju szorgalmas, jól megy a dolog. A tanulást a collegiumok más-más mértékkel mérik: van oly collegium, mely nem sokat törődik a növendék tudományosságával, s ha nem akar sokat tanulni, méltatlanságnak tartaná rászorítani; csak aztán egyebbel (például athletika) foglalkozzék; más collegiumok ellenben, az úgy nevezett «reading colleges» (tudományos testületek) epen abban tűnnek ki, hogy a nem-graduáltaknak az előadásokra való járást és a tutor akaratához való alkalmazkodást szoros köteleességekbe teszik. Sőt akad olyan is, ki a nem-szorgalmas vagy rossz tanulón csak úgy tud segíteni, hogy

néhány hétre, vagy egy szorgalomszakra, vagy talán több időre haza küldi, vagy hazamenetelt tanácsol tanulás végett («sending down to read»). E szerint néha megtörténik, hogy a collegium csak a legjobbakkal tud boldogúlni s a gyöngébbeket másra bizza vagy magokra hagyja: hadd boldoguljanak, a mint tudnak.

A collegium fegyelmezése rendszerint egy idősebb tutor kezén van, kinek dékán a neve. A collegium főnöke (head) rendszerint csak tudomást vesz e tisztviselő eljárásáról. A növendék, ha hetenként háromszor-négyszer, szóval annyiszor, mint az illető collegium megszabja, reggel templomba nem megy, ha a heti névsor-olvasáson jelen nincs, ha este kapuzáráskor (10 óra) otthon nincs, s ha a szorgalomszak végén nem colloquál, vagy valamely vizsgálatot nem tesz: a collegiumok többsége bizonyos büntetést szab rá. A collegiumi egyéb szabályok megsértéséért, vagy kötelesség-mulasztásért könnyebb büntetések a következők: a dékánhoz vagy rectorhoz való idézés, ünnepélyes megintés, bizonyos ideig a collegiumban való marasztás (gating) stb. Ehhez járul az egyetemi előljáróság fegyelme, mely Oxfordban a proctori rendszer (proctorial system) név alatt ismeretes. Évenként két fő- és négy al-proctort neveznek ki, kiknek fő kötelességek a tulajdonképeni fegyelem föntartása a collegiumon kívül; mert hatalmuk a collegiumok kapuján belül nem terjed. Éjjelenként egy vagy több proctor két-három szolga kíséretében tíz óra után végig járja az utcákat, s följegyzi az olyan nem-graduáltak neveit, kiket egyetemi egyenruha nélkül (without cap and gown) talál az utcán, vagy a kik dohányoznak, vendéglőben vannak, billiárdoznak stb. A proctor fősegéde a «marshal», többi segédeit az ifjúság «bull dog»-oknak hívja, s az általuk megjegyzett és más napra a proctorhoz idézett tanulót «proctorized»-nek nevezi. A megidézett növendékeket különböző módon büntetik; legközhözsegebb azonban az öt shillingtől öt fontig terjedő pénzbírság, a szobai fogság, eltávolítás (sending down; akadémiai nevén «rustication») ideiglenesen vagy végkép.

A nehezebb természetű kihágásokat az al-cancellárnak jelentik a tutorok, s csak az ő beleegyezésével hajtják végre a büntetést. A különböző collegiumok rendre szoktak választani tagjaik (fellows) közül egy-egy proctort, s ritkán történik, hogy egy-két egyénnél több vállalkozzék e tisztre, mely sok kelle-

metlenséggel és idővesztéssel jár. Ekként megtörténik, hogy valaki proctorrá lesz, nem azért, mintha ez állásra különösen alkalmas volna, hanem mert nem volt más, a kit válasszának. E fogvatkozás bajjá válik, ha meggondoljuk, hogy jól lehet Oxfordban sok a kitünő és tudós férfiú, ámde kevés van olyan, ki a proctori korlátlan hatalmat sikeresen tudja gyakorolni. Szintén e rendszernek tulajdoníthatni, hogy a proctori igazgatszolgáltatásnak nincs állandó vagy legalább szokás szentesítette vezérelve, a mi pedig szerfölött nagy hiány, ha figyelembe vesszük, hogy a proctor egy személyben vizsgáló (prosecutor), ítélő és végrehajtó bíró, ki, ha neki tetszik, minden új esetben más vezérelvből indul ki, az egyetemi fegyelem egyöntetűségének nem kis kárára. A collegiumba be nem kebelezett (Oxfordban «Unattached», Cambridgeben «non-collegiate») tanulók számára az egyetem külön tisztviselőt (censor) tart, kihez szállásválasztás, tanulmányaikban való utasítás, vizsgálatok és fegyelmi rendszabályok felől való tájékozás végett fordulniok kell. A nem collegiumban élő tanulók az egyetem fegyelmi szabályainak szintügy alá vannak vetve, például este kilencz-tíz óra után szállásukon kell lenniök, az akadémiái egyenruhát szintügy kell viselniök, mint a collegiumban élő ifjaknak. Oxfordban az al-cancellár, a proctorok és a convocatio négy tagjából álló delegatio fölügyelete és kormányzása alatt állanak. Cambridgeben a nem collegiumi tanuló a kilencz szorgalomszak (három év) két harmadát tartozik az egyetemen tölteni, s részint a fegyelem kedvéért, részint a városban léte tanúsításáért tartozik nevét hetenkint ötször a censori hivatalban kitett nyilvántartó könyvbe bejegyezni. Az ily tanulók az egyetemi előadásokat szintügy hallgathatják, mint a collegiumok tagjai; Cambridge több collegiuma őket mérsékelt tandíj mellett előadásaira és az egyetemi ösztöndíjakra való pályázatra is bocsátja. A collegiumi tanulóktól abban különböznek, hogy se előadásra, se isteni tiszteletre járni nem kötelesek.

Oxfordban 1880-ban mintegy kétszáz-ötvenre ment a be nem kebelezett tanulók száma.

II.

A collegiumok, az egyetem kormányzása és az oktatás.

A collegiumokat az illető collegiumi fellow-k választotta házfőnökök (heads of houses) kormányozzák, kiknek a hatalmuk s hatáskörük szintoly különböző, mint czimök. *) Talán legtalálóbban jellemzi őket Vaughan, midőn azt mondotta az ötvenes években, hogy a házak főnökei rendesen nem üznek sem irodalmi, sem természettudományi kutatásokat; sőt a ház oktatásügyével sincsenek közvetlen, vagy szoros összeköttetésben. Egyszerűen kinevezik a tutorokat, s több-kevesebb tevékenységgel elnökölnek a collegium szorgalomszaki vizsgálatain; rendesen családjokban élnek, s nincsenek közvetlen áthatva azoknak az óhajaitól, kik az oktatást vezetik. Lankester megjegyzése szerint a jelenlegi oxfordi és cambridgei házfőnökség csupán intrigát, irigységet és keserű lehangoltságot terem.

Az egyetemek kormányzó testületei szintén más-más szervezetűek. Oxfordban az 1854-diki alkotmány szerint a végrehajtó hatalom egy cancellárra van ruházva, kit az úgy nevezett convocation választ; és egy al-cancellárra, kit a cancellár nevez ki, és más hivatalnokokra.

Az egyetem kül- és bel-ügyeit négy testület intézi. Először: convocation**) (House of convocation), áll azokból a felsőbb rendű graduáltakból, tudorokból és artium magisterekből (M. A.), kik valamely collegium vagy Hall állandó tagjai, és a nem collegiumi tanulók delegatusaiból. E gyűlés intézi az egyetem üzleti dolgait, osztogat tiszteletbeli fokozatokat. Másodszor: a House of congregatio, mely a karok professoraiból és doctoraiból, és az összes regensekből (Regentes), a collegiumok és hall-ok főnökeiből és követeiből, egye-

*) E főnök czíme: New-collegeban warden; Orielen Provost; Trinityben president; Balliolban master; Brasenoseban principal; Lincolnban rector; Christ-Churchban dean.

**) Magna congregatio magistrorum et regentium (Ch. Wordsworth) *Engl. universities in the eighteenth century.* 611. lap.

temet végzett vidéki papokból és középiskolai tanárokból áll. Főadata a vizsgáló biztosok kinevezése és közönséges fokozatok osztogatása. Harmadszor: congregation (of the University), mely a convocation hivatalos tagjaiból áll. Ez választja a heti tanács tagjait. Negyedszer: a heti tanács (Hebdomadal council), mely hetenként egyszer tart ülést; tagjai: a cancellár, al-cancellár és tizenhatsz (hat évre) választott tag. E tanács kezdeményez minden törvényhozási reformot, s a netaláni javaslatokat megbírálja, és az elfogadottakat a convocation elé terjeszti.

A convocatio e szerint elméletben a legfőbb hatóság, mert egy új törvény, egy tanfolyambeli változtatás, egy tiszteleti fokozat sem történhetik meg tekintélye nélkül; sőt a koronának semmi chartája sem fogadható vagy vethető el beleegyezése nélkül. Valóban népszerű alkotmány — papiroson. A valóságban, ha a visszavetés korlátlan hatalmát nem tekintjük, az oxfordi convocatiónak kevés a hatalma. Megvitatási jogát szűk korlátok közé szorította az a szabály, hogy a gyűlésen minden tagnak latinul kell beszélni; törvényhozási hatalmát pedig megsemmisíti a heti tanácsra kizárólagosan ruházott iniciatív joga. Ez okokból a convocatiónak csupán a visszavetési vagy elfogadási joga maradt meg, — a heti tanács javaslatainak minden javítása, változtatása vagy módosítása nélkül.

A convocatiónak népességénél (ha minden tagja összegyűlné, számuk mintegy ötezerre rugna*) csak conservatív természete nagyobb. «A convocation» ügymond Bagehot, «rendkívül conservatív testület, tagjai nagyon távol állanak az új eszmék világától; a latint sohasem értették hallásból, s más nyelven hozzájuk beszélni tilos; nem tudják, hogy mire lenne szükség, s nekik megmondani sem lehet: paplakokba temetvék, s ifjú korukról álmodoznak; csoda-e tehát, ha az egyetemet olyannak kívánják, mint az ő korukban volt, s ha merőben ellenzik az újításokat, melyeknek hatását és irányát fölfogni nem bírják».***) Azóta, hogy Bagehot ezt mondotta, egy ellenőrző testületet is szerveztek a convocatio számára,

*) A congregatio jogosított tagjainak száma körülbelül negyedfélszáz. Lásd mindkettő névsorát *Oxford university calendar*. 1880. 1—6. és 427—518. lap.

**) *Prospective Review*. London, 1852. VIII. kötet.

mely tulajdonképen Oxford dolgozó tutoraiból és tanítóiból alakult. E testület (House of congregation) tulajdonkép maga a convocatio a vidéki tagok nélkül semmi egyéb, mint egy egyszerű dolognak bonyolultabbá tévése.

Cambridgeben az egyetemet az 1858-diki törvény értelmében szintén egy cancellár és egy al-cancellár s más tisztviselők igazgatják, kiket mind a tanács választ. A törvényhozó hatalom a congregatio, a nagy tanács (Senate) és a kis tanács (Council of the Senate) kezében van. A senatus tagjai a theologiai, jogi és természettudományi összes magisterek és tudorok. A kis tanács tagjai: a cancellár, al-cancellár, négy collegiumi főnök, négy egyetemi tanár és nyolcz választott tagja a senatusnak. A senatus gyűlését «congregation»-nak, s végzését «grace»-nak hívják. Az egyetemi végzéseket a senatus elébe való terjesztés előtt a kis tanácsnak kell elfogadni. Az egyetem ügyeit a senatus intézi.

Oxford negyvenkilencz tanára közt van kilencz theologiai, öt orvosi és négy jogi, mennyiség- és természettudományi tíz, philosophiai, történelem és nyelvtudományi tizennyolcz, æsthetikai (zenével együtt) három; e mellett hat nyelvtanító és több tanársegéd. Cambridgeben összesen harminczöt egyetemi tanár van, köztük öt theologiai, négy jogi, három orvosi, kilencz nyelvészet-történelem-philosophiai, két æsthetikai tanár; s e mellett tizennégy tanársegéd és tanító.

E tanári állomások kevés kivétellel jóltevők alapítványai, s az illető tanszékek e jóltevők neveit viselik. *) A legrégibb tanszékek többnyire királyi alapítványok. Cambridgeben a theologiára, a jogra, természettanra, héber és görög nyelvre mind 1540-ben alapítottatott egy-egy királyi tanszék. Oxfordban régibb a VIII. Henrik 1535-ben alapította theologiai tanszék; de mind ott, mind Cambridgeben legrégibb az 1502-ben alapított theologiai két tanszék, melyeket Richmond grófné, VII. Henrik anyja, Lady Margarethe alapított, egyenként ezeröt száz font évi jövedelemmel. A tanárok fizetése a különböző alapítványok szerint más-más. Legjobban vannak javadalmazva

*) Például Cambridgeben: Lucasian prof. (of Math.), Hulsean prof. (of Div.), Sadlerian prof. (of Pure Math.); Oxfordban: Linacre prof. (of Physiol.), Waynflete prof. (of Chem.) stb., a királyi alapítványi tanszékek tanárainak «regius prof.» a címök.

a theologiai tanszékek, például az Ireland exeget. theol. profes-sora évi jövedelme (Oxford) háromezer-száz font. Ellenben az angol-szász nyelvészeti tanszékkel ugyanott háromszáz font évi javadalom jár. A tanszékek betöltése is sokféleképp történik. A tanárok egy részét a «Convocation» választja; vannak, kiket egyszerűen az al-cancellár nevez ki; némely tanárt a collegiumok főnökei, mást az al-cancellár és bizonyos specifi-cált tanszékek tanárai szavazata választ; van oly tanszék is, melyet mindig csak három évre töltenek be, részint az egyetem, részint egyéb tudományos intézetek delegatusai, de úgy, hogy az illetőt akárhányszor újból választthatják.

A collegiumok főnökei évi fizetése Oxfordban egy, egész háromezer fontra megy; a fellow-ké két-háromszáz fontra; a tutorok jövedelme négy-ötszáz fontra. A collegiumi tanárok legnagyobb részt öt—hatszáz font fizetést húznak; van egy pár tanszék, mely kétszáz fontnál kevesebbet hoz be; azonban a collegiumi tanárok nagy része teljes ellátást is kap.

A nyilvános előadások tartása egyáltalában nem erős oldala az angol egyetemeknek, minthogy az egyetem főfigyelmét nem a tudomány művelésére, hanem a nem-graduáltak nevelésére fordítja. Jóakaró és lelkes egyének az egyetemek mellett s tőlük egészen függetlenül collegiumokat alapítottak, s azokat bőven ellátták pénzzel. Ez alapítványokkal legtöbbször az akarták, hogy azoknál, kik rá hívatást éreznek, a theologia, jog és orvostan tanulmányozását elősegítsék. Ez az eredete a fellowshipoknak. Nevezetes alkatrésze, mondhatnám törzse a collegiumoknak a fellow-k (tagtársak*). A középkorban kifejlett akadémiai családias élet színtere a collegium, melybe a régi tagok magok mellé társakat (fellows) választottak, kik eredetileg a collegiumtól semmi fizetést nem húztak, csak ellátást kaptak. A reformáció korától fogva a collegiumok nevelő-helylyé kezdenek válni, s nevelési célokra való ösztöndíjaik vannak. Azonban egész a XVII. század végeig nem volt eset rá, hogy a háztartás költségein kívül fennmaradt jövedelmet a társak magok között felosztották volna. Ez osztozkodás egészen megváltoztatta a collegiumok arculatát. Most már a nem-

*) A fellow-eknek is sokféle nevök van: Mertonban (Oxford) Postmasters; Magdolna-collegiumban (ugyanott) Demies (semi-socii); Keble-collegiumban Senior and Junior students a nevök.

collegiumi tagok is áhítoztak a fellowshipokra. A család eszméje meggyöngült, s a régi egyszerű fölvétel helyett az egyetemi szakvizsgálatok által töltettek be az állomások; szóval a fellowship a szorgalom és értelmi kitűnés jutalmává vált.*) Ma az ötvenes évek új szabályzatai értelmében a fellowshipok különböző tartamúak: némelyik egész életre, másik bizonyos évekre szól; némelyikkel nőtelen élet és papi jellem van egybe kötve s rendesen mindenikkel évi 225—350 font jövedelem. Sok collegiumban a fellow az igazgató-tanács tagja s mint olyan tartozik a collegiumi gyűlésekre eljárni; egyéb kötelessége mint fellownak nincsen; de lehet magán tanár (tutor) vagy collegiumi tisztviselő, mely állásokkal ismét új jövedelmek vannak összekötve.

A két egyetem a fellow-k nőtlen sége szabályaira nézve eltér. Oxfordban a fellow nem házasodhatik meg, kivéve azt az esetet, midőn a fellowship valamely nevezetes hivatalhoz van kapcsolva. Cambridgeben tizenhét collegium közül négy eltörölte a coelibatus föltételét, s a többiek nagy része sok tekintetben módosította. Oxfordban a fellowshipokat minden collegium verseny-vizsgálat útján tölti be; e vizsgálatra (ha tudniillik a fellowship nem papi jellemű) minden egyetemi tag jelentkezhetik, ki a B. A. fokozati vizsgálatokat letette, sőt sok esetben a királyság bármely egyeteme graduáltja is. Ellenben Cambridgeben a tripos**) szigorlati érdemsorozat pótolja a verseny-vizsgálatot, és azok a collegiumok is, melyek a fellowshipokat vizsgálat útján töltik be, első sorban mindig saját tagjaikra vannak tekintettel. Oxfordban a fellowship rendszerint a fellow házasságával vagy valamely collegiumi hivatalra való promotióval ürül meg; Cambridgeben szintén így vannak a papi fellowshipok, de a világiak rendszerint bizonyos évekre szólnak; kivételesen azonban néhány évre megnyújthatók, mely esetben a collegiumban végzett munkáért járó nyugdíj helyettesítik.

Cambridgeben a King-collegiumnak negyvenhat fellowja s ugyanannyi ösztöndijasa van; Trinity-nek hatvan fellowja; Gonwille és Caius collegiumoknak harminczkét fellowja és

*) H. Latham *On the action of examinations*. Cambridge 1877. 427. és 428. lap.

**) Mindkét egyetem szigorlatai külön fejezetben vannak leírva.

negyven ösztöndíjasa, és így tovább a két egyetem minden collegiumainak, kikre évenként nagy összeg pénz kél el. Oxford évenként 101,171 fontot, Cambridge 102,976 fontot, tehát együtt több, mint 200,000 fontot költenek fellowshipokra. Ezeket 1854-ig nagyrészt az alapítók rokonainak adták.

Eredetileg nem kezdő tanulókat akartak segíyezni, hanem olyanokat, kik a tudományos kutatásra szentelték életüket.*) Az oxfordi és cambridgei egyetemen a fellow-k ugyanoly szerepre voltak hivatva, mint a német egyetemek tanárai. Azonban idő jártán ez állomások nagy része sinecurává válván, az egyetem a parlamenti végzés következtében egy részöket tanszékek föllállítására fordította. Az ötvenes évek elején Oxford 542 fellowshipja közül még csak huszonkettő volt versenyvizsgálat útján, tehát a legkitünőbb egyének által elnyerhető.***) A fellowshipok nagyobb része ma nyilvánossá lett; más részéből új tanszékeket szerveztek.

Az egyes collegiumokban más-más tudományok művelésére vannak tanszékek alapítva; például Balliol-nak (Oxford) az újkori történelemre két tanszéke, a mathesisre, jogra, nemzetgazdaságtanra, természettanra egy-egy tanszéke van; Christ Church-nak (Oxford) a classicai irodalomra három, természet-tudományra két, újkori történelemre két, jogtudományra két és theológiára egy tanszéke; Worcester collegiumnak (Oxford) theológiára egy, mathesisre két, jogtudományra, újkori történelemre és nemzetgazdaságtanra egy-egy tanszéke van; Trinity Hall (Cambridge) kiválóan a jogtudomány művelése kedvéért volt alapítva.

*) Erre legcsattanósabb példa Oxford jelen alkotmánya szerint All soul's college, melyet 1437-ben Chichele Henrik canterburyi érsek negyven fellow és két káplán számára alapított. Alapítványa értelme, mint a collegium neve mutatja, az, hogy vele kiengesztelje azoknak a százazrekre menő halottaknak a lelkét, kiket az ő tanácsára kezdeményezett háborúkban ölték le. Az 1854-diki parlamenti nyomozó bizottság javaslata értelmében hozott törvény a fellowshipok kiosztásában az alapítóhoz való minden «atyafisági» kapcsolatra való tekintetet eltörölt s tisztán a tudományos kitüntetést tett irányadóvá.

**) Hogy milyen önkényszerűen jártak el a fellowshipok kiosztásában a collegiumok előljárói, mutatja egy régi dignitáriusról fennmaradt az a mondás, melyet egy vele barátságos lábon álló jelölthöz intézett: «bizony nem olvasom az ön íratait, bajtárs, egyszerűen önre szavazok».

Újabb időben a collegiumok jövedelmök bizonyos részét (Oxfordban két százalékát) összerakták s úgy nevezett közös tanárok (intercollegiate lecturers) díjazására fordítják.

A Tudor- és Stuart-ház alatt az egyetemek a tudományok székhelye helyett politikai és vallásos pártok harcmezői lettek; s javadalmaik lassanként az angol egyház tagjaira szorítkoztak. Minden nevezetesebb collegiumi hívatalt egyházi emberekre ruháztak, s ezzel az egyetemek tisztán egyháziak kezére mentek át, kik a helyett, hogy a theologiai, jogi és orvosi facultást fentartották és fejlesztették volna, leginkább a theologiai és philosophiai-nyelvészeti tanulmányok ápolására fordították a fő figyelmet. Innen származott Oxfordnak theologiai és classica, Cambridge-nak matematikai színezete, úgy hogy a jelen század első negyedéig Cambridgeben nehezen juthatott valaki egyetemi fokozatra geometriai ismeretek nélkül, holott Oxfordban a mathesist egész korunkig akadémiai fokozatra nem tartották szükségesnek. A theologiai szellem uralomra jutásának nevezetesebb következményei is voltak. Ezek egyike a jogi és orvosi tudományok elhanyagolása, úgy hogy Oxfordban a VIII. Henrik alapította orvosi tanszék ma is fennáll, s bár az illető tanárnak évenként ötszáz font jövedelmet hoz, mégis egy előadást sem tart, mert egy hallgatója sincs. A londoni orvosi collegium alapítója Linacre, VIII. Henrik korában egy darab földet hagyott volt Merton-collegiumnak Oxfordban, hogy jövedelméből egy orvosi tanárt fizessen. Nem telt bele száz esztendő, e tanszéket eltörölték, s az alapítványt a fellow-k magán használatára fordították. Múlt században Lichfield lord alapított volt egy clinica előadó számára a Radcliff-kórházban (Oxford) évi kétszáz fontot; e javadalmat jelenleg az orvos-tan királyi tanára húzza, de előadást nem tart. Lee Máté szintén tekintélyes összeget bízott Christ Church igazgatótanácsa kezére, hogy belőle egy boncztan-tanárt fizessenek; de boncztant nem tanítanak, s a pénzt más célra használják. Dr. Aldrich 1798-ban szintén orvosi célokra kilencezer fontot hagyott, de mind e mai napig ez alapítványnak az orvos-tudomány semmi hasznát sem vette.*)

*) Lásd ez érdekes adatokat E. R. Lankester (university-collegei tanár Londonban) *The relation of universities to Medicine* című értekezése 12—14. lapjain.

Az ötvenes években kiküldött királyi bizottság javallata a Linacre-alapítványt halottaiból föltámasztotta, úgy azonban, hogy a szaktanár fő tantárgya az élettan legyen; azonban az illető tanár egyáltalában nem foglalkozik élettannal, sőt mint anti-vivisectionista, élénk részt vesz az élő állatok bonczolása ellen indított mozgalomban, s ekként az ellen a tudomány ellen küzd, melynek épen előharczosának kellene lennie. *) Az is igaz, hogy Oxfordban egy góth stílű palotát építettek (Nat. Hist. Museum) természettudományi tanulmányok ápolása czéljából, de azért annyira nincs szervezve az orvosi tanfolyam, hogy Oxford 2,200-ra menő növendékéből alig száz szánta magát természettudományok tanulására, s közülök alig akad harmincz orvostudományi jelölt. **) Aztán e múzeum tantermében nehezen talál menedéket az intercollegiate lecturer, mert az egyetemi tanárok tartanak hozzá kizárólagos jogot.

Cambridgeben kedvezőbbek a viszonyok, mert az orvosi facultás nem hanyatlott soha oly mélyen le, mint Oxfordban, s jelenleg a természettanra és vegytanra czélszerűen berendezett Cavendish-laboratoriuma van, és két hírneves tanár ere-lyes működése következtében e tanulmányok éledőben vannak.

A nagy alapítványoknak és az egymástól független collegiumi rendszernek másik, még talán fontosabb következménye az volt, hogy a collegiumok elnyelték az egyetemet, s a collegiumi tanárok (lecturers) és a tutorok háttérbe szorították az egyetemi tanárokat. Az egyetemi tanárok előadásai szintűgy lehanyatlottak, ha úgy tetszik rudimentálissá váltak, mint az orvosi tudományok. Oxfordban és Cambridgeben a vizsgálatokon bizonyos alapvető művek alapos ismeretét kívánják meg, s a jelölt arra törekszik, hogy a tutor segedelmével e művekkel behatóan megismerkedjék. Legújabb időben ugyan az egyetemi tanárok előadását is befoglalták a collegiumi nevelésbe, s azokra, kik az előadásokat nem látogatják, bizonyos büntetéseket szabtak, ámde a collegiumok idősb előljárói legnagyobb része keveset ad e nyilvános előadásokra, az ifjabbak pedig nem igen törekeshnek azokat népszerűekké tenni. Innen magyarázható az a sajátos jelenség, hogy némely collegium előljárósága valósággal szemet hűny, ha a nem-graduált az egyetemi elő-

*) Ugyanott 17. lap.

**) Ugyanott 16. lap.

adásokat, mint idővesztegető órákat, elhanyagolja. Ha a haladottabb növendék elvből nem jár el az előadásokra, a collegium előjárósága elnézi, sőt gyakran helyesli; ellenben ha a gyöngébb tehetségű első éves azokat számba sem veszi, hogy a törvénynek mégis eleget tegyen, megbünteti. A dologma még úgy áll, hogy az ifju szellemi felsősége jelének tekintti, ha az egyetemi tanárok előadásait számba sem veszi, s mintegy dicsőségnek tartja az elhanyagolásukkal járó zaklató büntetések kiállítását. Az előadások helyett azonban annál nagyobb buzgalommal látnak a vizsgálatra kitűzött művek rendszeres tanulásához. A délelőtti és az esti, néha a késő éjjeli órákat is e tanulmányokra szentelik. A nyilvános előadások elhanyagolása tehát egy felől onnan magyarázható, hogy az ifjak délelőttjét rendesen elrabolja s házi munkájokat az előadásra ki-, és az előadásról hazamenetel szaggatottá teszi: a szorgalmas tanuló idejét elveszi, a hanyag tanulót idővesztegetésre csábítja.

Sokkal inkább hozzá kezd édesedni a tanuló ifjuság a több collegium közösen rendezte, úgy nevezett collegiumközi (intercollegiate) előadásokhoz, melyek arra valók, hogy a szakszerűen nem művelt tutorok munkáját pótolják vagy kiegészítsék. Ezek azok az előadások, melyekre a nők is eljárhatnak. *) Cambridgeben Browning intercollegiate lecturer igen érdekes előadását hallgattam meg a politikából, melyen mintegy huszenöt férfi és öt nő jelent meg. Nevezett tanár történelmi társaságot is alakított hallgatóiból, kik a hetenként fölhangyott témákról készített történelmi dolgozatukat megvitatják. E kis társaság valóságos történelmi seminárium.

*) Girton-college és Newnham-Hall cambridgei két nevezetes és a régi collegiumokkal egyenrangú nő-collegiumok leírására külön fejezet van szentelve.

A MAGYAR BIRTOKOS OSZTÁLY HANYATLÁSA.

Néhány év óta mindig többet s többet hallunk azon osztály hanyatlásáról, melynek még most is kezében van a magyar földbirtoknak, de a politikai befolyásnak is messze túlnyomó része, és melyet mind ez ideig a magyar állam legfőbb oszlopának, vivőjének, valódi föntartó erejének tekinteni szoktak. Ha egy egész nagy osztálynak anyagi és ennek következtében föltartóztatlan erkölcsi hanyatlása megérdemli nem csak a politikusnak és közigazdának figyelmét, hanem kiliújva a tisztán emberi részvétet is, akkor ez az érdeklődés, ez a részvétel annál mélyebb lesz ott, a hol oly osztály van szóban, mely ezred éven át egész nagy államnak volt hordozója, mint ilyen jó és rossz csillag alatt megállta helyét, és melynek sorsa még ma is legalább annyiban az egész nemzet sorsával kapcsolatban állónak látszik, a mennyiben ha fog is, de egyelőre még nem szervezkedett, nem szilárdult meg más olyan osztály, mely, az öröklött, meggyökeresedett befolyást nem is tekintve, legalább az anyagi eszközök, a politikai iskolázottság, a hazafias hagyományok ugyanazon teljével léphetne helyébe.

Újabban Láng Lajos és Szontágh Pál (nógrádi) képviselők cikkei, melyek egy figyelemre méltó füzetben fekszenek előttünk, *) terelték ismét a nyilvános vitatkozás terére a Magyarország fejlődésére nézve ép oly fontos mint érdekes kérdést.

Azóta az országos gazdasági egyesületek szövetségének közelebbi tanácskozása alkalmából is megint előtérbe lépett.

*) Láng L. *A társadalmi deficit*. Kilián. 1881.

Hanem itt ez alkalomból meglepő jelenséggel találkoztunk. Míglen még csak öt-hat évvel azelőtt is azok, a kik a nemzetnek sokáig elhanyagolt conservatív érdekeire hívták föl a közfigyelmet, csaknem osztatlan anathemával találkoztak, ma nem csak a conservatív fölfogás messzemenő térfoglalását constatatálhatjuk, hanem oly túlzásokkal is találkozunk ez irányban, melyek komolylyá teszik az aggodalmat, hogy — egyik véglet a másik után — rövid időn ép oly veszélyesekké válhatnak fejlődésünkre nézve ezek, a minőknek bizonyítottak a negyvenes évek liberalismusának némely túlzásai. Ide számítjuk a «minimum» jelszavát, melyet annyian annyira hangoztattak úgy e gyűlésen, mint azon kívül. A «minimum» — így nevezték el a földbirtok megosztásának korlátozását, először is, mint általános rendszabály csakis a kisbirtokra, a legkisebb kisbirtokra vonatkozhatik. Pedig a földbirtok-válság sem a nagybirtokban, sem a kisbirtokban, hanem a középbirtokban jelenkezik nálunk ez idő szerint mint nagy nemzeti baj. És a hol a kisbirtokban is baj van — és némely vidékeken csakugyan van — ottan a baj egyáltalán nem áll abban, hogy földünk már túlságosan parcellirozva volna. Hanem az bizonyos, hogy a földbirtok megosztásának korlátozása először hátráltatná az átmenetet az intensív gazdálkodáshoz, másodszor nyomná a földnek értékét. Még jellemzőbb, hogy a *Pesti Napló*, mely egykor a következetesség által tündöklött, ma pedig az által szeret hatni, hogy folytonosan önmagának ellent mond, egyik cikkében nem csak a minimumot karolja föl, hanem egyugyanazon hasábon panaszolja a földbirtok hitelviszonyainak elégtelenségét és követeli a jelzáloghitel korlátozását és a földbirtokosnak a váltóképessegtől való megfosztását, két rendszabály, mely a földbirtokos hitelét még inkább korlátozná.

Nem lesz tehát időszerűtlen, és talán nem fog a *Budapesti Szemle* érdekkörén kívül esni, ha e sorok írója megkísérti, hogy némely észrevételt, melyet e vitatkozások folyamán maga is fölhozott, itten behatóbban indokoljon és kifejtse, és oly szempontokkal kiegészítse, melyeket az utóbbi évek alatt különböző politikai és közgazdasági kérdések tárgyalása alatt jelezni alkalmá volt.

Tekintsük előbb az osztályt magát, vizsgáljuk azután a válságot, melybe állítólag jutott okaiban és tüneteiben, és ke-

ressük végre a választ arra a kérdésre, hogy melyek lehetnek a válság következményei az osztályra magára, és hogy — a mi aztán sokkal magasabb jelentőséggel bír — minő lehet vajon visszahatása a magyar államra általában?

I.

Ösiségi intézményeink rendszeres föltüntetése nem lehet föladata e soroknak. Céljainkra elég lesz a magyar nemesség magán- és közjogi állását, a mint a *Tripartitum*, P. I. Tit. Non. 4. §. úgy szólván 1848-ig meghatározta, fölb vonásaiban röviden vázolni. Ki kell emelni, hogy a magyar intézmények a tulajdonképi tiszta feudalismust, a mint az Nyugat-Európában mindenütt fönnállott, nem ismerték. Csak az Anjou-királyok hoznak be hűberi viszonyokat a magán- és közjog minden terén. 1351-től meggyökeresedik az úgynevezett avicitas, a fiági örökösödés, de nem a külföldi majorátus, hanem a fiágban való folytonos osztozkodás a királyi adományból eredő földbirtokban, és e birtoknak visszaesése a királyi fiscusra a fiág kihaltával. Ez volt a birtokviszonyok állandóságának egyik legföbb alapja. Az idök folyamán hol bővülő, hol szűkülő úri jogok mindig a nemesi földbirtokhoz voltak kötve. A nemesi curia a nemes ember vára volt, asylum, melybe ő a belépést a törvényes hatóságtól is megtagadhatta, maga testi büntetésektől szabad volt, bírói végzés nélkül letartóztatni csak tetten érve lehetett; de a nemességnek valódi megkülönböztetője a politikai jogok gyakorlása volt, ezek között 1687-ig a fegyveres ellentállás joga is törvénytelen intézkedésekkel szemben, az adómentesség, és e jogok ellenében a személyes hadkötelezettség. E jogaiban az egész nemesség egyenlő volt, és e jogok gyakran egész nagy községeknek adományoztattak. Lényegileg tehát a politikai jogok gyakorlásáról és az ettől elválhatatlan hadkötelezettségről van szó. E politikai jogok a nemességben a nemzetnek széles retegeire voltak kiterjesztve, és ha tekintetbe vesszük a városi polgárságok külön kiváltságait is, nem csak azt mondhatjuk, hogy a jogi állapotok és nevezetesen a politikai jogok kiterjesztése Magyarországon sokkal liberalisabb és demokratikusabb volt, mint a feudális államokban, hanem hogy ezeknek csaknem valamennyiében még a feu-

dalismus megszüntetése után is a politikai jogok gyakorlása először magára is korlátozottabb, de a nemzetnek szűkebb köreire is korlátozva voltak, mint az aviticus Magyarországon, sőt bátran el lehetne menni addig a merésznek látszó állításig is, hogy az aviticus Magyarország alkotmányos intézményei közelebb állottak elméletben is, de főkép gyakorlatban a tulajdonképi népképviselőhöz, mint az angol parlamentarismus az 1832-iki nagy Reform-billig, mert az 1848 előtti magyar alsó táblán nagyobb lélekszám, igazságosabb alapokon volt képviselve, mint az angol parlamentben. A magyar nemesség — valósággal a politikai nemzet — személyesen gyakorolta jogait az autonóm vármegyében, és hosszú ideig személyesen, később a megyei követek által az országgyűlésen, és bármennyire emelkedett föl valaki birtok, tekintély, hatalom és személyes méltóságok által: nem bírhatott több jogokkal, nem gyakorolhatott többet, mint az utolsó boeskoros nemes. Örökös méltóságok és címek, melyekhez külön tiszteleti jogok fűződtek, és melyeknek tulajdonosai végre az országgyűlésen is elkülönítették magokat külön felső táblán, melyhez a király által személyesen hívtak meg, csak a Habsburg-ház alatt kezdtek felkapni, hatalmas eszközül arra, hogy a nemesség egy része a nemzeti mozgalmaktól elvonassék.

A városokban a kiváltságolt polgárságnak külön jogai voltak, melyek azonban nem terjeszkedtek ki a politikai jogok gyakorolhatására a vármegyében; az országgyűlésen a városi követek egy collectiv szavazattal bírtak. De gyakran és könnyen nyerték el városi kiváló polgárok is a nemességet.

A jobbágyság soha sem volt, mint például Oroszországban, tulajdona az úrnak, épen nem volt jogtalan, sőt oly magánjogi alattvalóságban sem állott, mint nyugaton. A földekért azonban, melyek örökölhető birtokukban voltak, munkával tartoztak a földesúrnak.

Míg a városok nagy része eredetétől fogva német volt, a jobbágyság, kivált a határterületeken a különböző nemzetségekhez tartozott, természetes, hogy a politikai jogok közös gyakorlása még azon nemes családokat is, melyek nem magyar eredetűek voltak, csakhamar áthatotta a nemzeti szellemmel. Ily értelemben is a politikai nemzet volt a nemesség.

Természetes, hogy a társadalom ily szervezete mellett, ha nem is jogilag, de társadalmilag és politikailag is külön fej-

lődött egy osztály, mely összekötve a hagyományok, a viszonyok és az érdekek közössége által, magának a Verbőczy szerint «egy» nemességnek körén belül elfoglalta azt a nagy tért, mely az időközben keletkezett magas aristokratia és a boeskoros nemesség közt fennállott, a nélkül, hogy akár az egyik, akár a másik irányban szoros határok által külön lett volna választva, sőt úgy, hogy mind a kettővel folytonos és közvetlen kapcsolatban állott, és mind az egyikbe, mind a másikba szakadatlanul áthullámozott. Ez az osztály politikai iskolázottsága, hagyományai, birtoka, értelmisége és bizonyos demokratikus és aristokratikus tulajdonságok szerencsés egyesítése által a mozgató erő volt mindég és ma is az a nemzeti testben. Újabban divatossá vált gentrynek nevezni, jóllehet épen nem az, a mi az angol gentry. És ez a «gentry» súlyos válságban van, sőt arról szólnak, hogy föltartózhatatlan hanyatlásnak indul. És egy tekintet ez osztály szerepére, elegendő annak föltüntetésére, hogy minő veszély fenyegeti hanyatlásában az egész magyar fajt, a magyar álladalmat.

A gentry, a magyar nemesség zöme, múltjában és jelenében aristokratikus osztály, de alapítva egy valóban népies és nemzeti aristokratia legegészségesebb elveire, aristokratia széles demokratikus alapokon, tejjességgel nem szorosan elrekesztett kaszt. Nem a vérnek tisztasága, nem a kék vér képezi alapelvét, mint a nyugati aristokrátiákban, hanem a «laurea virtuti», a mint Kassics fejtegeti hasonczímű munkájában. Széles kerete, mely a hatalmas és vagyonos úrtól, a dynastától a boeskoros nemesig mindent felölelt, és az összetartozás és egyenlőség érzetében mindent összefoglalt, lehetővé tette, hogy azon fokozott születési önérzet, mely a hazafias kötelesség-tudat és nagy napokban példátlan áldozatkészség és önmegtartás kiapadhatatlan forrása volt, nem merevedett meg az exclusivitásig, mely más aristokrátiákat odajuttatott, hogy a nemzeti érdekek feledésbe mentek az osztályérdekek miatt, és hogy az osztály annyira elidegenedett a kívülről állóktól és a népnél tömegétől, hogy nem volt többé képes ezeket és törekvéseit akár csak meg is érteni, annál kevésbbé vezetni. A régi nemzeti nemesség képezte a gentry zömét, de egészséges társadalom-politikai, sőt azt lehetne mondani physiologiai ösztönrel a legszélesebb és legszabadelvűbb módon folytonosan gyakorolta a vérfölfrissítés azon módszerét, mely nélkül min-

den állati faj föltartóztatlan elfajulásnak indul. Izmot és csontot, a szolid és ellenállásra képes tulajdonokat folytonosan és nagy szabásban assimilálta más, nemzetiségre is más fajokból, hogy áthassa ezeket vérével, szellemével, ragyogó tulajdonságaival. Állítani lehet, hogy mindaz, a mi Magyarországon állandó odaadással és csak némi értelmi erővel, sőt néha akár csak physikai erővel is, — mint egyes parasztközségek a háborúban, — magyar érdekeket szolgált, nem csak könnyűséggel vétetett föl ez osztályba, hanem alig kerülhette el, hogy általa ne assimiláltassék. Mielőtt nyugati fejedelmekkel együtt a feudális eszméken kívül átplántáltatott volna hozzánk a vallási türelmetlenség, királyi adományokban és nemességben részesültek volt nem egyszer zsidók is, — a nyugaton példátlan eset. Így a gentry voltaképen nem volt más, mint a nagy medence, melybe szakadatlanul belefolyt minden, a mi hazafiságot physikai, szellemi és erkölesi tetterővel kapcsolt össze. És itten kell megjegyezni, hogy míg ez intézmény, — mert intézmény, nem csak osztály volt 1848-ig — a néperőnek legjobb elemeit folyton magába szította, egyuttal az országnak legrégibb és történelmi positióra legfényesebb nemessége annyival inkább maradt meg kebelében, a nélkül, hogy a fényes címeket viselő aristokratia soraiba lépett volna, minél állhatatosabban ragaszkodtak az illető családok nemzedékről nemzedékre minden támadással szemben a nemzeti érdekekhez. Mert a magas aristokrátiánk fényes tulajdonai iránti teljes hódolat, az igényei iránti teljes tisztelet, és azon jogos csodálat mellett is, melylyel viseltetnünk kell azon nagy férfiai iránt, a kik antik nagysággal és antik áldozatkészséggel halhatatlan érdemeket szereztek a magyar ügyben, történelmünk ismerője még sem zárkozhatik el azon tény elől, hogy a XVI. század végétől, azaz magas aristokrátiánk eredetétől fogva, nagy címek és nagy donatiók csak ritka kivételképen adományoztatnak különlegesen nemzeti érdekért. Természetes következménye volt ez azon, most már szerencsére megszűnt körülménynek, hogy az uralkodó háznak nagy érdeke a nagy német birodalomban feküdt.

Az, a mit Nyugat-Európában középosztálynak neveznek, Magyarországon csak egyes városokban bír politikai súlylyal; ezekben is részben nem magyarfajú, habár jó magyar érzelmű is. Ez a városi polgárság nálunk is dicsekszik azon szolid és

hasznos tulajdonokkal, melyek a polgári rendet mindenütt ki-
tűntetik, egyáltalán nem nélkülözi a hazafias áldozatkészséget,
de hiányzik benne azon nagy vonás, azon emelkedett érzület,
mely nélkül politikai vezérszerep nem létezik, és melyet a
polgárság csak nagyszabású kereskedelmi vállalatokban sajá-
títhat el, a mint elsajátították régebben az olasz és a német-
alföldi városok, újabban az angol és az amerikai polgári osz-
tályok, mert ezek a nagyszabású kereskedelmi vállalatok bizo-
nyos értelemben pótolhatják a nemességnek nagy hadi vállala-
tait és hagyományait és úgy mint ezek előkészítő iskoláját ké-
pezhetik a nagy politikának. Ily vállalatok nálunk hiányoztak,
csak a szász városokban voltak meg némileg, és itten szültek
is bizonyos politikai kvalitásokat. Könnyebb változtatni a tör-
vényeken, mint a dolgokon, a viszonyokon, a szokásokon.
1848 eltörölte a nemesség minden kiváltságait, de csaknem
ugyanazon mértékben alkotója ugyanazon osztály a magyar
politikának, mint volt 1848 előtt. A vezetés, a vezérkarok, a
keretek a gentryből kerülnek. Ha a képviselőház még mindig
a czímtelen nemesség táblája volna, megbővítve néhány túrt
városi követtel, nem nézhetne ki lényegesen másképp, mint
most. Így a gentry még mindig bír a magyar politikában azzal
a fölnyínyvel, mely a kényurak elleni küzdelmének eredménye.
A mágnásnak egyénileg és társadalmilag nagyobb posztója
van, mint osztály és hatalmi tényező a magyar politikában
alant áll a czímtelen nemesség mellett. Bárá Kemény Zsig-
mond megjegyzi Széchenyiről írt tanulmányában, hogy a
mágnási születés nem szárny, hanem ólomsúly a magyar köz-
életben.

Ez a középnemesség tehát, vezetve a nemzet küzdelmeit,
megtette azt a történelemben talán páratlan csodát, hogy Ma-
gyarországot legmélyebb, csaknem reménytelen-süllyedéséből
rövid három századnak lefolyása alatt újra fölemelte a relatív
nagyság azon állapotába, melyben ma ismét gondolhatunk
arra, arra kell gondolnunk, hogy Nagy Lajosnak és hollós
Mátyásnak birodalma vagyunk, és egy oly küzdelemnek eddigi
lefolyásából, melyben ellenünk voltak minden esélyek, és mely-
ben mégis minden vereség után ismét győztünk, és mindig
tovább nyomúltunk, azon büszke reményt, azon dicső köteles-
séget meríthetjük, hogy e birodalom igényeiből és hagyomá-
nyaiból semmit sem kell föladniunk.

A mai osztrák-magyar monarchiában, a mint a Németországtól és Olaszországtól való megválás után fennáll, a történelmi, ethnographiai és politikai szükségek egész hatalmával bontakozik ki mind világosabban és határozottabban a régi magyar királyság alapeszméje. Ez alapeszme semmi egyéb, mint az, hogy Magyarország hívatva van alapját és magvát képezni egy oly nagy monarchiának, melyben a Magyarországot koszorúként körülövező kisebb politikai fejlemények kölcsönös és együttes védelemre ezen alaphoz és magvhoz szervesen fűződnek, mert ilyen szerves kapcsolat nélkül sem Magyarország maga, de annál kevésbbé a többi részek nemzeti és politikai létüket az idegen uralommal és az anarchiával szemben fentartani, megőrizni és fejleszteni képesek nem volnának. Ez életföltételének, mely egyuttal nagy hivatása, de különösen abbeli hivatása is volt, hogy az ázsiai invasióval szemben az európai műveltségnek védbástyáját képezze, a régi magyar királyság az által igyekezett megfelelni, hogy kezdetől fogva törekedett a kapcsolatra a mai galicziai tartományokkal, a cseh korona országaival, Ausztriával és Styriával, és véduraságát, természetesen változó szerencsével és határokkal egyuttal keletre és délre kiterjeszteni igyekezett Vörös-Oroszország, Podolia és Volhínia egy része, Moldva, Kis- és Nagy-Oláhország, Bulgária, Szerbia és Bosznia, valamint a mai Albánia egy része fölött.

De e hatalmas monarchia összeroskad az óriás harcban a mindég újabb alakban és újuló erővel betörő ázsiai invasióval, és a nagy magyar birodalom 1624-ben semmi egyéb, mint egy keskeny karéj az osztrák és cseh tartományok keleti határszélén. Ez a Magyarország fekszik e határok és egy velök csaknem párhuzamos vonal közt, mely vonal Sziszecktől éjszakkant Kanizsa és Győr felé húzódik, innen keletre Nógrád vára és Eger felé indul, hogy ismét éjszakkant fordúlva Bátfánál végződjék. Keletkezik ugyan egyúttal egy magyar fejedelemség Erdélyben, de ez a Fényes Portához áll hűbéri viszonyban.

De már a linzi és vasvári béke 1645 és 1664-ben visszadadja Borsod, Abauj, Zemplén, Beregh, Ugocsa, aztán pedig Szathmár és Szabolcs megyéket. Igaz, hogy a vasvári béke átengedi a portának Új-Zerint, Érsekújvárt, Nógrádvárát. Török szandsákok Pozséga, Szerémség, Mohács, Pécs, Szigetvára, Buda, Nógrád, Eger, Hatvan, Szeged, Temesvár, Nagyvárad.

A karlóczi béke 1694-ben kiterjeszti a magyar határokat az Unnaig és a Szávaig, Karlóczyig és Titelig, innen a Tisza mentén Szegedig, ettől a Maroson Erdélyig.

A paszaroviczi béke 1718-ban visszaszerzi nemcsak a temesi bánságot, hanem Kis-Oláhországot is az Oltig, Szerbiát Kragujeváczig, és Bosznia egy részét. De a belgrádi béke 1739-ben ezekből csak a temesi bánságot tartja meg, mely 1779-ben Magyarországhoz visszacsatoltatik.

1733-ban visszajön Máramaros és Zaránd egyik része.

1772-ben Mária Terézia, egyenesen azon régi jogok alapján, melyekkel a magyar szent korona a tizenhárom elzálogosított városokhoz, Halicshoz és Vladimirhoz bírt, átveszi e területeket, és ezenfölül a krakkói, szandomiri és belzi palatinátusok egyes részeit, egész Pokutiát és Moldva éjszak-nyugati részét, — a mai Bukovinát, — melyekből azonban csak a tizenhárom város csatoltatik vissza 1775-ben Magyarországhoz.

A szisztóvi béke 1790-ben az orsovai kerületet és az unnainak egy részét szerzi vissza, melyek azonban szintén nem csatoltatnak még vissza Magyarországhoz.

1791-ben Erdély mint külön tartomány száll vissza a magyar koronára, 1848-ban teljesen egyesül az anyaországgal. 1873-ban az addig katonailag kormányzott határőrvidék is a magyar kormány administrációjába megy át.

E vérben és dicsőségben gazdag harczokban, kezdve ama napoktól, melyekben a hajdan fényes és hatalmas Magyarország nem volt semmi egyéb, mint keskeny karéj az osztrák határon, egész a legközelebbi múltnak azon napjáig, a melyen a magyar királyi honvédség nemzeti zászlaja Orsován tűzetett ki, és hazánk e véghatárán ismét magyar nyelven magyar jogot szolgáltatottak a magyar király nevében; a századok e nagy küzdelmében mind a mai napig a középnemesség volt a magyar állameszmének minden vereség után mindég harczrakész hadserge, lényegesen a magyar középnemesség harczias szelleme és politikai geniusa volt az, a mi e nagy harczot, melyet nem ritkábban kellett a német császárok hatalma, mint a szultánok hatalma ellen folytatni, győzelmesen vezette a régi királyság mai helyreállításáig és nemcsak a régi határokat helyreállítani, hanem már teljesen elidegenedett részeket nemzeti elemekkel és nemzeti szellemmel gyorsan ismét áthatni tudta.

És mi által vitte végbe e nagy művet?

A mi azon képességet illeti, mely a lakosság nagy tömegeit és ebben a magyar fajhoz nem tartozókat is vezetni tudta, kétségkívül mindenekelőtt azon tulajdonok jönnek tekintetbe, melyek sajátságait képezik minden földbirtokos nemességnek, és melyekben a nemesség intézményének politikai jogosultsága a modern államban is, de különösen pótolhatatlan haszna a polyglot államban, gyökerezik.

Az angol Bagehot így szól e tárgyról: «Egy eszes, de különben közönséges ember, a ki a vidékre jön, soha sem lesz különös tekintély; míg ellenben a «régi úr» mindég bizonyos tisztelettel, hódolattal találkozik. Még akkor is, ha a bukás szélén áll, ha mindenki tudja, hogy tönkremenése csak idő kérdése, a közönséges földmivelő tizszerte több tekintettel lesz iránta, mint a mellette emelkedő jövevény iránt. Mindennapi szavait több tisztelettel hallgatja a nép, mint másnak bölcsességét, a ki nem régi származású. Egy régi lord végtelen hódolattal találkozik. Maga léte már azért is hasznos, mert az engedelmesség érzetét ébreszti föl a szelleminek egy neme iránt azon szűkkeblű és korlátolt tömegben, melynek különben a szellemi iránt se érzéke, se értelme nincs.»

Kiváló fontosságúnak kellett e mozzanatnak oly országban lenni, melyben századokon át hiányzott, vagy csak színre létezett nemzeti központi kormánya.

A földbirtokos nemesség ugyan e befolyása volt az, mely már elidegenített területeket újra át tudott hatni nemzeti szellemmel.

A földbirtokos nemesség ez általános tulajdonságain kívül azonban találkozunk magas iskolában szerzett és folyton átöröklött politikai bölcseséggel, mely a viszonyokat mindig helyesen tudta megítélni és használni, a lehető a lehetetlentől megkülönböztetni, soha sem kockáztatta a biztost a bizonytalanért, mindég elfogadta a fillért, a nélkül hogy lemondjon a forintról, de a legkeményebb harc, a végsőig vívott harc nélkül soha sem adott föl egy hajszálnyit sem a kivivottból, loyaltást és legalitást erővel tudott egyesíteni, csak akkor paktált, ha mi voltunk erősek, soha sem, ha erős és elkapatott volt az ellenfél. Mérséklet a tanácsban és az alkuban, de elszántság és tetterő is, mindig és újra mindig a csatatéren is megvédeni azt, a mi elengedhetetlen volt

nemzeti, állami létünkre, jövőnk lehetőségére nézve. És végre volt valami impozáns «waiting power», a passiv resistentia ereje, mely magát korlátozni és megvonni tudta, tudott mindent nélkülözni, és semmit sem földadni, ha ellenünk fordultak a kockák.

És már most az a kérdés, vajon állhat-e tovább ez az osztály, vagy buknia kell-e, és hogy van-e, és hol van a második, az új hadsereg, hogy ha ez a régi gárda sokszorosán állított anyagi és erkölcsi hanyatlása következtében csakugyan menthetetlenül veszve volna?

Oly osztály, mely vezér és főtényező volt ily harcban, mely politikát ily magas modorban folytatott, melynek a legnagyobb mérséklettel és a legnagyobb tetterővel szükségkép össze kellett kötni bizonyos bátor könnyelműséget, bizonyos ellentállásképes indolentiát is, ily osztálynak szükségképen súlyos válságokon is át kellett menni. A nemzet minden válsága válság volt ez osztályra nézve is. És legyen a mai válság bármi súlyos, voltak már nehezebbek is.

Ha a magyar czímtelen nemesség átlapozza családi iratait, őriztessenek azok akár büszke levéltárban, akár régi sötét levelesládában, emlékekkel fog találkozni, melyek nem kevésbé szomorúak és véresek, mint nagyok. Halál és romlás, börtön és bitó, számkivetés és bukás. De azért itt vagyunk, megálljuk helyünket, és reméljük Isten után, hogy meg fogják állani az unokák is.

De a válság is itt van, a válság komoly és megérdemli a legkomolyabb figyelmet.

II.

Itt van tehát a válság, sok évi nehéz válság, mely csak csekély részben tulajdonítható személyes könnyelműségnek, lényegesen sok évi forradalomnak következménye. Midőn e válság pusztító hatásai először mutatkoztak szembe tűnő módon, akkor akadtak erkölcsi oktatók, a kik hajlandók voltak az egész az egyesek indolentiájának, könnyelműségének, személyes elégtelenségének tulajdonítani. A gondolkodó sociológ azonban ottan, a hol nagy tünetek általános jelleggel egész osztályban lépnek föl, nagyobb és általánosabb okokat fog

keresni és találni, mint a minők az egyesek egyéni gyöngéi és hibái. És habár ebben az esetben eleinte nehéz is volt ilyen fölfogásnak útát nyitni, ma már mégis megállapítható, hogy ez a fölfogás szerencsére érvényesülni kezd. Az előbbi nemzedéknek mélyen gyökerező előítéletei és tiszteletre méltó kegyelet álltak a helyes eligazodás útjában, és a ki közeledni akart hozzá, mindennel inkább találkozott, mint jóakaró elismeréssel. Ma a régi illúziók eloszlottak, az előítéletekből kinőttünk, sikerült végre a közhangulatban a tiszteletre méltó kegyeletet józan bírálattal egyesíteni, és az orvoslás első föltétele, a helyes diagnosis, lehetségessé vált.

A válság egy nagy forradalomnak következménye, következménye egy társadalmi, földművelési, politikai és művelődési forradalomnak; nemcsak azon forradalomnak, mely lezajlott Schwechattól Világosig, — mennyi dicsőség két vereség közt, — hanem egy nagyszerű átalakulásnak, melynek Magyarország egy fél századon át csaknem állandó színhelye volt.

A nagy Széchenyi szózatára, mely mint vészharang kondulása zúgott át az országon, ébredt a régi, aviticus, pangó Magyarország, mely saját zsírjában volt megfulandó, és mintegy tíz évi izgatás után, melyben radicales szabadelvűek és conservatív férfiak egy azon módon léptek sorompóba a haladás érdekei mellett, köztudattá emelkedett, hogy Magyarországnak a modern cultura és a modern politika pályáira kell lépni, ha életképes akar maradni.

Nem csoda, ha a hosszas pangás után a haladásért lelkesedő nemzedék a maga lángoló buzgalmában, mint a sokáig torlódott vízár, az egyik végtetből a másikba rohant, és a hosszas pangás után a reformok oly sora következett, melyek bármennyire voltak jogosultak, szükségesek, elutasíthatatlanok, mégis azt, a mi áldásra volt szánva, sokszorosan végzetessé tették, mivel elégtelenül előkészítve, megfontolatlanul és elhamarkodva nyertek fogamatot. A haladás érdekei miatt feledésbe mentek a conservatív, a fentartás és megszilárdulás nem kevésbé fontos érdekei, és a ki felre teszi ezeket, annak ép oly biztosan kell a bukáshoz jutni, mint a hogy romlásnak indul az, a ki konokul és szellemtelenül zárkózik el a haladás elől.

Nevezetesen az 1847-dik évtől fogva két évtizeden át alig múlt el esztendő, mely a magyar földbirtokra nézve súlyos csapást ne hozott volna. Nem a válság meglepő tehát, melyben

magunkat találjuk, hanem meglepő inkább az, és határos a csodával, hogy a régi birtokos osztály még létezik, régi állását még fentartani, nemzeti nagy küldetését még némileg teljesíteni képes.

Az 1848—49-diki forradalom pusztító következményei a legviharosabbak, a legdrámaiabbak, de épen nem a legmélyebben, a legtartósabban hatók voltak. Sok család esett áldozatául halál és börtön, számkivetés és vagyonvesztés által, tartama alatt szükségképen meg kellett ingatnia az egész nemzet gazdasági életét, pénzjegyeinek érvénytelenítése nehéz anyagi károsodás volt sokakra nézve, de mégis csak rövid convulsió volt az egész, melynek következményei különben rendes viszonyok közt gyorsan gyógyúltak volna.

Kevésbé szembetűnők, de sokkal mélyebbre vágók, tovább kihatók voltak a vele kapcsolatos földművelési forradalom következményei. A legkevésbé kézzel foghatók, egyes jelenségeikben a legnehezebben követhetők, de talán a legmélyebbre hatók és a legtartósabbak voltak az általános kulturai átalakulás következményei.

A földművelési forradalom azon vette kezdetét, hogy a földbirtok összes gazdasági és létföltételeit megváltoztatta egy rögtönzés, tudniillik hogy egy magára szükséges, bölcs és igazságos rendszabály nem mint szerves fejlődés, hanem mint radicális változás foganatosított. És hogy ha megváltoztatjuk valamely egész nagy osztály létföltételeit, a nélkül, hogy időt adnánk neki arra, hogy a változáshoz alkalmazkodhassék, abba beleélhesse magát, akkor ez osztály egy része mindig áldozatul fog esni.

Egyike legrégibb tekintélyeinknek földművelési kérdésekben, Korizmics László úr, e tárgyról behatóan nyilatkozik Lónyai Gáborhoz intézett leveleiben, melyek közelebbről a *Gazdasági Lapokban* és az *Ellenőrben* jelentek meg.

„1848-ig a földművelés nem okozott sok fejtörést. Az ingyen-munka ledolgoztatott, az ingyen-termés behordatott.”

Nem mintha tarthatók lettek volna ilyen viszonyok. A földbirtokos osztály maga, teljes tudatában az áldozatoknak, követelte változtatásukat. De a változás — nem, az ellentét nagyon is hirtelen, radicális volt. Ha a fölszabadított jobbágságra magára hárult volna a lassankénti megváltás, akkor a földbirtok nem veszítette volna el a munkaerőt, a volt jobbágy

(nem a munkakedvet. Így azonban az 1848 utáni helyzet igen súlyos volt.

«Eleintén» mondja Korizmics «azon birtokosok, a kik termelésökkel azelőtt kizáróan az úrbéri erőre voltak utalva, és latifundiumaik instructiójára a szükséges tőkével nem rendelkeztek, a legnagyobb zavarba és károsodásba estek. A volt jobbágyok jóakarására voltak hagyva. Ezek között gyakran pénzért sem lehetett munkásokat kapni».

«Később valamivel javultak e viszonyok, miután a nép fölebredt a szabadság első mámorából. De addig évek múltak el . . . A birtokos addig eladás és bérbeadás által volt kénytelen magán segíteni» . . . «Hitelintézeteink még nem voltak, és a birtokosok nagy része az uzsora kezébe esett».

A dolog lényege röviden a következő: se forgalmi tőke, se beruházási tőke nem kellett. Köteles munka rendelkezésre állott. De egyszerre nemcsak ez szűnik meg, hanem napszámos munka is nehezen, néha épen nem kapható. Forgalmi és beruházási tőke válik szükségessé. Hitelintézetekről gondoskodva nincs. A földes úr kap ugyan kárpótlást. De ez először magára is elégtelenül van kiszabva. De csorbúl, sőt valóságos teherre válik az által, hogy a földesúr, a kit kárpótolni kellene, részben maga fizeti a földterhermentesítési pótlékban. Ironiává válik az által, hogy papirosokban adatik ki, melyek mélyen névértékek alatt, le egész ennek negyven százalékáig állanak. De e papirok is csak évek után és csak részletenként adatnak ki. Uzsorások vásárolják össze nem a papirokat magokat, hanem az ezekre fönnálló igényt, természetesen potom áron.

Rendkívül kedvező évek és a kárpótlásnak végre folyóvá tétele, jelentékeny tőkéeknek föllépése tőkeszegény országban, végre mindezek után, kínos zavarok, és egy oly időszak után, mely sokakra nézve már letette a romlás alapjait, hirtelen fölidézik a rendkívüli jólét illúzióját. De illúzió csupán, és ez is romlásos. A számítások és az életmód sokszorosan nem az átlagos termelésre, hanem a rendkívüli alapíttatnak. És a mi a kárpótlás folyóvá válását, a nagy tőkék hirtelen föllépését illeti, ez most is oly jelenségeket hoz magával, a minőkkel mindig össze van kötve. Várható-e, hogy egy osztály, melynek soha sem volt dolga tőkével, mely általán egészben és nagyban alig ismerte a készpénznek más hasznavehetőségét, mint a kártyára és a cigányra, és melynek készpénz egyébre nem is igen

kellett, lehet-e észszerűen várni, hogy oly földbirtok, mely a természeti gazdálkodásból egyszerre és mint egy zökkenéssel löketik bele a pénz-gazdálkodásba, fölismerje e tőkék valódi természetét és rendeltetését? Ily fölismerés lehetséges az egyesnél, a nagy tömegnél mindig csak hosszú idő és érzékeny károsodás után fog beállani. Hiszen éppen ez a romlásos minden nagy radicales reformnál, mely egész nagy osztályoknak létföl-tételeit megváltoztatja. Az egyszerű falusi nemes ember azt mondta magának, hogy földjeim egy részéről, vagyis inkább az ez után nekem járó köteles munkáról lemondtam, és tőkét kaptam. De annak fölismerése, hogy ez a tőke más alakban éppen csak ugyanazon földeknek, ugyanazon munkaerőnek összege, és hogy ehhez képest részben mint beruházási tőkét a megmaradt földekben kell immobilizálni, másfelől pedig mint forgó tőkét ismét munkaerővé kell tenni, — ennek fölismerése világos a nemzetgazda előtt, de az egyszerű falusi nemes ember előtt csak akkor vált világossá, mikor a tőke nagy része már elpusztult. De devalvációja és késése mellett nem is kellett mindig a könnyelműségnek lenni, mely gyorsan elnyelte. A földbirtok nagy része a föltüntetett viszonyok által bizonyára kényszerítve volt arra, hogy e tőkéket valódi rendeltetésöktől megvonja.

Mostan következik minden hibának gyümölcse, újabb, de már kényszerű hibák. A birtokos segít magán bérletek által, melyeknél a föld a bérlő kényére bízatik. És a birtokos maga is, a ki maga gazdálkodik, nem kímélheti a földet, rabló-gazdaságot folytat. Beáll a búzatermelés azon hypertrophiája, mely egyik következő oka lesz a válságnak. Könnyű pálczát törni e gazdálkodás fölött, de nehéz arra felelni, hogy igen sok gazdára nézve hogyan lett volna lehetséges másképp gazdálkodni?

Így megy a dolog egy ideig, míg végre egy néhány mostoha esztendő, mely magára éppen nem rendkívüli, mert az évek bizonyos sorában mindig föl kell lépnie, kitorésre hozza a hosszan készült kórállapotot, és beáll a válság. De nem a nélkül, hogy hozzá ne járultak volna egészen más természetű okok is.

A hadseregben, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban a gentrynek sok tagja tiszteletre méltó kenyeret talált. De ez osztály azon hazafias szelleme, mely nagy nemzeti érdekekben mindig kész volt minden áldozatra, megtiltja neki,

hogy az absolutismusnak szolgáljon és a passiv ellenállás egy évtizedén át az egész osztály minden államszolgálatától visszavonúl.

Ez a tér ismét megnyílik. De az igazságügyi reform által ez az osztály nem so'ára ismét, és most már végleg elveszíti befolyásának és hatalmi eszközeinek egy részét, a mennyiben a bírák nem többé az ő befolyása alatt az autonom vármegye által választatnak, hanem az állam által neveztetnek ki. Szó sincs róla, ez a reform szükséges volt. De ép oly kevésbé lehet kétséges az, hogy ha válságunk okait vizsgáljuk, mellékesen bár, de számba kell venni ezt az okot is. És épen így tagadhatatlanul újabb anyagi csapás lesz a gentryre nézve, ha a köz-igazgatási tisztviselők választása helyett, azoknak a miniszter által való kinevezése fog behozatni. Ez a rendszabály sem lesz elkerülhető. A magyar államnak magas érdekei kívánják. És öröklött hazafias áldozatkészségével meg fog hajolni a gentry e szükség előtt is. De a legnagyobb mértékben kívánatos az is, hogy ez a szükséges rendszabály a létező érdekek lehető kímélésével és lehetően közvetítő átmenettel vitessék keresztül.

A másodrendű okok egész sorát lehetne még fölhozni. A hitel érdekei megkövetelték a per- és végrehajtási eljárás gyorsítását. Valamint azonban a kereskedelem természete rövid, a földbirtoké hosszú hitelt követel, úgy ez eljárásnak is az előbbire nézve gyorsnak és erélyesnek, az utóbbira nézve kíméletesebbnek kellene lenni. És míg csak az imént gondoskodtunk gyorsabb csödeljárásról, úgy látszik, hogy a már behozott reformoknál a földbirtok érdekei itt sem találkoztak a szükséges méltatással.

Végre nemcsak a tengeren túli gabonatermelés nehezítette versenyképességünket, hanem a gabonavám eltörlése az osztrák piacon bírt egyedárúságunkat is megszüntette.

III.

Mindezekon kívül tekintetbe kell azonban még venni azon culturai forradalmat is, melyen Magyarország az 1848-diki politikai forradalom óta átmegy.

Magyarország folytonos és hatalmas culturai lendületben van. A minden téren növekedő cultura, a közlekedési szervezet

gyors, mondhatni rohamos fejlesztése által előidézett szoros érintkezés a nyugattal, tömérdek új szükségletet és igényt teremtett. A benyomuló culturát mindig és mindenütt kíséri az a jelenség, hogy a tömegek, és pedig éppen a műveltebbek, sokkal gyorsabban sajátítják el a fokozott igényeket, mint az ezekkel elválthatatlanul kapcsolatos fokozott tevékenységet és gondot. E baj alól a legculturképesebb elemek sem képesek magokat elvonni, és a különbség köztük és azon culturképtelenek közt, melyek a behatoló culturának egyenesen áldozatául esnek és megsemmisülnek, csak abból áll, hogy fensőbb természetök bizonyos idő múlva, bizonyos válság után győz a kórállapoton.

Könnyű azt mondani, hogy a birtokosok, a helyett, hogy rosszul gazdálkodnak, gazdálkodjanak jól; semmi sem lehet könnyebb, mint kiírni valamely kézi könyvből az okszerű földművelés elveit és elméleteit; ép úgy áll az is, hogy a gentry egy részének végre alkalmazkodni kell azon kényszerű szükséghez, hogy az úgynevezett polgári keresetekhez forduljon. Mind a két irányban már eddig is sok történt, még többnek kell, még több fog történni. Igazságos méltánylat azonban nem fog elzárkózni azon úgy anyagi, mint szellemi és erkölcsi természetű nehézségek fölismerése elől, melyek mind a két irányban érvényesülnek, és újra s újra hangsúlyoznunk kell, hogy a csapások sokkal nagyobbak, sokkal számosabbak, sokkal gyorsabbak voltak, semhogy az egész nagy osztályra nézve lehetséges lett volna, hogy ép oly gyorsan és ép oly nagy mérvben alkalmazkodják a megváltozott létföltételekhez.

IV.

A magyar gentry tehát nagy válságon megy át, a mint az történetében már ezelőtt is többször előfordult, és ez a válság, a mint az a korábbiaknál is úgy volt, éppen nem személyes könnyelműségre és romlásra, sőt nagyrészt éppen kiváló erényekre és hazafias áldozatokra, oly okokra vezethető vissza, melyek a nemzeti és haladási érdekekben elkerülhetetlenek voltak, habár sujtó következményeikben jelentékenyen enyhíthetők is lettek volna több óvatosság és a conservatív érdekek nagyobb méltatása által. És valamint hajdanta, úgy ez osztály

mostanában is nem megadással csupán, hanem készséggel fogja alárendelni magasabb rendű érdekeknek saját érdekeit. El fognak esni sokan, valamint elestek, más körülmények között bár, őseik. Ez sajnos, ez szerencsétlenség, de még éppen nem következik ebből, hogy meg kellene húzni a lélekharangot az egész osztály fölött. Minden balszerencséből hasznót húz a bölcs. A gyöngye csak a szerencséjében virágozik, az erős a balszerencsén győz.

A magyar gazdának büszke szava: «A ki a földön ül, nem esik le», jó formán kudarcot vallott ugyan, mert leestek sokan, a kik a földön ültek. De földjökön ülnek még sokan, és rajta is fognak maradni. Azt hiszem, hogy nem illúzió, ha reméljük, hogy túlestünk a nehezén. A ki daczára az utóbbi esztendőeknek, melyek a rossz termések és a pénzínség éveit voltak, tartani tudta magát, remélhető, hogy tartani fogja magát ezentúl is. Hozzá szoktunk lassanként a hirtelen és gyökeresen megváltozott gazdasági föltételekhez, és kezdünk hozzászokni a változott kulturai föltételekhez is: több cultura, több élvezet, de több munka és gond is.

A kamatlábnak jelenlegi rohamos és általános hanyatlása emeli a földnek értékét, kisebbíti terheit. Ha a kamatláb félnyire leszáll, a földnek értéke két akkora lesz. E hatás érvényesülése időt igényel az adásvevésben, de idővel múlhatatlanul érvényesül ebben is. Hanem az a hatás, hogy a föld két akkora adósságnak kamatait bírja el, beáll azonnal.

De a viharos reformok és erőszakos átváltozások évtizedei után a törvényhozás is fontolóbb irányban halad, a haladás érdekeit óvatossággal és megfontolással, és a conservatívérdekek kellő méltatásával igyekszik összekötni. Remélni lehet, hogy a földbirtok, mely Magyarországon a legnagyobb közgazdasági, de még ennél is nagyobb politikai fontossággal bír, a még előttünk álló reformoknál a kellő tekintetben fog részesülni, és sok történt már az utóbbi években is az ő érdekében.

Mert az 1875-ben kezdődő korszakban eltűntek ugyan, vagy visszavonultak törvényhozásunkból a fényes elméletek emberei. De ha törvényhozásunk e legújabb korszaka nélkülözi is a ragyogó eszmék, a vonzó elméletek fényét, örömmel lehet észlelni, hogy egy gyakorlati szellem kezd meghonosulni benne, mely azelőtt többé-kevésbé hiányzott. El kell ismerni, hogy törvényhozásunk e legújabb korában nem ugyan a terhek

leszállításában, mert a múlt hibáinak súlyos következményei ezt nem engedik meg, de a mi ennél többet ér, a nagy terhek könnyebb elviselésére, segélyforrásaink kifejtésére, az adóképeség fokozására igen sok történt. Bár mennyire tértek el nézeteink a nagy politikai kérdésekben, minők a kiegyezés, a keleti politika kérdései voltak, egyet fog érteni abban minden elfogulatlan ember, hogy éppen a földbirtok érdekei körül rendszerrel, gondnal, gyakorlati érzékkel igyekezett az újabb törvényhozás gyógyítani azon sebeket, melyeket korábbi legislatiók ejtettek. Azon kényszerű fukarkodás mellett, azon kedvezőtlen viszonyok közt is, melyek a múltnak következményei, aránylag elismerésre méltó tevékenységgel találkozunk gazdasági érdekeink támogatásában. A lótenyésztés, mely azelőtt sem nélkülözte a gondot, újabban még nagyobb lendületet vett. De ez a gond most már áttért az azelőtt teljesen elhanyagolt, pedig talán még fontosabb szarvasmarha-tenyésztésre is, és meg fogja teremni gyümölcseit e téren is. A borászat és szőlőművelés emelésére állandó figyelem fordítatik. A cselédtörvény, a mezei rendőri törvény, az erdészeti törvény, a bagatell-törvény jelentékenyen támogatják a gazdát és a gazdasági érdekeket, és habár ezekhez hasonló jelentőséggel nem bír, de föl kell itten említeni a vadásztörvényt is. A közraktárak ügye, mely egy évtizednel tovább csak a discussióknak tengeri kigyója vala, a megvalósulás stádiumába lép. Hogy e részletes, de azért nem kevésbé fontos intézkedésekről áttérjünk az általános, az úgy nevezett nagyszabású rendszabályokra, azt látjuk, hogy a vasútak csoportosítása, mely azelőtt soha sem tudott kijutni a jámbor óhajtasok állapotából, örvendetesen halad, és korlátolt viszonyainkhoz képest jelentékenyen megindult a vasútak államosítása is, pedig ezek képezik egy helyes tariffapolitika lehetőségének alapjait.

A vicinális vasútak ügyének fölkarolása a legújabb vívmányok közé tartozik. Annyi phrasis után, a mit Fiuméről évtizedeken át hallottunk, csak mostan látjuk végre tengeri kivitelünket, mely főleg lisztünkre nevez fontos, rendszeres hajózás megteremtése által biztosítva. Vízszabályozásainkban, melyek oly sajnosan mutatkoztak hiányosnak és elégtelennek, helyesebb irányok, rendszeresebb működés kezdenek érvényesülni. A hitel érdekei rendszeres gondnal és nagy sikerrel mozgattak elő. Mert ha közelebb jutottunk az európai hitelrend-

szerhez és kamatlábhoz, ha a pénzpiacz általános javulása reánk is áldásosan kihat, akkor azt egyáltalában nem lehet pusztán külső tényezők szerencsés találkozásának tulajdonítani. Mert a külső körülmények magokra nem hatottak volna úgy, ha belső intézkedésekkel nem találkoznak. E belső intézkedések: az osztrák-magyar bank, azelőtt osztrák nemzeti bank magyarországi üzletének jelentékeny kiterjesztése, a hitelintézetek ápolása és támogatása, az igazságszolgáltatás javítása, a kereskedelmi, a csődeljárási törvény, annak föltüntetése, hogy a nemzet hitelének fentartására nagy áldozatokra kész, egy bizalomgerjesztő pénzügyi politika a legnehezebb viszonyok közt is, és mint kisebb rendszabály az uzsoratorvény is.

Végre a fogyasztási és általán a közvetett adók legújabb fejlesztésével áttértünk egy oly adórendszertől, melynek egész súlya épen a földre nehezedett, egy igazságosabb és pénzügyileg helyesebb adórendszerre. És ha a túlterhes földadónak leszállításáról most még nem is lehet szó, legalább annak helyesebb szabályozására nézve szintén történtek intézkedések.

De ha mindennek következtében joggal hihetjük, hogy a válság nehezen túl vagyunk, joggal lehet hinni azt is, hogy a már elbukottak egy része is újra föl fog kelni.

Ha a magyar birtokos osztálynak, azaz azon értelmiségnek, mely nemzeti és hazafias hagyományok által leginkább van áthatva, egy része nem ment volna tönkre, akkor hiányoznék a nemzeti munkások egy nagy része a nemzeti culturmunka ama nagy térségein, melyek újabban nyíltak meg és nyílnak folytonosan. A bukottak egy része tompa kétségbeesésbe süllyed. A verseny nehéz minden munkakörben, melybe bele löketünk, a nélkül hogy traditioival jöttünk volna a világra. Egy rész, reméljük, hogy kevesen, a becstelenségnek, a bűnnek lesz martaléka. De lesz egy rész, mely azt fogja mondani, hogy valamint őseink fegyveres kézzel vívták vissza elveszett posztíójukat, úgy mi is vissza fogunk vívni elveszett posztíókat a munka és a szellem fegyvereivel és ismét győzni fogunk.

És így látjuk, hogy a kulturai munka oly térségei, melyek azelőtt elhagyatottan állottak, népesedni kezdenek, és a tönkre mentek fiai nem a legrosszabbak az új munkások között. És hoztak valami megbecsülhetetlent magokkal: apáiknak azon szellemét, melynek Magyarország volt a legmagasabb, és e szellemmel fogják áthatni társaikat, és ez a szellem, mely azelőtt

csak a magyar irodalomban és politikában uralkodott, uralomra fog jutni a nemzeti munka minden terén. És ezekből a munkásokból újra fognak keletkezni magyar földbirtokosok, a kik épen olyan jók lesznek, mint a régiek. És akkor aztán meglehet, hogy jön idő, a mikor a nemzet egész nemességét, mely zászlóit magasra tartotta ezer csatában és veszélyben, és melynek ősi törvényeink szerint úgy is csak az a hívatása, hogy a hazáért meghaljon, odadobhatja a halottakhoz, őseinek sírboltjába, mert ha ez a nemesség talán tönkre is megy hibái és gyöngéi miatt, erejét és erényeit át fogta örökíteni egy új nemzedékre és ez az új nemzedék az egész, a nagy magyar nemzet lesz.

ASBÓTH JÁNOS.

A TENGEREK ELOSZLÁSÁNAK VÁLTOZÁSA.

A Föld szilárd kérgét alkotó kőzeteknek túlnyomó nagyobb része a tenger fenekén képződött, mire részint a kőzetek petrographiai alkotásából, részint pedig azok zárványaiból lehet következtetni. Némely kőzetnek anyaga mint a víz által sodort törmelék került a tenger fenekére — homokkő, agyag — más a tenger vizének elpárolgása (kősó) vagy a benne föloldott vegyek egymásra hatása következtében jutott mint csapadék azon helyre — a dolomit egy része, némely quarczitok — és megint más a tengert lakta szerves lények háza vagy váza alakjában került oda, hol vagy magában, vagy az előbb említett anyagok társaságában hozott létre kőzetet. Végül nem megvetendő a növényországból származó anyag, mely a legtöbb helyen a tenger vize és iszapja által borítva, közzénné változott.

A kőzeteknek e jelenleg észlelhető módokon való képződése, valószínűleg a legrégibb idők óta tart, ha a képződés egyes nemei között nem is volt mindig a mostani viszony. Mert azon korban, midőn a Föld nagyobb hőmérséke következtében szerves lények még alig léteztek és a földkéreg egyenetlenségei még jelentéktelenek voltak, a vegyi úton való képződés állhatott előtérben, de midőn az idő folyamában a szerves lények mindinkább szaporodtak és tökéletesbedtek, számosabbak is lettek maradványaik és midőn a földkéreg egyes részei hegylánczok alakjában emelkedtek, nagyobb fokú lett a víz vajú ereje is és mindinkább előtérbe léptek a törmelék-kőzetek, míg a vegyi erő a kihülés előhaladásával háttérbe szorult.

A Föld régibb korszakaiban képződött kőzeteknek szer-

ves maradványokban való szegénysége azonban nem vezethető vissza kizárólag az akkori szerves világ individuumainak csekély számára és azon körülményre, mely szerint azok alkalmatlanok voltak arra, hogy a kőzetekben megtartassanak. Számba kell itt venni azt is, hogy e kőzetek a hosszú idő alatt tetemesen megváltoztak mind szövet, mind vegyalkat tekintetében, és hogy ennél fogva a szerves lényekre emlékeztető maradványok részt vevő azon általános metamorphosisban, elvesztették jellegző alakjokat.

A későbbben keletkezett kőzetekben mind számosabbak és jobban megtartvák a szerves világ maradványai és minthogy azok nem csak a kőzetek keletkezésének módját és viszonylagos korát illetőleg fölötte fontos bizonyítványok, hanem arra nézve is, vajon a kérdéses kőzet édes vagy sós vízben rakódott-e le, méltó figyelemben részesülnek. A szerves zárványok (kövületek) azonban ilyen bizonyítványokká csak újabb időben lettek. Természetöket ugyan már a régi görögök is fölismerték, de a kőzetekbe való jutásukat csak egyesek magyarázták helyesen, míg mások a magyarázat czéljából néha ábrándos föltevésekhez folyamodtak. Így Herodot igen helyesen következtetett a lybiai sivatagban talált kövületekből, hogy e vidék egykor tengerrel volt borítva. Az ugyanott talált nummulit mészkőről azonban, mivel a nummulitokhoz hasonló, most élő állatokat nem ismert, azt vélte, hogy az a gúlák munkásainak megkövült lencséiből képződött. Aristoteles, Polybius és mások a Libanonban talált hal-lenyomatok, valamint a déli Italiában és Görögországban talált kövületeket helyesen ismerték föl, de többnyire azt gondolták, hogy ez állatok élve jutottak a földrétegekbe, hol azután megkövültek. *)

A középkorban, melyben a tudományok általában hanyatlottak, a paläontologia sem kerülhette ki sorsát. Azon általános törekvés, hogy a természet tüneményeinek és tárgyainak oly magyarázat adassék, mely a biblia tanainak nem mond ellen, számos tévútra vezetett. Egyesek a kövületeket sajtáságos kőképleteknek nézték, melyek a kőzetek minőségének megfelelőleg alakulnak (*lusus naturæ*), mások oly szerves lények maradványainak tartották azokat, melyek sohasem léteztek, és melyeket az Istenség a Föld melyében csak

*) Vogt *Geologie*. Második kötet 550. lap.

próbaképen készített, de a fölszínre nem hozott, mivel nem sikerültek.

A legmerészebbek végtére ki merték mondani, hogy a kőületek szerves lények voltak, melyek a Föld hátán is éltek, de az özön víz által oda temették, hol maradványaik most találhatók.

A helyes nézet, hogy azon közet, melyben tengeri állatok maradványai beágyalvák, a tenger fenekén képződött és hogy a szerves lények e tengerben éltek és maradványaik ott jutottak a későbben kővé vált iszapba, csak lassan tört magának utat és még a XVIII. század közepe táján sem volt általánosan elfogadva, úgy hogy még Leibnitznek is sikra kellett mellette szállani, a *Protogea* című művében.

Jelenleg ugyan már alig akad művelt ember, ki a kőületek eredetét illetőleg nem osztoznék e most már általánosan elterjedt nézetben és csak arra nézve van meg eltérés, hogy miképen jutottak e kőületet tartalmazó közetek mostani szintájokba. Egyesek a szárazföld emelkedéseiben, mások megint a tengerszintáj apadásában vélik e tény okát látni. *)

Az első nézet mellett szól számos tapasztalati tény és azért némileg igazolt is annak általános elterjedése. Ilyen tények: a szárazföldnek még jelenleg is számos helyen tapasztalható emelkedése, mely vagy rögtöni vagy évszázados lehet, továbbá a kőületeket tartalmazó közetretegeknek vízszintes helyzetökből való kimozdítása és gyakran igen nagy tengerszint fölötti magassága. A Himalájában kőületeket tartalmazó rétegeket még 3000 méter magasságban is találtak.

Mind e tények kisebb, nagyobb biztossággal a szárazföld emelkedése mellett szólnak és mivel az ellenkező nézet hasonló hatalmas bizonyítékokra nem támaszkodhatott, mint hasznavehetetlen mellőztetett és még azon esetekben sem alkalmaztatott, hol a tűneményeknek sokkal észszerűbb magyarázatot adhatott volna, mint a talajingadozás elmélete. Ezen azonban nem kell csodálkoznunk, mivel ez az egymással szemben álló elméletek rendes sorsa; ha az egyik kedvező körülmények találkozása következtében nyer valószínűségben, győzelmi mámorában annyira megy, hogy az ellenfelet még jogosan elfoglalt posícióiból is kiszorítja.

*) Lyell-Cotta *Geologie*. I. kötet, 61. lap.

A talajingadozás elmélete napról napra több adatot nyervén, melyre mint biztos alapra támaszkodhatott, nem sokára általános érvényességet igényelt, mire különben fölötté nagy képlékenysége, alkalmazkodása és ellenőrizhetetlensége valóban képesítette is. És míg ez elmélet némely hívei csak bizonyos területekre nézve találták szükségesnek kimondani, hogy azok emelkedtek vagy süllyedtek, addig mások az emelkedéseket és süllyedéseket a földkéreg rendes működésének nézik, mely némileg emlékeztet a mellkasnak azon mozgására, melyet a légzés alkalmával tapasztalunk. *)

E túlhajtás által a talajingadozás elméletének majdnem olyan szerepe jutott a földtanban, a milyen volt a phlogisztonnak a vegytanban, a fluidumnak a delejesség és villamosság tanában és valószínűleg az æthernek a fénytánban. Mert a mint a phlogisztonnak, fluidumnak és az æthernek súlya, sűrűsége és magatartása olyan volt, a milyennek akarták, épen úgy mondhatni valamely helyről, hogy az annyszor emelkedett vagy süllyedett, a hányszor valamely tünetény magyarázatára szükségesnek látszik. A különbség a talajingadozás elmélete és az említett tudományok hypothesisei között csak abban áll, hogy ezek a tudomány haladásával vagy már mellőztettek, vagy a közel jövőben fognak mellőztetni, míg a talajingadozás elmélete sohasem fog teljesen kiküszöböltetni, legfőlebb megszoríttatik azon esetekre, melyekben vagy a közetek helyezkedése vagy egyéb előidézett változások arra nézve biztos támaszt fognak nyújtani. A többi esetekben, különösen, hol ismételt emelkedéseket és süllyedéseket kellene fölvenni valamely tény magyarázatára, a nélkül, hogy a meglevő körülmények e föltevést támogatnák, más magyarázat után kell látni. Ilyen eset egyebek között az egyes kőszéntelepeknek képződése.

A legtöbb kőszéntelep számos többé-kevésbbé vastag és egymástól agyag vagy homokkő által elválasztott rétegből áll, **) melyek majdnem kizárólag szárazföldi növényzetből

*) Vess össze: Reclus *A föld. A földgömb életjelenségeinek leírása*. I. kötet.

**) Így Osztrauban (Morvaországban) Ritter szerint 370, a saarbrückeni medence keleti részében Dechen szerint 233 réteget különböztetnek meg.

képződtek, míg az elválasztó közetrétegek, a bennök foglalt kövületek után ítélve, a legtöbb esetben a tengerből rakódtak le. Mivel pedig a növényzet legtöbbször azon helyen nőtt, hol ma el van temetve — mit függélyesen álló törzsek, vagy a fekűt képező agyagban található gyökerek stb. bizonyítanak — csak úgy magyarázhatjuk e dönthetetlen tényt, ha fölveszszük, hogy a tenger annyiszor árasztotta el az illető vidéket, a hány köszén-réteg van.

Olyan vidéken, hol édesvízi állatok maradványait találjuk a fedő rétegben, édes víz játszotta e szerepet. E pontig a köszén képződésének magyarázatában általános az egyetértés; másképen áll azonban a dolog, ha fölvetjük azon kérdést, hogy miképen történhetett ez ismételt áradás. A talajingadozás elméletének hívei fölveszik, hogy minden áradást medence-sülyedés előzött meg és a későbbben bekövetkezett emelkedés következtében ismét lefolyt a víz.

E föltevés szerint tehát némely helyen egy földtani korszakban több százszor is emelkedett és ugyan annyiszor sülyedett volna a talaj. A földkéregnek e fűvóra emlékeztető mozgása semmiképen sem magyarázható észszerűen. És az illető medenczékben észlelhető rétegzési viszonyok határozottan az ilynemű föltevések ellen bizonyítanak. Mert ha a föld minden köszénrétegnek a tenger üledekei által történt betemetése után emelkedett és azután bizonyos idő múlva ismét sülyedett volna, lehetetlen volna az egymás után következő rétegek oly föltűnő párhuzamossága. Az alsó rétegeknek (a föltevés értelmében) a háborgatás sokkal több nyomával kellene bírniok, mint a későbbben képződött felsőknek. A tények azonban e föltevést nem erősítik meg, hanem inkább ledöntik, mert az ilyen medenczékben tapasztalható réteg-háborgatások, legyenek azok akár vízszintes, akár függélyes irányban történt nyomásnak a következményei, majdnem mindig csak azt mutatják, hogy a háborgató erő valamennyi rétegre egyaránt hatott és a beállott helyzeti változás — emelés, hajlítás, gyűrődés — valamennyi réteget egyaránt ért.

Ez általános szabály alól legfőlebb a nagy vastagságú köszéntelepek tesznek kivételt, a hol épen úgy mint minden egyéb vastagabb rétegrendszerben a beállott változás a rétegeknek csak egy részére terjed ki.

A talajingadozásra támaszkodó elmélet tehát ez esetben

nem elégít ki. Sokkal egyszerűbb és a tényeknek megfelelőbb azok nézete, kik a tengerszintájának bizonyos, később leírandó okoknál fogva történő változásában velük e tünetmenny okát látni. A tengervíznek az egyik félgömbön való nagyobb fokú meggyűlésével a szintáj emelkedése és a mélyebben fekvő többnyire mocsáros és buja növényzettel borított területek elárasztása járt. A betörő hullám ledöntötte a sűrű erdő hatalmas fáit és a lerakódó iszap eltemette azokat a több évezred óta összehalmazott növénymaradványokkal együtt és elzárván a levegőt, oly vegyfolyamnak veti azokat alá, melyet száraz lepárlásnak neveznek és melynek hatása abban áll, hogy a növényanyagokat lignittá, barnaszénné, kőszénné és végtére anthracittá alakítja át.

Midőn azután hosszú idő múlva a víz egy másik ponton kezd nagyobb mennyiségben összegyűlni, apad a szintája az elborított növényzet fölött és végtére a tengerből csak egy-néhány kapcsolat nélküli mocsár marad vissza. A talajból ismét buja növényzet emelkedik. Hosszú idő múlva ismétlődhetik újra a leírt változás. *)

Ez itt tárgyalt eseten kívül még számos más földtani tény és tünetmenny sokkal könnyebben magyarázható ez elmélet által; és hogy az mind a mellett még nem volt képes az öt megillető helyet elfoglalni, ennek okát legnagyobbreszt a talajingadozás elméletének nagyhirű pártolóiiban kell keresni, kik némely tény magyarázatánál inkább a legcsudálatra méltóbb fogásokhoz folyamodtak, csakhogy elméletek általános ervényessége ellen kétely ne támadjon és tekintélyöknel fogva valóban sikerült is elpalástolniok az általok terjesztett elmélet hiányait. Különösen Lyell, a geologia e reformátora, tett sokat a talajingadozás elméletének megállapítása és terjesztése érdekében, és az ő példáját követték a kor legjelesebb geológjai. Mint sok más tant úgy a talajingadozás elméletet is átvette a jelenkor e világhírű bűvároktól vizsgálatlanul, de valamint a többi tanoknak egy nagy részében fölülemelke-

*) Ez elmélet előnyeit és a talajingadozás elméletének hiányait részletesen leírva találjuk: Dr. J. M. Schmick *Die neue Theorie period. und säkularer Schwankungen des Seespiegels* és a *Thatsachen und Beobachtungen* című műveiben.

dett a tények szózata az auctoritáson és változtatásokat idezett elő az elfogadott nézetekben, úgy szaporodik a talajingadozás elméletének hívei sorában is mind inkább azok száma, kik fölismerve ez elmélet hiányait, annak általános érvényességét kétségbe vonják és a tengerszintáj változását is számbaveendő tényezőnek tekintik. E férfiak azonban a tenger elosztására nézve az ókor egyik ábrándos és a geographiai ismeretek hiányos volta által némileg igazolható nézetétől ép oly távol állnak, mint a középkor felszeg fölfogásától, mely szerint a tenger az Istenség kezében mint büntető eszköz a természet törvényeit megsértve, elboríthatott oly vidékeket is, melyek magasan kiemelkedtek rendes szintájából. Ésszerűbb és a tények között okozati kapcsolatot kimutató magyarázatot keresnek e tűnemény számára, s majdnem mindnyájan kosmikus erőkben vélik annak végső okát látni.

Ez elmélet csiráját ugyan már a középkorban a damaszki Shemsz ed-din (Shemsz ed-din Dimeski) híres arabs geographusnál találjuk, de tudományos alakot csak századunk közepén nyert. Dimeski (némelyek szerint Demicski) sejtván, hogy a déli félgömb víztömegei nagyobbak az északiéinál, úgy akarta magyarázni ez aránytalan fölosztást, hogy fölvette, miszerint a Nap, mely az egyenlítőtől délre való elhajlásánál közelebb áll a Földhez, nagyobb vonzásánál fogva ott összehalmozza a víztömegeket. *)

Az arabok hatalmának alábbszállásával tudományuk is nagyrészt háttérbe szorult, mert az akkor Európában uralkodott sötétséget nem oszlathatván el, csak rövid ideig világított villám módjára és itt-ott gyűjtve, ismét letűnt, hogy későbben annál nagyobb tisztelettel és méltánylattal környezve föltámadjon.

Az összes tudományok sorsában részesülvén a geographia és ennek leánya a geologia is, Dimeski elmélete sem fejlesztett tovább, sőt feledésbe ment, míg végtére 1842-ben előállt Adhémar, francia matematikus egy rokon értelmű elmélettel, melynek más volt ugyan czelja t. i. a jégkorszak okának kimutatása, de közvetve a mi kérdésünkre is vetett világot.

Adhémar elmélete a következő alapon nyugszik. A Föld

*) Peschel-Ruga *Geschichte der Erdkunde*. II. kiadás 152. lap.

pályája tudvalevőleg ellipsis, melynek egyik gócpontjában a Nap áll. A gócpont távolsága az ellipsis középpontjától (az ellipsis középpontkívvülisége = excentricitása) jelenleg a félnagyobb tengelynek körülbelül egy hatvanad részét teszi (pontosabban 0.01677) és így a Föld pályájának alakja nagyon közel áll a körhez.

Ha a Föld pályája valóságos kör volna, akkor a Föld a Naptól mindig egyenlő távolságban keringene és Kepler második törvénye értelmében*) egyenlő időben pályájának egyenlő részét futná be, de mivel pályája nem kör, hanem ellipsis, azért a Naptól való távolsága mindig változik és a befutott pályarészek hossza a Földnek a Naptól való távolságával fordított arányban áll. A különbség a Földnek a Naptól való legnagyobb és legkisebb távolsága között (naptávol és napközel) jelenleg közel öt millió kilométert teszen, és a Földnek a naptávolban való lassúbb mozgásának következménye, hogy pályájának e felében tovább időzik mint a másikon és minthogy minden pályarésznek egy bizonyos évszak felel meg, hosszabb lesz a naptávolban töltött évszak a napközelen töltöttnél. A jelenlegi viszonyok szerint a Föld július 2-dikán a Naptól legtávolabb és január 1-én hozzá legközelebb áll, tehát kisebb sebessége azon időre esik, midőn az északi félgömbön nyár és a délin tél van, vagy a mi ezzel egyértelmű: az északi félgömbön a nyári a délin a téli félév hosszabb. Jelenleg a különbség majdnem nyolcz napot teszen, a miről a következő számítás alapján meggyőződhetünk. Az északi félgömbön tart az ős szeptember 23-dikától deczenber 21-ikéig = 89 nap tizenhét óra, a tél deczenber 21-ikétől márczius 21-dikéig = 89 nap egy óra, tehát a téli félév egész hossza 178 nap 18 óra.**) Az idő márczius 21-dikétől szeptember 23-dikáig pedig teszen 186 napot és tíz órát. Ezek szerint a nyári félév nálunk hét nappal és 16 órával hosszabb a telinél; a déli félgömbön pedig megfordítva van a viszony.

Adhémar ez alapon az éjjel és nappal óraszámát kiszámítván, azt találta, hogy a déli félgömbön az éjjeli órák száma 4464, a nappaliaké pedig csak 4294; az éjjeli órák többlete tehát 170; az északi félgömbön megfordított a viszony, ott a

*) A vezérsugarak által egyenlő időben befutott területek egyenlők.

**) Hunfalvy János *Ég és Föld*. 86. lap.

170 óratöbblet a napra esik. Ez aránylag csekély különbség, hosszú időben igen tetemes eredményeket hozhat létre. A déli félgömbön a hosszabb éjjel következtében több meleg sugároztatik ki és azért süllyed a középhőmérsék, míg az éjszaki félgömbön a hosszabb nappal melegtöbbletet eredményez, mely a középhőmérsék emelkedését vonja maga után. E különbség legérezhetőbb a sarkvidékeken. Az éjszaki sarkon a nagyobb fokú meleg a jégtömegeket mindinkább elolvasztja, míg a déli sarkon mindig új meg új víztömegek jéggé válnak. E változás következtében a Föld súlypontja dél felé vándorol és ezzel együtt jár a víztömegeknek a déli félgömbön való nagyobb fokú összegyűlése. Ez állapot azonban nem állandó, hanem változik olyképen, hogy a déli félgömb viszonyai körülbelül 10,500 év múlva az éjszaki félgömbön találhatók, míg az éjszaki félgömb viszonyai ugyanazon idő alatt átmennek a délire.

E változás okát a következő körülményekben találjuk. A Föld pályájának igen fontos pontjai, a napéjegyenpontok, vagyis azon helyek, melyeken a Föld akkor áll, midőn a Nap sugarai az egyenlítőre merőlegesen kezdenek sütni, tehát márczius 21-én és szeptember 23-án. Nem maradnak mindig a pálya ugyanazon helyén, hanem évenként $50\cdot2$ másodpercczel haladnak a Föld útjával ellenkező irányban és így $360^\circ/50\cdot2'' = 25800$ év alatt megteszik az utat a Föld egész pályája körül; de a pálya sem marad állandó; egyéb változásai mellett főlemlítendő azon vonal vándorlása, mely a nap-távolt a napközellel összeköti (apsidvonal). Ez évenként $11\cdot3''$ másodpercczel halad a napéjegyenpontokkal ellenkező irányban, minél fogva ezek tulajdonképen $50\cdot2'' + 11\cdot3'' = 61\cdot5''$ másodpercczel közelebb jönnek az apsidvonalhoz. És e számítást alapúl véve, tulajdonképen csak $360^\circ/61\cdot5'' = 21000$ év kivántatik, hogy a Föld pályájában ugyan azon viszonyok ismétlődjenek és csak 10,500 év, hogy a két félgömbön az állapotok kicserélődjenek.

Az éjszaki félgömb előnye 1248-ban legnagyobb volt (8 nap), azóta mindig apad és körülbelül 9870 év múlva az éjszaki félgömbön lesznek azon viszonyok, melyek 1248-ban a délin uralkodtak. E változás lassú menete következőleg történik. A tavaszi napéjegyenpont minden évben $61\cdot5$ másodpercczel közeledvén a napközeli pontjához, a 6470. évben

Kr. u. össze fog vele találkozni; akkor a napéjegyenpontokat összekötő vonal össze fog esni az apsidvonallal és mind a két félgömbön egyenlő lesz a nyári felév a télivel. Ezentúl a két pont évente 61·5 másodpercczel eltávolodik egymástól, az éjszaki félgömb nyári feléve mindinkább megrövidül, míg a téli hasonló arányban hosszabb lesz; a déli félgömbön pedig az ellenkező meggyen végbe és a 11,700-dik évben Kr. u. eléri az éjszaki félgömb hőmérsékének minimumát, míg a délin beáll a maximum.

E változás folyamában az éjszaki félgömb sarkvidéken óriási víztömegek fagynak meg, míg a déli félgömb sarkvidéken levő jégtömegek hasonló mértékben megolvadnak és lefolynak; a déli sark mintegy megkönnyebbül, az éjszaki pedig nyer súlyban, minek természetes következménye a Föld súlypontjának éjszak felé vándorlása, mivel megint a mozgó víztömegeknek az éjszaki sarkvidéken való nagyobb fokú összegyűlése és az éjszaki félgömb mélyen fekvő pontjainak vízzel való beborítása jár.

Azonban ez állapot sem lesz állandó; a tavaszi pont tovább haladásával ismét kedvezőbbre fordulnak a viszonyok és körülbelöl a 17,000. évben Kr. u. fog ismét összeesni a napközeli pontjával, tehát akkor ismét egyenlő lesz a nyári felév a télivel és azután az éjszaki félgömbön a nyári felev kezd megint hosszabbodni; az éjszaki félgömb a 22,230. évben éri el nyári felévének legnagyobb hosszát és így hőmérsékének maximumát is, a délin pedig beáll az ellenkező; a 22,9000. évben körülbelöl a maiakhoz hasonló viszonyok lesznek.

Adhëmar ez elmélete részint föltétlen pártolókra, részint pedig ellenzőkre talált. Az utóbbiak sorában egyesek különösen a déli sarkvidéken levő jégtömegeknek fölvett óriási mennyiségét találták túlzottnak, mások megint azon föltevésből indultak ki, hogy mind a két félgömb egyenlő mennyiségű meleget nyer a Naptól.

Az első kifogást illetőleg — ha a délsarki jégtömegek méreteiről nem is bírnak megbízható adatokkal — annyit még is bátran állithatunk, hogy a déli félgömbön sokkal nagyobb a jég kiterjedése mint az éjszakin. Olyan szélesség alatt, hol az éjszaki félgömbön még gabona terem, a déli félgömbön vegtelen jégmezők úszkálnak.

A másik kifogás különösen azon tényre hivatkozik, hogy a Föld akkor, midőn az éjszaki félgömbön nyár van, a naptárban és a déli félgömb nyara idején a napközelben van, minél fogva azon melegtöbblet, melyet az éjszaki félgömb a hosszabb nyár következtében nyer, kiegyenlítettik az által, hogy a déli félgömb nyári felében a Naphoz közelebb van. E föltevés pártolói azonban mindinkább fogynak és «újabbban már majdnem valamennyi matematikus és csillagász meg-egyeznek abban, hogy az éjjeli kisugárzás következtében azon félgömb, melynek nyara rövidebb, szükségképen jobban kihűl, mint az, mely hosszabb nyárral bír». *)

A fő kifogás azonban, a mit Adhémar elmélete ellen tenni lehet, abban áll, hogy az kizárólag csak is a napéjegyen-pontok haladását tekinti a hőmérsék változásának okául, míg a többi kosmikus viszonyokat egészen mellőzi, daczára annak, hogy számos olyan létezik, mely megérdemli a számbavételt. **)

A mit Adhémar a tekintetben mulasztott, azt nagy részt teljesítette az angol James Croll. Ő ugyan a fősúlyt szintén a sarkokon fölváltva képződő jégtömegekre fekteti és nekik tulajdonítja a Föld súlypontjának helyzetéből való kimozdítást, de elter Adhémartól a közép hőmérsék változásának okára nézve, a mennyiben a földpálya excentricitásának és a földtengely hajlásának változását tekinti e tünetény okául. †)

A földpálya excentricitására nézve Leverrier ugyanis találta, hogy az nem állandó, hanem változik 0.00331 és 0.07775 határok között. ††) Jelenleg ez excentricitás, a mint fontosabb láttuk 0.01677 teszen és folytonosan apad, míg el nem éri a minimumot, azután az ellenkező irányban indul meg a változás, tehát teljes körre a Föld pályája sohasem lesz. Ez oknál fogva a földgömbeknek a Nap által történendő melegítésében mindig lesz különbség és ennek nagysága első sorban

*) Reclus *A föld.* I. kötet.

**) Dr. Siegmund Günther *Studien zur math. und physik. Geographie.* Harma.lik füzet 188. lap.

†) Ezen elmélet egyes részei különféle angol folyóiratokban vannak közölve, összefüggésben az egész elméletet J. Croll *Climate and Time in their geological Relations* stb. London, 1875. című művében találjuk.

††) Pilar *Ein Beitrag zur Frage über die Ursache der Eiszeiten.* 26. lap.

az excentricitás értékétől fog függni. Ha a földpályának alakja közel fog állni a körhöz és így az excentricitás csekély lesz, a két félgömb hőmérséki viszonyaiban alig lesz tetemes eltérés, de egészen ellenkezőleg áll a dolog, ha a földpálya excentricitásának maximuma felé közeledik; akkor a Föld a naptávolságban sokkal lassabban, a napközelben pedig sokkal sebesebben fog mozogni, minnél fogva a naptávolságban töltött évszak tetemesen hosszabb lesz a napközelben töltötténél. Azon félgömb, melynek nyári évszaka a napközelbe — téli évszaka következőképpen a naptávolságba esik — a hosszú tél alatt annyi sok meleget fog kisugározni, hogy a sarkon levő víztömegei nagyrészt megfagynak.

A sark felé haladó, vízgőzben bővelkedő ellenpászát a hidegebb félgömbön természetesen szintén erősebb lesz és minthogy vízgőze legtöbbször csak nagyobb szelesség alatt sűrűdik meg, ott nagybárra csak hó alakjában fog lehullni. Mind ezekhez még hozzájárul azon körülmény, hogy a napközelben töltött forró nyárban a víz nagy mértékben elpárolog, de a vízgőzök a még kevésbé átmelegedett lég rétegekben köddé válnak, mely azután a napsugarak áthatolását megakadályozza. Ez említett tényezők kölcsönösen támogatják egymást hatásukban.

A másik félgömb, melynek nyári évszaka a naptávolságban, téli évszaka pedig a napközelben van, egészen ellenkező tüneteket mutat. Nyáron a nagyobb távolság következtében a mostani hőmérséknek körülbelül egy ötödével kevesebb, télen azonban a kisebb távolság következtében körülbelül ugyanannyival több meleget kap a Naptól, minél fogva hosszú nyárra és rövid nyárra tele lesz, mely körülmények az e félgömb sarkán levő jégtömegek fogását eredményezik. A csekélyebb hőmérséki ingadozások következtében a lég- és tengeráramnak hőmérséki különbsége és így hatályossága sem olyan tetemes, mint a másik félgömbön.

A földgömbök hőmérsékének e változásával jár a Föld súlypontjának a hidegebb félgömbre való vándorlása és a víztömegeknek ott nagyobb fokú összegyűlése.

A másik körülmény, mely Croll szerint a félgömbök hőmérséki viszonyait tetemesen megváltoztatja, a földpálya síkjának ingadozása. E sík tudvalevőleg jelenleg közel 23.5 foknyi szöget képez az egyenlítővel. (A földpálya ferdesége.)

Laplace szerint azonban e mostani viszony nem állandó, hanem szintén periodikusan változó. Az ingadozás határa $1^{\circ}20'34''$.

Hogy a földpálya hajlás szögének változásával a félgömbök hőmérséki viszonyai is tetemesen változnak, az a következőből könnyen belátható. A hajlás maximumánál a Nap tovább fog eltávolozni az egyenlítőtől mint jelenleg és sugarai a sarkvidékekre és a mérsékelt övre nagyobb szög alatt fognak beesni és így nagyobb hőfokot is fognak eredményezni. A mérsékelt öv az ilyképen nyert melegtöbbletet a Napnak a túlsó félgömbre való hajlásánál a sugarak kisebb beesési szöge következtében ismét elveszti, a sarkvidék azonban megtartja azt, mivel a Napnak a látkör alá süllyedése után az éjszakával bíró vidékek kisugárzására semmiféle befolyása nincsen. Legfőlebb annyiban mutatkoznak változás, hogy a sarkkörök az egyenlítőhez közelebb vándorolnának. A forró övnek a napsugarak kisebb beesési szöge következtében pótolhatatlan melegvesztése van.

Így tehát csak is a sarkvidékek hőmérséke fog emelkedni és még pedig Croll számítása szerint körülbelül $7-8^{\circ}$ Celsius fokkal.

Eddig tehát három csillagászati okkal ismerkedtünk meg, melyek közvetve a Föld súlypontjának helyváltoztatását eredményezhetik.

Ezek egymás mellett szerepelvén, a szerint a mint hasonló vagy ellenkező irányban működnek, egymás hatását vagy fokozzák vagy csökkentik. Az eredőnek absolut értékekben való kifejezése azonban a jelen viszonyok között még lehetetlen, mivel az egyes csillagászati okok hatásának sem tartalmáról, sem pedig nagyságáról nincs pontos ismeretünk. A számértékek, melyekre főntebb hivatkoztunk, daczára annak, hogy egy Leverrier nevéhez kötvék, nem megbízhatók, „mivel a számítás alapját képező és csak észlelet útján meghatározható mennyiségek nem bírnak a pontosságnak azon fokával, mely absolutnak volna nevezhető. *) Hosszú észleltre és pontos mérésre van még szükség, mielőtt lehetséges lesz csak megközelítő eredményeket is kapni. De e munka nem lesz hiába való, mert ez által oly elemek birtokába

*) H. J. Klein *Entwicklungsgeschichte des Kosmos*. 114. lap.

jutunk, melyekből lehetséges lesz a Föld őstörténetét abszolút számokban kifejező időmértéket konstruálni. Természetes, hogy e mértékben nem csak az említett három csillagászati ok, hanem még számos más körülmény is szerepel, melyeket mostanáig vagy egyáltalában nem, vagy legalább nem kielégítő mértékben vettek számba.

Újabban valóságos verseny támadt ilyenemű tényezők kiderítésében és ezek fontosságának kimutatásában. És míg némely bűvárok több ilyen tényező létezését megengedik, addig mások az általuk fölfedezett tényezők egyedül üdvözítő voltát hirdetik és nem egyszer tapasztalhatni, hogy a heves küzdelemben nemtelen fegyverek is használtatnak, hogy a tekintély sokszor egész befolyását érvényesíti egyik-másik reá kellemetlen elmélet terjedése ellen. Azonban bármilyen legyen a küzdelem folyama, az eredmény biztos: az igazságnak előbb utóbb győznie kell.

Nincs szándékom ez gomba módjára szaporodó elméleteket rendre elősorolni, mivel a legtöbb még zsenge csírájában fekszik és mások a kellő tudományos alappal nem bírván, már kitöröltettek az élők sorából; csak egyet fogok még részletesebben megismertetni, mint olyat, mely hosszabb idő óta fejlesztetvén, már meglehetősen szilárd alapon nyugszik és a tengerek elosztásának változását szintén kosmikus, de az előbb leírtaktól nagyrészt elütő okokra vezeti vissza: értem az úgynevezett Schmick-féle elméletet.

Dr. Schmick J. H. 1869-ben *Die Umsetzungen der Meere und die Eiszeiten der Halbkugeln der Erde* stb. című művecskét adott ki, melyben a tenger vizének nagyobb fokú és az egyes félgömbökön felváltva történő összegyűlését a Nap vonzására vezeti vissza. Ez elmélet tudományosabb megalapítása és bővítése céljából nagy szorgalommal gyűjtött adatokat és tanulmányozásának eredményeit számos munkában tette közzé. Mellőzve az egyes munkák tartalmának kivonatolását, úgy fogom megismertetni az elmélet főbb tételeit, a mint azok tetemesen módosítva az 1878-ban megjelent *Die Sonne und der Mond als Bildner der Erdschale* von Prof. Dr. J. H. Schmick című munkában közölve.

Schmick kiindul az árapály tüneményéből, mely tudvalevőleg a Hold és a Nap vonzásának eredménye. Mind a Hold, mind a Nap két-két keletről nyugatra haladó hullámot hoz

létre, melyeknek egyike a Földnek az illető égitest felé fordított oldalán, többnyire nem sokára a tetőzés után szokott bekövetkezni (közvetlen dagály), míg a másik, mely valamivel kisebb ettől, 180 fokra halad (közvetett dagály). A Hold sokkal közelebb lévén a Földhöz, nagyobb hullámot hoz létre, mint a Nap; hatása a Napéhoz úgy viszonylik mint 22 : 10-hez.

Ha e két égitest közel egy irányban hat a Földre, akkor az eredő a két vonzó erő összegének felel meg. Ez eset újholdkor és holdtöltekor áll be. Újholdkor a Hold és Nap a Föld ugyanazon oldalára hatnak, minélfogva ott az együttes hatásnak megfelelő nagyobb közvetlen, a túlsó oldalon pedig majdnem akkora közvetett dagály támad. Holdtöltekor a Hold közvetlen és a Nap közvetett dagálya összegyül az egyik oldalon, míg a másikon a Hold közvetett és a Nap közvetlen dagálya kerül össze.

Ha a két égitest vonzása közel derékszög alatt hat, a mint az a holdnegyedek idején történik, akkor az eredő a vonzó erők különbségének felel meg. A többi állásoknál az eredő értéke a két vonzóerő összege és különbsége között ingadozik.

Ha e tüneményt felületesen tekintjük meg, könnyen azon véleményre jöhetünk, hogy a víztömegeknek az égi testek vonzása által okozott háborgatásai ismét kiegyenlítődnek, mivel e hatások szabályosan ismétlődve, az egyenlítő mindkét oldalán arányatosan érvényesülnek. E véleményben voltak a legújabb időkig, míg nem Schmick azzal állott elő, hogy az égi testek vonzása által helyökből kimozdított víztömegek nem egyenlítődnek ki teljesen, mivel a közvetlen és közvetett dagály víztömege között tetemes különbség létezik.

Kezdetben ugyan Schmick is azon véleményben volt, hogy csak a Nap által létrehozott háborgatások nem egyenlítődnek ki, míg a Hold által létrehozottak «a rövidebb tartam és gyors ismétlődés következtében» eltűnnek, legújabb művében azonban már a Hold hatását is méltányolja, a mint azt lejjebb látni fogjuk.

Schmick elméletét kezdetben a Föld jelenlegi excentricitása és a napéjgyenpontok haladása által létrehozott változásokra alapította, legújabb művében azonban az excentricitás változását is számba veszi már.

A földpálya excentricitása következtében a Nap vonzása a napközeli nagyobb fokú mint a távolban és minthogy a napközeli összeesik a déli félgömb nyári időszakával, e félgömbre gyűlnek össze a víztömegek nagyobb mértékben.

Hogy a Nap a déli félgömbre vonzott víztömegeket az egyenlítőtől éjszakra való elhajlásánál nem vezetheti vissza az éjszakai félgömbre, ennek Schmick szerint három oka van: 1. a félgömbök megváltozott egyensúlya; 2. tetemes víztömegeknek a déli sarkon való megfagyása és 3. a Napnak a Földtől való nagyobb távolsága és így vonzó erejének csekélyebb volta. A viszonyok ilyen állása mellett tehát minden évben fog a déli félgömbnek legalább egy kis víztöbblete maradni, mely hosszú idő alatt tetemes mennyiségre növekedhetik. És minthogy az éjszakai félgömb e idő alatt folytonosan veszít vizet, a különbség a két félgömb vízmennyisége között annál tetemesebb volt.

E viszonyok azonban nem állandók, hanem változnak, a mint azt már föntebb Adhémar elméletének ismertetésénél láttuk. A napéjgyenpontoknak és az apsidvonalnak haladása következtében a földpálya körülbelül 21,000 év alatt egyszer megfordul a síkjában. Az 1248-diki évben Kr. u. a napközeli épen összeesett a déli félgömb nyarának kezdetével december 21-dikével és akkor a Nap vonzása leghatályosabb volt, most azonban már január 1-sejére esik és a 6500-ik év táján tavaszunk, a 11,700 dik év táján pedig nyarunk kezdetén leszünk a napközeli.

A Nap vonzó erejének többlete, melylyel a déli félgömb víztömegeit szaporította, már fogyó félben van, azonban csak a 6500-dik év táján fog zerussá válni, azaz akkor fog a Nap vonzása mind a két félgömbön egyaránt érvényesülni és a déli félgömb víztöbblete, mely a napközeli a napéjgyenpont felé való vándorlásában követte, mindinkább az egyenlítő körül fog összegyűlni.

A napéjgyenpontok további vándorlásánál a napközeli mindinkább a tavasznak későbbi szakára esik, de azzal az egyenlítő körül elhelyezett víztömegek is mind tovább éjszaki felé vándorolnak, míg a 11,700-dik évben vízbőség tekintetben nálunk körülbelül azon viszonyok lesznek, melyek most a déli félgömbön vannak. Leghatályosabb lesz a Nap vonzása, midőn a napközeli a Nap legmagasabb állásával, tehát június 21-diké-

vel fog összeesni. Ezentúl már beáll a lassú apadás és 17,000 táján, a midőn a napközel az őszi napéjegyenponttal fog összeesni, körülbelül azon viszonyok fognak uralkodni, melyekkel 6500 táján ismerkedtünk meg

A víztömegeknek ilyenmő vándorlását követi a Föld súlypontja is és míg Adhémar meg Croll a hidegebb félgömb sarkvidékén képződött jégtömegeket tekinti, a Föld súlypontja háborgatójául azon oknak, melynélfogva e félgömbön nagyobb mértékben gyűl össze a víz, addig Schmick a jégtömegek képződését a nagyobb fokú vízösszegyűlés következményeül állítja föl, azt bizonyítván, hogy az elárasztott félgömb hőmérsékének kisebbnek kell lennie, a mi a mostani körülményeknek teljesen megfelel.*)

Schmick azon kívül nem éri be csupán a víztömegeknek a Nap vonzása következtében való vándorlásával, hanem legújabb művében a Föld belső anyagainak is — melyeket olvadt állapotban képzel — ilyféle helyváltoztatást tulajdonít és e föltevés által véli a Föld súlypontjának vándorlását kellőképen megmagyarázhatni.

Schmick elmélete helyes voltának közvetett bebizonyítását a tenger szintájának a Hold által létrehozott változásaiban találta, a mennyiben sikerült kimutatnia, hogy azon félgömb, mely a Hold vonzásának nagyobb mértékben van kitéve, melyhez tehát a Hold közelebb van, víztöbbletet nyer,**) és ha az a Holdra nézve áll, állnia kell a Napra nézve is, a mennyiben mind a kettőnek hatása ugyanazon természeti törvényen (a nehézkedés törvényén) alapszik és hasonló viszonyok között érvényesül. Mind a két égi test naponként hoz létre hullámokat, melyek a Föld körül haladva, a nagyságon kívül főleg még abban térnek el, hogy a Hold által létrehozottak pályájok egyszeri megfutásánál közel 50 percczel több időt vesznek igénybe, mint a Nap által támasztottak. A Hold ellipszisben mozogván, a Föld körül egy 27 napig tartó körútja alkalmával hasonló változásokat hoz létre a két félgömbön, mint a melyeket 365.25 nap alatt látszólag megtett útjában okoz a Nap. A holdpálya alakjának természetes következménye,

*) Dr. J. H. Schmick *Das Flutphänomen*. Leipzig, 1874. Anhang.

**) Dr. J. H. Schmick *Das Flutphänomen*. 95. lap.

hogy a Hold bizonyos időszakokban közelebb, másokban ismét távolabb lesz a Földtől (földközeli, földtávol). De e pontok nem állandók a Hold pályájában, hanem nyugatról keletre mozogva, körülbelül nyolcz év alatt 310 nap és 13 óra alatt egyszer körüljárják az egész pályát, de körülbelül csak 18 év múlva jönnek a pálya többi, szintén változó részeivel a régi viszonyba. E változáshoz hasonlót láttunk a naptávol és napközeli pontjainak vándorlásában, mely azonban 21,000 évig tart, míg a régi viszonyok ismét előtűnnek. Ha tehát be van bizonyítva, hogy a Hold azon félgömbön, mely a földközeli előnyével bír 4.5 éven át szaporítja a víztömegeket, ugyan annak kell állnia a Napra nézve is, mely 10,500 éven át az egyik félgömbön közelebb voltánál fogva nagyobb mértékben érvényesíti hatását.

Azonban, ha látunk is a Napnak és Holdnak a Földre gyakorolt hatásában nagy hasonlatosságot, nem szabad elfelejtenünk, hogy a létesített eredmények mind nagyságra, mind a keletkezés idejére nézve eltérnek. Már föntebb láttuk, hogy a Hold hatása tetemesebb a Napénál, ennél fogva szembevetőbék eredményei is ugyanazon idő alatt; de minthogy a Hold pályájának különböző részeiben gyakorolt hatása a Napénál sokkal rövidebb tartamú, azért az általa létrehozott változások is csakhamar elenyésznek; ennél fogva a Holdnak a tenger-vizek eloszlására való befolyását hatályosabb működése daczára is a Nap ez irányú hatása alá kell helyezniünk annyira, hogy tulajdonképen csak mint módosító tényezőt vehetjük számba, mely, ha a Nappal ugyanazon irányban működik, annak hatását lényegesen fokozza, ellenkező esetben pedig csökkenti azt.

Schmick a Hold befolyásának számba vételével elméletét sokkal szilárdabb alapra fektette és azon helyzetbe hozta, hogy sok geológiai tüneményt sokkal egyszerűbben és észszerűbben magyarázhat mint más elmélet. Például a kőszén-telepekben igen gyakran láthatni, hogy két szomszédos kőszén-réteg csak vékony agyagréteg által van elválasztva, mely vízből ülepedett le. Itt tehát az alsó kőszénréteg csak rövid ideig volt vízzel borítva, (mert különben több iszap rakódott volna le); az sem tűnik ki, hogy a fedő agyagréteg nagyrészt el lett volna mosva, sőt a körülmények gyakran egészen világosan ilyenmő föltevés ellen bizonyítanak. Ez esetekben leghelyesebben

járunk el, ha fölveszszük, hogy a közel tengernek szintája a Hold bizonyos állása következtében rövid időre emelkedett. Schmick a Keleti-tenger vízállásának változásában a Hold által létrehozott 3, 4·5, 6, 9, 18, 31 évig ingadozásokat fedezett föl.

A köszénréteg tehát az öt befödő agyagréteg vastagságának megfelelően hosszabb vagy rövidebb ideig volt tenger által borítva.

Schmick azouban még más irányban is bővítette elméletét; ugyanis tapasztalván, hogy a Nap és Hold együttes hatása által létrehozott eredmények jelenleg nem lehetnek valami igen nagyok és semmi esetre sem elegendők azon földtani tünetmények magyarázatára, melyekre ez elmélet mindjárt kezdettől fogva vállalkozott, más tényező után látott, mely képes sokkal nagyobb fokú áradásokat létrehozni és azt a földpálya excentricitásának változásában meg is találta.

Már föntebb Croll elméletének megismertetésénél volt alkalmunk látni, hogy mily nagy határok között ingadozik a földpálya excentricitása és hogy a mostani értéknek majdnem ötszörösét is elérheti. E szerint a Föld víztömegeinek egyensúlyát háborgató erő a jelenleg működőnél egészen ötször nagyobb lehet és minthogy a földpálya excentricitásának növekedésénél a 21,000 év alatt beállott háborgatások már nem egyenlítődnek ki teljesen, hanem az egyik félgömbön minden 21,000 év után új meg új víztöbblet marad fenn, a víztömegek e félgömbön fognak nagyobb mértékben összegyűlni mindaddig, míg az excentricitás nem fog ellenkező értelemben változni.

A Schmick elméletéből levont többi, gyakran túlságosan messze menő következtetéseket elhagyva, csak azon viszonyt fogom még egynehány szóval főlemlíteni, mely Schmick, Croll és Adhémar elméletei között létezik.

Már föntebb láttuk, hogy Adhémar és Croll elmélete nyugodtan állhat egymás mellett; mindegyik lehet fontos kosmikus tényező a tengerek elosztásánál. Schmick elmélete egészen más alaphoz indúlván ki, t. i. az árapály tünetményének időszaki változásából, teljes önállósággal bír; mert míg Adhémar meg Croll a tengerek elosztásának változását közvetve a Napnak a Földre sugárzott melegére vezetik vissza, melynek

menyisége e két égi test egymáshoz való állásának megfelelően változó, addig Schmick a Nap és Hold vonzó erejét tekinti a víztömegek helyváltoztatásának közvetlen okaúl és így elmélete Croll és Adhémar elmélete mellé sorakozik, mint olyan, mely a tengerek helyváltoztatásánál szereplő egészen új tényezővel ismertet meg.

ROTH SAMU.

A B Ű N B Á N Ó.

Elbeszélés.

Sűrű nyírfa-ligetben, mely Glazovo helységig terjedt, mintegy száz ölnyire a lakott helytől, állott egy magányos gunyhó, melynek hátulsó fala két vastag nyírfához támaszkodott. A két nyírfa sátor gyanánt terjeszté ki fölötte széles lombos ágait. A gunyhó vékony kergétől meg nem tisztított nyírfából készült és azokra az eredeti csőszházikókra emlékeztet, melyek az utóbbi időben a városi kertekben és parkokban divatba jöttek. A gunyhó kis ablakoeskái lantornával voltak bevonva, az alacsony ajtó kötél-darabokon lógott, tető helyett kettős gyepréteg fődte a gunyhót — a sűrű fű, melyet a gyepryáron termett, sajátságos fesztonok gyanánt csüngött alá és rendkívül festői színt kölcsönzött ennek a picziny szegényes épületnek.

Meleg, csöndes estéken a gunyhó küszöbén néha egy öreg ember ült, kinek a feje csak a halántékon és nyakszirten mutatott ritka, a vénségtől megöszült haját; ilyen ritka, ősz hajszerű volt a szakállá is. Olykor a leáldozó nap utolsó sugarainál ingét, bekesét vagy csizmáját foldozta nagynehezen befűzve a fonalat a vastag tübe, olykor pedig olvasgatott. Mikor, olvasgatott, száraz ajka hangtalanul mozgott és egész külseje ilyenkor szigorú fönséget mutatott. De sokkal gyakrabban a gunyhó régi ajtaja kívülről fazárral be volt csukva, a mi lakósa távolleteről tett tanúbizonyságot. Vasziljevics Jeremiást — ez volt az öreg neve — ritkán lehetett otthon találni.

— Talán csak nem Artemjics Simon fiacskája — kérdé

egyszer az öreg, figyelmesen megtekintve egy vendéget, a ki lovát egy nyírfaághoz kötötte.

— Én vagyok az, én, Vasziljevics Jeremiás — kiáltá az — mindig jó egészséget ad-e neked az Isten — kérdé sapkáját levéve és közeledve.

— Élek. élek, míg Isten bűneimet türelmesen nézi; hát nálatok minden rendben van-e, egészségesek vagytok-e mindnyájan, hogyan éltek? — kérdé részvétellel az öreg.

— Csak élünk . . . minden legszebb rendben volna, csak Jegoriics Maxim bácsi követett el kis hibácskát . . . tiszteltet téged és hosszú életet kíván.

— Meghalt-e?

— Ma reggel, épen napköltekor, nem is vette észre senki, mikor Istennek adta át lelkét — mondá a vendég.

Az öreg egy pár perczig hallgatva, keresztet vetett fejére, mellére: «Még jó korban volt az ember, még élhetett volna» — mondá végtére szomorúan, kopasz fejét rázva.

— Mi is azt mondtuk, hogy élhetett volna még, nem volt öreg, mindössze ötven éves . . . az utolsó időben nyavalyáskodott, egyre nyavalyáskodott. Tegnap dolgozott még kicsikét, de már este felé elgyöngült, lefeküdt, egész éjjel, azt mondják, hánykolódott, reggel felé aztán úgy elcsöndesedett, mintha soha a világon sem lett volna.

— Tudom, búsul Jefimovna Stefánia — mondá sóhajtván az öreg.

— Öt gyermek maradt utána. Mindet föl kell nevelni. Te érted jöttem, Vasziljevics Jeremiás — végzé a fiú.

— Tudom, tudom. Azonnal. — Mondá Vasziljevics Jeremiás, bement a gunyhó belsejébe és egy percz múlva már készen állott az útra. Az öreg nem készült hosszasan. Kopasz fejét sapka helyett rendesen rongyos kockás kendővel kötötte be, melynek végei a képtelenségig elviselt bekesére csüngöttek alá, — ez utóbbi csak úgy lógott az öreg vállain, mint valami ruhafogason. Telen nyáron egy és ugyanabban a bekesben járt, meztelen nyakkal és mellel; barna kiaszott teste, úgy látszott, se meleget, se hideget nem érzett. Ha a szomszéd falvakból kocsival jöttek érte, mindig gyalog ment a halotthoz, hogy zsoldtárt olvasson, és csak akkor ült lóra, ha a falu távol volt és a gyaloglás sok időt vett volna igénybe. Az öreg hátáról kóborlásai alkalmával, mindig egy, az időtől megvörösült bőr-

zacskó csüngött alá, mely egész vagyonát rejtette magában, azaz egy bőrtokban levő és vas csattal ellátott kopott zsoltárkönyvet, egy evangeliomot és egy szent írást. Más vagyona nem volt Vasziljevics Jeremiásnak. Ha valaki kíváncsiságból távollétében belépett volna gunyhójába, meglátta volna a szemben levő sarokban a megváltónak képét, a fal mellett egy szeles, erősen szűette padot, mely a rajta fekvő szalmával ágy gyanánt szolgált, és két kis fatönköt, mely szek és asztal gyanánt szolgált. A kis, be nem meszelt kályha silányan melegítette a gunyhót, melynek a falain a szél erősen befújt. Konyhaeszköze Vasziljevics Jeremiásnak nem volt, kivéve egy fa csészét és egy nyírfa-kéregből készült edényt; régen lemondott húsról, halról, tejről és tojásról, és egész eledele fekete kenyérből állott sóval; csak néha tarkázta ezt hagymával, retekkel, burgonyával, a mit jó, irgalmas szomszédok adtak. Alamizsnát nem kért, nem volt koldus. Ha valaki megemlékezett róla és hozott neki egy darab kenyeret, elfogadta, és egy pár napig éhesen üldögélt, gyökerekkel és bogyókkal táplálkozva, ha megelégedtek róla; de az ritkán történt. A mint már mondtam, Vasziljevics Jeremiás gunyhója rendesen be volt csukva. Ismerték nemcsak a k—i kerületben, hanem a szomszéd kerületekben is és meghítták a halottakhoz zsoltárt olvasni. Gazdag volt-e az elhunyt, vagy szegény, Vasziljevics Jeremiás fizetést nem fogadott el fáradságáért, el szokta fogadni az elhunyt után maradt fehéreneműt, de ezt a fehéreneműt kiosztogatta a falvakban a szegény özvegy asszonyok között, a kiknek sok gyermekeik voltak, magának pedig mindössze egy inge volt és ha ez piszkos volt, kimosta a gunyhótól nem messzire elfolyó patakban.

Vasziljevics Jeremiás akkor, mikor megismerkedtem vele, több volt hetven évesnél. Sok idő múlt azóta, de mintha most is látnám azt a hosszú, szikár alakját a régi foltokkal ellepett bekesben, meztelen nyakkal és mellel. A magas, mely ránczokkal vésett homlok, a lecsüngő szemöldök és a nagy fekete éles szem, mely mély gödrökből villogott ki, mely benyomást tettek. A ki egyszer látta ezt a sajátságos öreget, sokáig nem feledhette el. Beszéde lassú volt és a vén, kicsit éneklő hangjában valami megnyerő, magához vonzó rejlett. Vasziljevics Jeremiás Glazovo helységi volt és az öreg emberek koldus életére utalva, sok dolgot beszéltek el multjából,

a melynek hallatára összeszorúlt az ember szíve. Alig lehetett azt elhinni, hogy ez a rokonszenves öreg, kiből annyi volt az önmegtagadás, ki egész életét annak szentelte, hogy felebarátainak nyomorát és bánatát megkönnyítse, valaha «zsugori és embernőzű» lehetett, a mint a vele egykorúak állították. Nem mindenki viselkedett részvétellel az öreg Jeremiás iránt, sok olyan ember volt, a ki boszút állt rajta szomorú múltjáért: «Ihol jön az az átkozott, a ki most bánja a bűneit!» mondák néha a parasztok, ha megláták. «Szentelkedő Jeremiás» kiáltának utána még a gyermekek is, és nem egyszer egy ügyes kéztől hajított bot vagy kö esett az aggastyán fejére vagy lábára, a ki mindezt némán tűrte.

— Bűneiért vezekel — mondák az öregek, ha látták Vasziljevics Jeremiást, a mint forró, tikkasztó melegben vagy kemény hidegben valamely faluba ment egy halotthoz. — és van miért vezekelnie. — Oh! sötét a lelke, nem egy családot tett ő tönkre. A ki a régi időkben megnézte Vasziljevics Jeremiást, árnyékát sem látta annak a Jeremiásnak, a ki most rossz gunyhóba bujik — mondák mások, rápillantva a «medvelyukra», a mint a gunyhóját nevezték.

Egyszer a véletlen összehozott engem Vasziljevics Jeremiással: meg kellett őt valami ügyben, mint tanút kérdezni. Beszédbe bocsátkoztam vele, szívesen felelt az elébe tett kérdésekre. Az öreg sokat látott életében, bejárta egész Oroszországot, és minden, a mit látott, nyomot hagyott az ő megfigyelő eszében, mely dúsan meg volt áldva azzal az éles sarkasmussal, mely csaknem kivételes tulajdona az orosz természetnek. Midőn megkérdeztem: vannak-e rokonai, egy perczig hallgatott, azután sóhajtott egyet és alig hallhatóan felelt: «valamennyi a sírban van» — és könnyek tolultak szemébe.

— A társaság joggal csüfolódik velem — felelé nekem arra a kérdésre, hogy milyen viszonyban él a társasággal. — Nem fordult el tőlem, a mint valóban illet volna, sőt táplálja az átkozottat, kenyeret ad nekem annak fejében, hogy valaha kifosztottam őket, a szegényeket, amúgy is már annyira kifosztottakat. Vagy talán nem tudod, hogy kivel beszélsz, hogy ki áll előtted? — kérdé tőlem.

— Nem, nem tudom.

— Jobb is, hogy ne tudd, te is elfordulnál, most pedig

még szóba állsz velem, mint valami emberrel. De én vad állat vagyok . . . én rosszabb vagyok a vadállatnál; a vadállat csak akkor bánt téged, ha éhes, de én jóllaktam, torkig jóllaktam és mégis elvettem mindegyiktől utolsó ingét, és mindez kevésnek tetszett nekem, egyre többet kívántam. Lám, ki áll előtted, nézz csak a testemre — mondá kibontva mellét és sötét ránczos bőrére mutatva: látod milyen fekete?

— Látom — mondám érdekelve önvádjai által.

— De hát mitől feketült meg? — folytatá — attól, hogy volt idő, mikor emberi könnyekben fürödtem. Csak egy büntől óvott meg az Isten, kezemet felebarátom vérebe nem mártottam, de nem tudom, mi rosszabb, könnyét inni vagy véré. Szerintem a gyilkos, a ki öl, több elnézést érdemel, mint az, a ki lassanként megfojt téged, hosszabbítva kínozat, az kétszeres zsivány és gyilkos — végzé mélyen sóhajtva és fejét lehajtva a padra ült.

— Minek mondasz te olyan szörnyű dolgokat magadról, Vasziljevics Jeremiás? Lehetetlen, hogy te olyan ember voltál.

— Olyan bizony, hiszen elmondták neked, hogy milyen voltam.

— Elmondták, de nem hiszem.

— Hidd nekik, az emberek század részét sem beszélik el annak, a mit én kegyetlen döreségemben elkövettem. Sok rosszat, sok nyomort okoztam, és nincs e földön olyan kín, a milyent én meg nem érdemeltem volna, nincs! . . .

— De hát mi szörnyűt követtél te el, hogy nem tudod, milyen büntetést szabj magadra?

— Nincs az a bűn, melylyel lelkemet be nem mocskoltam volna, nincs, tudd meg . . . Azt kérde, ki volt Vasziljevics Jeremiás, jó, hát halld meg, hogy mit beszélnek neked róla.

— Nos, mit beszélnek?

— Azt beszélik — szakíta félbe —, hogy a leggazdagabb ember volt a környéken, hogy két emeletes háza, csürei és magtárai voltak, hogy baromaklát nagy kerítés vette körül, hogy erős kapuval elzárt udvarán éjjel-nappal három rettenetes vad lánczos kutya őrizte a vagyonát. És sok vagyona volt! Csupán gabonát, pár ezer mérőt őriztek a magtárak, két ménese legelt a mezőn. Lám, ezt beszélik neked a jó emberek, és meg is mondják mindjárt, hogy milyen úton-módon szerezte ezt a vagyont, és hogy Isten igazságtalansága, zsiványsága és sze-

geny testvéreinek sanyargatása miatt így elvette mindenét, mindenét, — nejét, gyermekeit! — Az öreg elkezdett sírni és arczát kezeibe rejtve lassan ide-oda mozgatta a fejét. — Sok gazdag paraszt van a mi vidékünkön — kezdé újra kis szünet után —, de kérdezd csak, hogy honnét vették a gazdagságot? Hány koldús jár e világon, hogy őket boldogítsa és pazar életet szerezzen nekik, és meg fogod tudni, hogy milyen módon jutnak ehhez a gazdagsághoz. Olyan voltam én is. Átkozott tolvajok, zsványok ők, és megjön az az óra, mikor Isten meg fogja őket büntetni és el fog tőlük mindent venni, valamint tőlem is elvett mindent. — Újra elhallgatott és egy perczig gondolatokba merülve ült. — Én most koldús vagyok, gunyhóban lakom, és az emberek csúfolódnak gunyhómmal, de hogy is ne csúfolódnának? emlekeznek gyönyörűen fölszerelt palotámra és nevetségesnek tetszik nekik, hogy most fagunyhóban lakom. De bolondok, hogy nevetnek: örülniök kellene, hogy az Isten legalább egy zsványt a helyes útra térített, hogy ez a gunyhó nem ázott meg könnyeiktől, hogy nem az ő keserűségekből épült, mint fényes épületeim. De ők csak nevetnek, a bolondok. Épen bolondságuk miatt engedi meg az Úr, hogy olyan zsványok, mint én voltam, elbánjanak velök és nyüzzák őket. Tudod-e, hogy a régi időkben nem jöttem volna hozzád tanú-vallomás végett, akár mikép idéztél volna? — mondá mosolyogva és gúnyosan tekintve rám.

— Nem lett volna jogod így cselekedni.

— Hát a gazdagok előtt van-e valami jog, hogy ezt meg lehet neki tennie, azt meg nem, hé? és ha jog nélkül tettem volna, te lettél volna az első, a ki védett volna.

— Miért gondolod te ezt rólam?

— Miért? — ismétlé és mosolyga. — Ejnye, talán nem tudod, hogy a gazdagnál mindenki behízelgi magát, minden hatóság, hogy előttük nyitva van az egész világ, azért, mert gazdagok! Nos tegyük, hogy nem jöttem volna hozzád, mit tettél volna velem te? Magad jöttél volna az én házámba, meglehet, haragudtál volna egy kicsikét, én megvendégeltelek volna theával, borral, egy-két tizest csúsztattam volna a markodba, megkönnyült volna a szíved és veszekedés helyett mint a legjobb barátok váltunk volna el — mondá gúnyosan reám pillantva. — Lám, így simítanak el a gazdag parasztok nem tiszta ügyet. Minden ilyen formán megy, minden, mert szá-

mukra ninesen se bíró, se törvény, mindegyik kezökre játszik.

— Valóban mindegyik?

— Mindegyik . . . Bejártam egész Szibériát és Orosz-országot, mindenütt ugyanazt láttam, magam is megvásároltam minden lelkiismeretet: az egyiket olcsóbban, a másikat drágábban, de megvásároltam mind, akár csak kótyavetyén. A világon megvásárolható minden, elmerült az emberiség bűnökben, ha ránézel, megfájdul a szíved és a sír szebbnek tetszik neked az életnél.

— Te ide való születésű vagy, Vasziljevics Jeremiás — kértem tőle.

— Ide való! Hol is teremhetett és nevelkedhetett volna ilyen gyöngy ember, hacsak nem Szibériában — felelé gúnyosan. — A mi vidékünk gazdag mindenféle növényben, jóban és rosszban, csak hogy a rossz növények elfojtják a jókat gyökérig. Ide való vagyok, épen ebben a helységben láttam először a világot.

— Írni, olvasni is itt tanúltál?

— Nem, nem. Írni, olvasni Tomszkban *) tanúltam, ugyancsak ott tanúltam a kereskedők minden fogásait.

— Miféle fogásokat?

— Lopni, csalni, a becsületes embert rászedni, keresztet vetve és Istent tanúságra híva, hogy mindent úgy teszek, a mint illik. Mindezt ott a kereskedő urak körül ellestem, mindezt a tudományukat magamba szíttam, mint a mérget. Nos, hozott is gyümölcsöt a jó mag százszorosát: Oszokin Jeremiás negyven esztendőnél tovább az egész környék réme volt, míg Isten megbüntette. Lásd, édes atyám meghalt, mikor egy éves gyermekecske voltam, és boldogult édes anyám gondja alatt nevedtem föl; szegénységben éltünk, nagy szegénységben. Nos, mamácskám, boldogult galambocskám nyolcz éves koromban elvitt engem Tomszkba egy ismerős kereskedőhöz, az én szerencsémek akarta megállapítani. Jól van, föl-vett engem a kereskedő, Szavelics Akim, vásárúkkal és apróságokkal kereskedett, nem tartozott a gazdagok közé. Először a konyhába rendelt, meg a kocsis segédkezésére — minden

*) Tomszk nyugat-szibériai város a Tom folyó mellett 26,000 lakossal, élénk kereskedelemmel a nomádokkal.

fizetés nélkül, csak eledelt adott, mert minthogy ügyetlen paraszt gyerek voltam, előbb idomítani kellett engem, minden mozdulatra meg kellett előbb tanítani. Csak egy év múlva kezdett engem a boltban a maga segítségére alkalmazni. Gyorsan bele tanultam. Megmondom neked igazán: észt adott Isten nekem eleget, és hirtelen fölfogást: nagyon is ügyes voltam mindenben, a hol lopni kellett, nálamnál nagyobb mester nem volt, abban a tekintetben túltettem valamennyi boltoslegényen; olykor csupa tréfából gazdám szeme láttára loptam a pénzt. Sok mulatságot szereztem a bazár közönségének ügyességem által, de ez kevés volt nekem. Mikor idősebb lettem és okosabb, kedvem kerekedett mindent eszem által elérni; abban az időben tanultam én írni, olvasni; magamtól tanultam az írást, olvasást és rendkívüli módon megszerettem. Néha kezembe jött valamely könyv, éjjeleken át nem aludtam, végig olvastam. Gazdám pedig és a többi kereskedők nem győzték csodálni, hogy homét veszem azt a nagy szerencsét. Mert nagy szerencsém volt; a hol valami dologgal csínyán kellett bánni, engem küldtek: megtaláltam mindennek az igazi végét. Ügyes voltam a társalgásban is, kereskedői dolgokban pedig az első voltam. Még nem voltam huszonöt éves, már ötezer rubel tőkém volt: az akkori időben nagy pénz.

- Hol szerezteél annyi pénzt?

— Loptam, elesentem rubelt is, garast is és mindegyiknek megtaláltam a maga helyét. Ha a gazda nem volt a boltban, én voltam az úr, és úgy gazdálkodtam, hogy gazdám is meg volt elégedve, a vevő meg nem győzött eleget dicsérni, zsebem pedig megtelt. Összekaparítván kis pénzecskeket, a magam dolga után akartam járni; kijelentettem gazdámnak, hogy el akarok menni, haza akarok utazni. Elbúsult. Maradj, monda, adok neked ezer rubel fizetést és ingyen étkezést, mert, azt monda, könnyebben veszteném el fiamat, mint téged.

— Nem lehet — mondám — Szavelics Akim. Édes örömet maradnék, de édes anyám már öreg, ideje, hogy nyugalomba helyezzem. És mindezt hazudtam: édes anyámmal csak annyit gondoltam, akár valamely kutya. Megtörtént, hogy az öreg anyám levelet küldött, segítséget kért; hát Istenre esküszöm neki, hogy magam is koldús vagyok. Hidd, hidd, a mit neked mondok, mintha Isten előtt mondanám! Nem volt bennem szív, hanem kő. Hogy magamnak valaha megengedtem

volna, hogy valami nyalánk falatot egyem, hogy valamikép korhelykedtem volna — soha életemben! Soha sem is voltam fiatal. Nos, mondom a gazdámnak, hogy nem maradhatok. Elkezdett nyugtalanzkodni és végtére azt mondta nekem: ha akarsz, nőül adom neked unokahúgomat.

— Ezer örömmel, Szavelics Akim — felelek.

— Akkor itt maradsz nálam? — kérdé.

— Maradok, és holtomig nem hagylak el.

Unokahúga, Jevsztavjevna Mária kedves leányka volt, valóságos angyal, csöndes, szelíd, mindenki iránt résztvevő. Azonnal megkedveltem, egy házban laktunk, egy asztalon ettünk, ittunk, nos, megismerkedtünk és ő olyan kedves volt irányomban, az én boldogult galambocskám. Megnősültem, még egy évig éltem a gazdámnál és azután útnak indultam. Hogy könnyörgött előttem: maradj, ne hagyd el! . . . Nem, a faluba vágyódtam. Az én eszemmel és szerencsémmel, gondolám, az ezreseket fáradság nélkül fogom gyűjteni, mint gombát az erdőben . . . Emlegetik még most is, hogy mikép gyűjtöttem.

— Vajon kereskedtel-e?

— Egy kicsikét, inkább szemfényvesztésből. Akkorában mi nálunk az Altai-hegységen más rend járta, nem a mostani. Bekebírónak híre sem volt, mindent a bányahivatalnokok intéztek el. Ezekkel a hivatalnokokkal egytől egyig megismerkedtem, és az ő segítségökkel főztem ki tervemet. Minden parasztnak annak a kohónak, melyhez tartozott, szemet, fát, érczet kellett szállítania, összeírták őket pedig ilyen módon: ha valaki példának okáért száz ölnyire lakott egy kohótól, úgy hogy baj nélkül szállíthatta volna ehhez a kohóhoz, a mivel tartozott — nem, olyan kohóhoz csatolták, a mely két-háromszáz versztnyire volt a lakó helyétől, no, aztán tessék a mi vad, sziklákba vágott utainkon! Egyik-másiknak mindössze két lova van: szántania is kell, a háztartás után néznie, tartozását is le kell rónia. A nyomor borzasztó volt. Köröskörül pusztaság szegénység uralkodott, a hátralék nem rubel, hanem százasokra rugott, a vessző és bot meg sem nyugodott a paraszt hátán. Lám, ebben a zavarosban halászgattam én. Egyezkedtem a parasztokkal, hogy én szállítok helyettük szemet, fát, érczet, és szállítottam is mindent annak rendjén, köztük pedig gazdálkodtam az egész környéken kényem kedvem szerint. Ha valaki nem volt inyemre

vagy valami szóval bántott, vagy sapkáját nem úgy vette le előttem, mint nekem tetszett, vagy parancsomat nem teljesítette, nem dolgozott számomra a mint kellett, csak intek a fölügyelőnek vagy bírónak és akár halálig botozzák. Minden paraszt életével és vagyonával rendelkeztem. Ha valakinek a neje vagy leánya kedvemre volt, csak egy célzás és gyere. Nem hallgattam férje vagy atyja óvására, jaj nekik: összetiprom, halálba kergetem az engedetleneket.

Íme, ki ül előtted! — kiáltá föl és kezébe borítva, lassan rázta kopasz fejét.

— Harmincz évig gazdálkodtam ilyen módon, szüntelenül bíró és törvény nélkül, de hát ki is bíraskodott volna fölöttem. Elöttem mindegyik meghajolt és megalázta magát. Egyszer minden ok nélkül, csupán kedvtelésemmre botoztattam egy embert, hogy hatalmamot mutassam, máskor a parasztok óra hosszat térden csüsztek udvaromon, én pedig theát ittam, hadd csüsszsanak, gondolám, hadd tudják, hogy én ki vagyok . . . És tudták, tudták. Alig jött Oszokin Jeremias a helységbe, már mind térden csüszkál előtte, mert mind adcsok voltak nekem, mindegyiket megfoszthattam volna az utolsó ingétől, meg is kegyelmezhettem nekik. Talán nem volt hatalmam? Ha olykor a városba mentem, akár hiszed, akár nem, a hívataltok mind eleimbe szaladtak: már vágyakodtunk utánad, Vasziljevics Jeremiás! Ismertem én már az ő vágyakodásukat. Hidd el, valóságos komédia volt látni, hogy mikép hajtják meg magokat előttem és hogy egy pár rubelért úgy bánhattam velök, mint kutyákkal. Lásd, szemökbe nevettem és mókáztam velök. Türik, csak pénzt kérnek kölcsön, a mit soha meg nem fizetnek. Megutáltam őket. Örültem volna, ha akkorában valaki lehordott volna, szemembe mondta volna az igazat. De nem merte senki. Mindnyájan csak hajlongtak. Már nagyon félelmes volt Oszokin Jeremiás. Csak egyszer akadt olyan rongyos hős, mint most magam is vagyok, a ki megmondta nekem az igazat. Szavai még most is dörögnek lelkemben.

Szmurova helységében élt egy szegény paraszt, Kalinin Iván (már meghalt szegény). Eljött egyszer hozzám, hogy unokaöccse, egy szegény paraszt számára, kinek sok gyermeke volt, könyöröggön, engednék el valamit a tartozásából. Én éppen megjöttem a városból, pénzt kaptam egy szállításért és azt

előtte olvasgattam. Addig-addig boszantott könyörgésével, hogy fölforrnt bennem a vér és elkergettem.

— No — azt mondja Vasziljevics Jeremiás — jegyezd meg: a parasztkönnyekek elhatnak Istenig, megfizet neked az Őrsten miattunk!

— Megfizetett már — mondom — látod-e? — és mutatok neki egy csomó bankót, és nevetek hozzá.

— Mind a mi könnyeink ezek — mondja — a mi könnyeink, ne kérkedjél velök!

— Hiszen örömet nem kérkedném velök, de olyan rettenetesen kedvesek a szemnek! nézz csak: kékecskék, zöldecskék, vöröskék, ah — ah!

— Az mind szemét, szemét! — kiáltá föl, ősz fejét rázva — észre sem veszed, hát Isten már elvette tőled, és ezek a könnyekek, melyek téged most mulattatnak, nehéz kövek gyanánt nyomják majd a lelkedet!

— Teljesültek szavai — mondá az öreg fölsóhajtva és elgondolkodott . . . Isten mindent elvett, mindent minden hamuvá tett — nőmet is, gyermekeimet is megölte bűneim miatt. A városban voltam, dolgain után jártam. Haza jövök, a ház helyett csak leégett faczölöpöket találok. Ilyes napja körül volt ez; a nép a mezőn volt. Dél tájban azt mondják, a folyón túl, nem messze házamtól tűz támadt. Így lett minden hamuvá. Még ki sem vihettek semmit. Egy tizenkét éves fiacskám bele égett, feleségem teherben volt, már közel volt a lebe-tegedéshez, bele rohant a kedves a házba, hogy fiát keresse: ráesett egy gerenda, alig vihették ki. Ugyan az nap egy holt fiúcskát szült és elszenderült. A szomszédnál, a szobában az asztalon volt kiterítve, mikor visszatértem. Attól az időtől fogva viselem a szívemben azokat a köveket, melyeket Iván jósolt! — Az öreg ember szemében újra könnyekek mutatkoztak és sokáig ült hallgatva és egészen összegubbaszkodva, fejét kezére hajtotta. Végre fölkelt.

— Hová, Vasziljevics Jeremiás? — marasztalám őt — ülj le!

— Megyek, ne tarts vissza, nekem azt parancsolták, hogy menjek, menjek nyugalom nélkül, menjek éjjel-nappal, míg Isten lelkem után küld.

— Ki parancsolta?

— Ki! — és ő szomorúan mosolygott. — Az, ki a bű-

neiert keresztre feszített latornak megbocsátott, egyetlen egy bűnbánó szóért megbocsátott, az parancsolta nekem, mint tolvajnak és zsiványnak, hogy feszítsem meg magamat. Bocsáss el engem, az átkozottat és felejts el. Nem érdemlem meg, hogy jó emberek megemlékezzenek rólam.

Fölkelt, és egy percz múlva hosszú alakja eltűnt a szomszed ház sarka mögött.

A lesújtó szerencsétlenség után, a mint megtudám idegen emberektől, Vasziljevics Jeremiás sokáig beteg volt. Ez a csapás összeüzta: megvénült, meggörbült, megöszült. Olykor egész napokig hallgatag ült, úgy látszott, se nem hall, se nem érez semmit. Azt is észre vették, hogy észbeli tehetségei megzavarodtak. Még annyira gazdag volt, hogy helyre pótolhatta volna a veszteségét, és valóban — egy év múlva hozzá látott megint a munkához, de már nem volt a munkája sikeres: mintha kiesett volna a kezéből, mondák a parasztok. Boldogult neje mintegy magával vitte egész szerencséjét. Mindinkább hanyatlott, nyomorultabbá lett, el kezdett inni és Oszokin Jeremiás, valaha az ő szavai szerint «az egész környék réme», a ki csak a hivatalnokokkal és kereskedőkkel társalgott, a korecsma törzsvendége lett, azon emberek csúfja, a kik valaha rettegtek a pillantását, meghajtották és megalázták magokat előtte. Szándékosan leittatták, hogy csúfot üzzenek vele, verték, említve neki mind azt a rosszat, a mit rajtok elkövetett. A valaha rettenetes Oszokin Jeremiást iskolás gyermekek csúfolták.

Egyszer felig holtan szedték föl az országúton és haza vitték. Ez eset után Oszokin mintegy magához tért és fölhangzott az ivással. Nem telt bele egy hónapba, eltűnt a faluból és attól az időtől fogva tíz évig, a mint mondák, nem volt se híre se hamva. Mindnyájan elveszettnek hitték, azt vélték, hogy vagy vízbe ölte magát, vagy megfagyott valahol, vagy fölakasztotta magát valami sűrű erdőben. Utoljára el is felejtették. A szörnyű Jeremiás legendává lett. De egy alkalommal megjelent Glazovoban egy rendőrtiszt, összegyűjtötte a népet és kérdezte: «Volt-e köztetek Oszokin Jeremiás nevé paraszt?» A nép egyhangúlag felelt, hogy volt, de hogy most hol van — azt nem tudják, és hogy őt elveszettnek hiszik. Kitűnt, hogy Vasziljevics Jeremiást megfogta a rendőrség Kíev városában utlevél nélkül, és hogy róla, mint csavargó-

ról, tudósításokat gyűjtenek. Az általános kérdés-tevésre a község jól nyilatkozott róla. Egy évvel rá a rendőrkapitány haza hozta Vasziljevics Jeremiást a faluba — Kievből Szibériába küldték vissza, hogy a község fölügyelete alatt saját szülő helységében éljen.

Most már épen senki sem ismerte még Vasziljevics Jeremiást: vén kopasz fejű aggastyán volt. A ligetben gunyhót tákolt össze magának. Ereje nem engedte, hogy dolgozzék, fölesapott zsoitárolvasónak, meghívás nélkül jelent meg a házban, hol halott volt. Egy magának tett fogadás értelmében mindenüvé gyalog ment és csak időkímélés kedvéért egyezett bele, hogy olykor kocsin menjen. Ritkán állt szóba, mindenkit került, semmi társadalmi ügybe nem keverődött. Eleinte a kíváncsiak megtudván, hogy Vasziljevics Jeremiás itthon van, nem ritkán oda lopóztak és betekintettek az ablakon a szobába, mert meg akarták nézni, vajon mivel foglalkozik, és gyakran látták, a mint térden állva a fölhyitott evangeliomból olvasgatott egy három kopékos viaszgyertya sötét fényénél. Kiderült, hogy Vasziljevics Jeremiás fogadásból sorban meglátogatta mind a kolostorokat, hogy a szerencsétlenség által megtört lelkének nyugtot találjon. Megtalálta-e a kívánt lelki nyugalmat, nem tudta senki.

Nem sokára Vasziljevics Jeremiás visszatért után a szülőhelyére, gunyhójába váratlanul belépett Novoszelov Pamphilius, a ki még fiatal ember volt, de már szép vagyont szerzett magának. Vasziljevics Jeremiás jól ismerte az apját, egy szegény embert, ismerte magát Pamphiliust is kis gyermek korában.

— Megismersz-e? — kérde Novoszelov, barátságosan hozzá fordulva és nem titkolt megvetéssel szemlélve az öreg lakását, mintha ki akarná szemelni a legtisztább helyet, a hová ülhetne a nélkül, hogy gyapot kabátját bepiszkítsa. Hát Novoszelov Miklósról emlékszel? Az ő fia vagyok.

— Hogy ne emlékezném Novoszelov Miklósról? emlékszem, emlékszem — felelé az öreg — gyakran volt dolgunk egymással. Valóban az ő fia!

— Az — felelé Novoszelov, fölhajtvá kabátja szélét és a padra ülve. — Lám, milyen nyomorult helyen virágozol most Vasziljevics Jeremiás, hé? — kiálta föl, újra megtekintve a szobát.

— Már hol virágozzam! Az én virágaim rég lehullottak, csak a szára maradt, az is elszárad már — felelé egykedvűen az öreg. — Itt lakol? Hogy is hínak téged? — kérdé.

— Pamphilius.

— Pamphilius, azaz Nikolaics Pamphilius — ismétlé — nos, meg fogom magamnak jegyezni.

— Itt lakom. Hiszen emlékszel atyácskám gunyhójára: csodálatos épületecske volt, hé! hé! hogy a tyukok betekintettek az ablaknál és gyönyörködtek benne. Csak látnád, milyen házat építettem helyébe — tiszta öröm! — dicsekedvek.

— Kereskedel kicsikét? — kérdé az öreg.

— Nem kevés ezreseket adott a szerencse, nem — hála Istennek! Úgy viszem a dolgomat, hogy első embernek tartanak a kerületben! — mondá jobb kezét oldalába támasztva és a padlóra köpve. — Kereskedem.

— Mivel?

— Észszel minálunk az ember nagyon szépen üzheti a kereskedést, Vasziljevics Jeremiás . . . De minek is magyarázzam: te magad is tanult ember vagy, úgy hogy magunk-féle legénykét könnyen zsebre raksz.

— Már nincs erő zsebre rakni valakit.

— Ugyan ne beszélj, erőd nincs! A fenyő nedve, ha még annyira összeszárad, tedd csak a melegre, egyszerre kibocsátja az erejét és gyantát ereszt he, he, he! Ismerünk mititeket, vén kópék . . . De lám, én azért jöttem ide, hogy kicsit összeszidjalak, miért bújtal te ebbe a gunyhóba, hé—é? — kérdé szigorúan.

— Hogy a rossz időtől védjem magamat.

— Hát neked a te eszeddel ilyen fagalibába kell rejtőznöd, hé—é?

— Hová hajtsam fejemet?

— Gyere hozzám, a régi idők emléke s édes atyámmal való barátságod kedvéért átadom neked az egész földszíntet az én házamban, élj ott, pihenj meg.

— Köszönöm neked, Nikolaics Pamphilius, a barátságos szót! Adjon Isten neked egészséget, hogy egy öregnek a lelkét úgy megmelengetted nyájasságoddal.

— Még jobban is meg fogom melengetni.

— Nem lesz-e nagyon is forró? — kérdé gúnyosan Oszokin.

— Nos, ráeresztünk majd kis hideget, ha az öreg csontok a melegben nagyon megfőlnék, hi, hi, hi! A forróságban gyorsabban nyered vissza épségedet, majd gyantát eresztasz, kibocsátod erődet, lásd, minek mondom ezt: nekem szükségem volna a te erődre, hi, hi, hi!

— Lehetetlen, nem elég a magadé — jegyzé meg újra gúnyosan az öreg — minek kell neked még idegen erő?

— Nyilván kell, ha már hozzád jöttem. Gyere hozzám lakni, gyere, a te ügyességeddel nem illik szegénységben tespedned. Én találok neked igen alkalmas, nyugodalmas munkát.

— Már milyent?

— Lásd, barátocskám, három kerekű malmot építek, az minálunk igen jövedelmező dolog. Nekem magamnak, megvallom, annyi ráérkezésem nincs, hogy mindennek utána járjak. A kocsikázással egyre több időt vesztek és nagy a háztartásom: az államnak lisztet és darát szállítok, mindenfelé vannak pénzeim, egyedül nem győzök mindennek utána nézni. Nekem megbízható emberre van szükségem, írástudóra, és hol találasz te mi nálunk olyant! No de te ismered mind ezeket a dolgokat. Volt idő, mikor magad működtél az egész környéken, nem kell téged az ügyek vezetésére tanítani — magad tamtathatod a többieket. Én, már megvallom, midőn megtudtam, hogy újra megjelentél e vidéken, olyan nagyon örültem neked, mint valami atyámfíának. Már régen készültem hozzád jönni, de soha sem volt rá érkezésem; majd ide, majd oda, csak hogy meg nem szakadok. Ma találtam egy perczeckét, hogy utánad nézzek! Szedd föl magad, kocsim is van, no—o, mozdulj öreg!

— Eleget mozogtam már, Nikolaics Pamphilius! Új terhet nem fogok vállamra venni, nincs erőm azt viselni, hagyj nekem békét a te szolgálatoddal.

— Jól van, jól van, no—o!

— Hagyj békét, akár milyen szolgálatot teszek neked, csak ezt nem.

— Talán valami rosszra intlek?

— Nem jóra — felelé fejét rázva.

— O—o—oh! — és szemével hunyorítva Novoszelov egy perczig figyelmesen tekintett az öregre és azután újra köpve egyet, letörülte kezével a bajuszát és szép szőke szakál-

lát — micsoda, az üdvösségeden akarsz melegedni, micsoda, ebben a seregélyfészekben? — kérde gúnyosan.

— Üdvösségemen! — felelé.

— Már régen adtad a fejedet erre a haszontalanságra?

— Attól az időtől fogva, mikor Isten bűneimért megvert.

— A-a-ah — ejté ki nyújtva — valószínűen sok bűnöd volt, hi, hi, hi, hogy még életedben rád fornak? — kérde gúnyosan.

— Sok bizony! ítéld magadról, keresgélj saját lelki ismerettedben, úgy kérdezned sem kell, ugyan azon az úton haladsz, Nikolaics Pamphilius, vétkezzél csak egyedül, ne fogj mást is be!

Novoszelov fellobbant és újra szemet hunyorítva nézett az öregre.

— Bolond te, bolond — kiálta végre föl — eljöttem hozzád, mint okos emberhez, azt gondoltam: boldoggá teszem az embert, ápolom vénségére, adok neki födelet és kenyeret, de az utolsó csepp esze is a mi volt, elment. Piha, te haszontalan pogány! és fölkelve a padról, büszkén fejére tette a báránysüvegét. No, Isten veled, üdvözült lélek, hi, hi, hi, melegedj bűneiden! Nem szabad-e neked egy garast adni?

— Nem kell, tartsd magadnak.

— Legalább egy foltot lehetne érte a ruhára vened, már egészen széjjel foszlik, hé! — jegyzé meg a bekest megvető pillantással vizsgálgatva. — Talán egykorú veled, hé? hi, hi, hi! Piha, te haszontalan képmutató — fejezé be és kimenve becsapta az ajtót, mely újra kinyílt. — Nesze szobád, hé, hé, csak vén bűneiddel fogod azt melegíteni — kiálta föl újra kiköpve, és lovához ment, mely egy nyírfához volt kötve.

Midőn az eltávozó koezi zörgése elhallgatott, az öreg kiment, megerősítette az ajtót és vállára vetvén bőrzacs-kóját, elment a szomszéd helységbe, a hol egy szegény ember haldoklott.

E percztől fogva Vasziljevics Jeremiásnak rossz dolga volt a szülő helyén. Novoszelov pajtásai nem eresztettek sehová se, ráuszították a kutyákat, melyek rátámadtak és széttépték ruháját, utána kövek meg fadarabok repültek gúnyos kiáltások kíséretében: «Képmutató Jeremiás», «vén csont», «üdvözült lélek». Az öreg hallgatva tűrte mindezt, és iparkodott a faluból napkelte előtt eltávozni és későn éjjel visszatérni. De az üldözések nem szorítkoztak erre: a gunyhó köze-

lében elfolyó patakocskába mindenféle piszkot hánytak, és egyszer Novoszelov azt a parancsot adta, hogy az öreg ember gunyhója mellett egy döglött tehenet ássanak el. De ez mind kevés volt. Egyszer éjjel haza térvén Vasziljevics Jeremiás, szobáját földel nélkül találta: a gypet mind ledobták, a felső gerendákat elvették. Az öreg nem győzte, elkezdett sírni. Fájdalmasan érezte a szívtelen ember boszúját egy engedetlen szóért, régi időkben ő maga is sírásra fakasztotta a szegénységtől sújtott embereket ilyen bosszú által.

Levevén a szent képet a falról, az öreg útnak indult, a merre lába vitte. Sötét, esős éj volt, egy-egy erős szélroham földhöz terítette, az eső egészen átáztatta, de ő látszóan nem érezte se a szél rohamait, mely szikár testébe kapaszkodott, se az esőt, mely csak úgy csurgott róla. Néha megcsúszott a sáros agyagban és elesett. A szél sivitása és üvöltése a sűrű erdőben, mely az utat mindkét oldalról szegélyezte, a vihartörte ágak és fák recsegése nem ijesztették meg őt. Nem hallotta a dühöngő vihart. A lelki kimerültségtől, mely megtörte erejét, nem hallotta azt, a mi körülvette.

Reggel felé Podrezovaja helységbe ért, mely Glazovo falvától tizennégy versztnyre van és ott telepedett le. A parasztok megengedték a hontalan Jeremiásnak, hogy köztük lakhassék, és akadtak jó emberek, a kik gunyhót csináltak neki. Él-e még Vasziljevics Jeremiás — nem tudom, de néhány évvel ezelőtt még gyakran találkoztak vele a K. járás falusi útain, a rendes börzaeszkóval a hátán. A parasztok meglátván őt, mindig levették sapkájukat és keresztet vetettek, szólva: «ni, Jeremuska olvasni megy! Isten megkönyörült megint valakin és magához hitta a földi kintől! . . .»

NAUMOV MIKLÓS után oroszból

ASBÓTH OSZKÁR.

ERDÉLYI JÁNOS HAGYOMÁNYÁBÓL.

I.

S Z Ó K Ö L T É S Z E T.

Oh szerelem ! lengő hajak,
Hajnalmosoly, rózsás ajak ;
Magas szemöld, sötét szemek,
Honnan nyilak lövellenek :
Selyemkarok, piczin kacsók,
Kis lábak, a tánczért valók ;
Illatlehellet, vallató
Beszéd, váltig mulattató.
És dobogó meleg kebel,
Melyet irigy fátýol lep el,
Hullámalak, szobortetem . . .
Hiszen végök sem érhetem,
Mind csak a szót vesztegetem.

II.

K É S Ő T A V A S Z.

Tavaszh mosolyg körülem,
Lelkem vágyakban ég,
Az istenek kegyelvén,
Tudnék szeretni még.

Tudnék szeretni híven,
És azt kimondani,
Hogy édes volna még a
Légnek is hallani.

Hangban szívem, szívemben
Olvadna énekem,
S ki tudja, volna-e az
A régi szerelem !

Madárka, szólj a légnek,
Lég, vidd a hangokat.
Oh szív ne fogj magadra
Ifjúi vágyakat !

III.

E S T E.

Elhúzták az estharangot,
Elvégeztünk egy napot.
Mával is kevesb az élet,
Érjük-e a holnapot ?

Éjtszakába vész az alkony,
Megcsendül a némaság ;
Remegő lesz a reménység,
Vakmerő a bátorság.

És mi nem történhetik meg
Egy rövidke éj alatt ?
Csak pihenj le jó halandó,
Bízd az Úrra gondodat.

Élsz, az ő kezén virradsz föl.
Halsz, az ő kezén maradsz,
Végtelenség a te pályád,
Földi léted egy arasz.

Ébren, alva, élve, halva
Mind előbb, előbbre még,
Hogy az örökkévalóság
Egy parányi pontja legy.

ÉRTESÍTŐ.

Kossuth Lajos mint író. (Irataim az emigratióból. I. és II. kötet. Az Athenaeum kiadása, 1880. és 1881.)

Addig is, míg a munka utolsó kötete napvilágot látna, néhány általános észrevételt méltónak tart a jelen sorok írója a leírásra, s remélhetőleg az olvasó is az elolvasásra.

A mit mindenekelőtt följegyzendőnek tartok, nem akar se hibáztatás, se követelés lenni. Nem egyéb az magából a tárgy természetéből önkényt támadó észrevételnél. És ez abban áll, hogy se Magyarország, se a külföld nem azt várta egy Kossuth Lajóstól, hogy főkép III. Napoleonnal és Cavourral, mint főszemélyekkel ismertesse meg. A ki Magyarország történetének egy legfontosabb átalakulási korszakában korlátlan hatalommal játszta a vezérszerepet, a legnevezetesebb és becsesebb fölvilágosításokat adhatja vala az 1848. és 1849-diki évek viselt dolgainak sok körülményeiről. Nem egy kérdéses indok csak az ő saját titka mindez ideig, s veszteség történelmünkre nézve, ha örökre titok marad.

Oly könyv, mely egy kitűnő emigrans vágyait, reményeit, hiú törekvéseit, csalódásteljes előszobai várakozásait bármi hitelesen tárja a haza elé, jó is lehet, szép is lehet az egyéni belélet és a külföldi viszonyok ismerete szempontjából; de nem kiegészítése a haza történetének. Egy vezérférő mikor otthon működik is, a fődolog nem a maga személye, hanem az ország, bármily szorosan legyen is a kettőnek sorsa egy időre összeesatolva.

Hálátlanság volna azt mondani, hogy a mit Kossuth és az emigratio többi része tett, futott, fáradott, nem hazafias érdem. Sikeretlen maradt, de a jó szándék és akarat, Dante daczára is, épen nem a pokol pavimentumának van oltva az emberi lélekbe. Arról — fájdalom! — a könyv meggyőz, hogy a sikeretlenség előre volt látható. Merő agyrém volt az a képzelgés, mintha III. Napoleonnak csak álmában is eszébe jutott volna Magyarországnak függetlenítése az 1849-diki Kossuth-féle nyilatkozat alapján. Mert ez azonos lesz vala Ausztria beolvadásával Németországba, tehát a német egységgel. Oly eszeveszett kormánya pedig soha sem lehetett Franciaországnak, mely még áldozék is a német egység keresztülvitelére. De még Angolországban is tory és whig egyaránt európai szükségességnek vallotta Ausztria fönnállását. Ezt mi itthon már tudtuk 1849 után. Csuda, hogy a kinn élők nem akarták tudni. Volt más

különbség is az itthoni szerény magyarok s a kinn élő nagy ember közt, a mi épen a fönnnebbi fölfogásból folyt. Kossuth nem akarta tudni, mi a közvélemény Magyarországon 1849-től egész 1867-ig: itthon korántsem az 1849. ápril 14-diki nyilatkozat föntartását akarták, hanem az 1848-diki szentesített törvények alapján való kiegyezkedést. Tehát tisztességes békét akartunk, nem elszakadást. Így Kossuthnak nem volt csak eszményi mandátuma sem a nemzet nevében ápril 14-diki saját compositiójával zörgetni a külföldi udvaroknál, melyek különben is elfogadhatatlannak találták. Nálunk igen sokan csak kivihetetlennek látták Kossuth programját, — külföldön károsnak is. Mindamellettt köszönettel tartozunk a fáradozásért, melynek valami nyomatéka volt, s e kötetekért, melyek ha hazánk állapotjaira kevés fényt derítnek is, de a külső diplomatiához adalékokat, okiratokat, följegyzéseket nyújtanak.

Nem is tettük volna a fönnnebbi megjegyzéseket, ha Kossuth számos helyen, s legfeltűnőbben a második kötet előszavában nem tulajdonítva maga nagy fontosságot diplomatiái sikertelen kapkodásainak. Az a túlbecsülés minden józan mértékét meghaladó dicsekvést foglal magában. Még az utókor történelmét hívja föl bizonyoságul, ki tett többet a hazáért, ő e Kossuth, a ki az 1849 diki függetlenségi nyilatkozattal, mint itthoni politikája úgy külföldi diplomatiája minden hitelét elrontotta; vagy pedig Deák Ferencz. 1867-diki művével, mely a haza és külföld véleménye szerint mind alkataban államférfiúi nagy mű, mind kivitelében sikerült diplomatiái cselekvény. Azt lehet mondani, már a vak is látja, Kossuth 1849-diki tette egy nagyot szóló fölrobbantási kísérlet, mely Ausztriának semmit sem ártott, csak nekünk, míg az 1867-diki mű egy épkezélab alkotás, mely módot ad arra is, hogy új viszonyok szerint fejleszteni is bírjuk. Kossuth még politikai *álláspontnak* is nevezi azt a vaktöltésü puffanást.

Szomorú dolog, hogy az ő sikerült műveire nem büszkébb, mint dugába dült kísérleteire. Az 1848-diki törvények létesítése az ő maradandó és fő dicsősége. Különösen erre óhajtottunk volna fölvilágosító adatokat. Ezt kellett volna neki már rég, s máig is álláspontnak elfogadni. Ez szolgált álláspontul az egész nemzetnek. De ő a nemzet közvéleményével és közérzetével szemben, mint némely költő, azt tartja sikerült művének, mely mindenki véleménye szerint alapjában hibás és megbukott; mert azon körülmények szerint kézzelfoghatóan kivihetlent akart.

Utóbbi mindenestre hálátlanabb tárgy lesz vala maga a szerző szempontjából is, mint az előbbi. Azonban itthoni működésének bármely szakaszát tárgyzó emlékiratai rendkívül érdekesek lesznek vala. E helyett egyes odavetett czélzásokat, vádakát dob a közönség elé, melyek újat nem tartalmaznak, és bizonyító erejük sincsen. Azzal a fáradsággal, melylyel *Iratait* az *emigratióból* összeállította, sikerülhet vala talán forradalmi viselt dolgait Rákóczi modorában megírnia.

Kossuthot nagy írónak tartják. Sok kiváló és fényes tulajdonok mellett egy politikai írónál sokat tesz az egykorú hatásra nézve a szószéken és cselekvés mezején kivívott név. De valóban is

világosság, lendületesség, emelkedés és hæv jellemzik Kossuth írói stíljét. Eszméi nem újak, nem is mélyre hatók de az előadás közvetlenségénél fogva az egész egyén benne van szavaiban. Ő mint szónok a magyar nemzeti nyelv egyik legnagyobb büszkesége. Abban a korban nőtt föl, midőn különös érdem volt egy sonett formáilhoz idomítani a magyar nyelvet, midőn a nyilvános élet hivatalos nyelve a latin levén, az érzelmes Kölcey képzeleti magyar szónoklatait elragadtatással olvasta a közönség. Mint valami egészen új revelatio tünt föl ezekben a magyar próza kifejező ereje, eszmékhez, érzelmekhez simuló hajlékonysága és mintaszerű választékossága. A mi Kölceynél mintegy szónoklati lyra, az Kossuthnál a gyakorlati életkérdések mélyébe vágó, s a politikai küzdőtéren megtestesült dráma lett. A vele született ritka természeti tulajdonok kifejtésére rendkívül buzdító volt a nemzet akkori fogékonysága, az eszmék forrongása és saját nagyra törő ambíciói. Új tüneimény volt az előszó ily hatalmas, s új volt a merészség, mely a hatalom nyugzó korlátain áttörve csak annál hősiebb színben tűntette föl a szó szabadsága miatt börtönéből szabadultat. Sok kifejezést tapsoltak meg csupán azért, hogy a szónok hangosan kimondta, s sokat mondtak csak a bátorság fitogtatására. De nemcsak a maga korában és nemzeténél, hanem bármely korban és nemzetnél ily kitűnő, fényes szónoki tehetség a ritkaságok közé tartozik.

De ha közelebről tekintjük, mind a stílt, mind a nagy férfiút, azt látjuk, oly kiválóan szónok, hogy tulajdonkép alig is lehet író. Minden, a mit ír, az rhetorika.

Oly ember, kinek vele született tehetség az írás, s minthogy ez nem elég — azt még szenvedélylyel és kitartással fejlesztette, — képtelenség, hogy husz—harmincz évet töltsön aránylag tétlen életre kárhoytatva a nélkül, hogy ne az írásban lelje inenedékét, örömet és vigasztalását. Látjuk pedig, hogy a lefolyt emigransi harmincz év alatt nem ért rá oly dologról írni, melynél érdekőbb tárgya a földön nem volt senkinek, kivált magára nézve: s ez az 1848. és 1849 diki évek, sőt még a megelőzők is.

Beszélni beszélt sokat Amerikában, Angolországban, s nagy szolgálatot tett ügyünknek azzal, hogy sok hasznos fölvilágosítást terjesztett hazánkról. De könyvet, sok kötetre terjedő könyvet vagy több rendbeli munkát is írt volna, ha valóban író, s nem csupa szónok. Csak a név híre is biztosítja vala a közönséget számára. De itt fekszik most előttünk *Iratainak* két kötete. Bármily vonzók egyes részek, s tanuskodnak az előadási nagy tehetségről, lehet-e ezt irodalmi műnek nevezni? Bizony kétséges. Nem egyéb különböző egyének leveleinek, diplomatiái aktáknak, hol 1849-re, hol 1867-re, hol 1861-re átugró értekezéseknek, vezérczikk-s egy-egy tárcaczikk-szerű darabnak, majd Angliában mondott beszédeknek, s a szerző családjához írt leveleinek összefűzésénél, nem is nagy rendben, hanem kissé tűvel-hegygyel.

A valódi s kivált nagy író — minőnek szerzőt némely túlbuzgó híve kikiáltja — valamivel különb compositiót ad bárminek is, a mit ír.

Az irodalom köztársasága nem ismer tekintélyt. Lehetett valaki akár I. Napoleon, ha könyvet ír, azon elvek szerint bírálják,

mint akármelyikünk munkáját. Ehhez a pártnézetnek semmi köze. Meg lehetne kérdezni valamennyi nemzet avatott kritikussait, abban mindenik egyetértene, hogy Kossuthnak mint írónak compositioni térsége nem terjed túl egy hírlapi cikk, emlékirat vagy parlamenti beszéd mérvénél. Kitűnő journalist, de már egy néhány nyomtatott ívnyi esszayval való megküzdése kétes eredményű lehetne. Könyvet pedig, melyben egy tárgy sok oldalról s mégis egyöntetűen legyen szerkesztve, aligha képes produkálni az ily tehetség. Az ő tehetségét politikai pályáján sem a kitartóan egy nyomon járó elvűség, vagy csak középszerű következettség jellemezte. Tegnap elveit, politikai barátjait ma fölládozni igen könnyen kitelt tőle; a holnapra kész terve nem volt, mint némely regényíró, soha sem tudná megmondani mi történik a ma írott után a holnapi fejezetben. Ő a pillanat, a gyors benyomások, ő csupán a forradalom embere volt. Kitűnő huszárezredes lehet vala, ha a hadi pályára lép, de hadvezér soha. Politikai taktikáját a cél olykori ravasz rejtegetése mellett, nagy erély és elszántság jellemezte. Nem is a nap, hanem a pillanat hangulatát ritka virtuositással tudta előnyére fölhasználni. Szóval oly nagy mértékben impressionabilis természet, mint kortársa Petőfi, kinek a lyra bámulatosan sikerül, de a dráma és eposz soha sem, ha sokáig él is. Kossuthnak is a politikában elsültek egyes brilláns cselekmények, de — fájdalom! s e fogyatkozást drágán fizettük — egy egészen keresztül vitt politika nem sikerült neki. Az irodalomban sikerültek az apróbb, pillanati hatásra számított művek, de egy valódi könyv nem. Ha erre specialis hivatást érez magában, nyitva állott előtte az a dicsőség, hogy irodalmi kárpótlást nyújtson legalább a meghiusult politikáért. Egy Julius Caesar, ha ellenkezőleg út is ki neki Gallia meghódítása, de könyve, melyet erről írt, nagynak bizonyítná őt. Kossuthnak, mint sok más embernek, fényes és nem fényes tulajdonai ikertestvérek.

Mint kiválóan népszónoknak nagy előnye volt az, hogy az eszmék magasságáig és mélységéig nem emelkedett. Eredeti eszméi nem voltak. A közkeletű fölfogáshoz alkalmazkodott. Csakhogy új, ékes s eleven formát adott a tárgynak. A hatást megtette; a tömeg így kiállt fel: ezt mondtam én mindig — ez az igazság, ez a közvélemény! — De az írótól már eredeti eszméket s a tárgy mélyebb analysisét várjuk. E nélkül nagy író nincs. A nagymértékű élénk fogékonyság, mely Kossuthnál egy pillantás alatt lángoló eszmét és gyűjtő szavakat pattantott ki izgatott agyából, a hevenyészettel leggyakrabban párosuló elhirtelenkedést okozta. Ez nagy gyűlekezetek előtti szónoklatban, hol a tömegesség a közönség hangulatát ellenállhatlan intensivitásra fejleszti, egyértékű lehet, akár az igazat, akár az ezzel ellenkezőt mondta a szónok. A pillanat meg lévén nyerve, minden meg van nyerve. A huszár-attakokban is csak eredmény legyen, nem kérdés, hogy ahhoz csellel vagy megfontolatlan vakmerőséggel jutottunk-e. Hozzájárult ahhoz Kossuth politikai pályafutásának különös, egyetlen volta. Parlamentaris nagy harca soha sem volt. Kivált 1848. márczius 3-dika óta ellenállásra nem talált. A mérsékeltek hallgattak, az éretlenek újjongtak. Mondhatott bizonyos, de igen széles határok közt akármit. Ennyire elle-

het kényeztetve egy szónok, s ennyire rabja a közönség. Más helyzete van mind az írónak, mind az olvasónak.

Az olvasó egyesegyedül kíséri az író előadását. Még ha meghatja, elbájolja is egy pillanatra, nem szükséges mindjárt szavaznia. Nyugodt perceiben utána gondolhat, sőt utána is nézhet, mennyi igaz van a ragyogó állításokban. Figyelmes, eszmélni és gondolkodni szerető olvasóra mély hatást soha sem is tesz más előadás, mint a melynek fő-fő jellemvonása a világos igazság. Az olvasó úgy van, mint a sakkozó. Nem azt a játékost értem, kivel szemben egy másik állván, a nyereség vagy veszteség képzelte folyton izgalomban tartja, hanem azt, a ki magánosan egy sakk-feladaton töri a fejét; a figurákat nyugodtan ide oda rakosgathatja, a tett lépést visszahúzhatja stb. Az írónak meg van ez a kényelme. A szónok az egyszer kimondott szót föl nem cserélheti mással, se ki nem törülhet szót, passusokat, sőt lapokat. Az író mindezt teheti, s az olvasónak van ideje szót, passust s egész lapokat, egy kis meggondolás után keresztül húzni, mint hibásokat. Ezt Kossuth nem gyakorolja, úgy látszik csak hevenyészve gondol, beszél, ír és cselekszik. A melyeket szerzőnk könyvéből a *Budapesti Szemle* megezáfolt, azok oly valótlan állítások, hogy csudálkoznunk kellene rajtuk, s megfjejhetetlen talányul hagynunk, ha nem volna a dolognak az az érdekes oldala, hogy bizonyos irányú tehetség és egyoldalú gyakorlottság az emberi gondolkodásra mily nagy hatással van. A dolog kulcsát valóban az adja meg szerintem, hogy Kossuth mikor író akar lenni, akkor is szónok. Szónok pedig nem abban, mintha diktálna (ámibár ez legtermészetesebb volna), hanem mivel akkor is maga előtt képzel egy minden szavát szentírásnak vevő, s nem az igazságot váró, hanem a lelkesedésre, vagy boszúra gyűlni szerető nagy tömeget. Magyarországot úgy képzei, mintha ma is az okos szót kiabálással lehetne elnyomni. — a karzat és az útcza kiabálásaival. Pedig ha ez így volna és így lehetne, akkor soha alkotmányról, békéről szó nem lehetne, — csak permanens forradalomról. Permanens forradalom! Lehetséges-e az örökös karnevál? Lenni kell, még pedig igen túlnyomó számban kétköznapioknak egy nemzet életében is, mely alatt ez nem kiabál, hanem becsületes, türelmes munkával mozdítja elő szellemi és anyagi fejlődését. Csuda e, ha Kossuth nem ismeri már eléggé nemzetét?

Ezeket akartam megjegyezni, s illetőleg egy érdekes talány megfjejtéséhez ezekben véltem a kulcsot megtalálni.

Minthogy sokan törhették már rajta fejöket, hogy eshetik meg oly kitűnő emberen, minő a könyvszerző, némely nyilván incorrect állítás kockáztatása, a közönség segítségére jöttem. Hogy nem sietve tettem, ez bizonyítja, hogy tolaakodó lenni nem akartam.

Különben is, miután Kossuthnak, mint írónak, imádói egyetlen egy szóval sem tudták jellemezni a szerzőt (se a *Függetlenség*, se a mostani *Pesti Napló*, hanem eszmétlen vakbúzgósággal vetettek előtte otromba keresztet), nem tartottam fölöslegesnek a különben nem nehéz kritikai vázlatot.

M. H.

August von Kotzebue: Urtheile der Zeitgenossen und der Gegenwart. Zusammengestellt von W. von Kotzebue. Dresden, 1881. 1841.

E könyv nem akar se irodalomtörténeti tanulmány, se élet- vagy jellemrajz lenni; szerzőjének nem is lebegtek tudományos czélok szeme előtt. Őt az itt összehordott anyag gyűjtésére azon tény vezette, hogy Kotzebuet az irodalomtörténet ma is ugyanazon ellen-szenvvel, megvetéssel, elfogultsággal jellemzi, mint 1818-ban, közvetlenül halála előtt és után, midőn a sokat vádolt és megtánadott férfiú iránt minden oldalról nyilatkozó ellenszenv jó részben a kor viszonyaiban gyökerezett és a német ügyek szomorú állapotában indokolva volt. Szomorú dolog, de naponként tapasztalható, hogy egyetlen tudomány sem oly conservatív, egy sem érkezik oly nehezen a történeti adatok és akták revideálására, mint az irodalomtörténet. Ha e szak nagy mesterei egyszer véleményt mondtak és ítéletet hoztak, e vélemény és ítélet számos csatornán keresztül szívárog át a nemzetbe, és Németországban például mondhatni, csak legújabbán lépett föl az irodalomtörténetírók egy csoportja, melynek munkásai semmit sem fogadnak el, semmiben sem nyugszanak meg, minden egyes kérdésre vagy alakra vonatkozóan a forrásokra és a kortársak tanuvallomásaira mennek vissza. A német irodalomtörténet a mondva csinált igazságok gazdag tárháza, mely csakúgy hemzseg a hamis, ferde, felületes állításoktól és adatokól. Roppant számmal találunk itt ítéleteket, melyeket annak idejében, bizonyos körülmények közt, kiváló egyéniségek kimondtak, s melyek azóta szájról-szájra, könyvből könyvbe vándorolnak, a nélkül, hogy — legalább tetemes részöknél — felvetnék azt a kérdést: indokolt-e ez ítélet vagy sem?

Tagadhatatlanul, és *ebben* könyvünk szerzőjének teljesen igaza van, Kotzebue is így járt. Midőn majd két évtizeddel halála előtt mint reaktionarius hírlapíró megkezdte működését s 1818-ban egy rajongó burschenschaftre töre alatt kimúlt, a kortátrak csak nemzetöknék és a szabadságnak ellenségét látták benne; politikai kémnek bélyegezték, ki hazáját pénzért eladta az orosz czárnak; hirdetgették, hogy darabjaiban s regényeiben már régebben sok aljast, nemtelent hirdetett, a jellemet s erénytsokszor tette neveltségessé; összehordták a kifogyhatatlan weimari mendemondának ellene fölhasználható gazdag anyagát s lassanként valóságos színpadi «gonosz»-szá domborították ki alakját. Halála — és ez Kotzebue legnagyobb szerencsétlensége — nem engesztelte ki az embereket s nem bírta őket ítéletök enyhítésére; ellenkezően: hogy a gyilkos Sand tettét lehetőleg indokolják, hogy a szerencsétlen ifjút megmentsek, még fokozták, még öregbítették a meggyilkolt ellen fölhozott és fölhozható vádakát. És ez a kép ment át a hagyományba. Nagy *tehetséget* senki sem vonta kétségbe, sem életében, sem halála után; de az *embert* elítélték minden tekintetben; tagadták céljai nemességét, indokai tisztaságát, gondolkodása és érzése becsületességét. Aljas, nemtelen természetnek, alávaló, gonosz embernek, tudatosan erkölcstelen írónak, ki közönségét erkölcsileg megrontani *akarta*, bélyegezték. Ez ítéletek revisióját sürgeti

Kotzebuenak azon utódja, ki 68 éves korában összegyűjtött adatainak közzétételére határozza el magát. Szerzőnk tárgyilagos író, valóban sokkal tárgyilagosabb, mint eleve lehetségesnek gondolnók; csak az anyagot állítja össze, a következtetéseket egészen az olvasóra bízva. Könyvének főérdeke abban van, hogy hősenek gazdag, főleg levelekben dúsgazdag hagyatékával rendelkezett s tanulságos anyagot közül ez eddig ismeretlen s föl nem használt forrásból.

Kotzebue minden szerencsétlensége egy ifjúkori bűnében gyökeredzik. Ily «ifjúkori szamársággal» számos jeles férfiú dicsekedhetik, de míg másoknak sikerült e hibájukat vagy meggondolatlanságukat elfeledtetni, Kotzebue egészen élete végéig bűnhődött miatta. Ez ifjúsági bűne *Dr. Bahrdt mit der eisernen Stirn* című színműve, egyike a legerősebb, legsújtóbb, de egyszersmind legmulattatóbb pasquilloknak, melyeket valaha írtak. Nemcsak a pasquill maga volt bűn: ennél jóval nagyobb bűn volt az, hogy Kotzebue e megsemmisítő satírát a teljesen ártatlan Knigge neve alatt adta ki. Hogy ez az egész ügy Németországban oly roppant föltűnést tett és oly lázas mozgalmakat idézett elő, az nemcsak a műnek magának következménye. Másutt, például Francia- vagy Angolországban, Kotzebue e gúnyíratánál sokkal erősebb dolgok jelentek meg, még pedig ismételve, és a közönség tárgyalta egy hétig, azután elfeledte. Mert másutt az embereknek okosabb és fontosabb dolguk is volt, mint egy félszázadig egy irodalmi veszekedéssel törődni; de Németországon azon időben, midőn Kotzebue színműve megjelent (1790), nem volt más nyilvános ügy, mint az irodalom, és mivel Kotzebue számos vígjátékában folyton majd egyeseket, majd irányokat vagy iskolákat megtámadott, sohasem haltak ki ellenfelei, kik azután minden lehető alkalommal újra és újra emlékeztették a közönséget arra, hogy az az ember, ki most a romantikusokat, most Goethét, most a burchenschaftot megtámadja, nem érdemel hitelt, mert hiszen az a *Dr. Bahrdt* szerzője! A ki ma ezt az egész pörpatvart olvassa s nyugodtan vizsgálja, nem tagadhatja, hogy Kotzebue nagy ostobaságot követett el e színműve kidolgozásával s nagy gonosztságot az ártatlan Knigge gyanúba hozatalával; de kénytelen egyszersmind hozzátenni, hogy őszinte és határozott vallomása, melyben hibáját beismerte és nyilvánosan bocsánatot kért (1792-ben), véget vethetett volna e nagy eseménynek, melyre körülbelül ráüllik a «tant de bruit» ismeretes mondása. Hozzájárul még, hogy Kotzebue e dolgozata voltaképen nemes indokból származott. A színmű Zimmermannnak, a híres hamburgi orvosnak és írónak (kinek a *Magányról* írt nagy műve annak idején nálunk is nagyon népszerű volt) védelme megtámadói, főleg a hírhedt dr. Bahrdt ellen, ki a Kotzebue vesszőcsapásait becsületesen megérdemelte. Zimmermann Kotzebuenak is orvosa volt a pyramonti fürdőben, s ez utóbbi neki köszönhette egészsége helyreállítását. Személyes érintkezésök alkalmával meggyőződött Kotzebue arról, hogy a jeles orvost és írórt mily mélyen sebeztek elleneinek szüntelen támadásai, és e tapasztalás, valamint mélyen érzett halála bírták a könnyen dolgozó és leleményes ifjút ama színmű megírására, melyben Zimmermannnt védelmezte, Bahrdtot levágta, de önmagát

is oly csúnya herczehurczába keverte, melynek utóhatásait még halála hetében is érezhette.

A második nagy affaire, melylyel Kotzebue magának roppantúl ártott, s mely amannál jóval ártalmasabb, 1802-be esik. Ez évben Kotzebue Weimarban lakott, hol — mint a kortársak fölfogták, Goethe bosszantására — Schiller nevenapját (márczius 5.) nagy-szerűen akarta az egész várossal megünnepeltetni. Ez ünnepélyből nem lett semmi, a mi Kotzebuet annyira bosszantotta, hogy Weimart elhagyta. Ez egész ügyet, valamint általában Kotzebue viszonyát Goethehez, kitűnően tárgyalja az előttünk fekvő kötetben Biedermann Waldemar egy értékes tanulmányban (26—67. l.), melyből kitűnik, hogy Kotzebue ellenségeskedése Goethe ellen (és viszont) az említett eseménnyel veszi kezdetét, mert Kotzebue azt hitte, hogy Goethe tette lehetetlenné a tervezett ünnepélyt, — pedig Biedermann kétségtelenné teszi, hogy Goethe annak meghiusultában teljesen ártatlan volt. A német és főleg a weimari viszonyok kisvárosi gyerekségét semmi sem jellemezheti jobban, mint hogy a Goethe jour fixe mellett Kotzebue által szervezett heti estély valósággal lázas izgatottságot szült írói körökben és szintén elmérge-sítette a Goethe és Kotzebue viszonyát. Hogy Goethe Kotzebue tehetségét, mily nagyra becsülte, kitűnik abból, hogy Weimarban, míg a színháznak ő volt intendansa, tehát 1791—1811. Kotzebue-nak 69 darabja került 410 előadásban színi-re, — pedig évenként csak vagy kétszáz előadás volt. Még feltűnőbb; hogy Kotzebue egy darabját, *Der Schutzgeist*, még 1817-ben négy teljes héten át, mint maga mondja, éjjel-nappal javította s részben egészen átdolgozta. Hasonlóképen javította, módosította Kotzebue egyéb darabjait is. Goethe 1802. óta csipős versekben bántotta Kotzebuet, ki őt folyton megtámadta, de meggyilkoltatása után nem mondott soha sujtó ítéletet róla. Valóban bámulatos, hogy Goethe mily éles szem-mel jósolta meg Kotzebue esetét. «Sajátszerű tünetény, írja 1818. január végén Voigt minisztertársának, hogy senki sem törődik a közügyekkel, hanem csak határtalan gyűlölet nyilvánul Kotzebue ellen, melyet ellenségei persze lehetőleg kiaknáznak. Mindent helyeselnek, a mit ellene fölhoznak; mindent gáncsolnak, a mi az ő érdekében történik. Újra szóba hozzák *Dr. Bahrdt*ot és kitűnő bizonyítékul hivatkoznak reá. Új kiadásával fenyegetnek, s tagadhatatlan, hogy e botrány nagyon jövedelmező volna. Polgárok és tanulók nyíltan dühöngnek a «halálos ellenség» (*Erbsünde*) ellen, a mint nevezik. Minden régi historiát, hogy Kotzebue hogyan iparkodott az egyetemnek (Jena) és a városnak ártani, föllevenítének, historiákat, melyek csakugyan igazak, s annak idején kettőnknek elég bajt okoztak. Weimarban való tartózkodásának bizonyára még a legkellemetlenebb következményei lesznek. Hogy rossz vége lesz a dolognak, azt mindenki jósolhatja; milyen lesz ez a vége, az is már elég világos». És Kotzebue néhány héttel később, márczius 23. megszűnt élni.

Kotzebue, a kornak (például Goethének is) fölfogása szerint, két főbűnének esett áldozatul: erkölcstelen író volt, ki dolgozatai-ban a legaljasabb eszközökkel iparkodott a közönségre hatni és

tudatosan megrontotta olvasóinak erkölcsi érzését; — és elárulta hazáját az orosz czárnak, kinek megfizetett kéme volt Németországban. Mind a két váddal behatóan foglalkozik szerzőnk. Az elsőre nézve érdekes az, hogy a kortársak, kik Kotzebue víg és szomorú darabjai ellen számos aesthetikai s dramaturgiai kifogást tesznek, erkölcs-elenséggel csak nagyon elvétve s csak némely egyes darabját vádolják, de soha egész írói működését. Így van ez nemcsak Német-, hanem például Franciaországban is, hol nemcsak Stael asszony (Schlegel Á. V. daczára) igen kedvezőleg nyilatkozik róla, hanem Récamier asszony és Buvilly is lelkesednek érte. Szerzőnk a könyv végén felsorolja Kotzebue összes drámáit morális jellegök szerint: e kimutatás szerint 163 darabjában semmi sincs, a mi az erkölccsel ellenkeznék; 43 darabjában vannak egyes kétértelmű jelenetek, alakok vagy tréfák; és csak öt darabja van olyan, mely erkölcstelen, léla irányú. Nem is tulajdonképen erkölcstelen író ő; jobban és taláiban jellemzi őt Goethe, midőn évekk-l Kotzebue halála után így nyilatkozik róla: «Természetében, kitűnő tehetsége mellett, bizonyos üresség (Nullität) volt, melyet senki sem képes teljesen legyőzni, mely őt bántotta s arra készítette, hogy a jelest lerántsa, hogy maga jelesnek látszassék. Így folyton forradalmár és rabszolga volt, a tömeget izgatva, rajta uralkodva, őt szolgálva, s nem gondolta meg, hogy ez a lapos tömeg fölmagasodhatik, kiművelődhetik, sőt annyira emelkedhetik, hogy az érdemet, a félerdemet és az érdemnélküliséget megkülönböztetni képes lesz.»

De nem az erkölcstelenség vádja fegyverezhette föl Sandot; hanem a hazaárulásé. Szerzőnk kimutatja, és itt tények állnak rendelkezésére, hogy Kotzebue a szabadságháborúig lelkes német hazafi volt, kit Napoleon azért üldözött is, s hogy csak úgy fordult ez időben Oroszországhoz, mint a legelső német patrioták. A lipcei csata után megváltozott nemzetéhez való viszonya; 1815. után nem lett ő talán kisebb hazafivá, csakhogy nem a liberalisok, hanem a reactio pártját fogta, nevetségessé tette a németeskedő hóbortosságokat, megtámadta az egyetemi hallgatók burschenschaft-jait s a közügyeket a kormányokra vélte bizandóknak. Ha ma elolvassuk azon czikkeit, melyek akkor legnagyobb zajt csaptak, s iszonyú gyűlöletet keltettek, melyekben például kifejti, hogy a tanulási szabadság csak arra vezet, hogy a hallgatók sem tanulnak semmit, kicsapongókká lesznek, elverik pénzöket stb., — benők igen sok okosat találunk s igen sokban igazat adunk neki. Csakhogy a nemzeti lelkesedés vagy elkeseredettség perceiben nem szabad senkinek józannak lennie, ha hazaárulónak nem akar bélyegeztetni! Hozzájárul, hogy Kotzebue élte végén rendes tudósítója volt az orosz czárnak. Nem is politikai dolgokról tudósítót a a czárt, — mit tudott ezekről Kotzebue, az egyszerű író és journalist? Általában nem titkokat írt meg neki, s miut, a mit a czárnak nem lett volna szabad tudnia. Feladatáról Kotzebue maga így tudósítja anyját: «A császár megbízott, hogy őt havonként azon új eszmékről tudósítsam, melyek Német- és Franciaországban politikáról, statistikáról, pénzügyekről, hadi dolgokról, közoktatásról stb. fölmerülnek. E tudósításokból fognak azután az

egyes miniszteriumok, mindegyik a maga szakába vágóan, kivonatokat kapni. Ez oly feladatnak tetszik nekem, mely nemcsak hajlamomnak teljesen megfelel, hanem melynek teljesítésében az orosz birodalommal is igen sok jót tehetek. Mennyi hasznos és jó dologról fognak ily formán a császár maga és az ő miniszterei értesülni, a mik ezen tudósítások nélkül nem jutnának tudomásukra». Hogy a kortársak mennyire nem találtak Kotzebue e megbízatásában rosszat, mutatja azon levél is, melyben Károly Ágost wiemari herczeg Kotzebue azon kérelmére felel, hogy az orosz császártól nyert megbízatásnak Weimarban telhessen eleget. «Nagyságodnak elhatározása, írja neki a herczeg, hogy a császár ő felségének megbízatását e városban szándékozik teljesíteni, igen kedves nekem, s nagyon örvendek, hogy az én közelemben fog lakni. Szívesen teljesítem azért kérését, megadván a kívánt engedélyt, s örömömre fog szolgálni, önnek ittléte alkalmával szóval is kinyilatkoztatnom, mily igaz tisztelettel vagyok stb., Weimar, 1816. deczember 27. Károly Ágost.»

De mit is árulhatott el Kotzebue? Hogy a németek tele vannak rajongással, aspirációkkal, chauvinismussal? Csakugyan és ezt el is árulta, és ezért lakolt életével. De hazaárulás ez? Kém az, ki nyugodtan ül Weimarban, olvas újságokat és könyveket, s ezekből kivonatokat, saját véleményével együtt, elküld Pétervárra? Ha ez kém, akkor ma nemcsak a követek és consulok, hanem az egyes újságírók is kémek, még pedig jóval nagyobb és veszélyesebb kémek, mert sokkal többet tudnak s sokkal fontosabb dolgokat «árulnak el». Hogy Kotzebue a jelentésekben egyes férfiakat nevéssé tett és lehordott, az tény; ha azonban még ma is azt állítják, hogy Kotzebue a legjelesebb német hazafiakat az orosz czárnak «feladta», «denunciálta», — már e vád alapjait sem értjük, mert hiszen az orosz czár semmi, se közvetlen, se közvetett viszonyban nem állt a német patriotákkal, — mit árthatott nekik? és ezek, ha oly politikai gyermekek nem lettek volna, mit törődhetek avval, hogy az orosz czár miknek tartja őket? Általában a mai olvasóra a Kotzebue e szereplése és az ennek alapján ellene emelt vádak legnagyobbbrészt a politikai gyerekeség és éretlenség hatását teszi, és nem igen bizonyít a németek politikai érettsége mellett, hogy ez egész párton még ma sem akarják, vagy jobban nem tudják — a mit pedig szerzőnk egyedül sürget — «az aktákat revideálni».

Álljanak még itt azok a hangulatteljes sorok, melyekkel a 68 éves szerző könyvét befejezi: «Ötven évvel Kotzebue halála után, 1869. áprilisében, ott álltam sírja előtt a régi mannheimi temetőben, a város közepén. A város hatósága tudósított volt, hogy a temetőt el kell távolítani, és hogy az itt eltemetettek utódjai föl vannak jogosítva, rokonaik földi maradványait az új temetőbe (a Neckar folyón túl) átvitetni. A munkások megjelentek ásóval és kapával, és hozzáfogtak a kiásáshoz. A sír nem volt kikövezeve, azért a legnagyobb óvatossággal ástak mind mélyebbre. Én egyedül voltam a temetőn ezen egyszerű emberekkel, kis hallgatva folytatták munkájokat, és az ősz sírásóval. Ez mint fiú jelen volt Kotzebue temetésén, és fülembé sügtá emlékeit — az özvegy kétségbeeséséről és a meggyilkoltak több fiáról, kik az évek folyamában a mann-

heimi sírt fölkeresték. Hallgattam szavaira, oly hangulatban, melyet talán nem kell leírnom. Múlt és jelen fújdalmasan kezét nyújtottak egymásnak egy félszázad hosszú köze fölött. Az egyik ásó ekkor egy alig látható deszka utolsó maradványát érte; ezentúl csak kézzel dolgozhattak tovább. Darabonként összeszedtük a homokból az egyes csontokat, melyeket egy kis koporsóba tettünk át; sokáig kezemben tartottam a koponyát és beletekintettem üres szemodúiba. Kis halottas menet vonult azután ki a városon — a halottas kocsis és én. Derülten világított le a nap a felhőtlen tavaszi égről. Az új temetőn leemelték a könnyű terhet a kocsiról és leeresztették a már elkészült sírba, mely fölött a réginek egyszerű díszé, egy felíratos gránitkö, már állott. A sír ugyanazon sornak egyik végén van, melynek másikán Sand fekszik. Ez utóbbinak sírja fölött szavak vannak a kőbe vésve — becsület, haza, még más is, ha nem csalódom. A kik e sírkövet fölállították, bebizonyították, hogy Sand tettét még ma is dicsőnek tartják, hogy Kotzebue gyűlölete még ma sem szűnt meg mindenfelé. Könyvemben kimutatni iparkodtam, hogy ez előbbi min alapszik.

Befejezésül egy adat, mely minket magyarokat közelebbről érdekel. Az új pesti német színház 1812-ben tudvalevően Kotzebue két alkalmi darabjával (*Magyarország első jölterője* és *Athén romjai*) nyitották meg, melyekhez a zenét Beethoven írta. *) Még mielőtt e darabok előadattak (1812. február 9.), Beethoven Bécsből, január 28-án következő levelet intézte Kotzebuehoz: «Mélyen tisztelt nagyra becsült uram! Midőn a magyarok számára (?) elő- és utójátékához a zenét megírtam, nem nyomhattam el azon élénk vágyamat, hogy páratlan (einzig) drámai geniejétől egy operát kaphassak; akár romantikus, akár komoly, heroikus, víg, sentimentalis, szóval, a milyen önnek tetszenék, mindig nagy örömmel fogadnám; legszívesebben persze egy nagy történeti tárgyat vennék, főleg a homályosabb korszakokból, például *Attiláról* stb. De köszönettel fogok minden szöveget venni, bármilyen legyen is a tárgya, ha az öntől jön, az ön költői szellemétől, melyet az én zenei szellemembe áttehetnék». Nem tudom, hogy ez opera miért nem jött létre; de kétségtelen, hogy benne az újkori opera egy nagyszerű remeke veszett el, mely tárgyánál és kétségtelenül zenéjénél fogva is némileg a miénk lett volna.

HEINRICH G.

Butler cikkei Magyarországról az Encyclopaedia Britannicában.

Nem sok az, a mit eddig tettünk a végre, hogy a külföld helyes képet nyerjen hazánkról; e tekintetben sokkal nagyobb tevékenységet fejtettek ki déli szomszédaink, a szlávok és románok, kiknek gondjok volt és van arra, hogy a külföldi lapok s munkák minél gyakrabban emlékezzenek rájuk. Pedig bizony nem közömbös dolog az, hogy mit tud és mit képzel magának a külföld valamely országról és nemzetről, mert az elharapózott hamis véleményeket és téves képzeleteket nagyon bajos eloszlatni és helyreigazítani.

*) Lásd *Beethoven magyar operája* című cikkemet a *Fővárosi Lapoknak* 1881. április 17-diki számában.

A nagy közönség s a közvéleményt teremtő újságírók legnagyobb része leginkább az encyclopaediai munkákból szokta meríteni az idegen országokról való ismereteket. Nagyon kíváncsok azért, hogy az ily munkákban találtató cikkek ne tartalmazzanak valótlanságokat, ferdtéseket. A Brockhaus- és Meyer-féle *Conversationslexiconok* újabb kiadásáiban a hazánkra vonatkozó cikkek már jóval helyesebbek és alaposabbak, mint a régiek. Ámde a francia encyclopaediai munkákban többnyire csak badarságokat találunk hazánkról. Azért csak örülnünk kell azon, hogy az *Encyclopaedia Britannica*, mely nemcsak Nagybritanniában, hanem Éjszak-Amerikában s mindenütt, hol az angol nyelvet értik, nagyon el van terjedve, hazánkról számos cikket közöl, melyek olyan embertől származnak, ki nyelvünket és irodalmunkat jól ismeri. Ez Butler E. D. Az *Encyclopaedia Britannica* most kilencedik kiadásban jelenik meg; Butlertől valók azon cikkek, melyek *E* betűtől *i* betűig hazánkról eddigelé benne megjelentek. Közöttük leghosszabb az, melyet a XII-dik kötetben találunk; ez a következő: Hungary (I. Geography and Statistics. II. Hystory. III. Language. IV. Literatur.)

E cikk apró betűkkel és sűrűn nyomtatott negyedréti húszt lapot foglal el. Az ország geographiai viszonyait, fekvését, kiterjedését, határait, hegységeit, síkságait, geologiai viszonyait, folyóit, tavait, csatornáit, éghajlati viszonyait, növényzetét, állatvilágát és nevezetesebb ásványait röviden, de egészben véve helyesen tárgyalja. azután részletesebben szól az ország közigazgatási beosztásáról, az általános népességről, a nemzetiségi és vallási viszonyokról, a közoktatásról, a szellemi és anyagi műveltségről, a közlekedésről, kormányról, közigazgatásról és pénzügyről. A második szakasz hazánk történelmének rövid vázlatát foglalja magában, s kivált az új és legújabb kor eseményeit igen érdekesen adja elő. A harmadik szakasz rövid, de világos képet ad nyelvünk sajátosságairól. Butler nem német philologus s korántsem osztozik azon philologusok nézetében, kik nyelvünket azért, mert ragozó, alábbvalónak tartják, mint az árja nyelveket, melyek flexibilis nyelvek. Sőt ellenkezőleg így nyilatkozik róla: «a magyar nyelv nagyon logikai mind származékában, mind nyelvtani szerkezetében; nagyon bő a képies kifejezésekben és zenei hangzású összhangzatos kiejtésében, ezért kivált költői és szónoklati czélokra föltötte alkalmas». A negyedik szakasz a magyar irodalom fejlődésének vázlatát adja. Butler különösen a nyelvészeti, költői és történelmi munkákat méltányolja. Igen sok magyar munkát idéz, melyekből adatait merítette, s már ezzel is megmutatja, hogy irodalmunk nem oly meddő és szegény, mint a külföldön rendszeren hiszik. Feltűnő, hogy ott, hol az ország domborzati viszonyait tárgyalja, Hunfalvy János főmunkáját, tudniillik *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírását* meg nem említi. Úgy látszik, hogy ezt a munkát Butler nem találta a British Muzeum könyvtárában.

